"AZƏRİTTİFAQ"
AZƏRBAYCAN KOOPERASİYA UNİVERSİTETİ

KOOPERASİYA

elmi-praktiki jurnal

60

1964-2024

Yubileyimiz mübarək!

№4 (79)-2025

İSSN 2218-91-49

“Kooperasiya” elmi-praktiki jurnal

Научно-практический журнал “Кооперация”

Scientific-practical journal “Cooperation”

Jurnal 2005-ci ilin yanvar ayından çıxır.
№ 4 (79)-2025

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN KOOPERASİYA UNİVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

i.e.d., prof. Eldar QULİYEV **(baş redaktor)**
i.e.d., prof., Əməkdar elm xadimi, Bəyalı ATAŞOV
(baş redaktorun müavini)
i.e.n., dos. Samirə MƏMMƏDOVA **(məsul redaktor)**
i.e.d., prof. AMEA-nın həqiqi üzvü Ziyad SƏMƏDZADƏ
i.e.d., prof. AMEA-nın müxbir üzvü Əli NURİYEV
i.e.d., prof. Eldar İBRAHİMOV
i.e.d., prof. Vüsal QASIMLI
i.e.d., prof. Zahid MƏMMƏDOV
i.e.d., prof. Rəsul BALAYEV
i.e.d., prof. Aygün QULİYEVA
i.e.d., prof. İslam İBRAHİMOV
i.e.d., prof. Şəfa ƏLİYEV
i.e.d., prof. Murad TAĞIYEV
f.e.d., prof. Müslüm NƏZƏROV
i.e.d., prof. Rəsmiyyə ABDULLAYEVA
i.e.d., prof. Möhübbət HÜSEYNOV
i.e.n., dos. Tahir ŞÜKÜROV
i.e.d., prof. Müslüm İBRAHİMOV
(Almaniya Federativ Respublikası)
i.e.d., prof. Aleksandr TKAÇ
(Rusiya Federasiyası)
Dr. Pr. Mustafa EMEK
(Türkiyə Cümhuriyyəti)

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 15 mart 2005-ci il tarixdə №1250 ilə qeydə alınmış, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 6 iyul 2012-ci il tarixli (protokol №10-R) qərarı ilə İqtisadiyyat elmləri üzrə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”na daxil edilmişdir.

2023-cü ilin 4-cü nömrəsindən başlayaraq jurnala Rəqəmsal Obyekt İdentifikatoru (DOİ) verilmişdir.

Redaksiyanın ünvanı:
AZ1106, Bakı şəhəri, Nərimanov rayonu, Nəcəf Nərimanov küçəsi 93.
tel: 562-25-43, 562-74-24, faks: (+99412) 5614134
e.mail: aku1964@mail.ru
info@aku.edu.az
web: www.aku.edu.az

Materiallarımızdan istifadə olunarkən jurnala istinad etmək vacibdir.
Tirajı 300 ədəd

Texniki redaktor: Əhməd ZİYƏDDİNOĞLU
Kompüter və dizayn: Hacı İSMAYILOV

MÜNDƏRİCAT

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti – 60, Bakı Biznes və Kooperasiya Kolleci – 85 5
Konfransın gedişindən fotogörüntülər 7
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirinin Əmri 16
Azərittifaqin İdarə Heyətinin Qərarı 17
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin tarixi haqqında qısa arayış 19
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin inkişaf dinamikası 21

I BÖLMƏ
TƏDQİQAT UNİVERSİTETLƏRİ HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR

Bəyalı Xanalı oğlu ATAŞOV, Zahid Fərrux oğlu MƏMMƏDOV
Müasir universitetlərdə elmi fəaliyyətin strategiyası və idarə olunması 22
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.305

II BÖLMƏ.
AZƏRBAYCANIN AQRAR-ƏRZAQ KOMPLEKSİNİN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

Fikrət Vəli oğlu QULİYEV
Qida sənayesi müəssisələrində marketinq potensialının formalaşdırılması 35
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.308

Nizami Cəlal oğlu QAFAROV
Yaşıl kənd təsərrüfatına institusional dəstəyin xüsusiyyətləri və iqtisadi metodoloji aspektləri ..46
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.311

İsmayıl Mahmud oğlu XEYİRXƏBƏROV
Azərbaycanın aqrar-ərzaq kompleksinin dayanıqlı inkişaf problemləri və onların aradan qaldırılması yolları.....55
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.316

Eldəniz Məzahir oğlu MƏHƏRRƏMOV
Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda aqrar sahənin inkişafının dövlət tənzimlənməsi yolları 67
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.319

Elnur Qara oğlu ALLAHVERDİYEV
Müasir dövrdə orqanik kənd təsərrüfatının inkişafının təmin olunması problemlərinin metodoloji xüsusiyyətləri 75
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.324

Arzu Böyükağa qızı İBRAHİMLİ HÜSEYNOVA
Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyi və onun təmin edilməsi yolları 83
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.327

Arzu Nurəddin qızı RÜSTƏMOVA
Qlobal ərzaq problemi və ərzaq təhlükəsizliyinin təminatı istiqamətləri 91
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.329

Murad Nizaməddin oğlu ƏLİYEV
Aqrobiznesin xarakterik xüsusiyyətləri və onun inkişafına təsir edən amillər.....99
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.341

Ülvi Elçin oğlu BİLAL
Qida istehsalçılarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması: şərtlər və amillər.....106
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.346

III BÖLMƏ.
SÜNİ İNTELLEKT, RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT, İNNOVASİYA, MALİYYƏ VƏ NƏQLİYYAT LOGİSTİKASI

Aygün Eldar qızı QULİYEVA
Rəqəmsal dövlətdən innovativ idarəetməyə: süni intellekt və beynəlxalq əməkdaşlığın yeni mərhələsi.....114
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.507

Xanoğlan Əndəlif oğlu HÜSEYNOV
Azərbaycan Respublikasının dayanıqlı və davamlı inkişafında makroiqtisadi sabitliyin rolu....121
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.348

Rövşən Ağahüseyn oğlu HƏSƏNOV, Şakur Oruc oğlu SƏFƏROV
Azərbaycanın qlobal ticarət şəbəkəsində mühüm beynəlxalq nəqliyyat və logistika mərkəzinə çevrilməsi istiqamətləri.....128
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.353

Aygün Tapdıq qızı MƏMMƏDOVA
Bank risklərinin müasir şəraitdə idarə olunması 136
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.358

Rafiq Məcid oğlu RZAYEV
İnnovasiya-investisiya fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətləri və risklərinin idarə edilməsi 144
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.365

Minarə Elman qızı AĞAYEVA
Ölkənin keyfiyyət infrastrukturunun bir elementi kimi standartlaşdırma 150
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.367

Ayshan Rovshan gızı VALİBAYLİ
Economic Diversification and Macroeconomic Stability of Azerbaijan.....159
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.368

Əli Faiq oğlu SƏLİMLİ
İnkişaf etmiş ölkələrdə əmək bazarının rəqəmsallaşması: beynəlxalq təcrübələrin təhlili.....166
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.370

Qalib Nizami oğlu QAFARLI
Ölkə iqtisadiyyatının qlobal rəqabətqabiliyyətliliyinin formalaşdırılması meylləri.....174
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.372

Fərhad Fikrət oğlu BABAYEV
Rəqabət strategiyaları: nəzəri yanaşmaların müqayisəli təhlili…… 182
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.382

Кенан Мобил оглу ЯГУБОВ
Роль зеленой экономики в обеспечении устойчивого развития в Азербайджане.....189
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.384

Məhəmməd Cəlaləddin oğlu YUSİFOV
Müasir istehsalat müəssisələrində logistika sistemlərinin təkmilləşdirilməsi: trendlər və perspektivlər 197
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.801

Müşfiq Qabil oğlu NAĞIZADƏ, Esmira Mirməmməd qızı ƏHMƏDOVA
Ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafına açıq innovasiyanın təsiri: makro və mikrosəviyyədə tətbiq imkanları.....206
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.389

Hüseyn Seyyab oğlu MƏMMƏDOV, Əfqan Əbülfəz oğlu Musayev
Azərbaycanda beynəlxalq elektron ticarətin müasir vəziyyəti 213
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.390

IV BÖLMƏ.
SOSİAL MÜNASİBƏTLƏR

Emin Əli oğlu ƏLİRZAYEV
Azərbaycan Respublikasında sosial müdafiənin formalaşmasının əsas xüsusiyyətləri.....221
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.393

Elman İbiş oğlu İBİŞOV, Rafail Zeynal oğlu RZAYEV,
Gülcənnət Rəhim qızı RƏHİMOVA, Lalə Çingiz qızı FƏTƏLİYEVA
Motivasiya sisteminin işçi performansına təsirinin qiymətləndirilməsi.....230
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.394

Nazənin Gəray qızı ABUZƏRLİ, Əfqan Əbülfəz oğlu MUSAYEV,
Müəssisədaxili yadlaşma sahəsində nəzəri baxışların təhlili.....244
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.396

Tural Sadiq oğlu QƏDİMOV, Əfqan Əbülfəz oğlu MUSAYEV
Konfliktlər üzrə baxışların təhlili 253
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.402

AZƏRBAYCAN KOOPERASİYA UNİVERSİTETİ - 60
BAKI BİZNES VƏ KOOPERASİYA KOLLECİ - 85

6 dekabr 2025 – ci tarixdə universitetimizin böyük akt zalında Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyinin, Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin və Azərbaycan İqtisadçılar İttifaqının birgə təşkilatçılığı ilə Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin 60 illik, onun tərkibində olan Bakı Biznes və Kooperasiya Kollecinin 85 illik yubileylərinə həsr edilmiş “Yeni reallıqlar şəraitində Azərbaycanın iqtisadi və sosial inkişafı: problemlər, çağırışlar, perspektivlər” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfrans keçirilmişdir.

Tədbirin başlanmasından əvvəl Universitetin rəhbərliyi və qonaqlar Ulu öndər Heydər Əliyevin anım günü münasibətilə onun inzibati bina qarşısındakı abidəsini ziyarət etmiş və tər güllər düzərək dahi şəxsiyyətin xatirəsini ehtiramla yad etmişlər.

Konfrans Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himninin səsləndirilməsi və Ümummilli lider Heydər Əliyevin, eləcə də Vətənimizin müstəqilliyi, torpaqlarımızın azadlığı, suverenliyi uğrunda şəhid olmuş qəhrəman vətən övladlarımızın əziz xatirələrinin bir dəqiqəlik sükutla yad olunması ilə açıq elan olunmuşdur.

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin rektoru, Milli Məclisin deputatı, Azərbaycan Ağsaqqallar Şurasının sədri, konfransın Təşkilat Komitəsinin sədri, professor ***Eldar Quliyev*** açılış nitqi ilə çıxış edərək qonaqları salamlamış və respublika ali təhsil müəssisələri arasında özünəməxsus layiqli yer tutan universitimizin 60 ildə keçdiyi tarixi inkişaf yolu barədə ətraflı məlumat vermişdir.

Konfransın plenar iclasında Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil nazirinin müavini ***Firudin Qurbanov,*** Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti, professor ***İsa Həbibbəyli,***

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rektoru professor ***Ədalət Muradov,*** Türkiyə Böyük Millət Məclisinin millət vəkili, Türkiyə-Azərbaycan Parlamentlərarası Dostluq qrupunun rəhbəri, Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin fəxri professoru ***Şamil Ayrım,*** Ankara Universitetinin rektoru professor ***Necdet Ünüvar,*** dünyaşöhrətli azərbaycanlı alim, Dünya Azərbaycanlı Alimlər Birliyinin sədri, professor ***Məsud Əfəndiyev*** öz çıxışlarında yubiley təbriklərinə xüsusi yer vermişlər.

Eyni zamanda Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının Parlament Assambleyasının Baş katibi, AMEA-nın akademiki, Ümumdünya Elmlər Akademiyasının üzvü ***Asəf Hacıyevin,*** Rusiya Kooperasiya Universitetinin rektoru professor ***Alsu Nəbiyevanın,*** Ukrayna Təhsil və Elm Nazirliyi Dövlət Biotexnologiya Universitetinin rektoru vəzifəsini icra edən ***Andrey Kudryaşovun*** və Azərittifaq sisteminin bir sıra kooperativ təşkilat rəhbərlərinin təbrikləri də konfrans iştirakçılarının diqqətinə onlayn qaydada monitor vasitəsilə çatdırılmışdır. Ankara Universitetinin rektoru professor ***Necdet Ünüvarın*** təbrik nitqindən sonra ona təntənəli surətdə Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin ***“Fəxri doktoru”*** diplomu təqdim edilmişdir.

Təbriklərin ardınca konfransın gündəliyinə uyğun olaraq məruzələrə yer verilmişdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Azərbaycanın İqtisadçılar İttifaqının sədri, Milli Məclisin deputatı, Təşkilat Komitəsinin sədr müavini ***Ziyad Səmədzadənin,*** Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi fəaliyyətin təşkili və idarəedilməsi departamentinin direktoru, Əməkdar müəllim, iqtisad elmləri doktoru, professor ***Zahid Məmmədovun,*** Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin Beynəlxalq əlaqələr və təlim–tərbiyə işləri üzrə prorektoru, iqtisad elmləri doktoru, professor ***Aygün Quliyevanın,*** Xarkov (Ukrayna) Dövlət Biotexnologiya Universitetinin elmi–pedaqoji işlər üzrə prorektoru, texnika elmləri namizədi, dosent ***Maksim Serikin,*** Sumqayıt Dövlət Universitetinin professoru, iqtisad elmləri doktoru, UNEC Qarabağ İqtisadi Araşdırmalar İnstitutunun rəhbəri ***Şəfa Əliyevin,*** Almaniya Beynəlxalq Tətbiqi Elmlər Universitetinin baş elmi işçisi, iqtisad elmləri doktoru, professor, həmyerlimiz ***Müslüm İbrahimovun,*** Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin “Maliyyə və mühasibat uçotu” kafedrasının müdiri, iqtisad elmləri doktoru, professor ***Məhərrəm Hüseynovun,*** Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin II-ci kurs magistrantı ***Rəşidə Kərimovanın,*** I-ci kurs tələbəsi ***Yusif Şıxəliyevin*** məruzələri plenar iclasın iştirakçıları tərəfindən böyük maraqla dinlənilmişdir.

Plenar iclasın gedişində Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Mərkəzi Kooperativlər İttifaqı tərəfindən Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin 60 illik, Bakı Biznes və Kooperasiya Kollecinin 85 illik yubileyləri münasibətilə gənc mütəxəssislərin yetişdirilməsindəki, həmçinin elmi-pedaqoji sahədə səmərəli fəaliyyətlərinə görə hər iki təhsil müəssisələrinin bir qrup əməkdaşlarına “Fəxri Fərman”lar təqdim olunmuşdur.

Plenar iclasda həmçinin Milli Məclisin deputatları akademik ***Əhliman Əmiraslanov***, professor ***Eldar İbrahimov, Tənzilə Rüstəmxanlı, Ağalar Vəliyev, Heydər Əsədov*** dəvət olunmuş universitet rektorları professorlar ***Ədalət Muradov, İbad Abbasov, Əhməd Vəliyev, Yaşar Ömərov,*** eləcə də Əməkdar elm xadimi, tibb elmləri doktoru, professor ***Vaqif Şadlinski,*** Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının sədri, professor ***Vahid Novruzov,*** AKU-nun professor-müəllim heyəti, doktorantlar, tələbələr və çoxsaylı qonaqlar iştirak etmişlər.

Konfransın gedişində Universitetin “Mühasibat və kompüter mühəndisliyi”, “İqtisadiyyat və ekologiya muhəndisliyi” fakültələrinin tələbələrinin fərdi yaradıcılıqlarına aid təşkil olunmuş “AKUSTEAM” texnologiya və innovasiya sərgisi, həmçinin professor-müəllim heyətinin son 10 ildə çap etdirdikləri elmi-tədqiqat işləri, dərslikləri, dərs vəsaitləri və monoqrafiyalardan ibarət sərgisi də iştirakçıların böyük marağına səbəb olmuş və onlarda xoş təəssüratlar yaratmışdır.

Fasilədən sonra konfrans 4 bölmədə öz işini davam etdirmiş və saat 17:00-da Təşkilat Komitəsinin sədri, Universitetin rektoru, professor ***Eldar Quliyev*** bölmələr üzrə moderatorların hesabatlarını dinləyərək, irəli sürülən təklif və tövsiyələrini nəzərə alaraq, tədbiri yekunlaşdırmışdır.

KONFRANSIN GEDİŞİNDƏN FOTOGÖRÜNTÜLƏR

AZƏRBAYCAN KOOPERASİYA UNİVERSİTETİ
1964

AZƏRBAYCAN KOOPERASİYA UNİVERSİTETİ
1964

AZƏRBAYCAN KOOPERASİYA UNİVERSİTETİ
1964

AZƏRBAYCAN KOOPERASİYA UNİVERSİTETİ

AZƏRBAYCAN
KOOPERASİYA
UNİVERSİTETİ
FƏXRİ DOKTOR DİPLOMU

FƏXRİ FƏRMAN

AZƏRBAYCAN KOOPERASİYA UNİVERSİTETİ
1964

AZƏRBAYCAN KOOPERASİYA UNİVERSİTETİ

dövlət olmalıyıq ki, dünyada və

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
60
AZƏRBAYCAN KOOPERASİYA UNİVERSİTETİNİN
PROFESSOR-MÜƏLLİM HEYƏTİNİN ELMİ ƏSƏRLƏRİ
KOOPERASİYA

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRİ

ƏMR

№3-29/3-1-1962K/2025

Bakı şəhəri **01 dekabr 2025 il**

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin və Universitetin tərkibində Bakı Biznes və Kooperasiya Kollecinin əməkdaşlarının təltif edilməsi barədə

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2023-cü il 24 iyul tarixli 2242 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi haqqında Əsasnamə”nin 4.1.8-ci və 5.5.10-cu yarımbəndlərini rəhbər tutaraq əmr edirəm:

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin 60 illiyi və Universitetin tərkibində Bakı Biznes və Kooperasiya Kollecinin 85 illiyi münasibətilə kadr hazırlığı sahəsində səmərəli fəaliyyətlərinə görə Universitetin və Kollecin adları aşağıda göstərilən əməkdaşları “Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin Fəxri Fərmanı” ilə təltif edilsinlər:

S./№	Soyadı, adı, atasının adı	Vəzifəsi
1.	Ataşov Bəyalı Xanalı oğlu	Elm və innovasiyalar üzrə prorektor, müəllim
2.	Bədirzadə Gülsüm Şamil qızı	“İnformatika və ÜTF” kafedrasının müdiri, müəllim
3.	Gərayev Vahid Vaqif oğlu	Tədris şöbəsinin müdiri, müəllim
4.	Həsənova Əminə İbrahimxəlil qızı	Baş mühasib
5.	Hacıyeva Şahnaz Eldəniz qızı	“Statistika və gömrük işi” kafedrasının müəllimi
6.	Quliyev Ələkbər Əli Əsgər oğlu	Təsərrüfat şöbəsinin müdiri
7.	Məmmədova Samirə Yaşar qızı	Elm və doktorantura şöbəsinin müdiri, müəllim
8.	Mehdizadə Nərmin Qurban qızı	“Maliyyə və bank işi” kafedrasının müəllimi
9.	Nazıyev Zakir Cəlal oğlu	İnsan resursları və daxili nəzarət şöbəsinin rəisi
10.	Nəbiyev Əmirastan Məhəmməd oğlu	Magistratura şöbəsinin müdiri, müəllim
11.	Zeynalova Aytən Səfəralı qızı	Bakı Biznes və Kooperasiya Kollecinin Tədris işləri üzrə direktor müavini, müəllim
12.	Quliyeva Cəmilə Elçin qızı	Bakı Biznes və Kooperasiya Kollecinin Tədris şöbəsinin müdiri, müəllim
13.	Əkbərov Tamerlan Eldar oğlu	Bakı Biznes və Kooperasiya Kollecinin Qiyabi şöbəsinin müdiri, müəllim
14.	Əsgərova Afaq Fərrux qızı	Bakı Biznes və Kooperasiya Kollecinin Biznes və idarəetmə şöbəsinin müdiri, müəllim

Əsas: Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin 23.10.2025-ci il tarixli 01-04/205 nömrəli məktubu

EMİN ƏMRULLAYEV

AZƏRİTTİFAQIN İDARƏ HEYƏTİNİN QƏRARI

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin və Bakı Biznes və Kooperasiya Kollecinin qabaqcıl işçilərinin təltif edilməsi haqqında

Azərittifaqın İdarə Heyəti qeyd edir ki, Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin yaradılmasının 60 ili, Bakı Biznes və Kooperasiya Kollecinin 85 illiyi tamam olmuşdur. Bununla əlaqədar

Azərittifaqın İdarə Heyəti qərara alır:

1. Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin və onun tərkibindəki Bakı Biznes və Kooperasiya Kollecinin yubileyləri münasibətilə ölkəmizin əmək bazarının ali və orta təhsilli mütəxəssislərə olan tələbatının ödənilməsində dəyərli xidmətləri və uzun müddətli səmərəli elmi-pedaqoji fəaliyyətləri nəzərə alınaraq aşağıdakı əməkdaşlar Azərittifaqın İdarə Heyətinin “Fəxri Fərman”ı ilə təltif edilsinlər:

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti üzrə

Şükürov Tahir Şükür oğlu	–	Ümumi işlər üzrə prorektor, dosent
Hüseynov Xanoğlan Əndəlif oğlu	–	“Mühasibat və kompüter mühəndisliyi” fakültəsinin dekanı, dosent
Kərimov Nadir Tofiq oğlu	–	“İdarəetmə” fakültəsinin dekanı, dosent
Nəsibov Afiq Cavanşir oğlu	–	“Qida mühəndisliyi və texnologiya” fakültəsinin dekanı, dosent
Məhərrəmov Eldəniz Məzahir oğlu	–	“Marketinq və menecment” fakültəsinin dekanı
Ağayeva Rəna Mahmudağa qızı	–	“İqtisadiyyat və ekologiya mühəndisliyi” fakültəsinin dekan müavini
Hüseynov Möhübbət Musa oğlu	–	“Dünya iqtisadiyyatı və regionşünaslıq” kafedrasının müdiri, professor
Qasımov Rəşid Cabbar oğlu	–	“Riyaziyyat” kafedrasının müdiri, dosent
Məmmədov Rauf Qəzənfər oğlu	–	“Mülki müdafiə və həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi” kafedrasının müdiri, dosent
Həsənov Rövşən Ağahüseyn oğlu	–	“Marketinq” kafedrasının müdiri, dosent
Əliyeva Aynur Ramiz qızı	–	“Humanitar fənlər” kafedrasının müdiri, dosent
Tağıyeva Mehriban Kərəm qızı	–	“Maliyyə və bank işi” kafedrasının müdiri, dosent
Abbasov Anar Fazil oğlu	–	“Biznesin təşkili, dövlət və bələdiyyə idarəetməsi” kafedrasının professoru
Qurbanzadə Azər Ağazeynal oğlu	–	Baş mühasibin müavini, dosent
Quliyeva Afət Adil qızı	–	“Qida mühəndisliyi və ekspertizası” kafedrasının baş müəllimi, fəlsəfə doktoru
Cahangirova Bəsti İsgəndər qızı	–	“Marketinq” kafedrasının baş müəllimi
Səfərova Sara İbrahim qızı	–	“Kompüter mühəndisliyi və informasiya texnologiyaları” kafedrasının dosenti
Hüseynova Vüsalə Məzahir qızı	–	“Tərcümə” kafedrasının baş müəllimi
Nəbiyeva Aytac Əmirastan qızı	–	“Riyaziyyat” kafedrasının baş müəllimi
Əliyev Əhməd Ziyəddin oğlu	–	Nəşriyyat-mətbəə şöbəsinin müdiri
Canbaxışova Salatın İbrahim qızı	–	Tibb məntəqəsinin həkimi

Bakı Biznes və Kooperasiya Kolleci üzrə

Zakirova Məlahət Sabir qızı	–	müəllim
Cavadova Bəyaz Səttar qızı	–	müəllim
Ramazanov Ağa Mehdi Məmməd oğlu	–	müəllim
Həmidov Ramiz Hacıbaba oğlu	–	müəllim
Mənsurlu Namiq Məhəmmədəli oğlu	–	“Mühasibat uçotu və maliyyə işi” şöbəsinin müdiri, fəlsəfə doktoru
Əsgərova İlahə Elşən qızı	–	İnsan resursları üzrə baş təlimatçı, müəllim

2. Əsasnaməyə uyğun olaraq “Fəxri fərman”la təltif edilmiş şəxslərin hər birinə 100 (bir yüz) manat pul mükafatı verilsin.

3. Pul mükafatları təltif olunan əməkdaşların işlədikləri tədris müəssisələri tərəfindən ödənilsin.

4. Azərittifaqın İdarə Heyəti Aparatına (Q.N.Ağayev) tapşırılsın ki, «Fəxri Fərman»ların hazırlanmasını və təqdim edilməsini təmin etsin.

İdarə Heyətinin sədri ***E.A.Quliyev***

Üzvləri:
T.Y.Rüstəmxanlı
F.İ.İsmayılov
Q.N.Ağayev
B.X.Ataşov
A.E.Quliyeva
E.Q.Allahverdiyev

Hazırlamışdır:
İdarə Heyəti Aparatının rəhbəri-
Kadrlar idarəsinin rəisi Q.N.Ağayev

AZƏRBAYCAN KOOPERASİYA UNİVERSİTETİNİN TARİXİ HAQQINDA QISA ARAYIŞ

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin əsası 1964-cü ildə qoyulmuşdur. Keçmiş Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin müraciəti və SSRİ Mərkəzi İstehlak Cəmiyyətləri İttifaqı – “Sentrosoyuz”un İdarə Heyətinin 1964-cü il 08 yanvar tarixli 07 saylı qərarı ilə Moskva Kooperativ İnstitutunun (MKİ) Bakı Tədris-Məsləhət Məntəqəsi (BTMM) yaradılmışdır. Həmin ilin sentyabrında bu ali təhsil müəssisəsinə “Ticarətin iqtisadiyyatı” və “Əmtəəşünaslıq” ixtisasları üzrə qiyabi şöbəyə 50 nəfər tələbə qəbul olunmuşdur. 1964-1969-cu illər ərzində isə BTMM-ə 320 nəfər tələbə qəbul olunmuş, 50 nəfər bitirmiş və tələbələrin ümumi sayı 270 nəfər təşkil etmişdir.

Azərittifaqın və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin müraciəti ilə SSRİ “Sentrosoyuz”u İdarə Heyətinin 1969-cu il 21 avqust tarixli Qərarına əsasən, Moskva Kooperativ İnstitutunun (MKİ) Bakı Tədris-Məsləhət Məntəqəsi Bakı Qiyabi İqtisad fakültəsinə (BQİF) çevrilmişdir.

1969-1975-ci illər ərzində BQİF-yə 3 ixtisas üzrə 474 nəfər tələbə qəbul edilmiş və 317 nəfər məzun olmuşdur. Bu dövrdə “Ticarətin iqtisadiyyatı”, “Mühasibat uçotu” və “Qeyri-ərzaq mallarının əmtəəşünaslığı” ixtisasları üzrə tələbə kontingenti 407 nəfər təşkil etmişdir.

Keçmiş SSRİ “Sentrosoyuz”un İdarə Heyətinin 1974-cü il 13 dekabr tarixli 157 saylı Sərəncamı və MKİ rektorunun 1975-ci il 10 yanvar tarixli 25 saylı əmri ilə Moskva Kooperativ İnstitutunun Bakı Qiyabi İqtisad fakültəsi Moskva Kooperativ İnstitutunun Bakı filialına çevrilmişdir.

Moskva Kooperativ İnstitutunun Bakı filialı fəaliyyəti dövründə Baş institut və Azərittifaq tərəfindən maliyyələşdirilmiş, “Ticarətin iqtisadiyyatı”, “Mühasibat uçotu”, “Ərzaq mallarının əmtəəşünaslığı” və “Qeyri-ərzaq mallarının əmtəəşünaslığı” ixtisasları üzrə kadr hazırlığı aparmış, 1979-cu ildə 2 fakültə - “İqtisad” və “Əmtəəşünaslıq” fakültələri yaradılmış və 3 kafedra - “İqtisadi fənlər”, “İctimai elmlər” və “Ümumelmi fənlər” kafedraları, həmçinin “Əmtəəşünaslıq” fənləri metodbirləşməsi fəaliyyət göstərmişdir.

1980-ci ilin oktyabrında filialın nəzdində “Ehtiyat kadrlar hazırlığı” və 2 illik ixtisasartırma kursu da yaradılmışdır.

SSRİ “Sentrosoyuz”u İdarə Heyətinin 26 mart 1985-ci il tarixli 133 saylı Sərəncamı ilə filial Moskva Kooperativ İnstitutunun tərkibindən çıxarılaraq Poltava Kooperativ İnstitutunun (Ukrayna) tərkibinə verilmişdir.

1986/87-ci tədris ilində filialda artıq 5 ixtisas üzrə kadr hazırlanırdı. Respublikada ilk dəfə bu fi-lialda “Kənd təsərrüfatı məhsulları tədarükünün iqtisadiyyatı və təşkili” ixtisası üzrə ali təhsilli mütəxəssis hazırlığı aparılmışdır.

“Sentrosoyuz”un region bölgüsünə əsasən filialda Stavropol və Qafqaz respublikaları üçün koope-rasiya istiqamətli ali təhsilli mütəxəssis hazırlığı aparılırdı.

İxtisasartırma fakültəsini hər il 500 nəfər ali və orta ixtisas təhsilli dinləyici bitirmişdir.

Filial dövründə tədris binasının ümumi sahəsi 2600 kv.m., tədris auditoriya, kabinet və laboratoriyalarının sayı 27, professor-müəllim heyətinin sayı 46 və tələbə kontingenti 745 nəfər olmuşdur.

1981-ci ildə filialda professor-müəllim və tədris-köməkçi heyətin sayı 47, tələbələrin sayı isə 1000 nəfərdən artıq idi.

“Sentrosoyuz”un İdarə Heyətinin 11 iyun 1990-cı il tarixli 137 saylı qərarı ilə 1990/91-ci tədris ilində Poltava Kooperativ İnstitutunun Bakı filialı Moskva Kooperativ İnstitutunun tabeçiliyinə keçməklə həmin il filiala 100 nəfər əyani tələbə qəbul edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 09 yanvar 1992-ci il tarixli 08 saylı qərarı ilə

Moskva Kooperativ İnstitutunun Bakı filialı “Azərittifaq”ın mülkiyyətinə verilmiş, On yeddinci çağırış “Azərittifaq” Şurasının altıncı yığıncağının təklifi və “Azərittifaq”ın İdarə Heyətinin 19 mart 1993-cü il tarixli 31 saylı qərarı ilə Moskva Kooperativ İnstitutunun Bakı filialının bazasında müstəqil Azərbaycan Kooperasiya İnstitutu yaradılmış və onun Nizamnaməsi təsdiq edilmişdir.

Azərbaycan Kooperasiya İnstitutu yaradılarkən tələbə kontingenti 1059, o cümlədən əyani təhsil alan tələbələr 587, tələbə qəbulu 350 və məzun 100 nəfər olmuşdur.

1993-cü ildə AKİ-də 2 fakültə - “İqtisad” və “Əmtəəşünaslıq-kommersiya” fakültəsi və 6 kafedra fəaliyyət göstərirdi. Professor-müəllim heyətinin ümumi sayı 42 nəfər, onlardan professor - 3 nəfər, dosent - 25 nəfər olmuşdur.

1995-2000-ci illərdə İnstitutda 2 fakültə və 9 kafedra olmaqla 11 ixtisas üzrə kadr hazırlığı aparılmışdır.

1998/99-cu tədris ilində tələbələrin ümumi sayı 1292 nəfər olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 16 sentyabr 1997-ci il tarixli 420 saylı əmri ilə institutda magistr hazırlığına icazə verilmiş və həmin il magistraturaya 7 ixtisas üzrə 27 tələbə qəbul edilmişdir.

2000-ci ilədək magistr tələbələrinin ümumi sayı 55 nəfər olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ümummilli lider Heydər Əliyevin 2000-ci il 30 avqust tarixli 391 saylı Fərmanı ilə Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin profilinin genişləndirilməsi ilə əlaqədar Təhsil Nazirliyinə və Nazirlər Kabinetinə göstəriş verilmişdir.

Bunun nəticəsi olaraq, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 27 aprel 2001-ci il tarixli 17/17635-11 saylı və Təhsil Nazirliyinin 12 dekabr 2000-ci il tarixli 40-11-365/14 saylı razılıq məktublarına əsasən “Azərittifaq”ın İdarə Heyətinin 03 may 2001-ci tarixli 60 saylı qərarı ilə Azərbaycan Kooperasiya İnstitutu Azərbaycan Kooperasiya Universitetinə (AKU) çevrilmiş və Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən Nizamnaməsi təsdiq edilərək 22 may 2002-ci il tarixli Dövlət qeydiyyatı haqqında 46 saylı şəhadətnamə verilmişdir.

Hazırda Universitetdə 271 nəfərdən ibarət professor-müəllim heyəti, o cümlədən 158 fəlsəfə doktoru və 19 professor çalışır.

Universitetin geniş maddi-texniki bazası vardır. Tədris korpusunun ümumi sahəsi 10500 kv.m. təşkil edir. Burada 65-dən çox fənn və tədris laboratoriyası, o cümlədən 4 kompüter texnologiyaları laboratoriyası, mətbəə, tibb məntəqəsi, idman zalı, kitabxana, oxu zalı və s. vardır.

Universitetdə təhsil əyani və qiyabi formada olmaqla, Azərbaycan, rus və ingilis dillərində həyata keçirilir, “Tədris”, “Elm və doktorantura”, “Beynəlxalq əlaqələr”, “Keyfiyyət təminatı”, “Magistratura” və digər şöbələr fəaliyyət göstərir.

Hazırda uzun müddətdir ki, universitetin nəzdində Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının müvafiq əmri ilə yaradılmış fəlsəfə doktoru və elmlər doktoru dissertasiyalarının müdafiəsini keçirən Birgə Şura da öz işini davam etdirir.

2002-ci ildən Universitetdə aylıq “Bizim qəzet - Kooperasiya” və 2005-ci ildən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının elmi nəşrləri reyestrinə daxil edilmiş “Kooperasiya” adlı rüblük elmi-praktiki jurnal nəşr edilir.

AKU 2000-ci ildən MDB öllkələri Kooperasiya Ali Məktəb Rektorlar Şurasının üzvü olmaqla digər ölkələrin universitetləri ilə sıx əməkdaşlıq edir, onlarla tələbə-müəllim təcrübə mübadiləsi həyata keçirilir, elm-tədqiqat işləri yerinə yetirilir.

Universitetin nüfuzlu ali təhsil ocağı kimi formalaşması və inkişafı dövrünün ayrı-ayrı mərhələlərində Hacı Murad Bəylərоviç Tabasaranski, Süleyman Sadıx oğlu Abdinbəyov, Səttar İsmayıl oğlu Səfərov, Yolçu Alı oğlu Məsiyev, Mahmud Məmməd oğlu Quluzadə, Gəncəli Əziz oğlu Gənciyev, Firəddin Murtuza oğlu Quliyev, Eldar İslam oğlu Zülfüqarovun xidmətləri olmuşdur.

2011-ci ildən Azərbaycan Kooperasiya Universitetinə rektor olaraq tanınmış alim və ictimai-siyasi xadim, Milli Məclisin deputatı, Azərbaycan Ağsaqqallar Şurasının sədri, iqtisad elmləri doktoru, professor Eldar Allahyar oğlu Quliyev rəhbərlik edir.

AZƏRBAYCAN KOOPERASİYA UNİVERSİTETİNİN İNKİŞAF DİNAMİKASI

Tədris illəri / Göstəricilər	1964-1965	1969-1970	1974-1975	1979-1980	1984-1985	1989-1990	1994-1995	1999-2000	2004-2005	2009-2010	2014-2015	2019-2020	2024-2025
Fakültələrin sayı	-	1	2	2	2	2	2	2	4	7	8	8	7
Kafedraların sayı	-	2	3	3	3	3	6	6	25	25	27	21	21
İxtisasların sayı	2	3	4	4	5	4	11	11	21	22	19	22	26
Professor-müəllim heyəti (nəfər)	12	15	27	31	34	40	54	68	147	195	230	257	271
Bakalavr tələbə kontingenti (nəfər)	270	407	534	1018	1118	913	1069	1410	2400	2610	2900	3286	3874
Magistr tələbə kontingenti (nəfər)	-	-	-	-	-	-	-	75	155	62	35	141	538
Doktorant və dissertantların sayı (nəfər)	-	-	-	-	-	-	-	-	40	42	49	55	59

I BÖLMƏ
TƏDQİQAT UNİVERSİTETLƏRİ HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR

UOT 001.37

Bəyalı Xanalı oğlu ATAŞOV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
elm və innovasiyalar üzrə prorektoru,
Əməkdar elm xadimi, iqtisad elmləri doktoru, professor.
bayali.atashov@mail.ru

Zahid Fərrux oğlu MƏMMƏDOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
Elmi fəaliyyətin təşkili və idarəedilməsi
Departamentinin direktoru,
Əməkdar müəllim, iqtisad elmləri doktoru, professor.
prof.zahid.mamed@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.305

MÜASİR UNİVERSİTETLƏRDƏ ELMİ FƏALİYYƏTİN STRATEGİYASI VƏ İDARƏ OLUNMASI

Xülasə

Məqalədə müasir universitetlərdə elmi fəaliyyətin strateji planlaşdırılması və idarə edilməsi məsələləri araşdırılır. Elmi-tədqiqatların ali təhsil müəssisələrinin əsas funksiyası kimi rolu və təsiri təhlil edilir. Elmi fəaliyyət ali təhsil sisteminin inkişafında, tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsində və cəmiyyətə xidmət funksiyasının həyata keçirilməsində əvəzsiz rol oynayır. Ali məktəblərdə elmi fəaliyyətin təşkili və stimullaşdırılması yalnız akademik mühitin deyil, bütövlükdə ölkənin elmi-iqtisadi potensialının inkişafı üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq təcrübə, lokal reallıqlar və innovativ idarəetmə yanaşmaları əsasında universitetlərdə elmi fəaliyyətin səmərəliliyini artırmaq üçün təkliflər irəli sürülür.

Açar sözlər: elmi fəaliyyət, universitet, strategiya, idarəetmə, tədqiqat, ali təhsil.

Giriş

Elmi-tədqiqatların müasir nəzəri və metodoloji üstünlükləri onların tətbiqi imkanları və təhsillə əlaqəsi ilə müəyyənləşdirilir.

Müasir dövrdə hər bir ölkənin iqtisadi inkişafı, vətəndaşlarının rifah halı ilk növbədə elmin və təhsilin inkişafı ilə bağlıdır. Bu baxımdan ali təhsil sistemində fəaliyyət göstərən professor-müəllim heyəti, universitet rəhbərliyi, tələbələr və müəllimlər qarşısında yeni mühüm vəzifələr durur. Cəmiyyətin çağırışlarına adekvat cavab olaraq bu vacib vəzifələri yerinə yetirərkən bəşəriyyətin rifahını yaxşılaşdırmaq üçün universitetlər ilk növbədə öz elmi tədqiqatları ilə fərqlənməlidirlər.

“Elm haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il 14 iyun tarixli Qanununun qəbulu ilə “tədqiqat universiteti” anlayışı Azərbaycanın milli qanunvericiliyinə daxil edilmişdir [1].

Müasir universitetlər həm elmi-tədqiqat, həm də tədris prosesini həyata keçirən tədqiqat müəssisələridir. Universitetlər ona yiyələnmək istəyənlərə elmi biliklər verən və elmi araşdırmaları ardıcıl olaraq davam etdirən, ümumbəşəri dəyərlər yaradan və aşılayan elmi mərkəz kimi fəaliyyət göstərir. Təcrübə ilə bağlı olmayan elmin, elm və praktika ilə bağlı olmayan təhsilin, təhsil və elmlə əlaqəsi olmayan biznesin səmərəsiz olduğu artıq cəmiyyətdə qəbul edilib.

İnnovasiyayönlü universitet, yəni universitet və biznes əməkdaşlıq tipli təşkilatlarda isə elmi tədqiqatların, biliklərin kommersiyalaşdırılması təmin olunur. Təhsil-elm-innovasiya üçbucağında elm əsas təşkil edir və elmi fəaliyyətin formal xarakterdən, mücərrəd məzmundan xilas edilməsi, eləcə də universitetlərdə elmi fəaliyyətin idarə edilməsinə ənənəvi yanaşmanın dəyişməsi zərurəti yaranır. Universitetlər təhsil-elm-istehsal üçbucağı prizmasından qiymətləndirilir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafı, biliyə əsaslanan cəmiyyətin formalaşdırılması və insan kapitalına sərmayə qoyuluşu bizim üçün yaxın gələcəkdə əsas strateji hədəflərdən biridir. Bütün bunlar yüksək ixtisaslı kadr potensialı, yeni elmi yanaşmalar və çevik innovativ fəallıq tələb edir və Azərbaycan elmi qarşısında tamamilə yeni vəzifələr qoyur.

Elmi fəaliyyət hər bir universitetin dəyərini və funksional mahiyyətini müəyyən edən əsas sütunlardan biridir. Əgər universiteti yalnız bilik ötürən bir tədris müəssisəsi kimi deyil, eyni zamanda bilik yaradan və cəmiyyətin inkişafına təkan verən intellektual platforma kimi qəbul ediriksə, elmi fəaliyyət bu vəzifənin mərkəzində dayanır. Müasir dünyada təkcə təhsilin deyil, həm də tədqiqatın keyfiyyəti universitetlərin beynəlxalq nüfuzunu və reytinqini formalaşdırır.

Şübhə etmirik ki, yaxın gələcəkdə Azərbaycan iqtisadi cəhətdən daha da inkişaf etmiş və rəqabətqabiliyyətli ölkəyə çevriləcəkdir. Bunu “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafın Milli Prioritetləri” Konsepsiyasında nəzərdə tutulan müddəalar və onların son illərdə ardıcıllıqla, uğurla reallaşdırılması sübut edir [2]. Fikrimizcə, bu məqsədlərə nail olmaq üçün ölkəmizdə milli elmi-innovativ universitetlər şəbəkəsinin formalaşdırılması, yeni bilik və texnologiyaların istifadəsini, inkişafı və yayılmasını təmin etmək məsələsi ön plana çıxmalıdır [3].

Universitetlərin missiyası: tədris, tədqiqat, cəmiyyətə xidmət

Ənənəvi yanaşmaya görə universitetlər üç əsas missiya daşıyır:

1. Tədris – bilik və bacarıqların ötürülməsi;
2. Tədqiqat – yeni biliklərin yaradılması və elmi yeniliklərin əldə olunması;
3. Cəmiyyətə xidmət – biliklərin sosial və iqtisadi müstəvidə tətbiqi.

Bu üç funksiyanın sintez nöqtəsi isə elmi fəaliyyətdir. Tədqiqat olmadan tədris yalnız ötürülən biliklərlə məhdudlaşır; elmi fəaliyyət sayəsində isə tədris dinamik, yenilənən və innovativ olur. Beləliklə, universitetlər həm də “bilik fabrikləri” funksiyasını yerinə yetirmiş olurlar.

Elmi fəaliyyət müəllim və tədqiqatçıların peşəkar inkişafı üçün vacib bir zəmin yaradır. Tədqiqatla məşğul olan akademik heyət:

- Yeni biliklər qazanır və yayır;
- Nəzəriyyələri praktiki həllərlə zənginləşdirir;
- Tədris materiallarını aktual və kontekstual edir;
- Beynəlxalq elmi şəbəkələrə qoşularaq əməkdaşlıq imkanları qazanır.

Bu, universitetin daxili akademik potensialının inkişafı ilə yanaşı, gənc tədqiqatçıların hazırlanması və kadr ehtiyatının təminatı baxımından da mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Müasir ali təhsil sistemlərində “tədqiqat universiteti” anlayışı getdikcə daha aktual hal alır. Bu modelə görə universitetlər yalnız tədris mərkəzi kimi deyil, həm də elmi-innovativ laboratoriya və bilik istehsalçısı kimi çıxış etməlidir. Tədqiqat universitetlərinin xarakterik cəhətləri:

- Əhəmiyyətli sayda elmi layihə və qrantların mövcudluğu;
- Doktorantura və postdoktorantura səviyyələrində tədqiqat imkanlarının genişliyi;
- Beynəlxalq elmi indekslərə daxil olan jurnallarda aktiv nəşr fəaliyyəti;
- Multidissiplinar və probleməsaslı tədqiqatların təşviqi;
- İstehsalat subyektləri ilə sıx əməkdaşlıq və texnologiyaların transferi.

Beləliklə, elmi fəaliyyət təkcə akademik uğur deyil, həm də iqtisadi və texnoloji innovasiya üçün bazis yaradır.

Universitetlərdə aparılan elmi tədqiqatlar cəmiyyətin real problemlərinə cavab verməli, sosial rifahın artırılmasına və dayanıqlı inkişafın təminə yönəlməlidir. Bu baxımdan elmi fəaliyyət:

- Səhiyyə, enerji, ekologiya, təhsil kimi sahələrdə innovativ həllər təklif edir;
- Dövlət siyasətlərinin elmi əsaslarını formalaşdırır;

- Yerli icmaların problemlərinin tədqiqi və həlli üçün platforma yaradır;
- Startaplar, texnoparklar və spin-off şirkətlərin yaranmasına səbəb olur.

Elmi fəaliyyətin bu aspekti onu bilik istehsalından bilik tətbiqinə doğru yönəldir və universitetləri milli innovasiya sisteminin ayrılmaz hissəsinə çevirir.

Ali təhsil sistemində elmi fəaliyyətin rolu

Ali təhsil müəssisələri yalnız təhsil prosesinin təşkilatçıları deyil, eyni zamanda yeni biliklərin yaradıcısı və cəmiyyətin inkişafına dəstək verən elmi mərkəzlərdir. Elmi fəaliyyət universitetin əsas vəzifələrindən biri olmaqla, akademik keyfiyyətin, beynəlxalq nüfuzun və sosial-iqtisadi inkişafa töhfənin əsasını təşkil edir. Geniş anlamda, elmi fəaliyyət ali təhsil sisteminin bilik iqtisadiyyatına keçiddə əsas rol oynayan elementdir [4].

Elmi fəaliyyət akademik heyətin inkişafı, tədrisin keyfiyyətinin artırılması və tədqiqat yönümlü təhsil modelinin qurulması baxımından həlledicidir. Tədqiqatla məşğul olan müəllimlər daha aktual və təcrübəyə əsaslanan biliklər təqdim edir, tələbələr isə bu prosesdə araşdırma bacarıqları qazanırlar. Bu, tələbələrin tənqidi düşüncə, problem həlletmə və analitik təhlil kimi XXI əsr bacarıqları ilə təchiz olunmasına xidmət edir.

Bundan əlavə, elmi fəaliyyət universitetin cəmiyyətlə əlaqəsini gücləndirir. Elmi nəticələr sosial problemlərin həlli, dövlət siyasətinin formalaşdırılması və texnoloji innovasiyalar üçün baza rolunu oynayır [5].

Qlobal miqyasda “tədqiqat universitetləri” modeli dominant mövqeyə sahibdir. Bu modelə əsasən, universitetin məqsədi yalnız mövcud bilikləri tədris etmək deyil, həm də yeni biliklərin istehsalını təşkil etməkdir. Belə yanaşma universitetin strukturunda tədqiqat institutları, elmi mərkəzlər və doktorantura proqramlarının güclü şəkildə təmsil olunmasını tələb edir.

Elmi fəaliyyətin idarə edilməsi üçün strateji yanaşmalar vacibdir. Universitetlər öz elmi prioritetlərini milli innovasiya ehtiyacları və qlobal elmi istiqamətlərlə uyğunlaşdırmalıdır [6,OECD, 2019]. Bu yanaşma həm də universitet-sənaye əməkdaşlığı və qrant əsaslı maliyyələşmə modelini aktuallaşdırır.

Bir çox ölkədə, o cümlədən Azərbaycanda, elmi fəaliyyətin səmərəliliyinə təsir edən bir sıra problemlər mövcuddur: maliyyələşmənin məhdudluğu, tədqiqat infrastrukturunun zəifliyi, beynəlxalq əməkdaşlığın məhdudluğu və gənc tədqiqatçıların iştirakı ilə bağlı çətinliklər. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün açıq elm platformalarının tətbiqi, fərdi qrant sistemlərinin inkişafı və akademik azadlıqla hesabatlılıq arasında balansın təmin edilməsi zəruridir.

İnnovasiya mərkəzləri və sənaye-universitet əməkdaşlığının genişləndirilməsi müasir ali təhsil və elmi tədqiqat sistemlərinin inkişafında mühüm yer tutur. Bu əlaqələr tədqiqatların tətbiq sahələrini genişləndirir, yeni texnologiyaların yaradılmasını və kommersiyalaşdırılmasını sürətləndirir, həmçinin ölkələrin iqtisadi inkişafına və rəqabətqabiliyyətinin yüksəlməsinə töhfə verir.

İnnovasiya mərkəzləri universitetlərdə elmi-tədqiqat işlərinin və yeni ideyaların kommersiyalaşdırılması prosesini dəstəkləyən struktur vahidlərdir. Bu mərkəzlər elmi nəticələrin praktik tətbiqinə, startapların yaradılmasına və yüksək texnologiyalı məhsulların inkişafına şərait yaradır. Onlar tədqiqatçılar, tələbələr və sənaye nümayəndələri arasında körpü funksiyasını yerinə yetirərək bilik transferini və innovasiyaların bazara çıxarılmasını təmin edir. Belə mərkəzlərin fəaliyyətində texnoparklar, inkubatorlar və biznes akseleratorları mühüm rol oynayır.

İstehsalat-universitet əməkdaşlığı isə elmi biliklərin real istehsalat və sənaye ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması və bu biliklərin səmərəli tətbiqini hədəfləyir. Əməkdaşlıq çərçivəsində universitetlər tədqiqat layihələri həyata keçirir, sənayenin spesifik problemlərini həll edir, kadr hazırlığında istehsalatın tələblərini nəzərə alır və innovativ texnologiyaların tətbiqinə dəstək verir. Bu əməkdaşlıq həm də tələbələrə əyani təcrübə imkanları yaradır, onların peşə bacarıqlarını artırır və işə qəbul prosesini asanlaşdırır.

Qərb ölkələrində innovasiya mərkəzləri və sənaye-universitet əlaqələri yüksək səviyyədə inkişaf edib. Məsələn, ABŞ-da Silikon Vadisi və digər texnologiya klasterləri universitetlərin elmi potensialından faydalanaraq böyük iqtisadi təsir göstərir. Almaniyada Fraunhofer İnstitutları və

digər tədqiqat qurumları sənaye ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərir, innovasiyaların tətbiqinə rəhbərlik edir. Bu modellər həm fundamental, həm də tətbiqi tədqiqatların balansını qoruyaraq, innovativ inkişafı təmin edir.

Rusiyada və postsovet ölkələrində isə sənaye-universitet əməkdaşlığı hələ də formalaşma mərhələsindədir. Burada əsas problemlərdən biri universitetlərin sənayenin tələblərinə cavab verən elmi-tədqiqatlar aparmaması və kommersiyalaşdırma mexanizmlərinin zəif inkişaf etməsidir. Bununla belə, bu ölkələrdə regionda innovasiya infrastrukturlarının yaradılması istiqamətində dövlət səviyyəsində təşəbbüslər mövcuddur və bəzi universitetlərdə texnoparklar və innovasiya mərkəzləri formalaşır.

Azərbaycanda isə innovasiya mərkəzlərinin və sənaye-universitet əməkdaşlığının genişləndirilməsi prioritet istiqamətlərdən biridir. UNEC, ADA Universiteti, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Texniki Universiteti və digər ali təhsil müəssisələrində innovasiya və tədqiqat mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Sənaye ilə əməkdaşlıq, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq sektoru ilə əlaqələr və innovativ layihələrin kommersiyalaşdırılması sahəsində inkişaf daha sürətlə həyata keçirilməlidir. Dövlət tərəfindən innovasiya və texnologiya inkişafı proqramları, eləcə də maliyyə dəstəyi bu istiqamətdə mühüm dəstək rolu oynayır.

Nəticə etibarilə, innovasiya mərkəzlərinin və sənaye-universitet əməkdaşlığının inkişafı elmi potensialın iqtisadi faydaya çevrilməsini sürətləndirir, ali təhsil müəssisələrinin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini artırır və ölkənin davamlı inkişafına töhfə verir. Azərbaycanda bu istiqamətdə islahatların davam etdirilməsi, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və müasir idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi innovasiya ekosisteminin formalaşmasına imkan yaradacaqdır.

Elmi fəaliyyətin strateji planlaşdırılması

Elmi fəaliyyət ali təhsil müəssisələrinin dayanıqlı inkişafının əsas istiqamətlərindən biri olmaqla, sistemli və məqsədyönlü planlaşdırmaya ehtiyac duyur. Planlaşdırılmamış və təsadüfi xarakter daşıyan tədqiqatlar nə akademik nəticə verir, nə də milli innovasiya sisteminə real töhfəni təmin edə bilir. Bu baxımdan, elmi fəaliyyətin strateji planlaşdırılması həm institusional səviyyədə, həm də milli elmi siyasətin tərkib hissəsi kimi aktuallıq qazanır.

Strateji planlaşdırma ilk növbədə elmi prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi ilə başlanır. Universitetlər öz tədqiqat fəaliyyətlərini ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf hədəfləri, regional ehtiyaclar, qlobal elmi meyillər və əmək bazarının çağırışları ilə uyğunlaşdırmalıdır. Məsələn, iqlim dəyişmələri, rəqəmsallaşma, bioetika, süni intellekt, enerji təhlükəsizliyi kimi sahələr çağdaş elmi gündəmin əsas mövzuları olmaqla, bu istiqamətlər üzrə ixtisaslaşmış tədqiqat mərkəzlərinin formalaşdırılmasını tələb edir. Strateji plan bu mövzular üzrə elmi potensialın səfərbər olunmasına yönəlik mexanizmləri əhatə etməlidir.

Elmi fəaliyyətin strateji planlaşdırılmasında ikinci vacib mərhələ tədqiqat infrastrukturlarının və insan resurslarının inkişafıdır. Universitetlərin elmi resurs xəritəsi hazırlanmalı, tədqiqat laboratoriyaları, elmi platformalar və texnologiya transfer ofisləri kimi dəstəkləyici strukturlar gücləndirilməlidir. Eyni zamanda, elmi fəaliyyətlə məşğul olan müəllimlərin və tədqiqatçıların bilik və bacarıqları sistemli şəkildə artırılmalı, doktorantura və postdoktorantura səviyyəsində elmi hazırlıq sahəsində keyfiyyət standartları müəyyənləşdirilməlidir. Əks halda, strategiya kağız üzərində qalacaq və real nəticə doğurmayacaqdır.

Strateji planlaşdırmanın üçüncü komponenti elmi fəaliyyətin nəticələrinin qiymətləndirilməsi və stimullaşdırılması ilə bağlıdır. Bu məqsədlə elmi fəaliyyət üzrə açıq və obyektiv göstəricilərə əsaslanan monitorinq sistemləri qurulmalıdır. Məsələn, beynəlxalq bazalarda indekslənmiş məqalələrin sayı, innovasiya nəticələrinin (patent, model, proqram təminatı) əldə olunması, sənaye ilə əməkdaşlıq əsasında qrantların cəlb edilməsi, gənc tədqiqatçıların hazırlığı və xarici tərəfdaşlarla birgə layihələrin sayı kimi indikatorlar əsasında elmi fəaliyyətin səmərəsi qiymətləndirilə bilər [6, OECD, 2019]. Bu mexanizm yalnız nəzarət məqsədi daşımamalı, eyni zamanda nəticəyönümlü fəaliyyətə yönəlmiş stimullaşdırıcı sistemlərlə (maddi və akademik təşviqlər) tamamlanmalıdır.

Maliyyələşdirmə də strateji planlaşdırmanın ayrılmaz tərkib hissəsidir. Elmi fəaliyyətin sabit

maliyyələşməsi olmadan heç bir strateji hədəfə çatmaq mümkün deyil. Dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlə yanaşı, universitetlərin sənaye tərəfdaşları ilə əməkdaşlıq edərək alternativ maliyyə mənbələri formalaşdırması vacibdir. Tədqiqat fondlarının yaradılması, məqsədli qrant proqramlarının tətbiqi, elmi nəticələrin kommersiyalaşdırılması istiqamətində hüquqi və inzibati mexanizmlər sadəcə texniki deyil, strateji qərarların əsasını təşkil etməlidir [7].

Elmi fəaliyyətin strateji planlaşdırılması yalnız ali məktəblərin daxili idarəetməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda milli elmi siyasətin tərkib hissəsi olmalıdır. Dövlət səviyyəsində elmi inkişaf strategiyası ilə universitetlərin tədqiqat planları arasında uzlaşma təmin edilməlidir. Əks halda, ali məktəblərin tədqiqat fəaliyyəti ölkənin innovasiya ehtiyacları ilə əlaqəsiz qalacaq. Akademik azadlıqla strateji koordinasiya arasında balansın qorunması, həm müstəqil tədqiqatların inkişafına şərait yaradır, həm də ümummilli hədəflərə yönəlmiş tədqiqat istiqamətlərini dəstəkləyir.

Nəticə etibarilə, elmi fəaliyyətin strateji planlaşdırılması ali təhsil sistemində tədqiqatın məhsuldarlığını və davamlılığını təmin etmək üçün həlledici rol oynayır. Bu planlaşdırma yalnız sənəd formasında deyil, sistemli fəaliyyət mexanizmi kimi həyata keçirildikdə, universitetlər ölkənin bilik iqtisadiyyatına keçidində əsas lokomotivə çevrilə bilər.

Elmi fəaliyyətin idarə edilməsi mexanizmləri

Elmi fəaliyyətin səmərəli idarə edilməsi universitetlərin elmi məhsuldarlığının, beynəlxalq reytinq göstəricilərinin və cəmiyyətə verdiyi töhfənin mühüm tənzimləyici mexanizmidir. Ali təhsil müəssisələrində tədqiqatların keyfiyyət və davamlılığını təmin etmək məqsədilə idarəetmə sistemləri strateji səviyyədə qurulmalı, fəaliyyət göstəricilərinə əsaslanmalı və çevik yanaşma ilə təkmilləşdirilməlidir. Bu sahədə dünya üzrə müxtəlif modellər formalaşıb və onların müqayisəli təhlili Azərbaycanda tətbiq edilə biləcək faydalı mexanizmlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır.

Beynəlxalq təcrübəyə nəzər yetirdikdə, inkişaf etmiş ölkələrin ali məktəblərində elmi fəaliyyətin idarə edilməsi məqsədilə çoxsəviyyəli strukturlaşma mövcuddur. Məsələn, ABŞ və Böyük Britaniyada universitetlərdə tədqiqat prorektorluğu (Vice President for Research) institutu fəaliyyət göstərir. Bu struktur elmi siyasətin koordinasiyası, qrant idarəçiliyi, tədqiqat etikası və innovasiya transferi ilə məşğul olur [8].

Hər bir fakültə və ya institut daxilində isə elmi şuralar və tədqiqat komitələri fəaliyyət göstərir ki, onlar lokal səviyyədə prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi, tədqiqat layihələrinin qiymətləndirilməsi və elmi fəaliyyətin monitorinqinə cavabdehdir.

Elmi fəaliyyətin idarə edilməsində əsas prinsip nəticəyönümlü qiymətləndirmə və hesabatlılıqdır. Məsələn, Böyük Britaniyada tətbiq olunan **Research Excellence Framework (REF)** mexanizmi universitetlərin elmi fəaliyyətini müxtəlif göstəricilər üzrə qiymətləndirir: tədqiqat keyfiyyəti, akademik təsir, sosial-iqtisadi fayda və innovativ nəticələr. Qiymətləndirmə nəticələrinə uyğun olaraq dövlət tərəfindən maliyyələşdirmə həyata keçirilir. Bu isə universitetləri keyfiyyətli tədqiqatlara yönəldir və daxili motivasiya yaradır.

Almaniyada Humboldt modelinə uyğun olaraq elmi fəaliyyətin idarə edilməsi daha çox akademik azadlıq və fərdi təşəbbüs üzərində qurulub. Burada professorların fərdi laboratoriyaları, institut daxilində tədqiqat qrupları və sənaye ilə birbaşa əməkdaşlıq modelləri geniş yayılmışdır. Alman Elmi-Tədqiqat Fondu (DFG) vasitəsilə universitetlər birbaşa qrant cəlb edir və layihələrin icrası müstəqil şəkildə həyata keçirilir [9].

Azərbaycan timsalında elmi fəaliyyətin idarə edilməsi son illərdə strukturlaşsa da, sistemli və nəticəyönümlü idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi hələlik məhdud səviyyədədir. Elmi fəaliyyət əsasən elmi şuralar və kafedralar səviyyəsində idarə olunur, lakin bu struktur çox vaxt formal xarakter daşıyır və nəticə əsaslı göstəricilərlə əlaqələndirilmir. Bir sıra universitetlərdə elmi fəaliyyət üzrə prorektorlar olsa da, tədqiqat menecmenti, qrantların idarə edilməsi və beynəlxalq layihə əlaqələndirilməsi üçün ayrıca müstəqil şöbələr nadir hallarda mövcuddur.

Hazırda Azərbaycanın ali məktəblərində əsas problemlərdən biri elmi fəaliyyətin nəticələrinin stimullaşdırılmaması və bu fəaliyyətə ayrılan vəsaitlərin yetərsiz olmasıdır. Tədqiqat fəaliyyəti müəllimlərin dərs yükündən asılı olaraq təşkil olunur, nəticədə elmi fəaliyyət ya ikinci plana keçir,

ya da formal xarakter daşıyır. Eyni zamanda, tədqiqatların nəticələrinin kommersiyalaşdırılması və innovasiyaların tətbiqi üçün universitet-istehsalat əməkdaşlığı zəif inkişaf edib.

Müasir dövrdə Azərbaycan universitetlərində elmi fəaliyyətin idarə edilməsi üçün aşağıdakı mexanizmlərin tətbiqi vacibdir:

- **Elmi idarəetmə strukturunun yenilənməsi:** universitet daxilində elmi fəaliyyətin idarə edilməsi ofislərinin yaradılması, qrantlar üzrə menecerlər və layihə koordinatorları ilə təmin olunması.
- **Rəqəmsal elmi fəaliyyət platforması:** tədqiqatların planlaşdırılması, nəzarəti və qiymətləndirilməsi üçün elektron sistemlərin tətbiqi.
- **Nəticəyönümlü qiymətləndirmə modeli:** elmi fəaliyyətə dair göstəricilərin – beynəlxalq nəşrlər, indekslənmə, qrantlar, patentlər və tətbiqi nəticələrin əsas götürüldüyü sistemin yaradılması.
- **Qarışıq maliyyələşdirmə modeli:** dövlət və özəl sektor qrantları, beynəlxalq fondlar və universitetdaxili resurslar arasında balansın yaradılması.

Belə mexanizmlər yalnız idarəetmənin səmərəliliyini artırmaqla kifayətlənməz, eyni zamanda universitetlərə qlobal rəqabətdə irəliləmək və elmi nüfuzlarını möhkəmləndirmək imkanı qazandırar. Nəticədə, elmi fəaliyyət təkcə akademik göstərici deyil, həm də cəmiyyətə xidmət edən funksional mexanizmə çevrilər.

Universitetlərdə elmi fəaliyyətin maliyyələşdirilməsi

Elmi fəaliyyətin davamlılığı və məhsuldarlığı ilk növbədə onun maliyyə təminatından asılıdır. Universitetlərdə tədqiqatların yüksək keyfiyyətlə və rəqabətqabiliyyətli şəkildə həyata keçirilməsi üçün güclü və şaxələndirilmiş maliyyələşdirmə mexanizmlərinin mövcudluğu zəruridir. Bu maliyyələşdirmə üç əsas mənbədən – dövlət büdcəsi, qrantlar və sənaye tərəfdaşlığından – formalaşır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, uğurlu universitetlər bu üç mənbə arasında balanslı və strategiyaya əsaslanan model qurmağa nail olurlar.

Dünyanın aparıcı universitetlərində dövlətin rolu daha çox fundamental elmlərə, baza tədqiqatlarına və ictimai faydalı tədqiqat sahələrinə dəstək göstərməkdən ibarətdir. Məsələn, ABŞ-da National Science Foundation (NSF) və National Institutes of Health (NIH) vasitəsilə tədqiqat layihələri üçün illik milyardlarla dollar dəyərində qrantlar ayrılır [6, OECD, 2019]. Bu qrantlar universitetlərin elmi mərkəzləri və tədqiqat qrupları arasında müsabiqə yolu ilə bölüşdürülür və nəticə əsaslı qiymətləndirmə mexanizmləri ilə müşayiət olunur. Eyni zamanda, universitetlər öz elmi istehsalat sənaye ilə əməkdaşlıq vasitəsilə də maliyyələşdirirlər. Stanford, MIT və Cambridge kimi universitetlərdə sənaye partnyorluqları nəticəsində həm tədqiqat maliyyələşdirilir, həm də elmi nəticələr praktikaya tətbiq olunur və kommersiyalaşdırılır.

Avropa ölkələrində elmi fəaliyyətin maliyyələşdirilməsi həm dövlət, həm Avropa Komissiyası, həm də özəl sektor tərəfindən həyata keçirilir. Horizon Europe proqramı vasitəsilə universitetlərə milyardlarla avro dəyərində layihə maliyyələşməsi təklif edilir. Bu fondlara çıxış əldə etmək üçün universitetlər layihə menecmenti sahəsində yüksək səviyyədə peşəkar heyət yetişdirir, beynəlxalq tərəfdaşlarla konsorsiumlar qurur və nəticəyönümlü elmi fəaliyyət göstərir (EUA, 2020).

Sənaye tərəfdaşlığı isə həm təcrübi tədqiqatların maliyyələşməsi, həm də bilik transferinin təşkili baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Almaniyada universitetlər ilə sənaye arasında əməkdaşlıq çərçivəsində “applied science” universitet modelləri formalaşıb və burada elmi fəaliyyətin əsas maliyyə mənbələrindən biri məhz müəssisələrin sifarişləri əsasında həyata keçirilən layihələrdir.

Azərbaycan kontekstində isə elmi fəaliyyətin maliyyələşdirilməsi hələ də əsasən dövlət büdcəsi ilə məhdudlaşır. Ali təhsil müəssisələrinin tədqiqatları üçün ayrılan vəsaitlər çox zaman qeyri-müsabiqəli, şəbəkədənkənar şəkildə bölüşdürülür və nəticələrin səmərəliliyi üzrə monitorinq mexanizmləri zəif inkişaf etmişdir. Dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən qrant mexanizmləri – məsələn, Azərbaycan Elmi Fondu və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının strukturundakı proqramlar – müəyyən imkanlar yaratsa da, bu fondların ümumi büdcəsi və əhatə dairəsi beynəlxalq səviyyədə rəqabət üçün kifayət deyil.

Azərbaycan universitetlərinin istehsalat ilə əməkdaşlıq səviyyəsi də hələ ki məhduddur. Tədqiqatlar çox zaman akademik məkanla məhdudlaşır və real sektora transfer edilmir. Bu da kommersiya yönümlü tədqiqatların inkişafına mane olur. Əlavə olaraq, universitetlərdə layihələrin idarə edilməsi və qrantların hazırlanması üzrə struktur bölmələrin (məsələn, tədqiqat və inkişaf ofisləri) ya ümumiyyətlə mövcud olmaması, ya da zəif funksionallığı beynəlxalq qrantlara çıxışı məhdudlaşdırır.

Müasir yanaşmalar tələb edir ki, Azərbaycan universitetləri aşağıdakı istiqamətlərdə maliyyə modelini şaxələndirsin:

- Dövlət qrant mexanizmlərində müsabiqəliliyin və nəticəyönümlülüyün artırılması;
- Universitetdaxili qrant sistemlərinin yaradılması;
- Beynəlxalq layihələrə çıxış üçün layihə idarəetmə strukturlarının qurulması;
- Sənaye tərəfdaşları ilə birgə elmi-tədqiqat proqramlarının işlənməsi;
- Elmi nəticələrin patentləşdirilməsi və kommersiyalaşdırılması imkanlarının genişləndirilməsi.

Beləliklə, elmi fəaliyyətin maliyyələşdirilməsində beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan kompleks və çevik modelin qurulması həm universitetlərin tədqiqat potensialının reallaşdırılmasına, həm də ölkənin elmi və texnoloji inkişafının sürətlənməsinə xidmət edə bilər.

Universitetlərdə akademik azadlıq və hesabatlılıq balansı

Akademik azadlıq və hesabatlılıq balansı universitetlərin və elmi qurumların əsas idarəetmə prinsiplərindəndir və həm akademik mühitin inkişafı, həm də cəmiyyət qarşısında məsuliyyətin təmin olunması baxımından kritik rol oynayır.

Akademik azadlıq tədqiqatçılar, müəllimlər və tələbələrin öz elmi və tədris fəaliyyətlərini müstəqil, sərbəst şəkildə həyata keçirməsi, ideya və fikirlərini ifadə etməkdə sərbəst olmalarıdır. Bu, yeni biliklərin yaradılması, yaradıcılığın inkişafı və elmi yeniliklərin meydana çıxması üçün vacib şərtdir. Akademik azadlıq aşağıdakı aspektləri əhatə edir:

- mövzunun sərbəst seçilməsi,
- metodların sərbəst tətbiqi,
- nəticələrin obyektiv təqdimatı,
- tənqidi fikrin ifadəsi.

Akademik azadlıq və hesabatlılıq müasir ali təhsil və elmi fəaliyyətin iki əsas sütunudur. Akademik azadlıq tədqiqatçılara, müəllimlərə və tələbələrə elmi tədqiqat və tədris fəaliyyətlərini müstəqil şəkildə aparmaq, yeni bilik və ideyaları sərbəst ifadə etmək imkanı verir. Bu azadlıq intellektual yaradıcılıq və innovasiyaların inkişafı üçün vacibdir, çünki məhdudiyyətlər olmadan fikir mübadiləsi və tənqidi yanaşma elmi tərəqqinin əsasını təşkil edir. Eyni zamanda, akademik azadlıq elmi mühitdə müxtəlif ideyaların və yanaşmaların rəqabət aparması üçün zəmin yaradır, nəticədə elmi keyfiyyət və obyektivlik təmin edilir.

Digər tərəfdən, hesabatlılıq universitetlərin və elmi müəssisələrin fəaliyyətində şəffaflıq və məsuliyyət prinsipini ifadə edir.

Hesabatlılıq (accountability) — universitetlərin və akademik işçilərin elmi və tədris fəaliyyətlərində nəticələrə görə özlərinə və cəmiyyətə cavabdeh olmalarıdır. Bu, maliyyə mənbələrinin düzgün istifadəsi, elmi keyfiyyətin təminatı, etik normalara riayət və cəmiyyətin gözləntilərinin qarşılanması deməkdir.

Hesabatlılıq maliyyə və resursların səmərəli istifadəsini, elmi etikaya riayət olunmasını, həmçinin əldə olunan nəticələrin cəmiyyətə, eləcə də dövlət orqanlarına təqdim edilməsini təmin edir. Hesabatlılıq mexanizmləri olmadan akademik fəaliyyət qeyri-səmərəli, bəzən isə etik norma və qanunvericilik prinsiplərinə zidd ola bilər ki, bu da ali təhsil müəssisələrinin nüfuzuna və cəmiyyətin onlara olan etimadına zərər verir.

Akademik azadlıqla hesabatlılıq arasında səmərəli balansın yaradılması müasir universitetlərin strateji məqsədlərinə nail olmaq üçün vacibdir. Bu balans elmi mühitdə sərbəst yaradıcılıqla yanaşı, fəaliyyətin nəticələrinin ölçülə bilən, qiymətləndirilə bilən və şəffaf olmasını təmin edir. Universitetlərdə möhkəm hesabatlılıq sistemi olmadan akademik azadlıq sui-istifadə edilə bilər,

bu isə elmi keyfiyyətin düşməsinə və resursların səmərəsiz xərclənməsinə gətirib çıxara bilər. Eyni zamanda, həddindən artıq hesabatlılıq isə akademik azadlığı məhdudlaşdıraraq, yeni ideyaların və tədqiqat mövzularının inkişafını əngəlləyə bilər.

Akademik azadlıq olmadan tədqiqatlar dar düşüncə dairəsində qalır, yeni fikirlər ortaya çıxmır, intellektual inkişafa əngəl yaranır.

Hesabatlılıq olmadan isə akademik fəaliyyət qeyri-səmərəli, qeyri-şəffaf və bəzən etik problemlərlə müşayiət oluna bilər. Belə olduqda cəmiyyət və dövlət universitetlərin fəaliyyətinə güvənməyəcək.

Bu iki prinsipin optimal əlaqəsi açıq standartlar, etik qaydalar və şəffaf qiymətləndirmə mexanizmləri vasitəsilə təmin edilir. Akademik azadlığın qorunması üçün müdaxilələrdən qorunma, tədqiqat mövzularının sərbəst seçimi və nəticələrin obyektiv təqdimatı təmin edilməlidir. Eyni zamanda, hesabatlılıq üçün isə elmi fəaliyyətin nəticələrinin və resurs istifadəsinin müntəzəm auditlərlə yoxlanılması, etik komitələrin fəaliyyəti, həmçinin dövlət və cəmiyyət qarşısında şəffaflıq təmin edilməlidir. Universitetlərin özünüidarəetmə mexanizmləri bu balansın davamlılığı üçün mühüm rol oynayır.

Beləliklə, akademik azadlıq və hesabatlılıq arasındakı balans elmi fəaliyyətin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, universitetlərin cəmiyyət qarşısında məsuliyyətini və etibarını da gücləndirir. Müasir ali təhsil müəssisələri bu iki prinsip arasında uyğunlaşmanı təmin etməklə, həm elmi tərəqqiyə, həm də sosial ədalət və şəffaflığa xidmət edən inklüziv və davamlı bir akademik mühit yarada bilərlər.

Beynəlxalq təcrübə və müqayisəli yanaşmalar kontekstində akademik azadlıq və hesabatlılıq məsələləri müxtəlif regionlarda fərqli modellərlə reallaşdırılır və onların hər biri özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Qərb universitetlərinin tədqiqat strategiyaları arasında ən məşhur nümunələrdən biri MIT, Oxford və Humboldt modelləridir. MIT (Massachusetts Institute of Technology) tətbiq yönümlü tədqiqatlara böyük önəm verir, innovasiyaların kommersiyalaşdırılması və sənaye ilə sıx əməkdaşlıq bu universitetin strategiyasının əsasını təşkil edir. Burada akademik azadlıq yüksək səviyyədə təmin olunmaqla yanaşı, hesabatlılıq da çox ciddi şəkildə tənzimlənir — layihələrin nəticələri, maliyyə və resursların istifadəsi şəffaf və ölçülə biləndir. Oxford Universiteti isə ənənəvi akademik müstəqillik və elmi dərinlik üzərində qurulub; burada tədqiqatlar fundamental elmlərdən tutmuş humanitar sahələrə qədər geniş spektri əhatə edir. Hesabatlılıq sistemləri akademik keyfiyyətin qorunmasına yönəlmişdir və tədqiqatların beynəlxalq standartlara uyğunluğu prioritetdir. Humboldt modeli (Almaniya) isə universitetlərin həm tədris, həm də tədqiqat funksiyalarını birləşdirərək fundamental elmlərin inkişafını və akademik azadlığın maksimum təmin olunmasını əsas götürür. Bu modeldə universitetlər dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir, lakin daxili idarəetmə və akademik müstəqillik yüksək səviyyədə qorunur, eyni zamanda fəaliyyətin hesabatlılığı da diqqət mərkəzindədir.

Rusiya və postsovet məkanında isə universitetlərin transformasiyası əsasən Sovet dönəminin mərkəzləşdirilmiş idarəetmə modelindən daha çox avtonom və bazar yönümlü sistemlərə keçidi əhatə edir. Akademik azadlıq bu regionda hələ də tam formalaşmayıb və bəzi hallarda siyasi təsir və bürokratik maneələr qalmaqdadır. Hesabatlılıq sistemləri isə, əsasən, büdcə resurslarının düzgün istifadə olunması və tədris-tədqiqat fəaliyyətlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üzərində qurulub. Bununla belə, postsovet universitetlərində keyfiyyət təminatı, elmi etik və açıq hesabatlılıq prinsiplərinin tətbiqi istiqamətində addımlar atılır, lakin bu proseslər hələ tam köklənməyib.

Azərbaycanda universitetlərdə tətbiq olunan yanaşmalar da bu iki regionun təcrübəsindən təsirlənir. Ölkənin ali təhsil sistemi həm sovet ənənələrini, həm də Qərb standartlarını özündə birləşdirməyə çalışır. Akademik azadlıq prinsipi qanunvericilik səviyyəsində tanınır. Hesabatlılıq sistemləri isə dövlət tənzimləmələri, akkreditasiya prosesləri və daxili audit mexanizmləri vasitəsilə inkişaf etdirilir.

Yaxşı haldır ki, Azərbaycan universitetlərində beynəlxalq standartlara uyğunluğun təmin olunması, akademik müstəqilliyin genişləndirilməsi və şəffaflığın artırılması istiqamətində ardıcıl islahatlar davam etdirilir.

Məhz bunun nəticəsidir ki, ölkəmizin tarixində ilk dəfə 6 universitetimiz (Azərbaycan Texniki Universiteti, Bakı Mühəndislik Universiteti, Xəzər Universiteti, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Sumqayıt Dövlət Universiteti, ADA Universiteti) “QS 2026 dünyanın ən yaxşı universitetlərinin reytingi”ndə TOP-1000-ə daxil olub. Bundan əvvəl bu qlobal reytinqdə yer almış 3 universitetimiz – Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti və Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti mövqelərini ötən ilə nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltmişlər. Beləliklə, ümumi olaraq sözügedən reytinqdə Azərbaycan universitetlərinin sayı 9-a yüksəlib.

Bu münasibətlə, təhsil eksperti, ADPU – nun Təhsildə Təhlil və Kommunikasiyalar Mərkəzinin direktoru Kamran Əsədov haqlı olaraq qeyd edir: “Bu uğur yalnız statistik nailiyyət deyil, həm də universitet idarəçiliyi, elmi fəaliyyət, beynəlmiləlləşmə və əmək bazarına çıxış kimi sahələrdə sistemli addımların məhsuludur” [10].

Beləliklə, beynəlxalq təcrübə göstərir ki, akademik azadlıq və hesabatlılıq prinsiplərinin optimal inteqrasiyası üçün universitetlərdə müstəqil idarəetmə, şəffaf qiymətləndirmə sistemləri və açıq elmi mühit yaradılmalıdır. Azərbaycanda bu prinsipləri özündə əks etdirən idarəetmə modellərinin inkişafı ilə həm regionda, həm də beynəlxalq səviyyədə rəqabətqabiliyyətli ali təhsil müəssisələrinin formalaşdırılmasına ciddi cəhd göstərilir. Bu məsələlər son illərdə həm qanunvericilik, həm də ali təhsil müəssisələrinin daxili siyasətləri çərçivəsində diqqət mərkəzindədir.

Azərbaycan ali təhsilində akademik azadlıq prinsipinə hüquqi baza kimi Azərbaycan Respublikası “Təhsil haqqında” Qanunu, ali təhsil haqqında normativ aktlar və universitetlərin nizamnamələri xidmət edir [11].

Hesabatlılıq sahəsində isə Azərbaycan universitetləri və elmi müəssisələri fəaliyyətlərinin şəffaflığı və məsuliyyətinin artırılması istiqamətində addımlar atırlar. Dövlət maliyyələşdirilməsi, beynəlxalq akkreditasiya və keyfiyyətin idarə olunması sistemləri hesabatlılığın təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Bununla yanaşı, elmi etikaya, maliyyə və idarəetmə standartlarına riayət olunması hələ də tam təmin edilə bilinməyib. Hesabatlılıq mexanizmlərinin gücləndirilməsi üçün daxili audit sistemlərinin inkişafı, elmi işlərdə plagiatlığın qarşısının alınması və nəticələrin obyektiv qiymətləndirilməsi vacibdir.

Ümumilikdə, Azərbaycanda akademik azadlıq və hesabatlılıq prinsipləri arasında əlaqələr uyğunlaşma mərhələsindədir. Ən böyük çağırışlardan biri akademik mühitdə hər iki prinsipin eyni dərəcədə təmin olunması və universitetlərin beynəlxalq standartlara uyğun olaraq fəaliyyət göstərməsidir. Bu baxımdan, hüquqi baza və idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, həmçinin akademik müstəqilliyin və şəffaflığın artırılması istiqamətində davamlı islahatlar aparılmalıdır. Beləliklə, Azərbaycanın ali təhsil sistemi həm elmi yaradıcılığa şərait yaradacaq, həm də cəmiyyətin universitetlərə olan inamını möhkəmləndirəcək bir mühit formalaşdıracaq.

Universitetlərdə elmi məktəblər

Elmi məktəblər tədqiqat proqramı, vahid düşüncə tərzi ilə birləşdirilən və bir qayda olaraq, görkəmli alimlərin rəhbərlik etdiyi elmi strukturlardır. Elmi məktəb idrak prosesini və biliyin ötürülməsi prosesini birləşdirir. Elmi məktəblərdə ünsiyyətin və qarşılıqlı əlaqənin təşkili formaları elmi seminarlar və kollokviumlardır, hansı ki, onlar çox vaxt qeyri-rəsmi xarakter daşıyır. Elmi məktəbi tələbələrsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Müəllim məharəti tədqiqat sənətini dərk etməyə kömək edir, o elmə “bələdçi”dir. Elmi məktəbin mühüm aparıcı qüvvəsi isə elmi dərəcə almış gənc tədqiqatçılardır.

Akademik azadlıq prinsipinin bilavasitə daşıyıcısı olan elmi məktəb öz rəhbəri və ona müvafiq elmi töhfəsi sayəsində yaranır və fəaliyyət göstərir.

Artan bürokratik dövriyyə ilə əlaqədar olaraq kafedra müdiri müəyyən elmi məktəbin rəhbərindən daha çox inzibatçıya çevrilir (hazırda isə kafedra müdirindən daha çox inzibati istedad tələb

olunur). Daxili təhsil çərçivəsində kafedranın işi daha çox maarifləndirici fəaliyyətə yönəlib. Elmi məktəb yalnız elmi biliklərin yaradılması və ötürülməsi, üstəlik, cəmiyyət üçün faydalı olması üçün nəzərdə tutulub. Çox vaxt müasir ali təhsil sistemi şəraitində müəllim bir elm sahəsi üzrə mühazirə oxuyur, digərində isə tədqiqat aparır. Belə ki, o, kafedra çərçivəsində təhsil biliklərinin kapitalını, tədqiqatları çərçivəsində isə elmi biliklərin kapitalını təkrar istehsal edir.

Eyni zamanda, elmi məktəb elm aləmində formalaşmış ideyalara uyğun olaraq aşağıdakı xüsusiyyətlərə uyğun olmalıdır:

- elmi ictimaiyyətdə nüfuz;
- yüksək səviyyəli tədqiqat, onların orijinallığı,
- elmi etibarlılıq;
- elmi ənənələrin dayanıqlılığı;
- nəsillərin davamlılığı və elmi varislik.

Elmi məktəbin layiqli mövcud olmasının ilkin şərti və əsas məqsədi vicdanlı alimlərin yetişdirilməsidir.

Azərbaycan Respublikasında elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramı”nda qeyd olunur: “Mövcud elmi məktəblərin inkişafı üçün respublikanın elmi tədqiqat institutlarında, nazirlikləri və dövlət komitələri nəzdində fəaliyyət göstərən elmi strukturlarda, ali məktəblərdə və digər qurumlarda aparılan elmi tədqiqatlar əlaqələndirilməli, tədqiqatçılar arasında elmi kommunikasiyalar müasir standartlar səviyyəsində təşkil olunmalı, ənənəvi elmi məktəblər təbliğ edilməlidir. Bu məqsədlə aparıcı elmi istiqamətlər üzrə araşdırmaların davamlı surətdə gənc tədqiqatçılara ötürülməsi üçün xüsusi proqram hazırlanmalı, ali məktəblərin və sahə institutlarının elmi kadrlarla təminatı, maddi-texniki bazası müasir tələblərə uyğun yeniləşməli, tədqiqatların təşkili, idarə edilməsi və beynəlxalq əməkdaşlıq gücləndirilməlidir” [12].

Elmi fəaliyyətin rəqəmsallaşdırılması və açıq elmin rolu

Elmi fəaliyyətin rəqəmsallaşdırılması və açıq elmin rolu müasir elmi mühitdə fundamental dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Rəqəmsallaşma tədqiqat proseslərinin səmərəsini artırmaq, məlumatların əldə olunmasını və paylaşımını asanlaşdırmaqla yanaşı, elmi fəaliyyətin şəffaflığını və hesabatlılığını da gücləndirir. Açıq elmin prinsipləri isə elmi nəticələrin geniş ictimaiyyətə çatdırılmasını təmin edir, elmi biliklərin demokratikləşməsini və beynəlxalq əməkdaşlığı stimullaşdırır.

Rəqəmsallaşdırma tədqiqatların aparılması, məlumatların saxlanması və paylaşılması üçün yeni texnoloji platformalar və vasitələr yaradır. Elmi məqalələrin elektron nəşri, onlayn arxivlər, məlumat bazaları və rəqəmsal laboratoriyalar tədqiqatçıların işini sürətləndirir və təkrarlanmanın qarşısını alır. Bu isə elmi prosesin şəffaflığını artıraraq, nəticələrin daha etibarlı və hesabatlı olmasını təmin edir. Eyni zamanda, rəqəmsal alətlər elmi idarəetmədə və keyfiyyətin qiymətləndirilməsində yeni imkanlar yaradır, məsələn, tədqiqat göstəricilərinin avtomatlaşdırılmış təhlili və ölçülməsi kimi.

Açıq elm konsepsiyası isə elmi məlumatların, nəşrlərin və tədqiqat nəticələrinin ictimaiyyət üçün sərbəst əlçatan olması prinsiplərinə əsaslanır. Bu, elmi biliklərin daha geniş auditoriyaya yayılmasını təmin edir, elmi əməkdaşlığı və interdisiplinar tədqiqatları təşviq edir. Açıq elmin əsas vasitələri kimi açıq giriş jurnalları, açıq məlumat bazaları, açıq laboratoriya qeydləri və elmi kommunikasiya platformaları çıxış edir. Bu vasitələr elmi nəticələrin daha sürətli və gərəkli yayılmasına şərait yaradır, elmi təkrarlılığın və etik problemlərin qarşısını almağa kömək edir.

Müasir dövrdə rəqəmsallaşma və açıq elmin tətbiqi ali təhsil və tədqiqat müəssisələrində akademik azadlıq və hesabatlılığın gücləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Rəqəmsal vasitələrlə tədqiqatçılar daha geniş elmi mühitlə əlaqə saxlayır, tədqiqat nəticələrini açıq şəkildə təqdim edir və öz fəaliyyətlərini hesabatlı şəkildə idarə edirlər. Azərbaycanda rəqəmsallaşma proseslərinin sürətləndirilməsi və açıq elmin prinsiplərinin tətbiqi elmi fəaliyyətin keyfiyyətini artırmaq və beynəlxalq inteqrasiyanı dərinləşdirmək üçün zəruridir.

Beləliklə, elmi fəaliyyətin rəqəmsallaşdırılması və açıq elmin təşviqi müasir elmi ekosistemin davamlı inkişafı və inklüzivliyinin təmin olunması üçün vacibdir. Bu istiqamətdə innovativ texno-

logiyaların tətbiqi, açıq elmi təşəbbüslərin dəstəklənməsi və müvafiq siyasətlərin formalaşdırılması ali təhsil müəssisələrinin beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, elmi biliklərin sosial faydasını da gücləndirir.

Nəticə

Universitetlərdə elmi fəaliyyətin strateji idarəetməsi müasir təhsil və tədqiqat müəssisələrinin uğurunun əsas amillərindən biridir. Bu idarəetmə yanaşması elmi resursların səmərəli bölüşdürülməsi, prioritet sahələrin müəyyənləşdirilməsi, keyfiyyətin yüksəldilməsi və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədini daşıyır. Strateji idarəetmənin tətbiqi nəticəsində universitetlər elmi fəaliyyətin yönəldilməsi və nəzarətində daha sistemli və məqsədyönlü ola bilirlər.

Əldə olunan təcrübələr göstərir ki, strateji idarəetmə elmi fəaliyyətin planlaşdırılması və həyata keçirilməsində aydın hədəflərin və indikatorların müəyyən edilməsinə imkan verir. Bu, tədqiqatların prioritetləşdirilməsi, maliyyə və insan resurslarının optimallaşdırılması üçün zəmin yaradır. Universitetlərin uzunmüddətli elmi strategiyalarının hazırlanması isə müasir elmi meyillərə uyğunlaşma və innovativ inkişafı təmin edir.

Strateji idarəetmə həmçinin elmi fəaliyyətin nəticələrinin ölçülməsi və qiymətləndirilməsində effektiv alətlərdən istifadəni tələb edir. Bu, elmi məhsuldarlığın artırılması, hesabatlılığın təmin olunması və fəaliyyətin şəffaflığının yüksəldilməsi baxımından vacibdir. Eyni zamanda, bu idarəetmə modelində tədqiqatçıların motivasiyasının artırılması və onların akademik azadlığının qorunması arasında balansın yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan universitetlərində strateji idarəetmənin tətbiqi tədricən inkişaf edir, lakin hələ də bəzi çətinliklər mövcuddur. Bunlar arasında elmi fəaliyyətin koordinasiyasında mərkəzləşmə və şəffaflıq çatışmazlığı, resursların qeyri-bərabər bölgüsü və strateji planlaşdırmanın tam həyata keçirilməməsi qeyd edilə bilər. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün beynəlxalq təcrübədən yararlanmaq, müasir idarəetmə modellərini tətbiq etmək və kadr hazırlığını gücləndirmək zəruridir.

Nəticə olaraq, universitetlərdə elmi fəaliyyətin strateji idarəetməsi elmi potensialın artırılması və beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi üçün vacib vasitədir. Azərbaycan təhsil müəssisələrində bu idarəetmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi ali təhsil və tədqiqat sahəsində keyfiyyətin yüksəldilməsinə və ölkənin elm və təhsil sahəsində inkişafına mühüm töhfə verəcəkdir [13].

Azərbaycanda ali təhsil və elmi-tədqiqat müəssisələrinin qarşısında dayanan əsas çağırışlardan biri mövcud elmi potensialın səmərəli şəkildə səfərbər olunması və real nəticələrə yönəldilməsidir. Bu məqsədə çatmaq üçün institusional səviyyədə kompleks islahatlara ehtiyac vardır. Bu istiqamətdə aşağıdakı bir sıra önəmli tədbirlərin həyata keçirilməsini təklif edirik:

- mövcud ali təhsil müəssisələri arasında elmi fəaliyyətin səviyyəsinə görə diferensiallaşma aparılmalı və tədqiqat yönümlü universitetlər status və maliyyələşdirmə baxımından dəstəklənməlidir;
- elmi tədqiqatların koordinasiyası üçün universitetlərdə elmi fəaliyyət üzrə struktur vahidlər gücləndirilməli, qərarvermə prosesində onlar daha fəal olmalıdırlar;
- gənc alimlər üçün postdoktoral tədqiqat imkanları yaradılmalı və bu mərhələnin institusional mexanizmi formalaşdırılmalıdır;
- xarici tədqiqat mərkəzlərində təcrübə keçmək və beynəlxalq layihələrdə iştirak etmək üçün akademik heyətə dəstək proqramları genişləndirilməlidir;
- elmi layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün universitetlərdə daxili və milli fondlar vasitəsilə qrant sistemi inkişaf etdirilməlidir;
- elmi məqalələr, patentlər, tətbiqi nəticələr və kommersiyalaşdırma kimi göstəricilər əsas götürülərək diferensial mükafatlandırma sistemi tətbiq edilməlidir;
- elmi nəticələrin qeydiyyatı, monitorinqi və qiymətləndirilməsi üçün vahid rəqəmsal sistem yaradılmalıdır;
- açıq elmi jurnallar və məlumat bazalarının inkişafı ilə tədqiqatçıların beynəlxalq əməkdaşlıq

imkanları artırılmalıdır.
- plagiatlıqla mübarizə, müəlliflik hüquqlarının qorunması və tədqiqat etikasının təbliği məqsədilə universitetlərdə akademik etika və anti-plagiat mərkəzləri qurulmalıdır.

Elmi potensialın səfərbər olunması yalnız fərdi təşəbbüslərlə deyil, sistemli və davamlı institusional islahatlarla mümkündür. Strateji idarəetməyə əsaslanan bu islahatlar vasitəsilə universitetlər daha məhsuldar, innovativ və beynəlxalq elmi arenada rəqabətə davamlı aktorlara çevrilə bilər. Azərbaycanda bu istiqamətdə reallaşdırılan tədbirlər və atılacaq addımlar elm və təhsil sektorunun inteqrasiyasını, həmçinin onun səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artıracaqdır.

MƏNBƏLƏRİN SİYAHISI

1. “Elm haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2016 – cı il 14 iyun tarixli Qanunu. Bakı, 2016.
2. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafın Milli Prioritetləri” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı.
3. Аташов Б.Х. Новый приоритет государственный научной политики Азербайджана: развитие научной деятельности в университетах. Экономика и управление. Российский научный журнал, 29(9), 2023, стр. 1030-1040.
4. Zahid Farrux Mamedov, Khalide Bayramova. University development strategies: Commercialization and pesponses to new challenges // 60th International Scientific Conference on Economic and Social Development – XX International Social Congress (ISC 2020) - Moscow, 20-21 October, 2020, s.100-108.
5. Cohn Taylor. Managing the Unmanageable: The Management of Research in Research-Intensive Universities (англ.) // Higher Education Management and Policy: journal. - Organization for Economic Cooperation and Development, 2006. -21 June (vol. 18, no. 2). -P. 3-4. (англ.)
6. OECD.. *Research and Innovation Performance in the 21st Century.* Paris: OECD Publishing. 2019, https://doi.org/10.1787/9789264311827-en
7. Zahid Farrukh Mamedov, Mirza Mirzayev. Reforming university finance: emerging trends, challenges and prospects // 55th International Scientific Conference on Economic and Social Development – Baku, 18-19 June, 2020. – S. 698-705.
8. Калинина, Т.М. *Управление наукой: государственная политика, экономика, социальные эффекты*. Москва: 2019, Научный мир.
9. Князев, В.Н., Лаптев, А.В. *Менеджмент научной и инновационной деятельности в университетах*. Санкт-Петербург: 2016. Политехника.
10. “Şərq” qəzeti, 20 iyun 2025 – ci il, s.7.
11. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il 19 iyun tarixli №833-IIIQ nömrəli Qanunu. Bakı, 2009.
12. Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya”nın və “Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.
13. Ataşov B.X., Məmmədov Z.F. Müasir universitetlərdə elmi fəaliyyət: ümumi problemlər və fərqli yanaşmalar. Bakı, “Kooperasiya” elmi-praktik jurnalı, 2023, №2 (69), s.5-15.

Байали Ханалы оглы Аташов
Проректор по науке и инновациям
Азербайджанского Университета Кооперации.
Заслуженный деятель науки,
доктор экономических наук, профессор
bayali.atashov@mail.ru

Захид Фаррух Мамедов
Директор департамента «Организация и
управление научной деятельностью»
Азербайджанского Государственного Экономического Университета.
Заслуженный педагог, доктор экономических наук, профессор
prof.zahid.mamed@mail.ru

Стратегия и управление научной деятельности в современных университетах

Резюме

В статье исследуются вопросы стратегического планирования и управление научной деятельности в современных университетах. Анализируется роль и влияние научной деятельности как основной функции высших учебных заведений. Научная деятельность играет незаменимую роль в развитии системы высшего образования, повышении качества преподования и реализации функции служения обществу.

Организация и стимулирование научной деятельности в вузах имеет стратегическое значение не только для обогащения академической среды, но и для развития научно-экономического потенциала страны в целом.

Даны предложения по повышению эффективности научной деятельности в университетах на основе международного опыта, локальных реалий и иновативных управленческих подходов.

Ключевые слова: научная деятельность, университет, стратегия, управление, исследования, высшее образование.

Beyali Khanali Atashov
Azerbaijan University of Cooperation
vice-rector for science and innovation.
Honored Scientist doctor of economics, professor
bayali.atashov@mail.ru

Zahid Farrukh Mamedov
Azerbaijan State Economic University
director of the department "Organization and management of scientific activity"
Honored teacher, doctor of economic sciences, professor
prof.zahid.mamed@mail.ru

Strategy and management of scientific activity in modern universities

Summary

The article examines the issues of strategic planning and management of scientific activity in modern universities. The role and impact of scientific research as the main function of higher education institutions is analyzed. Scientific activity plays an indispensable role in the development of the higher education system, in the improvement of the quality of teaching and in the implementation of the function of serving the society. The organization and stimulation of scientific activity in higher schools is of strategic importance not only for the development of the academic environment, but also for the development of the scientific and economic potential of the country as a whole. Based on international experience, local realities and innovative management approaches, suggestions are made to increase the efficiency of scientific activity in universities.

Key words: scientific activity, university, strategy, management, research, higher education.

II BÖLMƏ.
AZƏRBAYCANIN AQRAR-ƏRZAQ KOMPLEKSİNİN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

UOT 338.23

Fikrət Vəli oğlu QULİYEV
i.e.d., dosent, Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
Tədris işləri üzrə prorektoru
Email: fikratguliyevv@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.308

QİDA SƏNAYESİ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MARKETİNQ POTENSİALININ FORMALAŞDIRILMASI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi: Müəssisənin marketinq potensialının mahiyyətinin və onun tərkib elementlərinin aydınlaşdırılması əsasında həmin potensialın formalaşdırılması, eyni zamanda sözügedən potensialdan istifadə məsələlərinin həllinə aydınlıq gətirilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası: Tədqiqat zamanı kompleks, sistem, proses və inteqrasiyalaşdırılmış yanaşmalardan, iqtisadi-statistik təhlildən və marketinq müşahidələrindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti: Tədqiqatda əksini tapmış təklif və tövsiyələrdən qida sənayesi müəssisələrində istifadə edilməsi həmin müəssisələrdə istehlakçılar üçün dəyərin yaradılmasına və bu müəssisələrin istehlakçıların tələblərinə uyğunlaşmasına imkan verə biləcək marketinq potensialının formalaşdırılmasına gətirib çıxara bilər.

Tədqiqatın nəticələri: Qida sənayesi müəssisələrində marketinq potensialının formalaşdırılmasına və bu potensialdan istifadəyə dair verilmiş təklif və tövsiyələr tədqiqatın nəticələridir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi: Qida sənayesi müəssisələrinin marketinq potensialının formalaşdırılması və bu potensialdan səmərəli istifadə probleminin həllinə dair verilmiş təkliflər tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyidir.

Açar sözlər: qida sənayesi müəssisələri, marketinq potensialı, daxili resurslar, xarici resurslar, marketinq potensialının idarə edilməsi.

Giriş

Məlum olduğu kimi, marketinq həm də qida sənayesi müəssisələrinin potensial imkanlarının bazara uyğunlaşdırılması vasitəsi kimi çıxış edir. Bu uyğunlaşmanı təmin etmək üçün idarəetmə metodu kimi marketinqi tətbiq edən müəssisənin yetərli səviyyədə potensialı olmalıdır. Əks halda müəssisələrin potensial imkanlarının bazarın tələblərinə uyğunlaşdırılması-istehlakçıların tələblərinə uyğun istehlak məhsullarının bazara təklifi mümkün deyil. Bu baxımdan qida məhsulları istehsal edən müəssisələrin marketinq potensialının formalaşdırılması, həmin potensialın tərkibinin öyrənilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Qida sənayesinin inkişafının mövcud vəziyyəti

Hazırda Azərbaycanın qida sənayesi cəlbedici fəaliyyət sahəsi kimi xarakteizə edilə bilər və son illər bu sahənin cəlbediciliyi daha da yüksəlmişdir. Sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin və fəaliyyət göstərmək üçün qeydə alınmış fərdi sahibkarların sayının artımı sözügedən sahənin cəlbediciliyini göstərir. Bundan başqa, bu sahədə rəqabəti şərtləndirən qüvvələrin qida məhsulları istehsal edən müəssisələrin fəaliyyətinə zəif təsirləri, qida məhsulları bazarına daxil olmanın çətin olmaması da qida sənayesinin fəaliyyət sahəsi kimi cəlbediciliyinə dəlalət edir.

Son illər ölkəmizdə qida məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin fəaliyyətinin əsas göstəriciləri aşağıdakı cədvəlin məlumatları ilə xarakterizə edilir (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Qida məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin fəaliyyətinin əsas göstəriciləri

	2019	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	**2019-cu illə müqayisədə 2024-cü ildə kənarlaşma /+/, /-/**
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, vahid	449	487	540	587	641	714	265
dövlət	9	9	9	7	8	8	-1
qeyri-dövlət	440	478	531	580	633	706	266
Sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün qeydə alınmış fərdi sahibkarların sayı, nəfər	5252	6042	6623	6924	7456	7938	2686
Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, müvafiq illərin cari qiymətləri ilə, milyon manat	3584,8	3884,3	4495,6	4890,9	4547,6	4690,6	1105,8
Sənaye istehsalı indeksi, əvvəlki ilə nisbətən faizlə (sabit qiymətlərlə)	110,8	97,3	112,6	108,2	109,2	112,4	+1,6
Ölkədə istehsal edilmiş sənaye məhsulunun ümumi dəyərində sahənin payı, faizlə	7,6	10,4	8,1	5,7	6,8	7,2	-0,4
Ölkə sənayesinin qeyri-dövlət sektorunda sahənin qeyri-dövlət sektorunun payı, faizlə	9,3	13,3	9,8	6,5	8,2	8,9	-0,4

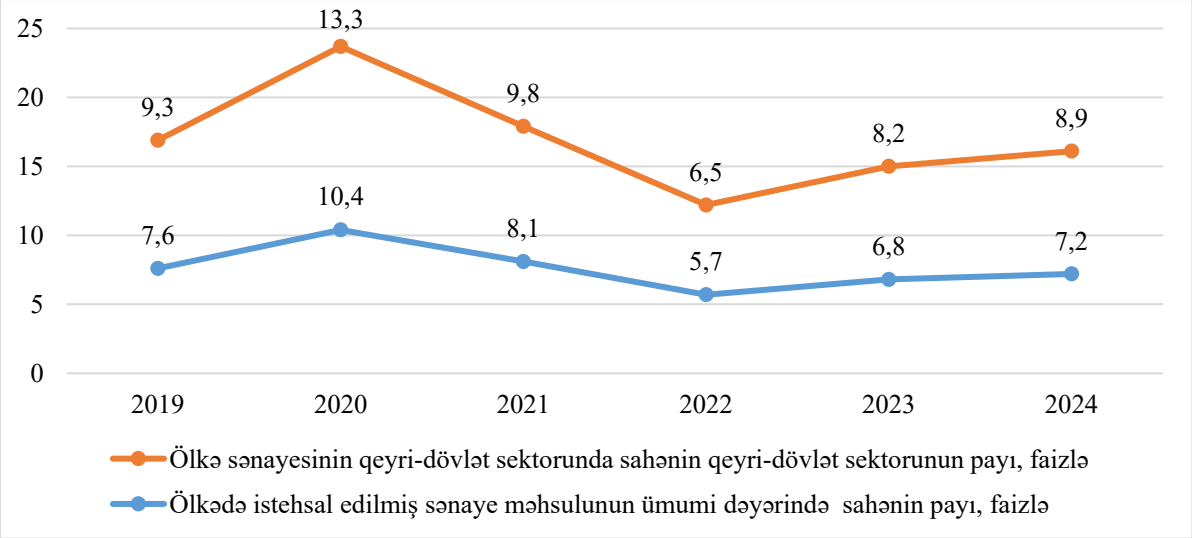
Mənbə: cədvəl DSK-nın məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, 2019-cu illə müqayisədə 2024-cü ildə qida sənayesində fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı 265 vahid (59%), sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün qeydə alınmış fərdi sahibkarların sayı isə 2686 nəfər (51,0 %) artmışdır. 2024-cü ilin məlumatlarına görə qida məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin 436-sı mikro, 143-ü kiçik və 135-i isə orta və iri müəssisələr olmuşdur. Təhlil edilən illər ərzində sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri 1.105,8 mliyon manat (30,9%) artmışdır.

Təhlil edilən illər ərzində kolbasa məmulatlarının istehsalı 12,7 min ton (65,8%), qatılaşdırılmış süd 4,8 min ton (2,1 d.), pendir və kəsmik 3,7 min ton (7,1%), kərə yağı 3,7 min ton (14,6%), balıq məhsulları (konservlər də daxil olmaqla 5,6 min ton (6,1 d.), meyvə və tərəvəz konservləri, şirələri 17,2 min ton (9,0%), makaron məmulatları 21,5 min ton (5,6 d.), şəkər 68,5 min ton (25,3%), çay 2,6 min ton (26,5%) artmışdır. Baxılan illər ərzində yalnız bitki yağları istehsalı azalmış və bu azalma 17,2 min ton (22,9%) təşkil etmişdir.

2019-2024-cü illər ərzində ölkədə istehsal edilmiş sənaye məhsulunun ümumi dəyərində

sahənin payı 0,4 faiz bənd, ölkə sənayesinin qeyri-dövlət sektorunda sahənin qeyri-dövlət sektorunun payı da 0,4% bənd azalmışdır. Bu azalmanın daha əyani təsvirini aşağıdakı diaqramdan görmək olar (diaqram 1).

Diaqram 1. Qida sənayesinin sənaye məhsulunun ümumi dəyərində və qeyri-dövlət sektorunda payı, %

Son illər qida məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin anbarlarında hazır məhsul ehtiyatı artmışdır. Belə ki, 01.01.2021-ci ildə bu müəssisələrin anbarlarında hazır məhsul ehtiyatı 53,9 milyon manata bərabər olduğu halda, sözügedən məhsul ehtiyatı 01.01.2025-ci il tarixinə 96,7 milyon manat təşkil etmiş və yaxud 1,8 dəfə artım müşahidə edilmişdir. Müəssisələrin anbarlarında hazır məhsul ehtiyatının artımına səbəb başqa amillərlə yanaşı (qiymət səviyyələrinin yüksək olması, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin çox da yüksək olmaması və s.) həm də müəssisələrin marketinq potensialının lazımi səviyyədə formalaşdırılmaması və bu səbəbdən onların istehlakçıların tələblərinə ləng uyğunlaşdırılması ilə bağlı olmuşdur. Bütün bunlar qida sənayesi müəssisələrinin marketinq potensialının formalaşdırılması məsələlərinə və həmin potensialın tərkib elementlərinin əlverişliliyinə diqqət yetirilməsini şərtləndirir.

Marketinq potensialı və onun tərkib elementləri

Tədqiqatlar göstərir ki, müəssisələrin marketinq potensialının tərkib elementlərinin dəqiqləşdirilməsinə, daha doğrusu, bu potensialın tərkibinə hansı elementlərin daxil olmasına dair ayrı-ayrı tədqiqatçıların vahid fikir birliyi yoxdur. Lakin sözügedən potensialın öyrənilməsinə tədqiqatçıların demək olar ki, hamısı sistem yanaşmanın tətbiqinin tərəfdarı kimi çıxış edirlər. Bu tədqiqatçılar sırasına həm də müəssisənin marketinq potensialının tədqiqi sahəsində dəyərli əsəri ilə fərqlənən tanınmış rus iqtisadçı və marketoloq alimləri T.N.Batova və V.A.Krılova daxildir. Onlar müəssisənin marketinq potensialının formalaşdırılması və inkişafı məsələlərinə dair tədqiqatlarında yazırlar: “Müəssisənin marketinq potensialının formalaşdırılmasının tədqiqinə və inkişafına, tədqiq olunan anlayışın elementlərinin bir-birilə qarşılıqlı əlaqəli və qarşılıqlı fəaliyyətdə olmalarına imkan yaradan sistem yanaşmanın tətbiqi məqsədəmüvafiqdir” [3, s.28].

Fikrimizcə, marketinq potensialının mahiyyətinin tam və hərtərəfli surətdə açılması üçün bu yanaşmanın alternativi yoxdur. Belə ki, istənilən müəssisənin həm marketinq şöbəsi, həm də bu şöbənin müəssisənin başqa bölmələrinin fəaliyyətini əlaqələndirməsi özünü sistem kimi büruzə verir. Nəticədə, marketinq fəaliyyətinin təmin olunmasına və bu fəaliyyətin həyata keçirilməsinə cəlb edilən elementlər bütöv tamın tərkib elementləri kimi çıxış edir və bütöv tamı formalaşdırır. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, marketinq potensialının tərkib elementlərinin formalaşdırdığı sistemə açıq sistem kimi baxılmalıdır, belə ki, sözügedən sistem marketinqin xarici mühiti

ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə olmaqla resursların mübadilə edilməsinə şərait yaradır.

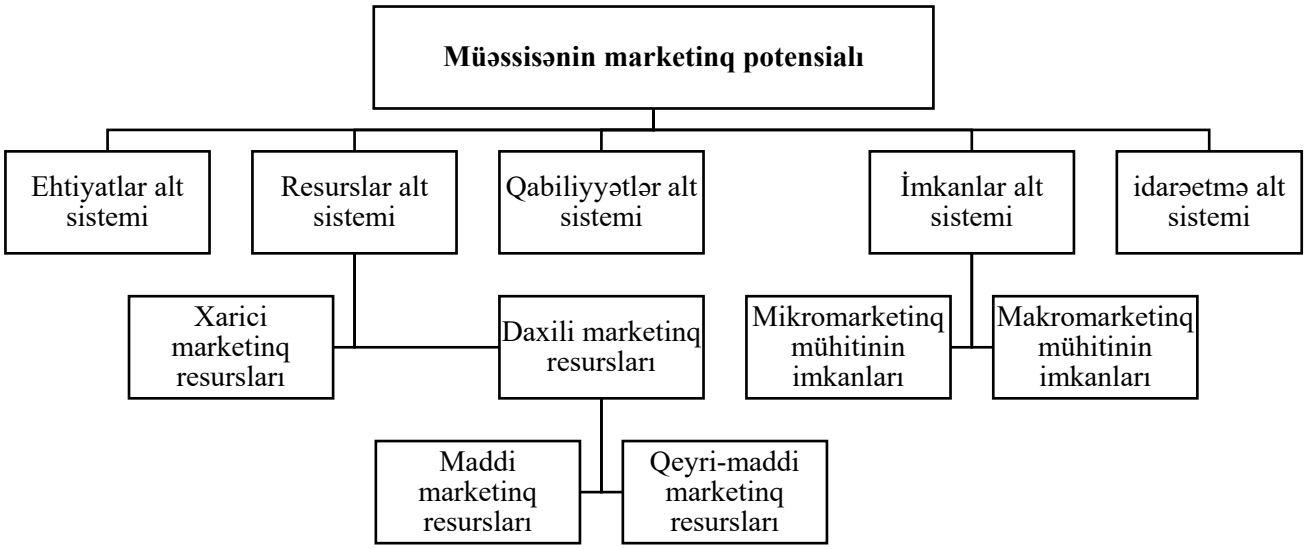
T.N.Batova və V.A.Krılova marketinq potensialının mahiyyətinin açılmasına sistem yanaşmanı tətbiq edərək daha sonra qeyd edirlər:” Marketinq potensialı ierarxik struktura malikdir və özünü dinamik və açıq sistem kimi büruzə verir” [3, s.29].

Marketinq potensialının mahiyyətini dəqiq müəyyənləşdirmək üçün onun tərkib elementlərinin öyrənilməsinə və hər bir elementin xarakterik xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılmasına ehtiyac yaranır.

Marketinq potensialının tərkib elementlərinə resurslar, ehtiyatlar, imkanlar, qabiliyyətlər və idarəetmə altsistemləri daxildir:

- resurslar altsistemi (müəssisənin daxili marketinq resursları və xarici resursları);
- ehtiyatlar altsistemi (bura hazırkı ana qədər marketinq şöbəsinin istifadə edilməmiş ehtiyatları daxildir);
- qabiliyyətlər altsistemi (bura resurslardan və ehtiyatlardan istifadə üzrə qabiliyyətlər daxildir);
- imkanlar altsistemi (bura xarici mikro və makromarketinq mühitində açılan imkanlar daxildir);
- idarəetmə altsistemi (marketinq resursları, ehtiyatları, qabiliyyətləri və bütövlükdə marketinq potensialı üzrə idarəetmə sistemi).

Yuxarıda nəzərdən keçirilən strukturun hər bir elementi ayrıca sistem kimi, həmin sistem isə daha yüksək səviyyəli sistemin altsistemi kimi çıxış edir. Bu yanaşmanı tətbiq etməklə, qida məhsulları istehsal edən müəssisənin marketinq potensialının strukturlaşdırılmasına nail olmaq mümkündür (şəkil 1).

Şəkil 1. Marketinq potensialının ierarxik strukturu

Ümumiyyətlə, marketinq potensialının sadalanan tərkib elementlərinin formalaşdırılmasına və onların inkişaf etdirilməsinə marketinqin xarici mühitində (müəssisəni əhatə edən mikro və makro marketinq mühitində) açılan imkanlar prizmasından baxmaq lazımdır. Çünki marketinq müştərilərin ehtiyac və tələbatlarının ödənilməsi üzrə həyata keçirilən fəaliyyətdir, müştərilər isə qida məhsulları bazarının subyektləri kimi müəssisənin xarici marketinq mühitinin (mikromühitin) elementi və yaxud amili kimi çıxış edirlər. Müştərilərin ödənilməmiş tələbatları üzrə müəssisənin qarşısında açılan marketinq imkanları ya mikro, ya da makromühitdə gedən dəyişikliklər nəticəsində meydana çıxır.

Marketinq potensialının formalaşdırılmasına yanaşmanın təkmilləşdirilməsi

Ölkəmizin qida sənayesi müəssisələrinin qarşısında açılan marketinq imkanları daha çox qida məhsulları bazarının süd və süd məhsulları, ət və ət məhsulları və balıq məhsulları üzrədir. Göstərilən məhsullara istehlakçıların tələbatlarının daha dolğun ödənilməsi həmin məhsulların marketinqi üzrə yuxarıda sadalanan elementlərin formalaşdırılmasından bilavasitə asılıdır. Bu mövqedən çıxış etməklə, hesab edə bilərik ki, qida məhsulları istehsal edən müəssisənin marketinq potensialının formalaşdırılması konsepsiyası həmin potensialı formalaşdıran əsas elementlərin (resursların, ehtiyatların, imkanların və marketinq şöbəsində çalışanların səriştə və bacarıqlarının) xarici mühitlə əlaqəli öyrənilməsinə bağlıdır. Belə ki, xarici marketinq mühitində imkanlar özünü göstərmirsə, sözügedən potensialın öyrənilməsinə də ehtiyac olmur. Ona görə də marketinq potensialının sadalanan elementlərinin vahid tam kimi nəzərdən keçirilməsi vacibdir və həmin elementlərin birgə mövcudluğu onların biri-birini şərtləndirməsindən irəli gəlir və birgə istifadə nəticəsində sinerji effektinin əldə edilməsi mümkün olur.

Qeyd edək ki, istənilən müəssisənin marketinq potensialı bir sistem kimi həmin potensialın ayrılıqda tərkib elementlərinin heç birinə xas olmayan xarakterik xüsusiyyətə malikdir. Bu xüsusiyyət - marketinq potensialı sisteminin emercentlik xüsusiyyətidir və sözügedən xüsusiyyət müştərilər üçün dəyərin yaradılması və onların tələbatlarının ödənilməsilə bağlıdır.

Marketinq potensialının ən mühüm elementlərindən biri marketinq şöbəsinin malik olduğu resurslardır. Bu resusların bir hissəsi şöbənin özünün, başqa bir hissəsi isə kənardan cəlb edilmiş resurslardır. Qeyd edək ki, bu resurslar qarşıya qoyulmuş marketinq məqsədlərinə nail olmaq üçün marketinq şöbəsinin istifadə etdiyi və istifadə etmək imkanlarına malik olduğu vasitələr hesab edilir.

Müəssisənin marketinq potensialının formalaşdırılması zamanı resursların kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikaları, eyni zamanda onların qarşılıqlı fəaliyyəti və inkişafı nəzərə alınmalıdır. Marketinq şöbəsi inkişaf etdikcə bu şöbənin qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələr də dəyişə bilir, bu isə, öz növbəsində, sözügedən şöbənin resurslarının və onların qarşılıqlı istifadəsinin dəyişməsinə səbəb olur. Müəssisənin xarici mühitinin dinamikliyi və dəyişkənliyi bu dəyişiklikləri qaçılmaz edir. Marketinq resurslarının qarşılıqlı fəaliyyətinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, bu, marketinq potensialını formalaşdıran elementlərin əmələ gətirdiyi sistemin tamlığı və həmin sistemin fəaliyyəti nəticəsində özünü göstərir.

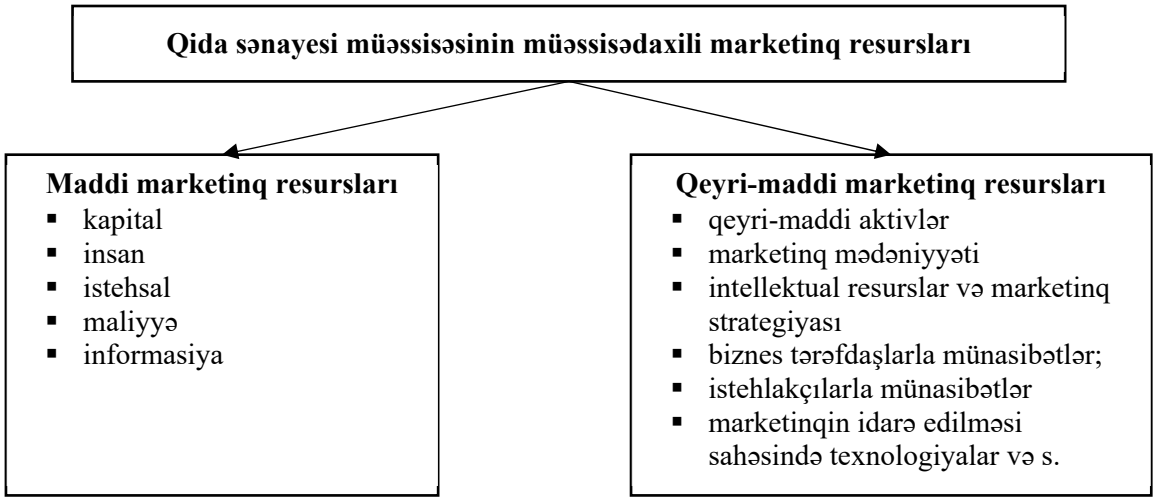
Resursların tərkibinə baxarkən müəssisənin özünə məxsus olan və cəlb edilmiş resursları fərqləndirmək lazımdır. Müəssisənin özünə məxsus olan resursları onun daxili resurslarıdır, cəlb edilmiş resurslar isə müştəri tələbatlarının ödənilməsi prosesində biznes-tərəfdaşların resursları kimi öyrənilir. Sonuncular istehlakçılara, xammal-material göndərənlərə və marketinq vasitəçilərinə məxsus ola bilər. Bu resursları cəlb etməklə, müəssisə, müştərilərin ehtiyac və tələbatlarını qarşılamaq üçün daha geniş imkanlara malik olur.

Marketinq potensialının formalaşması və inkişafı müəssisənin bütün resurslarının bazası əsasında formalaşır, lakin əsas etibarilə marketinq şöbəsi tərəfindən istifadə edilir.

Marketinq resurslarını maddi və qeyri-maddi resurslara bölmək olar (şəkil 2).

Maddi marketinq resursları müəssisənin maddi resurslarının tərkib hissəsi kimi çıxış edir və onun bir hissəsi kimi marketinq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün avans edilir. Maddi marketinq resurslarının bir hissəsi, qeyd etdiyimiz kimi, xaricdən (xarici tərəfdaşlardan) də alına bilər. Belə ki, bu resurslar kimi marketinq fəaliyyətinin həyata keçirilməsində biznes tərəfdaşların (reklam agentliklərinin, konsaltinq firmalarının heyəti və s.) resursları marketinq şöbəsi tərəfindən istifadə edilə bilər.

Şəkildən göründüyü kimi, maddi marketinq resurslarına kapital (ofislər, satış idarələri, mağazalar və s.), istehsal (kompüterlər, proqram təminatı), maliyyə (marketinq büdcəsi), insan (marketinq və ticarət heyəti) və informasiya (maddi daşıyıcılarda təcəssüm olunmaqla kənardan alınan) resursları aid edilir.

Şəkil 2. Müəssisənin marketinq resurslarının tərkibi

Qeyri-maddi resurslara isə qeyri-maddi aktivlər(lisenziya razılaşmaları, ticarət markaları, brendlər), marketinq mədəniyyəti (müəssisənin bütün heyətinin müştərilərin tələbatının ödənilməsinə yönümlülüyü), intellektual resurslar (marketinq və ticarət heyətinin intellekti və kompetensiyaları, onların bilgiləri və təcrübələri, yaradıcılığı, kreativliyi, mühitdə baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşma qabiliyyətləri, şəxsi keyfiyyətləri), marketinq strategiyası(biznes ideyası, strateji təhlil və planlaşdırma metodları, seqmentləşdirmə və mövqeləndirmə), biznes tərəfdaşlarla münasibətlər (müqavilə və razılaşmalar, birgə layihələr, şəxsi təmaslar və s.), istehlakçılarla qarşılıqlı münasibətlər (müqavilə və razılaşmalar, birgə layihələr, şəxsi təmaslar), marketinqin idarə edilməsi sahəsində texnologiyalar (marketinqin planlaşdırılması texnologiyası, marketinqin idarəetmə strukturunun müəyyənləşdirilməsi, funksiyalararası qarşılıqlı fəaliyyət və koordinasiya, marketinq nəzarəti və kontrollinq texnologiyası, marketinq heyətinin motivasiya sistemi və s.) aiddir.

Tədqiqatlar göstərir ki, ölkəmizin qida məhsulları istehsal edən müəssisələrində maddi və qeyri-maddi marketinq resurslarının formalaşdırılması səviyyəsi fərqlidir. Belə ki, bu müəssisələrdə maddi resurslardan kapital, insan, maliyyə resurslarının formalaşdırılmasına daha çox fikir verilir, informasiya resurslarının formalaşdırılmasına – qida məhsulları bazarından həmin bazarı xarakterizə edən informasiyaların əldə edilməsinə lazımi səviyyədə diqqət yetirilmir. Belə vəziyyət, bir sıra hallarda bazara istehlakçıların tələbatlarına uyğun olmayan məhsulların təklifinə də gətirib çıxara bilir və bunu biz marketinq müşahidələri zamanı da görə bilirik. Bu, onu deməyə əsas verir ki, sözügedən müəssisələrdə qeyri-maddi marketinq resursu kimi marketinq mədəniyyətinə əsaslanma da lazımi səviyyədə deyil. Biznes tərəfdaşlarla münasibətlər, istehlakçılarla qarşılıqlı münasibətləri də buraya aid etmək olar. Bəzi qida məhsulları istehsal edən müəssisələrin inkişaf etdirilmiş qeyri-maddi resursu kimi onların ticarət markalarını və brendlərini qeyd edə bilərik. Bu qeyri-maddi resurslar onların mülkiyyətçilərinə kifayət qədər gəlir gətirir, bu isə, öz növbəsində, həmin müəssisələrin marketinq fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəlişini şərtləndirir. Qeyd edilən müəssisələr sırasında “Azərsun Holdinq”i, “Az-Granata”nı xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu müəssisələrin brendləşdirilmiş məhsulları adi məhsullarla (yəni brendləşdirilməmiş məhsullarla) müqayisədə daha yüksək qiymətə satılır, nəticədə, müəssisənin əldə etdiyi gəlir və onun marketinq fəaliyyətinin səmərəliliyi yüksəlir.

Fikrimizcə, marketinq resursları nəinki müəssisənin müəyyən həcmə və keyfiyyətə malik resursları ilə, həm də müəssisənin ehtiyatları, eyni zamanda qarşıya qoyulmuş marketinq məqsədləri çərçivəsində həmin resurslardan və ehtiyatlardan istifadə qabiliyyətilə müəyyən edilir. Bu zaman müəssisənin marketinq məqsədi mikro və makromühitin müəssisə qarşısında yaratdığı və yaxud açdığı imkanlara müvafiq olaraq formalaşdırılır.

Ehtiyatlar altsistemi marketinq potensialının konkret zaman anına marketinq fəaliyyətində istifadə edilməyən hissəsidir. Marketinq mühitinin konkret vəziyyəti nəzərə alınmaqla müəssisənin qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq və iqtisadi nəticələrin səviyyəsini yüksəltmək üçün ehtiyat mənbələri müəyyənləşdirilə və istifadə edilə bilər. Bu baxımdan ehtiyatlar altsistemi marketinq potensialının tərkib hissəsi kimi öyrənilməlidir.

Beləliklə, müəssisənin marketinq resurslarını həmin resursların konkret zaman anına istifadə edilməsi baxımından aktual (konkret zaman anında istifadə edilən) və ehtiyatlar (konkret zaman anına istifadəyə cəlb edilməyən) kimi iki hissəyə ayırmaq olar.

Qabiliyyətlər altsistemi qarşıya qoyulmuş məqsədlər, xarici mühitin yaratdığı imkanlar və marketinq resurslarından və ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunma çərçivəsində marketinq şöbəsinin işçilərinin marketinq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi baxımından qabiliyyətlərini təsvir etməyə imkan verir. İşçilərin qabiliyyətləri – səriştə və kompetensiyaları nə qədər yüksəkdirsə, müəssisənin xarici mühitə adaptasiya olunma imkanları da bir o qədər yüksəkdir, bu isə marketinq fəaliyyətinin yüksək səviyyədə səmərəliliyi deməkdir.

Marketinq potensialının tədqiqi ilə məşğul olmuş mütəxəssislərin qənaətinə görə sözügedən potensialın formalaşdırılmasında iştirak edən qabiliyyətləri iki qrupa - marketinq fəaliyyətinin həyata keçirilməsində iştirak edən peşəkar qabiliyyətlərə və marketinq şöbəsinin menecmenti üzrə qabiliyyətlərə bölmək olar. Peşəkar qabiliyyətlərə marketinq şöbəsində çalışanların qabiliyyətləri aiddir və bu qabiliyyətlər müştəri üçün dəyərin yaradılması və təklifi prosesində təkrarolunmaz, yüksək keyfiyyətli nəyinsə icra edilməsi və yaxud tətbiqi ilə bağlıdır. Marketinq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üzrə qabiliyyətlər marketinq şöbəsində çalışanların təhsili, ixtisası, motivasiyası və psixofizioloji səviyyəsi ilə müəyyənləşir. Bu qabiliyyətlərə marketinq şöbəsində çalışanların məhsulun təkmilləşdirilməsi üzrə zəruri olan innovasiya qabiliyyətləri, həmçinin marketinq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin yeni forma və metodları da aiddir. Müəssisənin qarşısında açılan marketinq imkanlarından yararlanma və bu zaman meydana çıxa biləcək təhlükələrdən yayınma da marketinq şöbəsində çalışanlardan peşəkar qabiliyyətlər tələb edir. Bunun üçün onlar marketinq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi məqsədilə toplanılan informasiyaları yüksək səviyyədə emal etmək qabiliyyətinə malik olmalıdırlar. Məhz sözügedən qabiliyyətin mövcudluğu sayəsində müəssisənin bazar fəaliyyəti üzrə adekvat qərarların qəbul edilməsi mümkün olur.

Marketinq şöbəsinin menecmenti üzrə olan qabiliyyətlərə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, bu qabiliyyətlər həmin şöbənin sərəncamında olan resursların optimal əlaqələndirilməsi və istifadəsi ilə əlaqədardır. Bu qabiliyyətlər sayəsində marketinq şöbəsinin adekvat təşkilati strukturu seçilir və zəruri hallarda həmin strukturun formalaşdırılmasına yenidən baxılır.

İdarəetmə altsistemi marketinq potensialının tərkib hissəsi kimi həmin potensialın səmərəli idarə edilməsi üçün təşkil edilir.

Marketinq potensialının idarə edilməsi dedikdə marketinqin məqsədləri çərçivəsində marketinq potensialının rasional formalaşdırılması, səmərəli istifadəsi və inkişafı üzrə qərarların hazırlanması, qəbulu və reallaşdırılması prosesi başa düşülür. Bu zaman idarəetmə obyekti kimi bütövlükdə marketinq potensialı və onun altsistemləri, eni zamanda həmin altsistemlər arasında mövcud əlaqələr götürülür. Bu idarəetmə nəticəsində marketinqin məqsədləri çərçivəsində resursların, ehtiyatların, qabiliyyətlərin rasional formalaşdırılması və qarşılıqlı əlaqəli şəkildə istifadəsi mümkün olur, nəticədə sinerji effekti əldə edilir.

Marketinq potensialının tərkibində idarəetmə altsisteminin mövcudluğu, bir tərəfdən, istehlakçı tələbinin geniş təkrar istehsalı (istehlakçı tələbinin genişlənən miqdarda təkrarlanması və bu tələbin daha dolğun ödənilməsi) ilə şərtlənirsə, başqa bir tərəfdən, müəssisənin tələbatı mümkün qədər hərtərəfli ödəmək üçün səmərəli üsulların axtarışı ilə əlaqədardır. Burada onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, tələbin geniş təkrar istehsalının idarə edilməsi müəssisənin potensialının bazarda reallaşdırılması imkanlarını təmin edir, çünki bu idarəetmə prosesi müəssisənin bazarda potensial imkanlarının yaradılması üçün təşkil edilir. Tələbin geniş təkrar istehsalına diqqət yetirilməməsi müəssisənin bazarda qarşısında açılan imkanların lazımi səviyyədə olmamasına və beləliklə də,

onun bazar fəaliyyətinin zəifləməsilə nəticələnə bilir.

Xarici mühit marketinq potensialının tərkibində imkanlar altsistemi ilə təmsil olunur. Bu sistemin özünə gəldikdə, onu qeyd edə bilərik ki, imkanlar həm mikro, həm də makromarketinq mühitində gedən dəyişikliklər nəticəsində yarana bilir. Məsələn, bu və ya digər qida məhsuluna istehlakçı tələbatının dolğun ödənilməməsi (bu, marketinqin mikromühiti ilə əlaqəli müəssisə qarşısında açılan imkandır), həmçinin biznesin qanunvericilik bazasında müəssisənin bazar fəaliyyətinin həyata keçirilməsi baxımından əlverişli dəyişikliklərin edilməsi (məsələn, vergi dərəcələrinin azaldılması) bazar imkanlarının yaranmasına gətirib çıxarır.

Marketinq potensialının formalaşdırılmasına marketinqin mikromühiti ilə şərtlənən imkanlar daha çox təsir edir. Belə ki, qida məhsullarına istehlakçı tələbatının dolğun ödənilməməsilə əlaqədar bu imkanlar müntəzəm surətdə özünü göstərə bilir (məsələn, uzun illərdir ki, Azərbaycan əhalisinin heyvan mənşəli qida məhsullarına tələbatı tam ödənilmir). Halbuki, marketinqin makro mühiti ilə şərtlənən imkanlar (qanunvericilikdə dəyişikliklərin aparılması, bazara məhsul təklifinin artırılmasına imkan verən yeni texnologiyanın meydana çıxması və s.) özünü hərdənbir göstərir və müntəzəm xarakter daşımır. Buna baxmayaraq, qida məhsulları istehsal edən müəssisələrin rasional marketinq potensialının formalaşdırılması üçün həmin müəssisələrin həm mikro, həm də makro marketinq mühiti kompleks və sistemli şəkildə tədqiq olunmalıdır. Bu zaman, əlbəttə, müəssisədaxili mühitdə qərarlaşmış vəziyyət də hərtərəfli şəkildə öyrənilməli və müəssisənin potensialının marketinq imkanlarından yararlanmağa imkan verib-vermədiyi aşkara çıxarılmalıdır.

Marketinq potensialının sadalanan elementlərinin əlaqələndirilməklə idarə edilməsi zamanı qeyri-müəyyənliklər və risklər nəzərə alınmalıdır. Bunsuz sözügedən elementlərin müvəffəqiyyətlə idarə edilməsindən söhbət gedə bilməz.

Məlum olduğu kimi, istənilən açıq sistem kimi marketinq potensialı da xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqəlidir və mühitə isə qeyri müəyyənliklər və risklər xas ola bilir. Müəssisə tərəfindən bu qeyri-müəyyənliklərin aradan qaldırılması imkanları nə qədər asandırsa, onda, həmin müəssisə tərəfindən istehlakçıların tələbatlarının qarşılanması üçün səfərbər edilən marketinq potensialının formalaşdırılması da bir o qədər dəqiq olacaq, eyni zamanda həmin potensialın səfərbər edilməsi sayəsində müştərilərin tələbatına uyğun miqdarda qida məhsulları istehsal edilib bazara təklif ediləcək.

Marketinq potensialının formalaşdırılması zamanı meydana çıxa biləcək qeyri- müəyyənlikləri şərti olaraq aşağıdakı növlərə ayırmaq olar: informasiyanın qeyri-tam olması; biznesin gələcək inkişafında irəlicədən görülməsi mümkün olmayan hansısa təsadüfi halların özünü göstərməsi; bazarda fəaliyyət göstərən subyektlərin əks təsirli fəaliyyəti (məsələn, bazar situasiyasının dəyişməsi, müəssisə ilə marketinq vasitəçiləri arasında meydana çıxa biləcək ziddiyyətlər və s.). Bu qeyri-müəyyənliklərin aradan qaldırılması qida məhsulları istehsal edən müəssisələrin marketinq fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün daha adekvat tədbirlər işləyib hazırlamağa imkan verir. Lakin bu, müəssisə üçün heç də asan olmur. Daha doğrusu, vaxt baxımından qeyri-müəyyənliyin nə vaxt özünü göstərə biləcəyini müəssisə heç də həmişə düzgün təyin edə bilmir, ona görə də onun marketinq fəaliyyətində xoşagəlməz hadisələrin meydana çıxması – risklərin özünü göstərməsi qaçılmaz olur.

Marketinq şöbəsinin fəaliyyəti məqsədli xarakter daşıdığına görə həmin şöbənin sərəncamında olan marketinq potensialı da məqsədli xarakter daşımalı və sözügedən məqsəd potensialdan istifadə etməklə müəssisənin istehlakçılar bazarını formalaşdırmaqdan ibarət olmalıdır. Müəssisənin istehlakçıları (real və potensial istehlakçılar) nə qədər çoxdursa, onun bazarda qalma və fəaliyyətini davam etdirmə imkanları da bir o qədər çox olur. Bu baxımdan, formalaşdırılan marketinq potensialı istehlakçıların tələbatını başa düşməyə və onların istəkləri əsasında məhsul istehsal edib bazara təklif etməyə imkan verməlidir.

Beləliklə, marketinq potensialının formalaşdırılmasını aşağıdakı funksiya şəklində yazmaq olar:

$$MP = f(P_1, P_2, P_3, P_4, P_5, F,R,S,Z),$$ [3, s.86]

burada P_1 – resurslar altsistemidir; P_2 – ehtiyatlar altsistemidir; P_3- qabiliyyətlər alt sistemidir; P_4 – imkanlar altsistemidir; P_5 – idarəetmə altsistemidir; F- xarici mühitin qeyri-müəyyənlik amilləridir; R – müəssisənin fəaliyyəti və xarici mühitin inkişafının qeyri- müəyyənliyi ilə şərtlənən risk amilidir; S - sinerjidir; Z - marketinq fəaliyyətinin məqsədidir.

Xarici mühitin dəyişkənliyi müəssisənin marketinq potensialının formalaşdırılmasına və onun tərkibinə daxil olan elementlər arasında nisbətin dəyişikliyinə təsir göstərir. Belə ki, məsələn, xarici mühitdə sürətli dəyişikliklərin baş verməsi müəssisənin həmin mühitdən daha çox informasiyaların əldə edilməsini və həmin informasiyaları təhlil etməyə bacarığı olan kadrların marketinq şöbəsinə cəlb edilməsini şərtləndirəcək. Bu isə marketinq potensialının tərkib elementləri arasında nisbətin dəyişməsinə - marketinq informasiya resurslarının formalaşdırılmasına daha çox diqqət yetirilməsinə gətirib çıxaracaq.

Marketinq potensialının tərkibinə daxil olan elementlərin qarşılıqlı əlaqəli və birgə istifadə edilməsi nəticəsində sinerji effektinin əldə edilməsi mümkündür. Bu effekt (sinerji və yaxud sinergiya) sistemin iki və daha çox elementinin kombinələşmiş (inteqrasiyalaşdırılmış) istifadəsi zamanı özünü göstərir. Bu halda əldə edilən sinerji effekti sistemin elementlərinin ayrılıqda fəaliyyətlərindən əldə edilən effektlərin cəmindən böyük olur. Deməli, marketinq fəaliyyətində daha böyük effektə və səmərəlilik səviyyəsinə nail olmaq üçün marketinq potensialının tərkibinə daxil olan elementlər qarşılıqlı əlaqəli şəkildə istifadə edilməlidir.

Nəticə

Marketinq potensialı müəssisənin qarşısında açılan imkanlarla (marketinq şansları ilə) qarşılıqlı əlaqəli şəkildə öyrənilməlidir. Bu imkanlar yoxdursa, marketinq potensialının formalaşdırılmasının mənası da olmur. Bütün hallarda müəssisənin marketinq potensialının formalaşdırılması bazarda müəssisə qarşısında açılan imkanlara bağlıdır, müəssisənin marketinq məqsədləri çərçivəsində müəssisədaxili mühit də nəzərə alınmaqla imkanlarla qarşılıqlı əlaqəli şəkildə öyrənmə tələb edir.

Marketinq potensialının formalaşdırılmasının başlıca prinsipi onun məqsədli xarakter daşımasıdır və bu məqsəd müəssisənin istehlakçılarının formalaşdırılması əsas götürülməklə müəyyənləşdirilir.

Marketinq potensialı daxili (marketinq resursları və ehtiyatları, gərəkli qabiliyyətlər) və xarici (biznes tərəfdaşların resursları və s.) mühitin təsiri altında sinerji effektinə nail olmaq üçün müxtəlif elementlərin kombinasiyası şəklində formalaşdırılmalı və xarici mühitdə gedən dəyişikliyə uyğun olaraq potensialın tərkib elementləri arasında nisbətin dəyişdirilməsi təmin edilməlidir. Marketinq potensialının tərkib elementləri arasında nisbətin necə olmasından asılı olmayaraq, həmin elementlərin qarşılıqlı əlaqəli və birgə istifadə edilməsi təmin edilməlidir. Əks halda müəssisənin marketinq fəaliyyətindən əldə etmək istədiyi effekt təmin edilməyəcək və sözügedən fəaliyyətin səmərəliliyi lazımi səviyyədə olmayacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər". Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
2. Filip Kotler, Qari Armstronq. Marketinqin əsasları. Bakı, TEAS Press Nəşriyyat evi, 2021, 744 s.
3. Батова, Т. Н., Крылова, В. А. Маркетинговый потенциал предприятия. Монография. - М.: Издательский дом Академии Естествознания, 2016. – 234 с
4. Беляевский, И.К. Маркетинговое исследование, М, 2002.
5. Беляев, И. Б. Маркетинг: основы теории и практики. Москва: KNORYA, 2007, 669 с.
6. Дубровин, И. А. Маркетинг продовольственных товаров. Москва: Колос, 2008.
7. Дэй Дж. Стратегический маркетинг. – М.: Издательство ЭКСМО – Пресс. – 640 с.
8. Жан-Жак Ламбен. Менеджмент, ориентированный на рынок / Пер. с англ. под ред. В.Б.Колчанова. – СПб.: Питер, 2007 – 800 с.

9. Иган, Джон. Маркетинг взаимоотношений. Анализ маркетинговых стратегий на основе взаимоотношений / Дж. Иган; пер. с. англ. – 2-ое изд. - М. - ЮНИТИ ДАНА, 2008. - 378.
10. Мошкова Л.Е., Силина С. А. Совершенствование управления взаимоотношениями с партнерами в современных условиях // Вестник ТуГУ. Серия «Экономика и управление». 2016. №4. С. 27–32.
11. Смирнов, В.Н. Маркетинг взаимоотношений и взаимодействий / В. Н. Смирнов. Издательство ВлГУ, 2021. – 176 с.

Фикрет Вели оглы Гулиев
д.э.н., доцент,
проректор по учебной работе
Азербайджанского Университета Кооперации
Email: fikratguliyevv@gmail.com

Формирование маркетингового потенциала предприятий пищевой промышленности

Резюме

Цель исследования. Целью исследования является формирование маркетингового потенциала предприятия на основе выяснения его сущности и составляющих его элементов, а также выяснение решения вопросов использования данного потенциала.

Методология исследования. В ходе исследования использовались комплексный, системный, процессный и интегрированный подходы, экономико-статистический анализ и маркетинговые наблюдения.

Прикладная значимость исследования. Использование предложений и рекомендаций, отраженных в исследовании, на предприятиях пищевой промышленности может привести к созданию потребительской ценности на этих предприятиях и формированию маркетингового потенциала, который позволит этим предприятиям адаптироваться к требованиям потребителей.

Результаты исследования. Результаты исследования: представлены предложения и рекомендации по формированию маркетингового потенциала на предприятиях пищевой промышленности и его использованию.

Оригинальность и научная новизна исследования. Оригинальность и научная новизна исследования заключаются в выдвинутых предложениях по решению проблемы формирования маркетингового потенциала предприятий пищевой промышленности и эффективного его использования.

Ключевые слова: предприятия пищевой промышленности, маркетинговый потенциал, внутренние ресурсы, внешние ресурсы, управление маркетинговым потенциалом.

Fikrat Vali Guliyev
Doctor of Economic Sciences, associate professor
Vice-Rector for Academic Affairs,
Azerbaijan Cooperation University
Email: fikratguliyevv@gmail.com

Formation of marketing potential in food industry enterprises

Summary

The purpose of the study. The purpose of the study is to form the marketing potential of the enterprise based on the clarification of its essence and its constituent elements, as well as to clarify the solution of the issues of using the said potential.

Research methodology. During the study, complex, system, process and integrated approaches, economic and statistical analysis and marketing observations were used.

The applied significance of the study. The use of the suggestions and recommendations reflected in the study in food industry enterprises can lead to the creation of value for consumers in these enterprises and the formation of marketing potential that will allow these enterprises to adapt to consumer requirements.

Results of the study. The suggestions and recommendations given on the formation of marketing potential in food industry enterprises and the use of this potential are the results of the study.

Originality and scientific novelty of the research. The originality and scientific novelty of the research are the proposals made on solving the problem of forming the marketing potential of food industry enterprises and effectively using this potential.

Keywords: food industry enterprises, marketing potential, internal resources, external resources, marketing potential management.

UOT 338.23

Nizami Cəlal oğlu QAFAROV
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
“Aqrar iqtisadiyyat və turizm işi”
kafedrasının professoru, i.e.d.
ORCID-0000-0003-1583-3024
e-mail:qafarovnizami@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.311

YAŞIL KƏND TƏSƏRRÜFATINA İNSTİTUSİONAL DƏSTƏYİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ İQTİSADİ-METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi. Yaşıl kənd təsərrüfatına institusional dəstəyin xüsusiyyətləri, kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılması prinsipləri, vəzifələri, yaşıl kənd təsərrüfatının ekoloji və iqtisadi göstəricilərinin müxtəlif əlamətləri, Azərbaycanda əhalinin tələbatını tam ödəmək üçün keyfiyyətli məhsulların istehsalı, kənd təsərrüfatı istehsalının yaşıllaşdırılması yollarının işlənib hazırlanması istiqamətində araşdırma aparmaq və yaşıl kənd təsərrüfatına institusional dəstəyin zəruriliyi yönümündə tövsiyələr hazırlamaqdır.

Tədqiqatın metodologiyası: Məqalə hazırlanarkən müəllif elmi-tədqiqat üsullarından, o cümlədən müşahidə, müqayisə, təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə metodlarından faydalanmışdır. Həmçinin Azərbaycanda yaşıl kənd təsərrüfatına institusional dəstək və davamlı inkişaf siyasətinin strateji yanaşması da tədqiqatın metodoloji əsasını təşkil etmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, qeyd edilən təklif və tövsiyələr ölkəmizdə kənd təsərrüfatının daha yüksək gəlir səviyyəsinə malik iqtisadi cəhətdən səmərəli fəaliyyət sahəsi olmasına imkan verər, kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində ekoloji təmiz məhsul istehsalının daha da inkişaf etdirilməsi istiqamətində layihələrin hazırlanmasında faydalı ola bilər.

Tədqiqatın nəticələrinə dair onu qeyd etmək olar ki, kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılmasına institusional yanaşmaların zəruriliyi, ekoloji kənd təsərrüfatı istehsalı, məhsulların emalı və paylanması prosesində çirklənmənin bütün formalarının minimuma endirilməsi, təbii resurslara qənaət edən rəqəmsal innovativ texnologiyaların tətbiqinə, ekoloji və iqtisadi göstəricilərdən səmərəli istifadəyə dair innovativ istiqamətlər təqdim edilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi: Azərbaycanda yaşıl kənd təsərrüfatına institusional dəstəyin zəruriliyinə və davamlı inkişafına dəstək verə biləcək yeni elmi yanaşmalar məqalədə yer almışdır.

Açar sözlər: yaşıl kənd təsərrüfatı, institusional dəstək, ətraf mühit, ekoloji təmiz məhsul, ekoloji və iqtisadi göstəricilər.

Giriş

Son illər kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılması prosesini dövlət siyasətinin ən mühüm prioriteti kimi müəyyən edən bir sıra mühüm strateji sənədlər qəbul edilib. Dünyada ətraf mühitin çirklənməsi, azalan təbii ehtiyatlar və artan tələbat fonunda dayanıqlı inkişafa nail olmaq üçün "yaşıl" iqtisadiyyatın genişləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər böyük əhəmiyyət daşıyır. Təsadüfi deyildir ki, Prezident İlham Əliyev tərəfindən təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"də 5-ci prioritet "Təmiz ətraf mühit və "yaşıl artım" ölkəsi" adlanır. Sənəddə ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinə əhəmiyyətli yer verilməsi, tullantıların təkrar emalı və çirklənmiş ərazilərin bərpasının təşviqi, ekoloji baxımdan əlverişli olan "yaşıl" texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi ilə bağlı qarşıya konkret tapşırıqlar qoyulub [1]. Hazırda dövlətin iqtisadi siyasətinin məqsədləri kimi ölkə əhalisinin sağlamlığının qorunması istiqamətində kənd təsərrüfatı istehsalının və istehlak bazarının yaşıllaşdırılması problemlərinə xüsusi

diqqət yetirilir. Mülkiyyət formasından və tabeliyindən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı müəssisələrinin ətraf mühitin mühafizəsi fəaliyyətləri üçün ekoloji cəhətdən təhlükəsiz istehsalın təmin edilməsi və bazar stimullarından geniş istifadə edilməsi istiqamətində yeni institusional yanaşmaların formalaşdırılması bir zərurət təşkil edir.

Kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılmasına institusional yanaşmaların zəruriliyi

Müasir dünyada kənd təsərrüfatı istehsalının yaşıllaşdırılması ərzaq təhlükəsizliyi problemi ilə yanaşı, cəmiyyətin inkişafının aktual problemlərindən birinə çevrilmişdir. Görünür, bu iki problem bir-birini istisna edir, lakin insan fəaliyyəti və onların yaşayış şəraiti həm təbii mühitə, həm də kənd təsərrüfatı istehsalı prosesinə, eyni zamanda istehsal olunan ərzaq məhsullarının təhlükəsizliyinə və keyfiyyətinə ekoloji münasibət tələb edir.

Cəmiyyətin inkişafının yaşıllaşdırılması, bazarın ekolojiləşdirilməsi və kənd təsərrüfatı istehsalının yaşıllaşdırılması problemlərinə xüsusi diqqət yetirilməsinə baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, bu gün tədqiqat məlumatları çox vaxt kifayət qədər ümumi, fraqmentli və bəzən ziddiyyətli müddəaları ehtiva edir. Buna görə də kənd təsərrüfatı istehsalının yaşıllaşdırılması və sahədə təbiətdən səmərəli istifadənin institusional təminatının öyrənilməsi problemi aktualdır.

Mülkiyyət formasından və tabeliyindən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı müəssisələrinin ətraf mühitin mühafizəsi fəaliyyətləri üçün ekoloji cəhətdən təhlükəsiz istehsalın təmin edilməsi və bazar stimullarından geniş istifadə edilməsi istiqamətində yeni institusional yanaşmaların formalaşdırılması zəruridir.

Bir sıra yerli və xarici iqtisadçı alimlərin tədqiqatlarının nəzərdən keçirilməsi kənd təsərrüfatına əsas institusional dəstəyin bir sıra növlərini ümumiləşdirməyə imkan verir.

1) Ətraf mühit baxımından liberallığı ilə seçilən kompensasiya mexanizmi. Buraya iqtisadiyyatın inkişafına mane olmayan ekoloji istiqamətin yüngül məhdudlaşdırıcı normaları daxildir. Bu mexanizmlərin mahiyyəti iqtisadi fəaliyyətin mənfi ekoloji nəticələrini aradan qaldırmaqdan ibarətdir.

2) Ekoloji tarazlıq, resursların qorunması və ətraf mühitə minimal mənfi təsir əsasında istehsalın inkişafından ibarət stimullaşdırıcı mexanizm. Onun mahiyyəti ekoloji məqsədlərə nail olmaq üçün bazar alətlərindən geniş istifadə etməkdir.

3) İnzibati (hüquqi, vergi, kredit siyasəti) və bazar alətlərinin birləşməsi ilə formalaşan sərt mexanizm.

Ancaq təcrübədə belə bir paylama kifayət qədər şərtidir. Bir qayda olaraq, onların sintezi müxtəlif amillərin təsiri altında baş verir. İnanırıq ki, ən təsirlisi həm stimullaşdırma alətlərini, həm də sərt tənzimləməni birləşdirən stimullaşdırıcı və sərt mexanizmin formalaşması labüddür.

Bu deyilənləri nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, kənd təssərrüfatında yaşıllaşdırmanın belə bir inteqrativ iqtisadi mexanizminin yaradılmasında institusional dəstəyə ehtiyac var ki, onun köməyi ilə ətraf mühiti qorumaq və iqtisadi artımı təmin etmək olar.

Kənd təsərrüfatı inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsi dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün bazar mexanizmlərinin səmərəliliyini və qabiliyyətini nümayiş etdirir.

Kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılması üçün institusional dəstəyin mühüm komponenti qanunvericilik dəstəyidir. Aqrar sahənin yaşıllaşdırılmasının hüquqi əsası ölkənin əsas qanununda - insanı, onun həyatını, sağlamlığını, şərəf və ləyaqətini, toxunulmazlığını və təhlükəsizliyini ən yüksək sosial dəyər elan edən Azərbaycan Konstitusiyasında təsbit edilmişdir [2].

“Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa görə, insan fəaliyyətinin təhlükəsizliyi Azərbaycanın davamlı iqtisadi və sosial inkişafının şərtidir. Bunun üçün hökumət ətraf mühitin mühafizəsinə, vətəndaşların sağlamlığının qorunmasına və onların ömrünün uzadılmasına, təbiətdən səmərəli istifadəyə və s. qayğı ilə yanaşır.

Qanunda göstərildiyi kimi ətraf mühitin mühafizəsinin əsas prinsipləri bunlardır:

a) ekoloji təhlükəsizlik tələblərinin prioriteti, təsərrüfat, idarəetmə və digər fəaliyyətləri həyata keçirərkən ekoloji standartlara, təbii ehtiyatlardan istifadə qaydalarına və məhdudiyyətlərinə riayət etmək öhdəliyi;

b) insanların həyatı və sağlamlığı üçün ekoloji cəhətdən təhlükəsiz mühitin təmin edilməsi;

c) ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin ehtiyat xarakterli olması;

ç) ətraf mühitin mühafizəsi, bərpa olunan təbii ehtiyatların istifadəsi və bərpası, ən son texnologiyaların geniş tətbiqi məsələlərində həllərin mürəkkəbliyinə əsaslanaraq maddi istehsalın yaşıllaşdırılması;

d) təbii obyektlərin və komplekslərin məkan və növ müxtəlifliyinin və bütövlüyünün qorunması;

e) ekologiya, sosial, təbiət və texniki elmlərin fənlərarası biliklərinin birləşməsinə və təbii mühitin vəziyyətinin proqnozlaşdırılmasına əsaslanan cəmiyyətin ekoloji, iqtisadi və sosial maraqlarının elmi əsaslarla əlaqələndirilməsi;

ə) ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi öhdəliyi;

f) həyata keçirilməsi təbii mühitin vəziyyətinə, əhalinin ekoloji dünyagörüşünün formalaşmasına təsir göstərən qərarların qəbulunda aşkarlıq və demokratiya;

g) təsərrüfat və digər fəaliyyətlərin təbii mühitə təsirinin elmi əsaslarla tənzimlənməsi;

h) təsərrüfat fəaliyyəti üçün təbii ehtiyatlardan ümumi istifadəyə görə pulsuz və xüsusi ödənişli olması;

x) ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulması nəticəsində dəymiş zərərin ödənilməsi;

i) ərazilərin antropogen dəyişmə dərəcəsini, ekoloji vəziyyətə mənfi təsir göstərən amillərin birgə təsirini nəzərə alaraq ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan istifadə məsələlərinin həlli;

j) ətraf mühitin mühafizəsi məsələsində həvəsləndirmə və məsuliyyət tədbirlərinin birləşməsi;

k) geniş dövlətlərarası əməkdaşlıq əsasında ətraf mühitin mühafizəsi problemlərinin həlli;

q) Azərbaycanın Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq ekoloji verginin, sudan xüsusi istifadəyə görə icarə haqqının, meşə ehtiyatlarından xüsusi istifadəyə görə icarə haqqının, yerin təkindən istifadəyə görə icarə haqqının müəyyən edilməsi;

l) strateji ekoloji qiymətləndirmənin nəticələri nəzərə alınmaqla [3].

Azərbaycanın mövcud qanunvericiliyinə əsasən, hər hansı fəaliyyət növü, o cümlədən kənd təsərrüfatı istehsalı üçün prioritet tələb ekoloji təhlükəsizlik və təbiətin rasional idarə olunmasıdır. Ona görə də bu gün kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılması sadəcə zərurət deyil, qanunvericilik səviyyəsində təsdiq edilmiş tələbdir.

Ümumiyyətlə, bu gün dövlət aqrar siyasətinin əsas prinsipləri sırasında kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılması prinsiplərinin birləşdirilməsini nəzərdə tutur, yəni:

- torpaqların istifadəsi və mühafizəsi üzrə ümumdövlət proqramlarının, xüsusən torpaqların şumlanmasının azaldılması, onların su və külək eroziyasından mühafizə sistemləri, torpağın münbitliyinin bərpası və artırılması, aqromeşə təsərrüfatı və meliorasiya, zədələnmiş torpaqların rekultivasiyası üzrə proqramların həyata keçirilməsi və maliyyə təminatı, torpağın mühafizəsi sahəsində standartlaşdırma və tənzimləmə;

- torpağın münbitliyinin səmərəli mühafizəsi sisteminin və torpaq monitorinqi sisteminin tətbiqi, kənd təsərrüfatı torpaqlarının kompleks aqrokimyəvi sertifikatlaşdırılması;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının və ərzaq məhsullarının istehsalı üçün resursa qənaət edən, təhlükəsiz və ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların tətbiqinin təşviq edilməsi.

Təbiətdən səmərəli istifadə ilə bağlı normativ aktları ayrıca vurğulamaq lazımdır. Belə ki, kənd təsərrüfatı fəaliyyətində təbii ehtiyatlardan istifadəyə dair ekoloji tələblər Azərbaycanın Torpaq Məcəlləsində, Su Məcəlləsində və Yerin təki haqqında Qanunlar Məcəlləsində müəyyən edilmişdir.

Lakin, alimlərin fikrincə, onların tam işləməsi üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və satışının yaşıllaşdırılması ilə bağlı daha çox normativ-hüquqi akt və direktivlərin qəbul edilməsi zəruridir.

İqtisad alim Ələvsət Əliyev “Yaşıl iqtisadiyyat”ın inkişafında istifadə oluna biləcək mexanizmlərin bəzi variantlarını belə qeyd edir: 1) ekoloji vergi islahatları və alətləri (karbon vergisi, vergi güzəştləri və ixtisarları); 2) intensiv çirkləndirməyə görə cərimə; 3) ekoloji layihələrin mükafatlandırılması üçün “yaşıl subsidiya”lar, qrantlar, kreditlər; 4) ekoloji cəhətdən zərərli fəaliyyətlərə subsidiyaların verilməsinin aradan qaldırılması; 5) birbaşa dövlət xərcləri (ekoloji təmiz

infrastruktur və ya təmiz texnologiya üçün tədqiqat və inkişaf (R D) fəaliyyətinin təşkili), dolayı dəstək (ictimai zəmanətlər və s.) [4] .

Fikrimizcə, ekoloji məhsulların istehsalı üzrə fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün məcburi şərt həm istehsal prosesində, həm də satış prosesində sertifikatlaşdırmadır. Ekoloji məhsulların sertifikatlaşdırılması prosesi istehsalçıya təsərrüfatda tətbiq edilən metodların orqanik standartların tələblərinə uyğunluğunu təsdiq etməyə imkan verən və yüksək qiymətə orqanik məhsullar bazarına çıxış imkanı verən prosedurdur. Sertifikatlaşdırmanın sübutu müvafiq markalanmadır ki, bu da ekoloji istehsala institusional dəstək vasitələrindən biridir. Sertifikatlaşdırma orqanik istehsalın mühüm institusional xüsusiyyətidir.

Professor B.X.Ataşovun (həmmüəlliflərlə birgə) fikrincə, kənd təsərrüfatının davamlı inkişafını təmin etməyə yönəlmiş dövlət siyasəti, əlverişli biznes mühitinin formalaşması kontekstində və ətraf mühitin qorunması istehlakçı seçimlərinin və ekoloji cəhətdən təmiz məhsullara olan bazar tələbinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Orqanik məhsulların sertifikatlaşdırılması, aqroekoloji subsidiyalar, ekoloji təşviqlər və kənd təsərrüfatı məhsulları arasında yaşıl markaların yaradılması kimi təşəbbüslər fermerləri ətraf mühitə ziyan vurma dərəcəsini azaltmağa və karbon və nitrat emissiyalarını azaltmağa kömək edən metodlardan istifadə etməyə təşviq edir. Bu məsələ əlavə (additiv) iqtisadiyyatın inkişaf dövründə xüsusilə aktuallaşıb. Müasir rəqəmsal informasiya texnologiyalarının inkişafı, kənd təsərrüfatı bizneslərində texnologiya transferi strategiyalarının həyata keçirilməsini və ənənəvi kənd təsərrüfatı üsullarının daha ekoloji istiqamətə yönəldilməsini mümkün edir [5].

Beləliklə, belə qənaətə gəlmək olar ki, kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılması Azərbaycanın davamlı inkişafında mühüm amildir. Onun həyata keçirilməsi hazırda formalaşma mərhələsində olan müvafiq institusional dəstək tələb edir. İnstitusional dəstək arasında ekoloji kənd təsərrüfatı istehsalının aparılmasının qanunvericilik prinsiplərini və onların digər ölkələrin qanunvericiliyinə uyğunluğunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılmasında ekoloji idarəetmə sistemlərinin və üzvi istehsalın inkişafı xüsusi yer tutur.

Kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılmasına metodoloji yanaşmalar

Həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq istəyi daimi inkişaf ehtiyacını doğurur, ancaq bu, yalnız təbii ehtiyatlardan daimi səmərəli istifadə və istehsalın sürətlə intensivləşdirilməsi sayəsində mümkün olur. Təbii sərvətlərdən istifadə vətəndaşın hüququdur, eyni zamanda gələcək nəsillər üçün onlardan istifadəni təmin etmək onun borcudur. İnsan fəaliyyətinin hər hansı bir forması təbii sərvətlərin pisləşməsinə səbəb ola bilməz, lakin təbiətdən səmərəli istifadəyə, suyun və havanın keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, iqlim dəyişikliyinə təsirin azaldılmasına və yerli bitkilərin tamhüquqlu növ tərkibinin qorunmasına yönəldilməlidir. Fauna və flora insan sağlamlığının yaxşılaşdırılmasının əsas mənbəyidir.

Məhz bunlar istehsalın yaşıllaşdırılmasının həyata keçirilməsini tələb edir ki, bu da təkcə onun ekoloji dağıdıcı təsirinin azaldılmasına təsir göstərməyəcək, həm də iqtisadiyyatın ekoloji cəhətdən təhlükəsiz sahəyə çevrilməsinin məqsədyönlü prosesinə töhfə verəcəkdir.

İstehsalın yaşıllaşdırılması tədqiqat obyektini vahid bütöv təşkil edən bir-biri ilə əlaqəli və bir-birindən asılı olan alt sistemlər məcmusu kimi nəzərdən keçirməyə imkan verən sistem yanaşmasına əsaslanan göstəricilər toplusu ilə qiymətləndirilir. Və tədqiqat obyekti kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılması prosesi olduğundan, onların məcmusunda aqrar sahənin yaşıllaşdırılması prosesini formalaşdıracaq altsistemləri və amilləri müəyyən etmək vacibdir. Eyni zamanda, aydın şəkildə başa düşülməlidir ki, kənd təsərrüfatı müəyyən bir mühitdə fəaliyyət göstərən, ümumi məqsədə çatmaq üçün bir-biri ilə əlaqəli əhəmiyyətli sayda komponentlərdən ibarət bir sistemdir.

Kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılmasının məqsədi kənd təsərrüfatı istehsalında ekoloji dağıdıcı amillərin təsirini aradan qaldırmaq və ya azaltmaq, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün alternativ (ekoloji, resursa qənaət, enerjiyə qənaət, tullantısız) rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və bərpa olunan enerji mənbələrinə keçiddir.

Bu məqsədə nail olmaq prosesində konkret olaraq formalaşacaq kənd təsərrüfatı sahələrinin

yaşıllaşdırma vəzifələri arasında aşağıdakı amilləri qeyd edə bilərik:

- torpağın şumlanma səviyyəsinin yüksəldilməsi; torpaq ehtiyatlarının deqradasiyasının azaldılması; atmosferə istixana qazlarının tullantılarının azaldılması; zəncirvari kənd təsərrüfatının formalaşması; bitkiçilik və heyvandarlıq sənayesinin tullantılarının emalı ilə enerjiyə qənaət; məhsulların ekoloji cəhətdən təmizliyinin artırılması; texnogen yükün azaldılması; biomüxtəlifliyin qorunması; üzvi kənd təsərrüfatı istehsalının həyata keçirilməsi və s. [6].

Bu vəzifələr yaşıllaşdırma prinsipləri əsasında formalaşmalıdır ki, bu da yerli və xarici alimlərin əsərlərinin ümumiləşdirilməsi ilə vurğulana bilər (Cədvəl 1.).

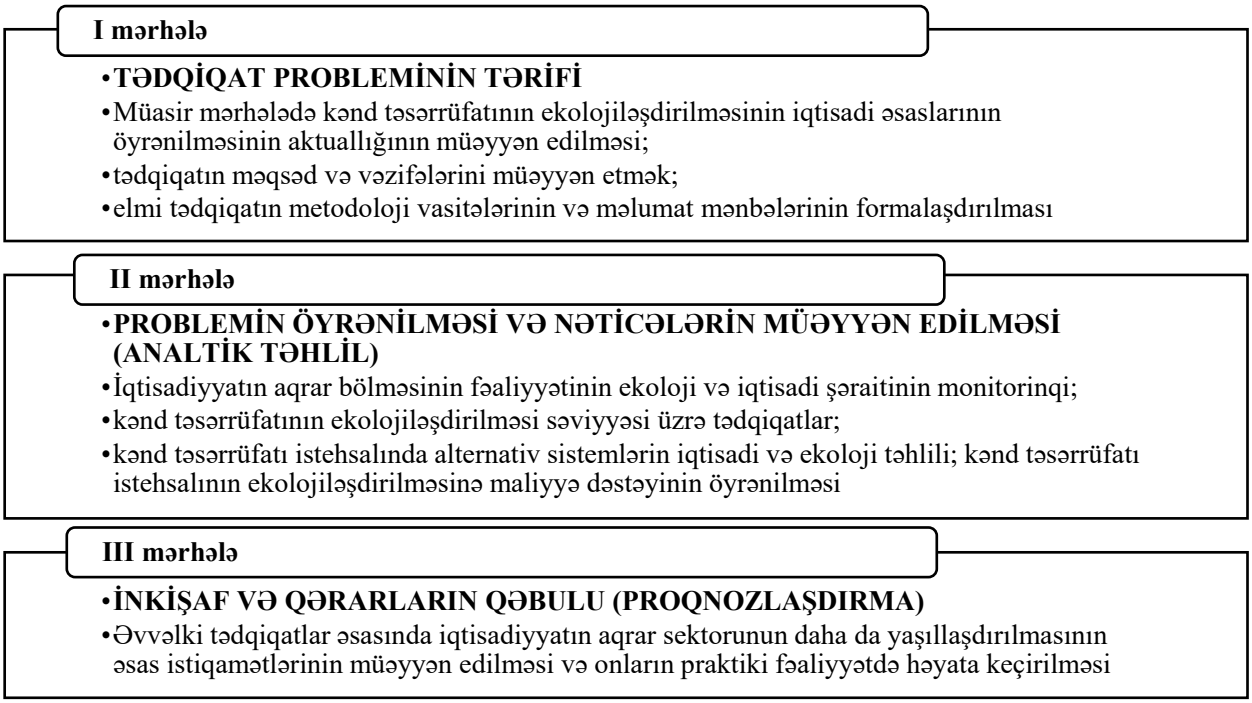
Cədvəl 1.

Kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılmasının əsas prinsipləri

Prinsip	Əsas məzmun
İnteqral yanaşma	məhsulların istehsalı və istehlakının bütün tsiklində hərəkətlərin ayrılmaz təsirini nəzərə almaq zərurəti
Səbəblərə diqqət yetirmə	nəticələri ilə mübarizə deyil, səbəblərin aradan qaldırılması
Məsuliyyət bölgüsü	ekodestruktiv fəaliyyət subyektlərinin və obyektlərinin ünvanlılığının və məsuliyyət dərəcəsinin müəyyən edilməsi
Alətlərin adekvatlığı	verilmiş şəraitə uyğun gələn motivasiya alətlərinin formalaşdırılması
Maksimum səmərəlilik	minimum xərclərlə yaşıllaşdırma məqsədlərinə nail olmaq və vəsaitdən maksimum gəlir əldə etmək
Sistemli yanaşma	yaşıllaşdırma məqsədlərinə nail olmağa bilavasitə və ya dolayısı ilə töhfə verə bilən təbiətdən istifadənin bütün obyektlərinə və subyektlərinə təsir göstərmək

Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Yuxarıda deyilənlərə əsasən kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılmasının iqtisadi təhlilini apararkən müəyyən metodoloji ardıcıllığa riayət etməyi təklif etdik ki, bu da üç əsas mərhələni əhatə edir (şəkil 1.).

Şəkil 1. Kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılmasının iqtisadi təhlilinin mərhələləri
(*müəllif tərəfindən hazırlanmışdır*).

Kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılmasının tədqiqi bütün tədqiqat metodlarından istifadəni tələb edir ki, bunlar arasında aşağıdakıları vurğulamaq məqsədəuyğundur:

- təhlil və sintez, induksiya və deduksiya, abstrakt-məntiqi, monoqrafik - kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılmasının nəzəri əsasları, normativ sənədlər öyrənilərkən yaşıllaşdırma konsepsiyasının mahiyyəti və tədqiq olunan sənayenin fəaliyyətinin ətraf mühitə nəticələri müəyyən edilərkən və elmi tədqiqatın məqsəd və vəzifələrini formalaşdırarkən təbii mühit amilləri;
- müqayisəli təhlil - kənd təsərrüfatı istehsalının yaşıllaşdırılması təcrübəsi öyrənilərkən, müxtəlif ölkələrdə ekoloji kənd təsərrüfatı istehsalının qanunvericilik təminatının müqayisəsi və təsərrüfat sistemlərinin idarə olunmasının müxtəlif üsullarının iqtisadi səmərəliliyinin müqayisəsi;
- iqtisadi-statistik təhlil - müqayisələr, kənarlaşmalar, variasiyalar, indekslər, korrelyasiya-reqressiya təhlili, statistik qruplaşmalar, qrafik metod, taksonomik təhlil və s.;
- iqtisadi-riyazi modelləşdirmə - ekoloji və iqtisadi amillər nəzərə alınmaqla bitkilərin strukturunun optimallaşdırılması;
- struktur-funksional və institusional təhlil - aqrar sahənin yaşıllaşdırılmasının prioritet istiqamətlərinin inkişaf etdirilməsində və onların həyata keçirilməsinin iqtisadi nəticələrinin müəyyən edilməsində.

Elmi-tədqiqatın nəticəsi informasiya bazasının keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətlərindən çox asılıdır.

Aparılan tədqiqatlar kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılmasında ekoloji fəaliyyətin əsasını təşkil edən iqtisadi, ekoloji və sosial təsirləri ayırmağa imkan verir:

- iqtisadi təsir - ehtiyatlara qənaət; xərclərin azaldılması və vahid dəyərinin azaldılması; ətraf mühitin çirklənməsindən iqtisadi zərərin qarşısının alınması; ekoloji məhsullar üçün yeni bazarların fəth edilməsi; ekoloji cəhətdən təhlükəsiz texnologiyalar bazarlarına daxil olmaq; ekoloji innovasiyaların satışından və ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi nəticəsində xammaldan, yanacaqdan, enerjidən və digər maddi ehtiyatlardan tam istifadə edilməsi hesabına mənfəət əldə etmək; enerji daşıyıcılarının idxalının azaldılması və sənayenin və ümumilikdə milli iqtisadiyyatın iqtisadi potensialının artırılması; Azərbaycanın investisiya cəlbediciliyinin artmasına töhfə verəcək ölkələr arasında reytinqinin artırılması;
- ekoloji təsir - təbii mühitin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması; zərərli emissiyaların və buxarlanmanın olmaması səbəbindən ətraf mühitin ekologiyasının qorunması; təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə; ətraf mühitə antropogen yükün azaldılması və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması; torpağın mühafizəsi; torpaqların və digər təbii ehtiyatların təkrar istehsalı və münbitliyinin artırılması; yüksək keyfiyyətli, ekoloji cəhətdən təmiz məhsulların istehsalı;
- sosial təsir - əhalinin rifahının yüksəldilməsi; iş və istirahət şəraitinin yaxşılaşdırılması; qidalanma keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması; xəstələnmənin azaldılması və xəstələrin sosial sığortası və müalicəsi üçün xərclərə qənaət; əhalinin fiziki inkişafının yaxşılaşdırılması; iş və istirahət şəraitinin yaxşılaşdırılması; kəndin sosial infrastrukturunun inkişafı; ekoloji sənaye sahələrində yeni iş yerlərinin yaradılması hesabına məşğulluq səviyyəsinin artırılması; təbii və antropogen landşaftların estetik dəyərinin qorunması.

İstehsalın təsirlərinin ona çəkilən xərclərin ölçüsü ilə müqayisəsi onun səmərəliliyini müəyyən edir. Aqrar sahənin yaşıllaşdırılmasının səmərəliliyinə gəlincə, biz əldə edilən istehsal nəticələrini ekoloji istiqamət üzrə xərclərlə müqayisə edirik.

Buna görə də kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılmasının iqtisadi səmərəliliyi hər hansı iqtisadi sistemin (aqrar müəssisə, kənd ərazisi, milli iqtisadiyyat səviyyəsində aqrar sahə) ekoloji yönümlü fəaliyyətinin iqtisadi səmərəsinin təmin edilmiş resurs xərclərinə nisbəti kimi başa düşüləcəkdir.

Kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılmasının ekoloji və iqtisadi göstəriciləri

Kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılmasının təsiri və səmərəliliyinin miqyasını aqrar sahənin fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərini xarakterizə edən ekoloji və iqtisadi göstəricilər əsasında qiymətləndirmək olar. Bundan əlavə, sənayenin ekoloji-təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən mühüm göstərici ətraf mühitin pozulması və təhlükəli təbii və texnogen proseslərdən dəymiş

iqtisadi zərərin miqdarıdır.

Kənd təsərrüfatının ekoloji və iqtisadi göstəricilərini müxtəlif əlamətlərə görə qruplaşdırmaq məqsədəuyğundur. Ekoloji və iqtisadi göstəricilərin üç əsas qrupunu ayırmaq olar:

1) istehsal texnologiyalarını xarakterizə edən göstəricilər;

2) ətraf mühitin mühafizəsi texnologiyalarını, istehlak olunan resursların təkrar istehsalı texnologiyalarını, məhsul istehsalının texnoloji prosesini onun təsirinin zərərliliyinə (hava, su ehtiyatlarına, torpaq sahələrinə və s.) görə və istehsal tullantılarını xarakterizə edən göstəricilər;

3) müəssisənin fəaliyyətinin yaşıllaşdırılmasının iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilər.

Bunlarla yanaşı ekoloji və iqtisadi göstəriciləri də üç qrupa bölmək olar, lakin onlar əvvəlki təsnifatdan bir qədər fərqlənir:

1) ətraf mühitin vəziyyətinin və ətraf mühitin mühafizəsi fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və təhlili göstəriciləri;

2) təbii ehtiyatlardan istifadənin texniki-iqtisadi təhlilinin göstəriciləri;

3) investisiyaların və layihələrin texniki-iqtisadi əsaslandırılmasında ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi göstəriciləri.

İqtisadçı alim N.Y. Maleviç ekoloji və iqtisadi göstəriciləri beş əsas qrupa ayırır:

1) istehsal və qeyri-istehsal ehtiyatlarından (əsas istehsal vasitələri, dövriyyə vəsaitləri, yem, gübrələr, kimyəvi maddələr və s.) istifadənin ekoloji-iqtisadi səviyyəsi;

2) istehsalın dəyər və xarakter baxımından ifadə edilən ekoloji-iqtisadi səviyyəsi (ekoloji amilin istehsalın maya dəyərinə və həcminə, mənfəət və rentabelliyə təsiri; kənd təsərrüfatı məhsullarının ekoloji standartlara uyğunluğu, onun rəqabət qabiliyyəti);

3) istehsalın ətraf mühitə təsirinin ekoloji və iqtisadi səviyyəsi və ətraf mühitin mühafizəsi xərclərinin ödənilməsi (müəyyən növ məhsulların rentabelliyi; ətraf mühitin mühafizəsi və əsas fəaliyyətin iqtisadi səmərəliliyi);

4) torpaq istifadəçisinin ətraf mühitin mühafizəsi üzrə fəaliyyətinin təşkilati-texniki səviyyəsi (kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün texnika və texnologiyanın təhlükəsizliyi; ətraf mühitin mühafizəsi və resursların mühafizəsi fondlarının avadanlıqları; ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin təşkilati və idarəetmə səviyyəsi);

5) ətraf mühitin mühafizəsi fəaliyyətinin maliyyə təminatının səviyyəsi və torpaq istifadəçisinin ekoloji ödəmə qabiliyyəti (ekoloji proqramların maliyyə təminatı, investisiyaların inkişaf səviyyəsi, ekoloji ödənişlər və ödənişlər üzrə borclar).

Hesab edirik ki, istənilən səviyyədə kənd təsərrüfatında səmərəli fəaliyyətin ekoloji-iqtisadi qiymətləndirilməsi üçün yuxarıda qeyd olunan ekoloji-iqtisadi göstərici qrupları ilə yanaşı bir sıra amillərin təsiri mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir:

- kənd təsərrüfatı istehsalında təbiətdən istifadə proseslərinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi göstəriciləri; sənaye fəaliyyətinin ətraf mühitin vəziyyətinə təsiri; ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi; ətraf mühitin mühafizəsi xərclərinin səmərəliliyi; resursa qənaət edən texnologiyaların və alternativ istehsal texnologiyalarının səmərəliliyi; enerjiyə qənaət səmərəliliyi; təbiətin mühafizəsi fəaliyyətlərinin maliyyə nəticələri və təbiətdən səmərəli istifadənin səmərəliliyi; ekoloji və iqtisadi riskin proqnozlaşdırılması və təbiətdən istifadə prosesləri ilə bağlı idarəetmə qərarlarının keyfiyyəti; resursa qənaət edən texnologiyaların və tullantıların utilizasiyası və emalı sənayesinin inkişafı; ekoloji vergitutma və digər ekoloji öhdəliklərin səmərəliliyi; ekoloji və iqtisadi proseslərin modelləşdirilməsi və proqnozlaşdırılması və onların uzunmüddətli davamlı inkişafa təsirinin qiymətləndirilməsi və s. [6, 464 səh].

Xüsusi vurğulamaq vacibdir ki, tədqiqat obyektinin səviyyəsindən asılı olaraq ekoloji və iqtisadi göstəricilər makroiqtisadi, mezoiqtisadi, regional, yerli və mikroiqtisadi göstəricilərə bölünə bilər.

Kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılması prosesi ekodağıdıcı xarakterli xarici təsirləri azaltmaq üçün istehsala müxtəlif rəqəmsal innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə müşayiət olunur. Onlar

torpaq və su ehtiyatlarından səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi, alternativ təsərrüfat sistemlərinin tətbiqi və bioenerjinin inkişafı, az tullantılı və tullantısız istehsal dövrlərindən istifadə, çirkab sutəmizləyici qurğuların quraşdırılması və s.-dir.

Şübhəsiz ki, hər hansı bir fəaliyyətin məqsədinin mənfəəti maksimuma çatdırmaq olduğu aksiomunu nəzərə alaraq, belə ekoloji təşəbbüslər ekoloji və təbii sərvətlərə investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini tələb edir. Ekoloji investisiya layihələrinin vəzifələrindən biri də yalnız iqtisadi səmərəlilik səviyyəsinin öyrənilməsinə əsaslanan deyil, həm də ekoloji və sosial komponentləri nəzərə alan texniki-iqtisadi əsaslandırmanın qiymətləndirilməsidir. Layihəni qiymətləndirməyə imkan verən əsas göstəricilərə xalis azaldılmış gəlirin məbləği, rentabellik indeksi və geri qaytarılma səviyyəsi daxildir.

Bununla belə, vurğulamaq lazımdır ki, ekoloji tədbirlərin iqtisadi səmərəliliyi müəyyən edilərkən istehsalatda, o cümlədən kənd təsərrüfatında isə zaman amili nəzərə alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. “2Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”, Azərbaycan Respubilkası Prezidentinin 2021 ci il 2 fevral tarixli Sərancamı
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 27 noyabr 1995-ci il
3. “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu, 8 iyun 1999-cu il
4. “Xalq qəzeti”. 9 avqust 2024 - (№.168)
5. Atashov Bayali, Sabina Valiyeva and Nizami Gafarov. Government spending in the agricultural sector: Optimal ratio with lending and the impact on the agricultural production. Problems and Perspectives in Management, 22(3), 67-79. doi: 10. 21511/ppm.22(3).2024.06
6. Qafarov N.C. Azərbaycanın aqrar-sənaye kompleksi: formalaşması və davamlı inkişafı problemləri. / N.C.Qafarov // Bakı, “Kooperasiya” nəşriyyatı, 2024.

Низами Джалал оглы Гафаров
Азербайджанский Университет Кооперации
профессор кафедры «Аграрная экономика и туристический бизнес», д.е.н.
ОРЦИД-0000-0003-1583-3024
электронная почта: qafarovnizami@mail.ru

Особенности и экономико-методологические аспекты институциональной поддержки зеленого сельского хозяйства

Резюме

Цель исследования. В статье рассматриваются особенности институциональной поддержки зеленого сельского хозяйства, принципы экологизации сельского хозяйства, задачи экологизации сельскохозяйственных территорий, различные характеристики эколого-экономических показателей зеленого сельского хозяйства, производство качественной продукции для полного удовлетворения потребностей населения в Азербайджане, разработка путей экологизации сельскохозяйственного производства, необходимость институциональной поддержки зеленого сельского хозяйства.

Методология исследования. При подготовке статьи автор использовал методы научного исследования, в том числе наблюдение, сравнение, анализ и логическое обобщение. Методологическую основу исследования составил также стратегический подход к институциональной поддержке зеленого сельского хозяйства в Азербайджане и его политики устойчивого развития.

Практическая значимость исследования заключается в том, что вышеизложенные предложения и рекомендации позволят сельскому хозяйству нашей страны стать

экономически эффективной сферой деятельности с более высоким уровнем доходов, а также могут быть полезны при подготовке проектов, направленных на дальнейшее развитие производства экологически чистой продукции в отдельных областях сельского хозяйства.

Относительно результатам исследования можно отметить, что были представлены инновационные направления, касающиеся необходимости институциональных подходов к экологизации сельского хозяйства, минимизации всех форм загрязнения в процессе экологического сельскохозяйственного производства, переработки и распределения продукции, применения цифровых инновационных технологий, обеспечивающих сбережение природных ресурсов, эффективного использования экологических и экономических показателей.

Оригинальность и научная новизна исследования. В статье обсуждается необходимость институциональной поддержки и новых научных подходов, которые могут способствовать устойчивому развитию зеленого сельского хозяйства в Азербайджане.

Ключевые слова: зеленое сельское хозяйство, институциональная поддержка, окружающая среда, экологически чистый продукт, эколого-экономические показатели.

Nizami Jalal Gafarov
Azerbaijan Cooperation University
"Agrarian economy and tourism business"
professor of the department, doctor of economic sciences.
ORCID-0000-0003-1583-3024
e-mail: qafarovnizami@mail.ru

Features of institutional support for green agriculture and economic methodological aspects

Summary

The purpose of the study. The article discusses the features of institutional support for green agriculture, the principles of greening agriculture, the tasks of greening agricultural areas, various characteristics of ecological and economic indicators of green agriculture, the production of quality products to fully meet the needs of the population in Azerbaijan, the development of ways to green agricultural production, and the need for institutional support for green agriculture.

Research methodology. When preparing the article, the author used scientific research methods, including observation, comparison, analysis, and logical generalization. Also, the strategic approach to the policy of institutional support and sustainable development of green agriculture in Azerbaijan formed the methodological basis of the study.

The applied significance of the research lies in the fact that the above-mentioned proposals and recommendations will allow agriculture in our country to become an economically efficient field of activity with a higher level of income, and may be useful in the preparation of projects aimed at further developing the production of environmentally friendly products in individual areas of agriculture.

Regarding the results of the research, it can be noted that the need for institutional approaches to the greening of agriculture, the minimization of all forms of pollution in the process of ecological agricultural production, processing and distribution of products, the application of innovative digital technologies that save natural resources, and the effective use of environmental and economic indicators have been presented.

Originality and scientific novelty of the research. The article discusses the need for institutional support and new scientific approaches that can support the sustainable development of green agriculture in Azerbaijan.

Keywords: green agriculture, institutional support, environment, ecologically clean products, ecological and economic indicators.

UOT 338.24

İsmayıl Mahmud oğlu XEYİRXƏBƏROV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC)
"Biznes və logistika" kafedrasının dosenti
E-mail: xeyirxeberov@list.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.316

AZƏRBAYCANIN AQRAR-ƏRZAQ KOMPLEKSİNİN DAYANIQLI İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi: Aqrar-ərzaq kompleksinin dayanıqlı inkişafı ilə bağlı problemlərin müəyyənləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi, həmçinin həmin problemlərin aradan qaldırılması üzrə prioritet vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi tədqiqatın məqsədidir.

Tədqiqatın metodologiyası: Tədqiqat zamanı sistem və kompleks yanaşmadan, induksiya və deduksiya metodlarından və iqtisadi-statistik təhlildən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti: Tədqiqatda əksini tapmış təklif və tövsiyələrdən aqrar-ərzaq kompleksinə daxil olan müəssisə və təsərrüfatlarda, eyni zamanda sözügedən kompleksin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi proqram xarakterli sənədlərin hazırlanmasında istifadə edilməsi indiki və gələcək nəsillərin tələbatının ödənilməsi baxımından arzuedilən inkişafa imkan verə bilər.

Tədqiqatın nəticələri: Aqrar-ərzaq kompleksinin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi üzrə verilmiş təklif və tövsiyələr tədqiqatın nəticələridir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi: Aqrar-ərzaq kompleksinin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsində baryerlər kimi özünü göstərən problemlərin müəyyənləşdirilməsi və onların aradan qaldırılması üçün verilmiş təklif və tövsiyələr tədqiqatın orijinallığını və elmi yeniliyini göstərir.

Açar sözlər: yaşıl iqtisadiyyat, aqrar-ərzaq kompleksi, dayanıqlı inkişaf, dayanıqlı inkişaf məqsədləri, kənd təsərrüfatı.

Giriş

Hazırda dünya elmində və dünyanın əksər ölkələrində 2030-cu ilə qədər iqtisadiyyatın baza inkişaf modeli kimi dayanıqlı inkişaf əsas götürülmüş və bu inkişafa görə iqtisadi, sosial və ekoloji aspektlərdə arzuedilən göstəricilərə nail olunması əsasında həm indiki, həm də gələcək nəsillərin tələbatlarının problemsiz ödənilməsi mümkündür. İqtisadiyyatın yeni inkişaf modelinin ("yaşıl iqtisadiyyat"ın) ən mühüm xarakterik xüsusiyyəti ekoloji-iqtisadi transformasiyanı təmin etməklə cəmiyyətdə hər bir nəfərin yüksək sosial rifahına nail olmaqdır. Bunun üçün dayanıqlı inkişaf üzrə, həm də ayrıca sahələr üzrə tədqiqatların aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahələr sırasında aqrar-ərzaq kompleksi üzrə tədqiqatların aparılması özünün aktuallığı ilə seçilir. Belə ki, aqrar-ərzaq kompleksi həyati əhəmiyyət kəsb edən sahə kimi həm də ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasının əsası hesab edilir və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında vacib rol oynayır. Bununla yanaşı, aqrar-ərzaq kompleksi sisteməmələgətirici sahə kimi əhalinin məşğulluğunun təmin olunmasında və milli adət-ənənələrin yaşadılmasında mühüm rola malikdir. Bu kompleksin mühüm vəsiləsi kimi aqrar sektorun dayanıqlı inkişafı isə bütün dünya ölkələri üçün prioritet kimi qəbul edilir. "Dayanıqlı inkişaf ideyasının praktik olaraq reallaşdırılması milli iqtisadiyyatın bütün səviyyələrində və kənd təsərrüfatı da daxil olmaqla bütün sahələrində təmin edilir. Aqrar sektorun dayanıqlı inkişafı bütün dünya ölkələri üçün siyasi prioritet olmaqla, əhalinin ərzaqla təmin olunmasını, kənd əhalisinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsini, təbii potensialdan rasional istifadə və resursqoruyucu texnologiyaların tətbiqi əsasında kənd təsərrüfatı istehsalı üçün ekoloji təhlükəsiz şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur"[12, s. 20].

Aqrar-ərzaq kompleksinin iqtisadi-sosial-ekoloji aspektlərdə inkişafının müasir vəziyyəti

Dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi üzrə həlli vacib olan problemlər ölkəmizdə qəbul edilən

strateji xarakterli sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Belə ki, “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in demək olar ki, hamısı (beş milli prioritet) dayanıqlı inkişafın təmin edilməsilə bağlıdır. Bu sənəddə dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı, işğaldan azad edilmiş ərazilərə böyük qayıdış və təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi milli prioritetlər kimi qəbul edilmişdir. Qeyd edilən sənəddə iqtisadi inkişafa nailolma ilə cəmiyyətin bütün üzvlərinin sosial rifahı əlaqələndirilir: “Yüksək inkişaf üçün yalnız iqtisadi artım deyil, cəmiyyətin bütün üzvlərinin sosial rihafı əsas amildir. İqtisadiyyat inkişaf etdikcə vətəndaşların sərvət və gəlirlərinin, o cümlədən əməkhaqlarının artırılaraq layiqli səviyyəsi təmin edilməli, əməkhaqqının artımı əmək məhsuldarlığının artımı ilə uzlaşdırılmalıdır”[1]. Deyilənlərlə yanaşı, göstərilən sənəddə ölkəmizin perspektiv iqtisadi inkişafının təmiz ətraf mühitlə bağlı olduğu yazılır: “Ölkənin perspektiv iqtisadi inkişafı ilə bərabər ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların sürətli bərpası və artırılması, su ehtiyyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadə təmin edilməlidir” [1].

Qeyd edək ki, dayanıqlı inkişaf probleminin həllinə elmi yanaşmanın əsasında həm də Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT-nin) konfransında dayanıqlı inkişaf məqsədləri (DİM) ilə bağlı qəbul edilmiş qərar dayanır. BMT-nin baş Assambleyasının 2015-ci ildə qəbul etdiyi qətnaməsində həm də “Dünyamızın dəyişdirilməsi: 2030-cu ilə qədər dayanıqlı inkişaf sahəsində gündəm” adlı sənəd qəbul edilmiş və bu sənəddə yeni iqtisadiyyatın formalaşdırılmasının konktret istiqamətləri göstərilmişdir. Bu sənədə əsasən inkişaf prosesində nəinki iqtisadi artım, eyni zamanda cəmiyyətdə insanın sosial rifahı təmin olunmalı və ətraf mühitin təmizliyi ilə bağlı risklərin ixtisarına diqqət yetirilməlidir. Dünya liderləri sözügedən sənədi əsas götürməklə dayanıqlı inkişafın 17 məqsədi, bu məqsədlərə nail olunması sahəsində vəzifələr və onların reallaşdırılması vasitələri üzrə razılığa gəlmişlər.

Hazırda ölkəmizdə kənd təsərrüfatı üzrə dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nailolma üzrə tədqiqatlar aparılır və layihələr reallaşdırılır. Bu tədqiqatlar zamanı dayanıqlı inkişafın ayrıca məqsədinə nailolmaya daha çox diqqət yetirilir. Bu, ölkəmiz üçün də xarakterikdir, belə ki, sözügedən məqsədlərdən ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması, yoxsulluğun aradan qaldırılması, içməli su probleminin həlli və s. üzrə tədqiqatların aparılmasına və layihələrin reallaşdırılmasına ölkəmizdə daha çox diqqət yetirilmişdir. Dayanıqlı inkişaf məqsədləri üzrə kompleks tədqiqat işinə demək olar ki, rast gəlinmir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycanın Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən “Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri” üzrə tərəqqinin milli kontekstdə statistik göstəricilərlə təhlili həyata keçirilir və bu işlər BMT-nin müvafiq sənədində əks etdirilən vəzifələrlə əlaqəli yerinə yetirilir.

Ölkəmizin aqrar-ərzaq kompleksinin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi baxımından prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi üçün onun iqtisadi, sosial və ekoloji səpgidə inkişafının müasir vəziyyətinə aydınlıq gətirilməsi tələb olunur. Bütövlükdə bu kompleksin dayanıqlı inkişaf səviyyəsinin ölçülməsi isə mümkün deyil. Bu, dayanıqlı inkişaf səviyyəsinin ölçülməsi üçün hamı tərəfindən qəbul edilən metodoloji və metodiki bazanın işlənib hazırlanmaması ilə əlaqədardır. “Hazırkı mərhələdə inkişafın dayanıqlılığının ölçülməsi kifayət qədər mürəkkəb problemdir, çünki onun bütün tərəflərinin nəzərə alınması zəruridir. Özünü bütün çoxcəhətliliyi ilə dayanıqlı inkişaf dinamik anlayışdır, sözügedən inkişafda iqtisadi, sosial və ekoloji hadisələr müxtəlif templərlə inkişaf edirlər”[15, 93].

Dayanıqlı inkişaf səviyyəsinin ölçülməsi üçün, ilk növbədə, metodoloji əsas yaradılmalıdır. “Möhkəm metodoloji və metodiki fundament yaratmadan, idarəetmənin bütün səviyyələrində fəaliyyətin elmi əsaslandırılması olmadan sosial-iqtisadi sistemin dayanıqlığı probleminin həlli mümkün deyil” [13, s. 8].

Aşağıdakı cədvəldə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq iqtisadi fəaliyyət növü üzrə sahə və makrosəviyyəli iqtisadi göstəricilərin dinamikası əks etdirilmişdir (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq iqtisadi fəaliyyət növü üzrə sahə və makro-səviyyəli iqtisadi göstəricilərin dinamikası

	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və ovçuluqda yaradılan əlavə dəyərin ümumi əlavə dəyərdə payı, %	6,2	6,0	5,6	6,3	7,4	6,2	5,0	6,1
Bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, faktiki qiymətlərlə milyon manatla	5632,4	6580,0	7010,0	7836,7	8428,9	9163,4	10984,2	10210,6
bitkiçilikdə	2577,2	3019,0	3186,0	3751,2	4028,4	4511,0	5538,0	5933,9
heyvandarlıqda	3055,2	3561,0	3824,0	4085,5	4400,5	4652,4	5446,2	6276,7
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda əsas kapitala yönəldilmiş investisiya, mln. manat	325,1	617,8	764,4	769,5	520,6	341,9	408,0	578,3
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda əsas kapitala yönəldilmiş investisiyanın bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalarda payı, %	2,1	3,5	4,4	4,2	3,0	2,0	2,3	2,7

Mənbə: cədvəl DSK-nın məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, 2016-cı illə müqayisədə 2023-cü ildə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və ovçuluqda yaradılan əlavə dəyərin bütövlükdə ölkə üzrə yaradılan əlavə dəyərdə payı 6,2%-dən 6,1%-ə qədər azalmışdır. Bu illər ərzində bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 1,8 dəfə, o cümlədən bitkiçilikdə 2,3 dəfə, heyvandarlıqda isə 2,1 dəfə artmışdır. Təhlil edilən illər ərzində sözügedən sahə üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiya 325,1 mln. manatdan 578,3 mln. manata qədər və yaxud 77,9% artmışdır. Bu sahədə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyanın bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyada payı 2,0-4,4% arasında tərəddüd etmişdir. 2018 və 2019-cu ildə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların payı bütövlükdə ölkə üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalarda daha yüksək olmuş və müvafiq olaraq 4,4 və 4,2% təşkil etmişdir.

2015-2022-ci illər ərzində kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq iqtisadi fəaliyyət növü üzrə ekoloji-iqtisadi göstəricilərin səviyyəsində də dəyişikliklər baş vermişdir. Həmin illər ərzində kənd təsərrüfatında bir hektar əkin sahəsinə verilən mineral gübrələrin miqdarı 23 kq-dan 65 kq-a (2,8 dəfə), gübrələnmiş sahənin əkin sahəsində payı isə 58%-dən 72 %-ə qədər (14%) artmışdır. Bu illər ərzində suvarma ehtiyacları üçün istifadə edilən su itkisinin həcmində müəyyən azalmalar (4,6%) özünü göstərmişdir. Əgər 2015-ci ildə suvarma ehtiyacları zamanı su itkisinin bu məqsədlə istifadə edilən suyun həcminə nisbəti 55,6% təşkil edirdisə, həmin göstərici 2022-ci ildə 42,1%-ə bərabər olmuş və yaxud başqa sözlə desək, 13,5% azlama qeydə alınmışdır. Təhlil edilən illər ərzində təmizlənmədən atılan çirkab suların həcmi isə 305,5 mln. kub metrdən 207,9 mln kub metrə qədər (31,9%) azalmışdır. Aqrar-ərzaq kompleksində çox vacib resurslardan biri kimi, su

resurslarının istifadəsi zamanı itkilərin azalması və ətrafa çirkab suları kimi atılan suların həcmində azalmalar bu kompleksin ekoloji aspekt baxımından inkişafında yaxşılaşmaların olduğunu göstərir. Burada onu da qeyd edək ki, bu illər ərzində həm də sudan istifadənin səmərəliliyi yüksəlmişdir. Belə ki, hər kub metr sudan istifadə zamanı 2016-cı ildə 3,7 ABŞ dolları əldə edilmişdirsə, həmin göstəricinin səviyyəsi 2022-ci ildə yüksələrək 6,57 dollara (1,8 dəfə artım) çatmışdır.

Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq iqtisadi fəaliyyət növü üzrə sosial-iqtisadi göstəricilərin dinamikası aşağıdakı cədvəlin məlumatları ilə xarakterizə edilir (cədvəl 2).

Cədvəl 2

Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq iqtisadi fəaliyyət növü üzrə sosial - iqtisadi göstəricilərin dinamikası

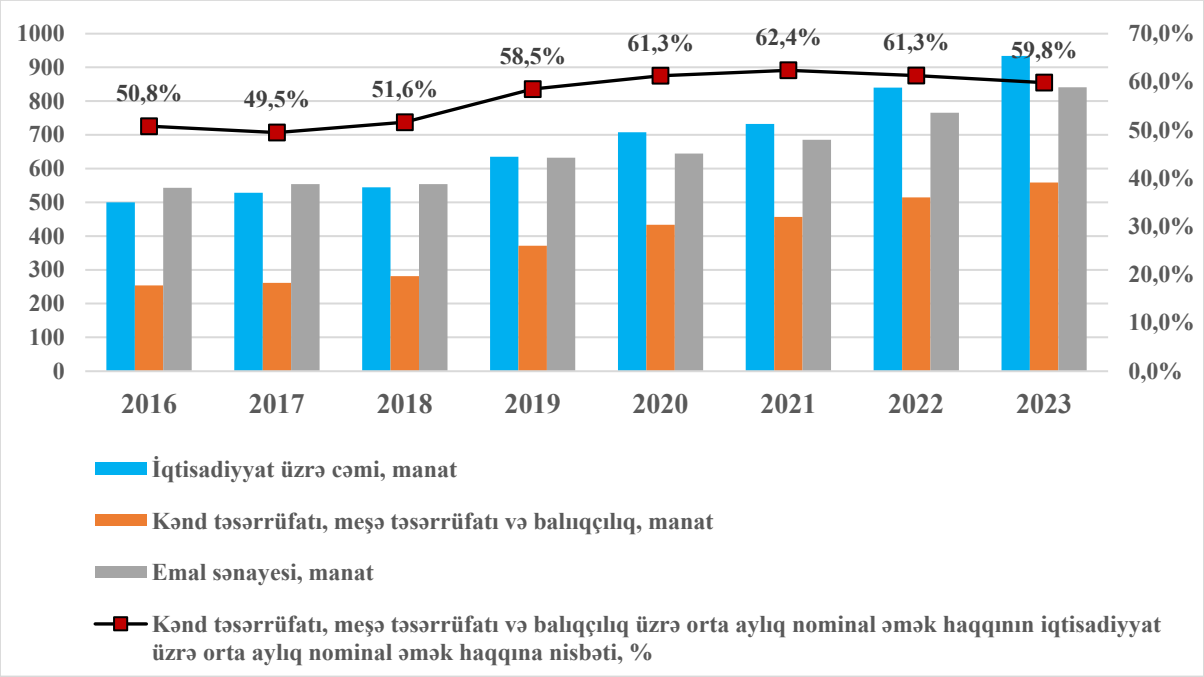
	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Kənd əhalisinin ümumi əhalinin tərkibində payı, %	46,9	47,0	47,1	45,3	45,1	45,2	45,3	45,4
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda məşğul əhalinin bütövlükdə məşğul əhalinin tərkibində payı, %	36,3	36,4	36,3	36,0	35,9	35,9	35,8	35,8
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda məşğul olanların orta aylıq nominal əməkhaqqının ölkə üzrə orta aylıq nominal əməkhaqqına nisbəti, %	50,8	49,5	51,6	58,5	61,3	62,4	61,3	59,8
Kənd yerləri üzrə əhalinin təbii artımı, min nəfər	57247,0	48675	45839	47115	31458	26824	36654	31776
Kənd yerlərində əhalinin hər min nəfərinə düşən təbii artım, nəfər	12,6	10,6	9,9	10,5	7,0	5,9	8,0	6,9

Mənbə: cədvəl DSK-nın məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

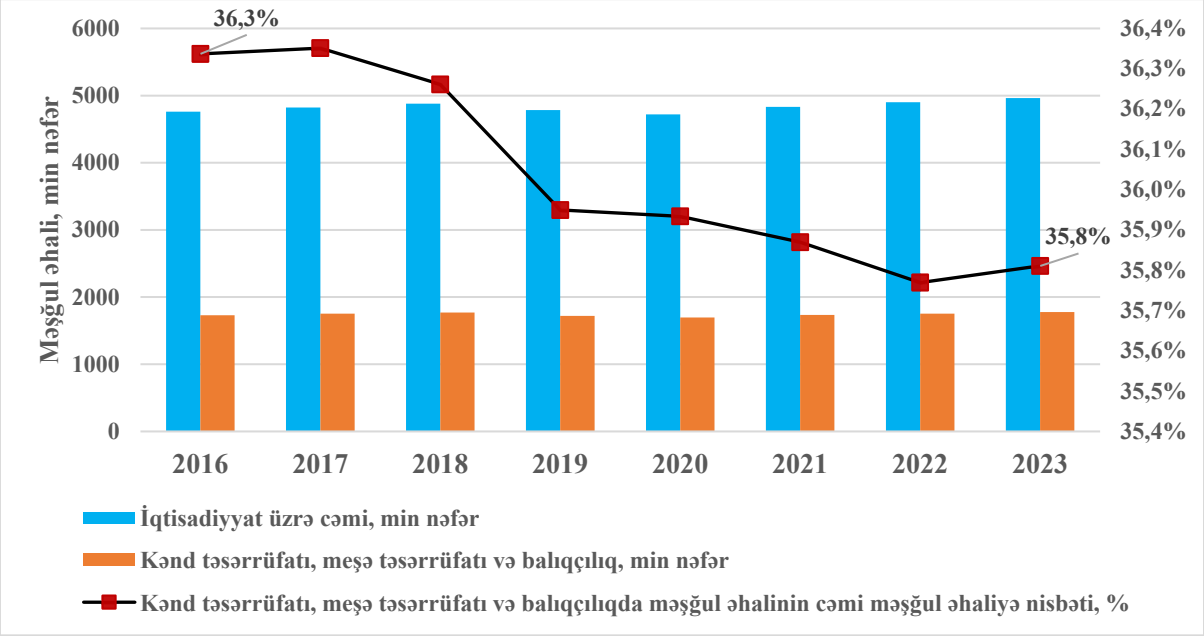
Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, 2016-cı illə müqayisədə 2023-cü ildə kənd əhalisinin ümumi əhalinin tərkibində payı 46,9%-dən 45,4%-ə qədər (1,5%) azalmışdır. Bu illər ərzində sözügedən iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul olanların orta aylıq nominal əməkhaqqının ölkə üzrə orta aylıq nominal əməkhaqqına nisbəti 50,8%-dən 59,8 %-ə qədər yüksəlmişdir (diaqram 1).

Diaqramdan göründüyü kimi, təhlil edilən bütün illər ərzində kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda orta aylıq nominal əməkhaqqı iqtisadiyyat üzrə orta nominal aylıq əməkhaqqından aşağı olmuşdur. Ölkə üzrə məşğul əhalinin təqribən üçdə birinin bu sektorun payına düşdüyünü nəzərə alsaq, əhalinin həmin hissəsinin orta aylıq əməkhaqqının iqtisadiyyat üzrə orta aylıq nominal əməkhaqqından aşağı olmasını aydın görmək olar /diaqram 2/.

Yuxarıda deyilənlər həm də kənd yerləri üzrə ayda adambaşına gəlirlərin bütövlükdə ölkə üzrə ayda adambaşına gəlirlərinin müqayisəsində də özünü göstərir. 2018-2022-ci illər ərzində kənd yerləri üzrə ayda adambaşına gəlirlər 285,4-312,7 manat arasında dəyişdiyi halda, ölkə üzrə bu göstərici 276,0-327,6 manat arasında olmuşdur. Bu dövr ərzində kənd əhalisinin gəlirlərinin tərkibində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalından əldə edilən gəlirlərin payı 25,4%-dən 22,1%-ə qədər azalmışdır. Bu, kənd ərazilərinin dayanıqlı inkişafı baxımından arzuedilən hal deyil, belə ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından daxil olan gəlirlər Azərbaycan kəndində hələlik əsas gəlir mənbəyi olaraq qalır.

Diaqram. Bütövlükdə iqtisadiyyat və kənd təsərrüfatı (meşə təsərrüfatı və balıqçılıq da daxil olmaqla) orta nominal aylıq əməkhaqqının dinamikası

Diaqram. Bütövlükdə iqtisadiyyat və kənd təsərrüfatnda (meşə təsərrüfatı və balıqçılıq da daxil olmaqla) məşğul əhalinin dinamikası

Təhlil edilən illər ərzində kənd yerləri üzrə əhalinin təbii artım göstəricisi üzrə də azalmalar müşahidə edilmişdir və bu azalma 44,5% təşkil etmişdir.

Aparılan təhlildən göründüyü kimi, dayanıqlı inkişafla əlaqəli heç də bütün göstəricilər üzrə yaxşılaşma olmasa da, inkişafın ayrı-ayrı məqsədləri üzrə yaxşılaşma müşahidə edilir. Bu, aqrar-ərzaq kompleksi üzrə dayanıqlı inkişaf vektorunun formalaşması baxımından təqdirəlayiq haldır. Dayanıqlı inkişaf üzrə göstəricilərin yaxşılaşması bu kompleksdə çalışanların daha yüksək həyat

səviyyəsinin təmin olunmasına gətirib çıxara bilər. “Eyni zamanda dayanıqlı inkişafa yönəldilmiş bütün tədbirlər kompleksinin son məqsədi insanın və vətəndaşın layiqli mövcud olma hüquqlarının həyata keçirilməsidir” [12, s.18].

Dayanıqlı inkişaf məqsədləri üzrə milli indikatorların işlənib hazırlanması və onların səviyyələrinə nailolma üzrə monitorinqlərin həyata keçirilməsi aqrar-ərzaq kompleksinin dayanıqlı inkişaf relslərinə keçirilməsinə gətirib çıxara bilər. Bunun üçün aqrar-ərzaq kompleksində dayanıqlı inkişaf problemləri müəyyən edilməli və həmin problemlərin həlli üzrə vəzifələr dəqiqləşdirilməlidir.

Aqrar-ərzaq kompleksinin dayanıqlı inkişaf problemləri və onların həlli üzrə prioritet vəzifələr

Qeyd etdiyimiz kimi, təhlil edilən illər ərzində kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq iqtisadi fəaliyyət növü üzrə sosial-iqtisadi göstəricilərin heç də hamısında yaxşılaşma müşahidə edilməmişdir. Dünyanın bütün ölkələrində olduğu kimi, ölkəmizin bu həyati əhəmiyyətə malik sahəsində də problemlər mövcuddur və bu problemlər əksər ölkələrə xas olan problemlərdir.

Ölkəmizin aqrar-ərzaq kompleksində müşahidə edilən problemləri aşağıdakı cədvəldə göstərildiyi kimi formalaşdırmaq və sistemləşdirmək olar (cədvəl 3)

Cədvəl 3.

Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri üzrə Azərbaycanın aqrar-ərzaq kompleksinin əsas problemləri

Qlobal gündəliyin məqsədləri	Problemlərin formalaşdırılması
1	2
DİM 1. Yoxsulluğun bütün formalarına son qoymaq	Aqrar-ərzaq kompleksinin mühüm vəsiləsi kimi kənd təsərrüfatında çalışanların gəlirlərinin aşağı səviyyədə olması
	Ev təsərrüfatının gəlirlərində kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından daxil olan gəlirlərin payının azalması.
DİM 2. Aclığın ləğvi, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması və kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafı	Əhalinin müxtəlif təbəqələrində balanslı və yaxud tamqiymətli qidalanma ilə bağlı problemin mövcudluğu.
	Bəzi ərzaq məhsullarına (balıq və balıq məhsullarına) iqtisadi əlyetərliyin məhdud olması
	Bəzi qida məhsulları bazarına standartlara cavab verməyən və keyfiyyətsiz məhsulların (yağların və süd məhsullarının) təklifi
	Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının (orqanik istehsalın) səviyyəsinin aşağı olması
	Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarında geniş təkrar istehsalın və modernləşdirmənin həyata keçirilməsi üçün vəsait çatışmazlığı
	Bəzi əsas növ ərzaq məhsullarının (ət və ət məhsulları, süd və süd məhsulları) ehtiyatlarının tələbata uyğun miqdarda yaradılmaması və beynəlxalq bazarlardan asılılıq (taxıl və taxıl məhsulları üzrə).
DİM 3. Sağlam həyat tərzinin təmin olunması və rifah halının yaxşılaşdırılması	Kənd yerlərində ana ölümünün səviyyəsinin artması
	Özəl səhiyyə müəssisələrinin xidmətlərinə əlyetərliliyin məhdudluğu
DİM 5. Gender bərabərliyinə nail olmaq	Kənddə əmək şəraitinin şəhərdəki əmək şəraiti ilə müqayisədə nisbətən ağır olması

DİM 6. Hamı üçün təmiz su və sanitariyaya əlçatanlığı təmin etmək	Bəzi hallarda su resurslarından istifadə zamanı israfçılığa yol verilməsi
	Su resurslarının çatışmazlığı
	Su ilə təminatda fasilələrin yaranması
DİM 7. Sərfəli, etibarlı, dayanıqlı və müasir enerji mənbələrinə çıxışın təmin olunması	Enerji effektivliyinin aşağı olması və ümumi enerji istehsalında bərpa olunan mənbələrdən alınan enerjinin payının azalması.
	Bir sıra hallarda enerji ilə təminatda fasilələrin yaranması
DİM 8. Davamlı, inklüziv və dayanıqlı iqtisadi artım, hamı üçün layiqli iş	Gənc və ixtisaslı kadrların axıcılığının müşahidə edilməsi.
DİM 9. İnfrastrukturun inkişafı, inklüziv və dayanıqlı sənayeləşmə və innovasiyalara dəstək	Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının müasir tələblərə cavab verən satış infrastrukturunun zəif inkişafı.
	Xırda kənd təsərrüfatı istehsalçılarının əlverişli satış kanallarına və bazarlara əlyetərliliyinin olmaması
	İnnovasiya və elmi-tədqiqat fəaliyyətinin yüksək olmaması
	Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sənayesinin zəif inkişafı
DİM 10. Ölkədaxili bərabərsizliyin aradan qaldırılması	Kənd yerlərində həyat keyfiyyətinin şəhərdəki həyat keyfiyyətindən aşağı səviyyədə olması.
	Ölkə daxilində tarazlı inkişafla bağlı problemlər; sahibkarlıq fəaliyyətilə məşğul olan strukturların daha çox paytaxtda cəmlənməsi.
DİM 11. Yaşayış məntəqələrinin açıqlığının, təhlükəsizliyinin, davamlılığının və ekoloji dayanıqlılığının təmin olunması	Urbanizasiya, şəhər ətrafında və kənd yerlərində kortəbii tikililərin artması
	Bəzi hallarda şəhərlərdə yaşıllıqların məhvi
DİM 12. İstehsal və istehlakın səmərəli modellərinə keçidin təmin olunması	Ərzağın istehsalı və istehlakının müxtəlif mərhələlərində itkilərə yol verilməsi
	Təkrar xammalın emalının zəif olması.
	Təhlükəli tullantıların həcminin artması
DİM 13. İqlim dəyişikliyi və onun təsirlərinə qarşı təcili tədbirlər	Kənd təsərrüfatının iqlim dəyişikliyinə neqativ təsiri; iqlim dəyişikliyinin kənd təsərrüfatına neqativ təsiri .
DİM 14. Dəniz ekosisteminin mühafizəsi	Bəzi hallarda dəniz ekosistemində çirklənmələrin müşahidə olunması; Xəzər dənizində suyun səviyyəsinin azalması.
DİM 15. Yer ekosistemin mühafizəsi, meşələrdən səmərəli istifadə, bioloji müxtəlifliyin itirilməsinin qarşısının alınması	Texnoloji prosesin pozulması nəticəsində təbii mühitin çirklənməsi; bioloji müxtəlifliyin azalması və bitkilərin zərərvericilərə və xəstəliklərə qarşı həssaslığının artması.
	Torpaqların deqradasiyasının artması.

Mənbə: müəlliflər tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, aqrar-ərzaq kompleksində özünü göstərən problemlər dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin on dördü ilə (DİM 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15) əlaqəli problemlərdir. Bu problemlərin həlli məqsədilə dayanıqlı inkişaf məqsədləri üzrə

gündəlikdə vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir. Bu vəzifələrin ölkəmiz üçün daha adekvat olanlarının yerinə yetirilməsi həmin problemlərin qismən və yaxud tamamilə aradan qaldırılması deməkdir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, aqrar-ərzaq kompleksinin dayanıqlı inkişafı iqtisadi dayanıqlığı, ekoloji tarazlığı və yaxud bütövlüyü, həmçinin sosial rifahı nəzərdə tutur. Sözügedən kompleksin dayanıqlı inkişafı təhlil edilən zaman hər üç aspektə diqqət yetirilməli və bununla əlaqədar vəzifələr dəqiqləşdirilməlidir.

Dayanıqlı inkişafın birinci məqsədi (DİM1) yoxsulluğun bütün formalarına son qoymaqdır. Bunun üçün aqrar-ərzaq kompleksinin mühüm vəsiləsi kimi kənd təsərrüfatında çalışanların bütövlükdə gəlirlilik səviyyəsi, eyni zamanda onların məhsul satışlarından əldə etdikləri gəlirlər çoxaldılmalıdır. İstehsalçıların məhsul satışından əldə etdikləri gəlirlərin çoxaldılması onların istehsala olan marağının davamlı olması deməkdir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə bu sahədə mövcud problem qalmaqda davam edir, belə ki, ərzaq zəncirində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları gəlir əldə etmək baxımından zəif vəsilə kimi çıxış edir ki, bu da onların istehsala marağını azaldır və aqrar-ərzaq kompleksinin dayanıqlı inkişafına neqativ təsir göstərir. Ərzaq kimi istifadə edilən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının əldə etdikləri gəlirlər bir sıra hallarda onları qane etmir, eyni zamanda həmin məhsulların istehlak qiymətlərinin yüksəlişi istehlakçıların narazılığına səbəb olur. Belə vəziyyət marketinq sisteminin funksionallığının təmin olunmamasının göstəricisidir və bu problemin aradan qaldırılması üçün kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının satış infrastrukturu inkişaf etdirilməlidir. Sözügedən infrastrukturun inkişafı 9-cu məqsəddə göstərilir və həmin məqsədin 9.3 vəzifəsinin yerinə yetirilməsini tələb edir. Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının satış infrastrukturunun yaradılması (məsələn, inkişaf etmiş ölkələrdəki kimi, sivil ərzaq bazarlarının təşkili) məhsul istehsalçılarının bilavasitə istehlakçılara çıxışı və onlara daha münasib qiymətə məhsulların təklifi deməkdir. Bu, indiki şəraitdə ərzaq zəncirində iştirakçılar arasında gəlirlərin daha ədalətli bölgüsü və həmin zəncirin fəaliyyətinin dayanıqlılığının təmin edilməsi deməkdir. Məhsul istehsalçılarının gəlirlərinin dayanıqlılığının təmin edilməsi həm də DİM 2 və DİM 12 məqsədləri üzrə vəzifələrin yerinə yetirilməsini tələb edir. Belə ki, məqsəd 2-nin 2.3 vəzifəsi xırda ərzaq istehsalçılarının gəlirlərinin artırılmasını, məqsəd 12-nin 12.3 vəzifəsi isə ərzaq sistemində itkilərin və tullantıların azaldılmasını nəzərdə tutur. Ərzaq sistemində itkilərin azaldılması da sivil satış sisteminin təşkilindən asılıdır.

Ərzaq məhsullarının istehsalı və bölüşdürülməsi sistemində hazırda qərarlaşmış situasiya bu sistemdə həm problemlərin, həm də imkanların mövcudluğunu göstərir. Bu problemlərin həlli sözügedən sistemin və bütövlükdə aqrar-ərzaq kompleksinin dayanıqlı inkişafına töhfə deməkdir.

Sosial dayanıqlılıq aqrar-ərzaq kompleksində məşğul olanların əsas hüquqlarının və layiqli həyat şəraitinin təmin olunmasını nəzərdə tutur. Dayanıqlı inkişafın bu aspekti məqsəd 8-in 8.5 vəzifəsinin icra edilməsini (tam və məhsuldar məşğulluğa nailolma və hamı üçün layiqli həyat şəraiti) nəzərdə tutur. Bu sahədə məşğulluğun yüksəldilməsi aqrar-ərzaq kompleksinin harmonik inkişafının təmin olunmasından asılıdır. Belə ki, hazırda kənd təsərrüfatında çalışanlar emal və qida sənayesində çalışanlardan dəfələrlə çoxdur. Bütün bunlarla yanaşı, kənd yerlərinə gənclərin işə düzəlməsi heç də asan məsələ deyil. Bu sahədə müşahidə edilən problemin aradan qaldırılması üçün iqtisadi rayonlarda emal və qida sənayesi müəssisələri yaradılmalı və həmin müəssisələrlə yerli xırda əmtəə istehsalçıları arasında kooperasiya və inteqrasiya əlaqələri formalaşdırılmalı və inkişaf etdirilməlidir. Bu, iqtisadi və sosial aspektdə dayanıqlı inkişafa müəyyən təkan verə bilər. Belə ki, bu halda bir tərəfdən yerli xırda məhsul istehsalçılarının zəruri gəlirlilik səviyyəsi (iqtisadi aspekt) təmin oluna, başqa bir tərəfdən emal müəssisələrinin yaradılmasına nailolma və onların kənd təsərrüfatının güclü lokomotivinə çevrilməsi məşğulluğun təmin olunma səviyyəsinin yüksəlişinə (sosial aspekt) gətirib çıxara bilər.

Ekoloji dayanıqlılıq təbii resurslardan səmərəli və dayanıqlı istifadəni və bu zaman ətraf mühitə antropogen təsirlərin minimuma endirilməsini nəzərdə tutur. Məqsəd 2 üzrə 2.4 (ərzağın dayanıqlı istehsalı) və 2.5 vəzifələri (biomüxtəliflik), məqsəd 6 üzrə 6.4 vəzifəsi (sudan istifadənin səmərəliliyi), məqsəd 12 üzrə 12.1 (dayanıqlı istehsal və istehlak), 12.2 vəzifələri (təbii resurslardan

səmərəli istifadə), həmçinin 13 (iqlim dəyişikliyi), 14 (dəniz ekosistemlərinin qorunması) və 15-ci (meşə və torpaq) məqsədlər üzrə müxtəlif vəzifələr aqrar-ərzaq kompleksinin dayanıqlı fəaliyyətilə əlaqədardır və həmin vəzifələrin yerinə yetirilməsinə xüsusi fikir verilməlidir.

Gündəliyin 13-cü məqsədi iqlim dəyişikliyi ilə bağlı məsələləri əhatə edir və onun nəticələri ilə bağlı məsələlərin həllini nəzərdə tutur. Bütövlükdə dünyada və Azərbaycanda iqlim dəyişikliyi ekstremal hava şəraitinin formalaşmasına və bununla əlaqədar istiliklə bağlı streslərin çoxalmasına gətirib çıxarmışdır. Belə hava şəraiti aqrar-ərzaq kompleksinə təsirsiz ötüşmür, belə ki, təbii fəlakətlərin və quraqlığın, həmçinin torpaq sürüşmələrinin artması təbii resursların deqradasiyasına gətirib çıxarır ki, bu da dayanıqlı inkişafa mənfi təsir göstərir. Bu istiqamətdə Azərbaycanın aqrar-ərzaq kompleksi üçün yerinə yetirilməli olan ən mühüm vəzifə ətraf aləmə antropogen təsirlərin mümkün qədər azaldılması və yaxud tamamilə aradan qaldırılmasıdır.

Ölkəmiz üçün dəniz ekosisteminin təmizliyinin qorunub saxlanılması son dərəcə aktual olan vəzifələrdəndir. 14-cü məqsəd çərçivəsində nəzərdə tutulan bu vəzifənin yerinə yetirilməsi Azərbaycanın potensial tutumu çox olan balıq və balıq məhsulları bazarına məhsul təklifinin artımına, əhalinin bu məhsullara tələbatının daha dolğun ödənilməsinə və keyfiyyətli qidalanmaya gətirib çıxara bilər. Bu baxımdan bu məqsəd çərçivəsində vəzifələrin yerinə yetirilməsi həm də 2-ci məqsəd üzrə müəyyənləşdirilmiş problemin (tamqiymətli qidalanma probleminin) həlli deməkdir. Təəssüflər olsun ki, bu sahədə də hələlik problemlər mövcuddur, belə ki, Xəzər dənizinə çirkab sularının axıdılması halları son dövrlər də müşahidə edilir və dənizin səviyyəsində azalmalar özünü göstərir. Gündəliyin 14-cü məqsədi çərçivəsində nəzərdə tutulan vəzifələrin bu sahədə ölkəmizin milli siyasəti ilə uzlaşdırılması Xəzər dənizinin resurslarının qorunub saxlanılmasına və onlardan daha rasional istifadəyə gətirib çıxara bilər.

İqlim dəyişikliyi ilə yaranmış problemin həlli, eyni zamanda kənd ərazilərinin inkişaf etdirilməsi, bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanılması və torpaqların deqradasiyasının qarşısının alınması meşələrdən səmərəli istifadəni şərtləndirir və yer ekosisteminin mühafizəsini tələb edir. Sadalanan məsələlərin həlli ilə bağlı vəzifələr 15-ci məqsəd çərçivəsində nəzərdə tutulmuşdur. Bu vəzifələr sırasında ölkəmiz üçün torpaqların deqradasiyasının qarşısının alınması (2015-2022-ci illərdə 9,6%-dən 10,4%-ə qədər artmışdır) daha aktualdır. Çünki torpaq kənd təsərrüfatında əvəzolunmaz və başlıca istehsal vasitəsidir. Lakin, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə torpaqların deqradasiyasının yüksəldiyi son dövrdə - 2020, 2021 və 2022-ci illərdə onların mühafizəsi və səmərəli istifadəsinə vəsait ayrılmamışdır. 2015-2022-ci illər ərzində ətraf mühitin mühafizəsinə və təbii resurslardan səmərəli istifadə üçün əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitin əhəmiyyətli hissəsi (2020, 2021 və 2022-ci illərdə 100%-i) su ehtiyatlarının mühafizəsi və onların səmərəli istifadə edilməsi üçün ayrılmışdır.

Ümumiyyətlə götürüldükdə isə, ölkəmizdə torpaqlardan və su resurslarından istifadənin yaxşılaşdırılması bu sahədə məqsədyönlü investisiya siyasətinin olmasını və texniki baxımdan müdafiə tədbirlərinin işlənib hazırlanmasını və reallaşdırılmasını tələb edir.

Nəticə

Aqrar-ərzaq kompleksi həyati əhəmiyyətə malik sahə kimi ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsası hesab edilir. Bu sahənin dayanıqlı inkişafından əhalinin müxtəlif təbəqələrinin balanslaşdırılmış qidalanması, məşğuliyyətinin təmin olunması və kənd əhalisinin başqa sosial problemlərinin həll olunması birbaşa asılıdır. Bunun üçün sözügedən sahənin dayanıqlı inkişaf məqsədləri üzrə problemlərinin dəqiqləşdirilməsinə, onların sistemləşdirilməsinə və aradan qaldırılması üçün vəzifələrin müəyyən edilməsinə ehtiyac yaranır. Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanın aqrar-ərzaq kompleksində müşahidə edilən problemlər dayanıqlı inkişafın on dörd məqsədilə əlaqəlidir. Bunlar yoxsulluğun bütün formalarına son qoymaq, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması və kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafı, infrastrukturun inkişafı, inklüziv və dayanıqlı sənayeləşmə və innovasiyalara dəstək və s. üzrə olan məqsədlərdir. Bu məqsədlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəlidir və məqsədlərdən birinə nailolma üzrə vəzifələrin

yerinə yetirilməsi başqa məqsədlərə nail olmanı asanlaşdırır. Bu məqamlar milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının işlənib hazırlanması zamanı nəzərə alına bilər. Bütün bunlarla yanaşı, aqrar-ərzaq kompleksində müşahidə edilən problemlərin müəyyənləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi nəinki həmin problemlərin aradan götürülməsinə, eyni zamanda sözügedən sahədə dayanıqlı inkişafla bağlı vəziyyətin aydınlaşdırılması məqsədilə indikatorların işlənib hazırlanmasına imkan verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri, DSK, statistik icmal, Bakı-2024. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, DSK, statistik icmal, Bakı-2024. Azərbaycanın milli hesabları, DSK, statistik icmal, Bakı-2024. Azərbaycanda ətraf mühit, DSK, statistik icmal, Bakı-2024.
2. Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri, DSK, statistik icmal, Bakı-2024.
3. Ev təsərrüfatlarının tədqiqinin yekunları, DSK, 2024.
4. Qasımlı, V. Ə. Yaşıl iqtisadiyyat / V. Ə. Qasımlı, R. Z. Hüseyn, R. F. Hüseynov,, R. B. Həsənov, C. R. Cəfərov, A. B. Bayramova. – “Azprint” nəşriyyatı, Bakı, 2022, 280 s.
5. Зеленая экономика и цели устойчивого развития для России: коллективная монография / Под науч. ред. С. Н. Бобылева, П. А. Кирюшина, О. В. Кудрявцевой. – М.: Экономический факультет МГУ имени М. В. Ломоносова, 2019. – 284 с.
6. Зомонова, Э. М. Стратегия перехода к «зеленой» экономике: опыт и методы. Аналитический обзор. Новосибирск, ГПНТБ СО РАН, 2015. 283 с.
7. Ольховая, Г.В. Устойчивость сельского хозяйства как социо–эколого-экономической системы: региональный аспект // Ольховая Г. В., Шамилева Э. Э. – Экономика строительства и природопользования №3 (80), 2021, стр. 64–77. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/ustoychivost-selskogo-hozyaystva-kak-sotsio-ekologo-ekonomicheskoy-sistemy-regionalnyy-aspekt
8. Пархоменко, Н.В. Устойчивое развитие сельского хозяйства: проблемы достижения и механизмы поддержания / Н. В. Пархоменко, Л. В. Щукина. – Гомель: ГГТУ им. П. О. Сухого, 2016. – 178. URL: https://elib.gstu.by/bitstream/handle/220612/15122/ustojchivoe_razvitie.pdf?sequence=8&isAllowed=y
9. Ускова, Т.В. Управление устойчивым развитием региона: монография / Т. В. Ускова – Вологда: ИСЭТ РАН, 2009.- 355 с. URL: http://library.vscc.ac.ru/Files/books/1276149294UST_RAZV_USKOVA.PDF
10. Цели в области устойчивого развития. ООН. URL: https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/ sustainable-development-goals/
11. Чередниченко, О.А. Устойчивое развитие агропродовольственного сектора: российские приоритеты и направления адаптации Повестки дня – 2030 // Чередниченко О. А., Довготько Н. А., Яшалова Н. Н. – Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз. Том 11, №6, 2018, стр. 89–108. URL: http://library.vscc.ac.ru/Files/articles/1556001661_89108.pdf

Исмаил Махмуд оглу Хеирхабаров
доцент кафедры «Бизнес и логистика»
Азербайджанского Государственного
Экономического Университета (UNEC)
E-mail: xeyirxeberov@list.ru

Проблемы устойчивого развития агропродовольственного комплекса Азербайджана и пути их преодоления

Резюме

Цель исследования. Целью исследования является выявление и систематизация проблем, связанных с обеспечением устойчивого развития агропродовольственного комплекса, а также определение первоочередных задач по устранению этих проблем.

Методология исследования. В ходе исследования использовались системный и комплексный подход, методы индукции и дедукции, экономико-статистический анализ.

Прикладная значимость исследования. Использование предложений и рекомендаций, отраженных в исследовании, в предприятиях и хозяйствах, входящих в агропродовольственный комплекс, а также при подготовке программных документов, обеспечивающих устойчивое развитие данного комплекса, может обеспечить достижение желаемого развития в части удовлетворения потребностей нынешнего и будущих поколений.

Результаты исследования. Результатом исследования являются разработанные предложения и рекомендации по обеспечению устойчивого развития агропродовольственного комплекса.

Оригинальность и научная новизна исследования. Выявление проблем, препятствующих обеспечению устойчивого развития агропродовольственного комплекса, а также разработанные предложения и рекомендации по их устранению свидетельствуют об оригинальности и научной новизне исследования.

Ключевые слова: зеленая экономика, агропродовольственный комплекс, устойчивое развитие, цели устойчивого развития, сельское хозяйство.

Ismail Mahmud Kheyirkhabarov
associate professor of the "Business and
Logistics" department Azerbaijan State
Economic University (UNEC)
E-mail: *: xeyirxeberov@list.ru*

Problems of sustainable development of the agri-food complex of Azerbaijan and ways to overcome them

Summary

The purpose of the study. The purpose of the study is to identify and systematize problems related to the sustainable development of the agri-food complex, as well as to determine priority tasks for eliminating these problems.

Research methodology. A systematic and comprehensive approach, induction and deduction methods, and economic-statistical analysis were used during the research.

The applied significance of the research. The use of the proposals and recommendations reflected in the research in enterprises and farms included in the agri-food complex, as well as in the preparation of program documents to ensure the sustainable development of the said complex, can enable the desired development in terms of meeting the needs of present and future generations.

Research results. The proposals and recommendations provided for ensuring the sustainable development of the agri-food complex are the results of the research.

Originality and scientific novelty of the research. The identification of problems that present themselves as barriers to ensuring the sustainable development of the agri-food complex and the proposals and recommendations provided for their elimination demonstrate the originality and scientific novelty of the research.

Keywords: green economy, agri-food complex, sustainable development, sustainable development goals, agriculture.

UOT: 332.1:338.24:R11; R12; R58

Eldəniz Məzahir oğlu MƏHƏRRƏMOV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin dosenti,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru.
AZ1124, Azərbaycan Respublikası,
Bakı şəhəri, N.Nərimanov küç.93,
E-mail: emeherremov79@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.319

QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZURDA AQRAR SAHƏNİN İNKİŞAFININ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ YOLLARI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda aqrar sahənin inkişafının dövlət tənzimlənməsi yollarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində yeni mexanizmlərin hazırlanmasıdır. Yeni yaradılmış iqtisadi rayonlarda aparılan quruculuq və dirçəliş tədbirləri intensivləşməkdədir. Keçmiş məcburi köçkünlər öz doğma yurdlarına qayıtmaqdadırlar. Bu baxımdan region üçün ənənəvi və səmərəli olan iqtisadiyyat sektoru kimi aqrar sahənin inkişafının dövlət tənzimlənməsinin daha səmərəli təşkilinə ehtiyac vardır.

Tədqiqatın metodologiyası formasında əsasən analiz, sintez, müqayisə və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Bunlarla bərabər, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında aqrar sahənin inkişaf etdirilməsi üzrə elmi əsərlərə istinad edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti nöqteyi-nəzərindən qeyd etmək olar ki, məqalədə verilmiş nəticələrdən Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında aqrar sahənin daha səmərəli fəaliyyət mexanizmlərinin hazırlanmasında istifadə edilməsi mümkündür.

Tədqiqatın nəticələri baxımından bunu qeyd etmək olar ki, göstərilən yeni iqtisadi rayonlarda aqrar sahənin inkişafı ilə bağlı tədbirlər kompleksinin hazırlanmasında məqalənin yekun müddəalarından istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi kimi qeyd edə bilərik ki, hazırkı dövrdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının inkişaf etdirilməsi mexanizmlərinin maksimum səmərəli və məhsuldar olmasının vacibliyi əsaslandırılmışdır. Regionun inkişaf xüsusiyyətlərinə və resurs təminatına uyğun olaraq bu iqtisadi rayonların iqtisadiyyat quruculuğunda aqrar sahənin rolu təhlil olunmuş və praktiki baxımdan fərqlənən daha səmərəli fəaliyyət mexanizmləri və istiqamətləri verilmişdir. Regionda aqrar sahənin mümkün resurslarının təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsinin vacibliyi diqqətə çatdırılmış və müvafiq fəaliyyət mexanizmləri ilə bağlı təkliflər ümumiləşdirilmişdir.

Açar sözlər: Qarabağ, Şərqi Zəngəzur, iqtisadi rayonlar, aqrar sahə, aqrar sahənin inkişaf problemləri, aqrar sahənin resursları.

Giriş

Müasir qlobal çağırışlar şəraitində iqtisadiyyat sahələrinin inkişaf etdirilməsi kompleks və sistemli yanaşmanı şərtləndirir. Bununla bağlı olaraq, resurslardan səmərəli və məhsuldar istifadə olunması mexanizmlərinin hazırlanması və tətbiqi məsələləri ön plana keçir. Qlobal səviyyədə iqtisadiyyatın səmərəliliyi baxımından kifayət qədər problemlər vardır və belə problemli iqtisadiyyat sahələrindən biri də aqrar sahədir. Dünya ölkələrinin bir çoxunda qlobal ərzaq təhlükəsizliyi problemləri özünü büruzə verməkdədir. Bu bir tərəfdən qlobal iqlim dəyişikliklərinin təsirindən kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişaf etdirilməsində yaranan çətinliklərlə bağlıdırsa, digər tərəfdən, müasir yüksək texnologiyaların əlçatanlığının əksər ölkələr üçün mümkün olmaması ilə əlaqəlidir. Eyni zamanda, bütövlükdə aqrar sahənin elmi əsaslarla inkişaf etdirilməsi davamlı tədqiqatlar və iri məbləğdə investisiyalar tələb edir. Buna görə də dövlətlərin aqrar siyasətində bu məsələlərin nəzərə alınması və inkişaf istiqamətlərinin adekvat olaraq müəyyənləşdirilməsi tələb olunur.

Azərbaycan müstəqil dövlət kimi öz iqtisadiyyatının strukturunu müəyyənləşdirir və onun təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər görür. Xüsusilə, iqtisadi rayonların sosial-iqtisadi inkişafına konseptual yanaşmalar mövcuddur və 2004-cü ildən başlayaraq 4 məqsədli Dövlət Proqramı həyata keçirilmişdir. Amma, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında bu məsələlər xüsusi yanaşmaları və fərqli fəaliyyət mexaznizmlərinin olmasını şərtləndirir [2]. Ümumən qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan dövləti işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və dirçəldilməsi istiqamətlərində müəyyən konsepsiya formalaşdırmışdır və özünəməxsus inkişaf modeli tətbiq etmişdir. Yəni, heç bir beynəlxalq maliyyə institutundan, dünya banklarından və ölkələrindən asılı olmayan fəaliyyət modelinə üstünlük vermiş və işğaldan azad olunmuş ərazilərin dirçəldilməsində dövlət büdcəmizin vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilən investisiya-innovasiya və sosial-iqtisadi inkişaf layihələrinə üstünlük ön plana çəkilmişdir.

2021-ci ildən başlayaraq dövlət büdcəsindən bununla bağlı məqsədli vəsait ayrılır. Keçmiş məcburi köçkünlərin doğma yurdlarına Böyük Qayıdışının təmin edilməsi üzrə I Dövlət Proqramının həyata keçirilməsinə ümumilikdə 30,5 milyard manat sərf olunacaqdır. Bu proqram çərçivəsində istehsal, sosial, xidmət sahələrinin inkişafı da diqqət mərkəzində saxlanılmaqdadır və əhalinin məşğulluq məsələlərinə də ciddi önəm verirlər. Qeyd olunanlar baxımından aqrar sahənin inkişafı və bununla bağlı səmərəli tədbirlərin görülməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir [8]. Eyni zamanda, ölkə prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişaf haqqında Milli Prioritetlər”də iqtisadiyyatımızın şaxələndirilməsi, yaşıl iqtisadiyyatın formalaşdırılması və işğladan azad olunmuş ərazilərin iqtisadiyyat quruculuğunun səmərəli təşkili hədəfləri yer almışdır [1].

Yeni şəraitdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda aqrar sahənin inkişafının dövlət tənzimlənməsi proseslərinin tədqiqi

Qeyd edək ki, müasir dövrdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında keçmiş məcburi köçkünlərin doğma yurdlarına qayıdışının təmin edilməsi ilə yanaşı, aqrar sahənin inkişaf etdirilməsi tədbirlərinə başlanılmışdır. Ərazilərin minalardan təmizlənməsi, infrastrukturun yaradılması, əkin sahələrinin təhlükəsizliyinin və səmərəliliyinin təmin olunması tədbirləri görülmüşdür. Artıq mümkün olan ərazilərdə kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişaf etdirilməsinə start verilmişdir. Xüsusilə, ərzaqlıq buğda əkininə prioritetlik verilməkdədir. Laçında aqrar sahənin kompleks və elmi əsaslarla inkişaf etdirilməsi üçün aqrokompleks yaradılmışdır və burada fəaliyyətin təşkili təmin edilmişdir. Yenə Laçında balıqçılığın inkişaf etdirilməsi infrastrukturu formalaşdırılmışdır. Laçın və Kəlbəcər rayonlarında heyvandarlığın inkişafı üzrə mümkün tədbirlər reallaşdırılmaqdadır. Təsərrüfatlar yaradılır və bununla bağlı dövlət tərəfindən fermer təsərrüfatlarına və yerli sakinlərə, ailə təsərrüfatlarına dəstək verilməkdədir.

Qeyd edək ki, keçmiş məcburi köçkünlərin doğma yurdlarına qayıtmasını özündə ehtiva edən I Dövlət Proqramında 100 yaşayış məntəqəsinə Böyük Qayıdış reallaşdırılacaqdır. Bunlardan 8 şəhər, 8 qəsəbə və 84 kənd yaşayış massivlərini qeyd etmək olar. Maraqlıdır ki, kənd yaşayış məntəqələrinin məskunlaşması zamanı həmin ərazilərdə fermer təsərrüfatlarının yaradılması şəraiti də təmin edilir. Digər tərəfdən, bu yaşayış məntəqələrində evlə təmin olunanlar həm də torpaq sahələri ilə təmin edilirlər. Bunlarla bərabər, dövlət strukturları tərəfindən əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi birinci növbədə kənd infrastrukturu yaradılır, suvarma sistemləri təşkil edilir və eyni zamanda, deqradasiya olunmuş torpaq sahələrinin təsərrüfat dövriyyəsinə qaytarılması tədbirləri görülür. Burada əkiləcək kənd təsərrüfatı məhsullarının məhsuldarlıq imkanları araşdırılır və fermer təsərrüfatlarına, həmçinin ailə təsərrüfatlarına müəyyən məsləhətlər verilir. Kənd təsərrüfatı texnikası və avadanlıqları ilə güzəştli təmin edilmə mexanizmlərinin hazırlanması və tətbiqi də diqqət mərkəzindədir.

Dövlətimiz tərəfindən işğaldan azad olunmuş ərazilərdə yeni yaradılmış iqtisadi rayonlarda kənd təsərrüfatının yenidən qurulması, kadastr sisteminin tətbiq edilməsi və real kənd təsərrüfatı torpaqlarının potensialının müəyyənləşdirilməsi, bu sahələrdə daha münasib məhsul əkib-becərməyin strukturunun müəyyənləşdirilməsi tədbirləri ön plana çıxmışdır. Bundan əlavə, məlumdur

ki, aqrar sahənin fəaliyyətinin daha səmərəli təmin edilməsi üçün müvafiq kommersiya qurumlarına və tədarük kanallarının (təchizat və satış) təşkilinə, istehsal olunmuş məhsulun itkisiz yığılması, anbarlaşdırılması və emal sahələrinə çatdırılması mexanizmlərinin işlənilməsi, hazırlanması və tətbiqinə zərurət vardır.

Məlumdur ki, dövlət tərəfindən işğladan azad olunmuş ərazilərdə dövlət dəstəyi mexanizmlərinin əhatəsi genişdir, o cümlədən vergi güzəştləri mövcuddur, sığorta faizləri üzrə subsidiyalar var, güzəştli maliyyə-kredit resurslarına çıxış təmin olunub və digər stimullaşdırıcı, dəstəkləyici alətlər dövriyyədədir. Bu baxımdan, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında aqrar sahənin inkişaf etdirilməsinin intensivləşdirilməsi üçün daha çox fəaliyyət istiqamətlərinin dövriyyəyə cəlb edilməsi vacibdir. Yəni, bu ərazilərdə dövlət – özəl sektor əməkdaşlığının qanunvericilikdə nəzərdə tutulan mexanizmlərindən səmərəli istifadə edilməsinə ehtiyac qalmaqdadır.

Hesab edirik ki, daha çox stimullaşdırıcı layihələr hazırlanmalı, qrant müsabiqələr keçirilməli və kiçik – orta sahibkarlıq subyektlərinin aqrar sahədə fəallığının artırılması tədbirləri görülməlidir. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin müvafiq strukturları tərəfindən işğaldan azad olmuş ərazilərdə xüsusi mütəxəssis qruplarının formalaşdırılması və bu sahədə fəaliyyət göstərmək niyyətində olanlara praktiki köməklik göstərilməsi məqsədəuyğundur.

Digər tərəfdən, məlumdur ki, dünya təcrübəsində bölgələrdə kənd təsərrüfatının və aqrar sahənin inkişafına yönəlik layihələr və tədbirlər kompleksi həyata keçirilir. Məsələn, yerli bazarın mühüm ərzaq məhsulları ilə təminatı istiqamətində məhsul istehsalının stimullaşdırılması, yaxud aqrar ixrac məhsullarının çeşidinin artırılması layihələrinin icrasına dəstək mexanizmlərinin artırılması və s. bu kimi motivasiyaedici tədbirlər kimi baxıla bilər. Bundan əlavə, artıq ölkəmizdə qüvvədə olan Vergi Məcəlləsində Kənd təsərrüfatı sferasında bir sıra istiqamətlər üzrə vergidən azadolma, yaxud müəyyən güzəştləri vardır. Məsələn, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları vergidən azaddırlar, həmçinin ölkə üzrə buğdanın idxal edilməsi və satışı əlavə dəyər vergisindən (ƏDV) azaddır. Ümumiyyətlə, ölkəyə toxum və tinglərin gətirilməsi, həmçinin damazlıq heyvanların idxal edilməsi də ƏDV-yə cəlb olunmur. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında böyük perspektivi olan arıçılıq sahəsinin inkişafı üçün də müəyyən stimullaşdırıcı mexanizmlər tətbiq edilmişdir. Buna arıçılıq üçün avadanlıqların idxalı və satışının ƏDV-dən azad edilməsini göstərmək olar. Ölkəmizdə aqrotexniki xidmətlərdən də ƏDV tutulmur. Bu amillər baxımından “İşğaldan azad olunmuş regionlarda dövlət tənzimləmə tədbirlərinin vaxtında həyata keçirilməsi, xüsusilə sabitliyin pozulması ehtimalının mövcud olduğu böhrandan sonrakı şəraitdə daha çox aktualdır. Ona görə aqrar sahədə institusional tənzimləmə tədbirləri iqtisadi və inzibati tədbirlərdən daha tez tətbiq edilmə tələbini formalaşdırır və hazırkı şəraitdə onların qarşılıqlı istifadəsi zəruridir. İşğaldan azad edilən regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsinin səmərəli olması üçün mütəmadi korrektə edilən mexanizmlərə ehtiyacı var. Bu baxımdan aqrar sahədə forsaytın tətbiq edilməsi proqnozlardan fərqli olaraq, sistematik düzəlişlər edilərək regionlarda vəziyyəti dəqiq görməyə imkan verir” [5, s. 109]. Eyni zamanda, hesab edirik ki, postkonflikt ərazilərdə aqrar sahənin inkişaf etdirilməsi baxımından zəruri olan mexanizmlərin sistemli şəkildə nəzərə alınması vacibdir [7].

Bunlarla bərabər, aqrar sahənin inkişafı baxımından, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun mövcud potensialı yaxın gələcəkdə daha yaxşı nəticələr verəcəkdir. İqtisadi rayonların yenidən qurulması, onların sosial-iqtisadi və kompleks inkişafının təmin edilməsi yaxın gələcəkdə ölkənin digər iqtisadi rayonlarında da idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə və əlavə tədbirlərin görülməsinə ciddi əsaslar yaradacaqdır. Analoji prosesləri dərinləşdirmək məqsədilə Azərbaycanın iqtisadi rayonlarında mühüm ərzaq məhsullarının məhsuldar sortlarının yetişdirilməsi, seleksiya işlərinin davam etdirilməsi, həmin sahədə qabaqcıl dünya təcrübəsinin tədqiqi, öyrənilməsi və tətbiqi zəruridir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında təbii sərvətlərdən və torpaq fondlarından səmərəli istifadə etməklə aqrar sahənin fəaliyyətini müasirliyin tələblərinə uyğunlaşdırmaq üçün ərazilərin resurs potensialını və xüsusilə aqrar sahənin inkişafı üçün mövcud imkan və ehtiyatlar diqqətlə öyrənilməli, məqsədli dövlət proqramları hazırlanmalı və kompleks tədbirlər

görülməli, ölkəmizin iqtisadi rayonlarında mühüm ərzaq məhsulu olan buğdanın istehsal sahələrinin genişləndirilməsi və məhsuldarlığının artırılması problemlərinə kompleks və ardıcıl yanaşma təmin edilməli, müxtəlif kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafında qabaqcıl beynəlxalq təcrübə qiymətləndirilməli və yüksək texnologiyaların tətbiqi prioritet olmalı, yaxın gələcəkdə yüksək texnologiyalara əsaslanan emal üçün kənd təsərrüfatı holdinqləri yaradılmalı və ölkəmizdə çoxfunksiyalı şəbəkə emal müəssisələri kompleksi istifadəyə verilməlidir [11, s. 53].

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda aqrar sahənin inkişafında dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin tətbiqi istiqamətləri

Qeyd edək ki, hazırda Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında aqro-emal müəssisələrinin yaradılması proseslərinə başlanılmış və bununla bağlı tədbirlərin genişləndirilməsi diqqət çəkir. Bu sırada mühüm məsələlərdən biri fermer təsərrüfatlarının və aqroemal müəssisələrinin nəqliyyat-logistika infrastrukturuna çıxışının təmin olunması, toxum və kənd təsərrüfatı gübrələri ilə təminatın gücləndirilməsi və istehsal olunmuş aqrar məhsulların yerli, regional, ölkə və beynəlxalq bazarlara çıxışının yüksək səviyyədə təmin edilməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, hər iki iqtisadi rayonda su resurslarının kifayət qədər mənbəyi vardır və buna görə də su resurslarından səmərəli istifadə edilməsi infrastrukturunun yaradılması və suvarılacaq torpaq sahələrinin uçotunun dəqiq aparılması ilə yanaşı, digər zəruri tədbirlərin görülməsi də vacibdir. Yeni yaradılmış iqtisadi rayonlarda hələ ki, müvafiq dövlət strukturlarının əlaqəli fəaliyyəti geniş xarakter almayıb və bələdiyyə institutu tam olaraq formalaşdırılmayıb. İdarəetmə strukturu yenidir və əsas diqqət keçmiş məcburi köçkünlərin Böyük Qayıdışdan sonra yarana biləcək gündəlik qayğılarına, problemlərinə yönəldilib. Bu isə təbiidir və qanunauyğundur, amma fikrimizcə, tədricən yerli hakimiyyət orqanları öz fəaliyyətlərini gücləndirdikcə aqrar sahənin inkişafı üçün daha səmərəli və çoxşaxəli dəstək mexanizmlərinin həyata keçirilməsi mümkün olacaqdır.

Hesab edirik ki, prioritet məsələlərdən biri də aqro-emal müəssisələrinin rəqabətli şəbəkəsinin yaradılmasıdır. Belə ki, istehsal olunacaq məhsullarda kənd təsərrüfatı məhsullarının aqrar-emal müəssisələrində səmərəli şəkildə emal edilməsi və hazır məhsula çevrilməsi vacibdir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə əsasən taxıl, pambıq, üzüm, meyvə məhsulları, tütün, tərəvəz məhsulları yetişdirilirdi. 1970-1980-ci illərdə bu ərazilərdə çoxlu sayda aqrar-emal müəssisələri, o cümlədən şərab emalı və pambıq zavodları, tütünçülük müəssisələri, yağ-pendir zavodları, diri heyvan qəbulu və onların kəsimi məntəqələri, karamel-qənnadı fabrikləri, çörək-bulka məmulatları zavodları, həmçinin kənd təsərrüfatı texnikası və gübrə təminatı müəssisələri fəaliyyət göstərirdi. Əlbəttə, bunlar planlı iqtisadiyyat şəraitində mümkünləşmişdi. Hazırda isə vəziyyət başqadır, yəni bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət mexanizmlərinin tətbiqi tələb olunur [13]. Bu baxımdan, dövlət tərəfindən işğaldan azad olunmuş ərazilərdə aqrar sahənin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi və xüsusi tədbirlərin görülməsi tələb olunur. İlk növbədə əkin sahələrinin məhsuldarlığının təmin olunması və onların pasportlaşdırılması, inventarlaşdırılmanın aparılması vacibdir. Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatının inkişaf mexanizmlərinin yenilənməsi və müasir texnologiyalar əsasında formalaşdırılması ölkəmizin kənd təsərrüfatı sferasının yeni inkiaşf mərhələsinə keçidini sürətləndirməkdədir [12, s. 89].

Digər tərəfdən, regionun iqlim və torpaq fondlarının, su ehtiyatlarının real resursları nəzərə alınmaqla çoxillik əkmələrin planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması məqsəduyğundur, yəni dövlət strukturları ilə kənd təsərrüfatı və aqrar-emal sahənin subyektləri ümumilikdə bu 2 yeni yaradılmış iqtisadi rayonda perspektivli fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirməli və buna uyğun tədbirlər görülməlidir. Məlumdur ki, Qarabağ iqtisadi rayonunun ərazisində ərzaqlıq buğdanın əkilməsi və onun istehsalının artırılması imkanları yüksəkdir. Fikrimizcə, bu istiqamətdə xüsusi ixtisaslaşmaya ehtiyac vardır. Bundan əlavə, Qarabağın əksər inzibati rayonlarında qiymətli və müxtəlif bazarlarda geniş satış imkanları olan meyvələr (xurma, ərik, nar, üzüm və s.) yetişir və bu məhsulların itkisiz, operativ olaraq satış bazarlarına çıxarılması infrastrukturu yaradılmalıdır [10]. Başqa sözlə, regionda yetişdirilən kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü və aqrar-emal müəssisələrinə təhvil verilməsi mexanizmləri genişləndirilməlidir. Heyvandarlığın güclü poten-

sialı nəzərə alınmaqla, yüksək texnologiyalar əsaslı süd və süd məhsulları, ət və ət məhsulları emal və istehsal edən rəqabətqabiliyyətli müəssisələr şəbəkəsi yaradılmalıdır. Nəzərə alsaq ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda çoxsaylı nəqliyyat layihələri həyata keçirilir və 3 beynəlxalq hava limanları istismara verilmişdir, bu baxımdan tez xarab olan kənd təsərrüfatı və aqrar məhsulların hava nəqliyyatı vasitəsilə potensial maliyyə tutumlu bazarlara çıxarılması mexanizmlərinin hazırlanması və tətbiqi də olduqca vacibdir. Bütün bunlar işğaldan azad olunmuş ərazilərdə aqrar sahənin investisiya cəlbediciliyinin artırılmasına və aqrar müəssisələr şəbəkəsinin genişləndirilməsinə əlavə stimullar verə bilər. Bu proseslərdə öncül idarəetmə sistemlərinin tətbiq olunması şəraitində sahibkarlığın inkişafının maksimum stimullaşdırılması zəruridir [4].

Bunlarla yanaşı, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının inkişaf proseslərinin sürətləndirilməsi və son nəticədə daha səmərəli mexanizmlərin tətbiq olunması tələb olunur. Yəni burada iqtisadi rayonların resurs potensialı dərindən araşdırılmalı, tədqiqatlar və qiymətləndirmələr aparılmalı, emal şəbəkəsi müəssisələrinin yaradılması tədbirləri görülməli və dövlət investisiyaları ilə bərabər, özəl investisiyaların, o cümlədən ən azından dost ölkələrdən xarici investisiyaların cəlb olunması tədbirləri görülməlidir. Bu qeyd olunan tədbirlər sayəsində regionda kənd təsərrüfatının müxtəlif perspektivli fəaliyyət istiqamətlərinin resurslarından məhsuldar istifadə edilməsi mümkünləşər və aqrar sahənin inkişafına əlavə imkanlar yaranar. Digər tərəfdən, yeni yaradılmış iqtisadi rayonlarda sahibkarlığın və biznesin inkişafına, sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə, əhalinin gəlirlərinin diversifikasiyalaşdırılmasına və yaşayış şəraitinin daha da yaxşılaşdırılmasına yeni imkanlar yaranar. “İqtisadi rayonların planlı və nizamlı şəkildə idarə edilməsi, burada tələb olunan prioritet layihələrin hazırlanması və reallaşdırılması, dövlət tərəfindən maliyyə-investisiya mexanizmlərinin işlənib hazırlanması və tətbiqi, digər maliyyə mənbələrinin inkişafı üçün münbit şəraitin yaradılması, əhalinin məşğullugunun təmin olunması və iqtisadi fəallığının artırılması, sosial infrastrukturun yaradılması, istehsal və kommersiya infrastrukturunun təmin edilməsi, sahibkarlığın stimullaşdırılması və biznes mühitinin əlverişliliyinə nail olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi rayonların dayanıqlı və dinamik inkişafı üçün iqtisadi fəaliyyətin modelləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Məsələn, Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun vəsaitinin səmərəli yerləşdirilməsi məqsədilə iqtisadi rayonlar üzrə prioritet istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir və bu istiqamətlər üzrə maraqlı, həm də potensial investorların cəlb edilməsi tələb olunur” [3, s. 69]. Digər tərəfdən, qeyd olunan yeni iqtisadi rayonlarda aqrar sahənin rəqəmsallaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Belə ki, dövlət tərəfindən bu iqtisadi rayonlarda rəqəmsal texnologiyaların səmərəli tətbiq olunması üçün rəqəmsal infrastrukturun yaradılması məqsədilə maliyyə vəsaitləri yönəldilməlidir. Məsələn, kənd təsərrüfatı təyinatlı pilotsuz uçuş aparatları, robot texnikaları və digər rəqəmsal texnologiyaların ölkəmizə idxal edilməsi və satışının genişləndirilməsi məqsədilə bu texnologiyalar üzrə idxal qadağanedici siyasətlərə yenidən baxılması və qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi mühüm şərtdir [9, s. 36-38]. Eyni zamanda, aqrar sahənin rəqəmsallaşdırılması fermer təsərrüfatlarının və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin “ağıllı” texnologiyalar vasitəsilə idarə edilməsi, xərclərin optimallaşdırılması və gəlirlərin artırılması mümkündür [6]. Bütün bunlar yaxın perspektivdə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə aqrar sahənin inkişafını intensivləşdirməyə imkan verəcəkdir.

Nəticə

Beləliklə, müasir qlobal çağırışlar nəzərə alınmaqla, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında aqrar sahənin inkişafının sürətləndirilməsi və bu proseslərdə dövlət tənzimlənməsinin təmin olunması, dövlət dəstəyi mexanizmlərinin səmərəliliyinin artırılması üçün bir qrup məsələlər nəzərə alınmalıdır:

– Nəzərə almaq lazımdır ki, postkonflikt ərazilərdə fəaliyyət sahələri, iqtisadi subyektlər, biznes və sahibkarlıq subyektləri kifayət qədər güzəştlər əldə etmək imkanlarına malikdirlər. Bunlara vergi güzəştləri, həmçinin digər dövlət dəstəyi mexanizmlərini aid etmək olar;

– Bunlarla bərabər işğaldan azad olunmuş ərazilərdə bazar infrastrukturunun inkişaf etdiril-

məsinə, sağlam rəqabət mühitinin yaradılmasına, bu proseslərə özəl sektor subyektlərinin və özəl investorların daha fəal şəkildə cəlb edilməsinə ehtiyac vardır;

– Aqrar sahənin strateji rolu nəzərə alınmaqla, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında bu sahədə sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılması üzrə məqsədli qrant müsabiqəsinin keçirilməsi faydalı ola bilərdi;

– Aqrar sahənin inkişafı üzrə beynəlxalq mütərəqqi təcrübənin, xüsusilə mühüm kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və aqrar-emal kompleksinin fəaliyyətinin təşkili istiqamətində qabaqcıl modellərin postkonflikt ərazilərdə tətbiqi məqsədilə müştərək müəssisələrin yaradılması və xarici investisiyaların cəlb edilməsi səmərəli ola bilər və s.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişaf haqqında Milli Prioritetlər”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
2. “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 7 iyul 2021-ci il. [Elektron resurs]/ URL: https://president.az/az/articles/view/52389/.
3. Əliyev, Ş.T. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradılmasının strateji aspektləri. “Geostrategiya” jurnalı, – sentyabr, 2021. №4(64), – s. 67-72.
4. Əliyev, T.N. İşğaldan azad edilmiş Azərbaycan ərazilərində qabaqcıl idarəetmə metodları əsasında sahibkarlığın inkişaf istiqamətləri. // İqtisadi artım və sosial təminat, buraxılış I, – Bakı: Elm, 2021, – s. 10-19.
5. Əmirova, Ü.N. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında aqrar sahənin tənzimlənməsi istiqamətləri // Audit, 2023. 2 (40), s. 103-112; DOI: 10.59610/bbu2.2023.2.11.
6. Əsədov, Z.R. Aqrar sahənin inkişafında rəqəmsallaşdırmanın yeri və rolu // “Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı” jurnalı, – 2021. №3(37), –s. 9-16.
7. “İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 dekabr 2021-ci il tarixli Sərəncamı.
8. Quliyev, E.A. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının Azərbaycanın davamlı inkişafında rolu. Monoqrafiya. – Bakı: “Kooperasiya” nəşriyyatı, – 2023. – 320 s.
9. Mahmudov, E. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur İqtisadi Rayonlarında aqrar sektorun rəqəmsallaşdırılması // “İqtisadi islahatlar” elmi-analitik jurnalı, № 4(9), –s. 29-40.
10. Məhərrəmov, E.M. İqtisadi rayonlarda aqrar sahənin inkişafının metodoloji aspektləri. AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası – 2022 (may-iyun). – s. 57-64.
11. Məhərrəmov, E.M. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda aqrar sahənin innovativ inkişaf perspektivləri // Qərbi Kaspi Elmi Xəbərləri, – 2024. № 3, (İctimai və Texniki elmlər seriyası), – s. 48-55.
12. Nuriyev, Ə.X. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı yeni inkişaf mərhələsində. MEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası – 2021 (mart-aprel), – s.87-92.
13. Алиев, Ш.Т. Стратегическая важность возрождения Карабахского и Восточно-Зангезурского экономических районов Азербайджана // “Вопросы истории”, Москва, 2022. № 6, s. 148-155. [Elektron resurs]/ URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=48808624.

Эльдениз Мазахир оглы МАГЕРРАМОВ
Доктор философии по экономике, доцент
Азербайджанского Университета Кооперации,
AZ1124, Н.Нариманов, 93, Баку, Азербайджанская Республика
E-mail: emeherremov79@mail.ru

Пути государственного регулирования развития сельскохозяйственного сектора в Карабахе и восточном Зангазуре

Резюме

Цель исследования – является разработка новых механизмов совершенствования способов государственного регулирования развития аграрного сектора в Карабахе и Восточном Зангезуре. Усиливаются строительные и возрожденческие мероприятия, проводимые во вновь созданных экономических районах. Бывшие вынужденные переселенцы возвращаются на родные земли. В связи с этим возникает необходимость в более эффективной организации государственного регулирования развития аграрного сектора как традиционной и эффективной отрасли экономики региона.

Методология исследования – в основном использовала методы анализа, синтеза, сравнения и обобщения. Кроме того, были привлечены научные труды по развитию аграрного сектора в Карабахском и Восточно-Зангезурском экономических районах.

С точки зрения прикладной значимости исследования можно отметить, что представленные в статье результаты могут быть использованы для разработки более эффективных механизмов развития аграрного сектора в Карабахском и Восточно-Зангезурском экономических районах.

По результатам исследования можно отметить целесообразность использования заключительных положений статьи при подготовке комплекса мероприятий по развитию аграрного сектора в указанных новых экономических районах.

Оригинальности и научной новизны исследования – можно отметить, что обоснована важность максимальной эффективности и производительности механизмов развития Карабахского и Восточно-Зангезурского экономических районов в современный период. В соответствии с особенностями развития региона и ресурсной обеспеченностью проанализирована роль аграрного сектора в экономическом строительстве этих экономических районов и даны более эффективные механизмы действия и направления, отличающиеся с практической точки зрения. Доведено до сведения значение вовлечения возможных ресурсов аграрного сектора в экономический оборот региона и обобщены предложения относительно соответствующих механизмов действия.

Ключевые слова: Карабах, Восточный Зангезур, экономические районы, аграрный сектор, проблемы развития аграрного сектора, ресурсы аграрного сектора.

Eldaniz Mazahir MAHARRAMOV
PhD in economics, Associate professor of
Azerbaijan University of Cooperation,
AZ1124, N.Nərimanov, 93, Baku, Azerbaijan Republic
E-mail: emeherremov79@mail.ru

Ways of state regulatıon of the development of the agrıcultural sector ın Karabakh and Eastern Zangazur

Summary

The purpose of the research is to develop new mechanisms to improve the ways of state regulation of the development of the agrarian sector in Karabakh and East Zangezur. The

construction and revival measures carried out in the newly created economic regions are intensifying. Former internally displaced persons are returning to their native lands. In this regard, there is a need for more efficient organization of state regulation of the development of the agrarian sector as a traditional and efficient sector of the economy for the region.

The research methodology mainly used methods of analysis, synthesis, comparison and generalization. In addition, scientific works on the development of the agricultural sector in the Karabakh and East Zangezur economic regions were referred to.

From the point of view of the applied significance of the research, it can be noted that the results presented in the article can be used to develop more efficient mechanisms for the agricultural sector in the Karabakh and East Zangezur economic regions.

In terms of the results of the study, it can be noted that it is appropriate to use the final provisions of the article in the preparation of a set of measures related to the development of the agricultural sector in the indicated new economic regions.

As the originality and scientific novelty of the research, we can note that the importance of the maximum efficiency and productivity of the mechanisms for the development of the Karabakh and East Zangezur economic regions in the current period has been substantiated. In accordance with the development characteristics of the region and resource provision, the role of the agricultural sector in the economic construction of these economic regions has been analyzed and more efficient action mechanisms and directions that differ from a practical point of view have been given. The importance of involving the possible resources of the agricultural sector in the economic turnover in the region has been brought to attention and proposals regarding the relevant action mechanisms have been summarized.

Key words: Karabakh, Eastern Zangezur, economic regions, agrarian sector, problems of development of the agrarian sector, resources of the agrarian sector.

UOT: 338.43; JEL: Q10; O13; J43; P48

Elnur Qara oğlu ALLAHVERDİYEV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin dosenti,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: allahverdiyev.elnur33@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.324

MÜASİR DÖVRDƏ ORQANİK KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAFININ TƏMİN OLUNMASI PROBLEMLƏRİNİN METODOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi müasir dövrdə orqanik kənd təsərrüfatının inkişafının təmin olunması problemlərinin metodoloji xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsidir. Bunun üçün kənd təsərrüfatının inkişaf problemləri açıqlanmış və sistemləşdirilmişdir. Orqanik kənd təsərrüfatının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinin konseptual yanaşmaları verilmişdir. Müasir şəraitdə orqanik kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinin metodoloji yanaşmaları üzrə ümumiləşdirmə aparılmış və təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın metodologiyası kimi elmi abstraksiya, analiz, sintez, müqayisə və ümumiləşdirmə metodları götürülmüşdür. Bunlarla bərabər, orqanik kənd təsərrüfatının inkişafının təmin olunması istiqamətində aparılan elmi-metodoloji tədqiqat əsərlərinə istinadlar olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti baxımından qeyd edə bilərik ki, məqalədə verilmiş elmi-praktiki yeniliklərdən indiki şəraitdə kənd təsərrüfatının inkişaf xüsusiyyətlərindən səmərəli istifadə edilməsi mexanizmlərinin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri baxımından qeyd edək ki, orqanik kənd təsərrüfatının inkişafının sürətləndirilməsi məqsədilə işdə verilən təkliflərdən müvafiq fəaliyyət mexanizmlərinin hazırlanmasında istifadə olunması mümkündür.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi baxımından bunu qeyd edirik ki, yeni çağırışlar şəraitində orqanik kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinə metodoloji yanaşmalara yeni baxış və konseptual müddəalar formalaşdırılmış və əsaslandırılmışdır. Xüsusilə, qlobal transformasiyalar şəraitində orqanik kənd təsərrüfatının daha üstün metodoloji üslublarının müəyyənləşdirilməsi təmin olunmuşdur. Bunlarla bağlı tövsiyələr hazırlanmış və təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, orqanik kənd təsərrüfatı, orqanik kənd təsərrüfatının inkişaf problemləri, metodologiya, metodoloji yanaşmalar, metodoloji üslublar, metodoloji xüsusiyyətlər.

Giriş

Qeyd edək ki, ərzaq təhlükəsizliyi üzrə tədqiqatlar bütün dünyada prioritet məsələdir. Bu, intensiv kənd təsərrüfatı istehsalı üsullarının ətraf mühitə və insan sağlamlığına mənfi təsiri ilə bağlı xəstəliklərin sayının artması ilə izah olunur. Buna görə bir çox ölkələrdə orqanik kənd təsərrüfatı xüsusi aktuallıq qazanmışdır ki, bu da bir əsrə yaxın uzun yol keçmişdir - elmi təcrübələrdən tutmuş mühüm və sürətlə inkişaf edən sənayeyə qədər bu proses davam etmişdir. Digər tərəfdən, kənd təsərrüfatının müasir tələblərə uyğun inkişaf etdiirlməsi qlobal ərzaq təhlükəsizliyi baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir [5]. Bu baxımdan hər bir dövlətin siyasətində iqtisadiyyatın və iqtisadi təhlükəsizliyin gücləndirilməsində, xüsusilə ərzaq təhlükəsizliyinin mühüm indikatorlarının nəzərə alınmasında kənd təsərrüfatının və aqrar sənaye kompleksinin inkişaf etdirilməsinin stratji rolu nəzərə alınmalıdır [3, s. 27].

Müstəqil bir istiqamət kimi orqanik kənd təsərrüfatı ötən əsrin 40-cı illərində sənayenin kimyəvi gübrələrdən və insektisidlərdən asılılığına cavab olaraq Qərbi Avropa və Şimali Amerika ölkələrində fəal inkişaf etməyə başlamışdır. Bir çox ölkələrdə kənd təsərrüfatı istehsalçıları orqanik qida məhsullarının artan populyarlığına tez reaksiya verir, daxili bazarları doyurmaq və stimullaş-

dırmaq (bu tendensiya iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr üçün xarakterikdir) və ya bərpa olunan mənbələrdən istifadə etməklə ixracı genişləndirmək üçün orqanik kənd təsərrüfatını inkişaf etdirir. Müvafiq ədəbiyyatlarda “orqanik kənd təsərrüfatı” termini tez-tez “ekoloji kənd təsərrüfatı”, “biodinamik kənd təsərrüfatı”, “orqanik əkinçilik”, “təbii kənd təsərrüfatı” terminləri ilə birlikdə istifadə olunur. Bu terminlərin mənasının mahiyyəti demək olar ki, eynidir: süni maddələrdən istifadədən imtina və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının bütün mərhələlərində təbii ehtiyatların qorunması və bərpası və s.

Müasir orqanik kənd təsərrüfatı qabaqcıl elmi nailiyyətlərə əsaslanan, aydın istehsal qaydaları, ciddi məhdudiyyətlər və sertifikatlaşdırma sistemi ilə əlaqəli bir sistemdir. Faydaları təmiz ətraf mühit, gələcək nəsillərin sağlamlığı və növlərin bioloji müxtəlifliyidir [11, s.189]. Demək olar ki, orqanik kənd təsərrüfatı hazırda müəyyən edilmiş məqsəd və vəzifələri, prinsipləri, istehsal və keyfiyyət standartları, istehlakçıların inamı və ən əsası davamlı artan tələbat olan qlobal sistemdir. Bu anlayışın yaranmasının əsas səbəblərinə daxildir: 1) son onilliyin ekoloji qida böhranları və ənənəvi məhsullara artan inamsızlıq; 2) qida məhsullarının tərkibində olan geni dəyişdirilmiş komponentlərin zərəri ilə bağlı ictimai narazılıqların artması.

Orqanik məhsul istehsalına kənd təsərrüfatı torpaqları, tərəvəzçilik, meyvəçilik və üzümçülük, otlaqlar, göbələklər, cücərtilər və tinglər, bəzək və çoxillik bitkilər, dərman və ot bitkiləri daxildir. Orqanik kənd təsərrüfatı təbii həyat dövrlərinə hörmətlə yanaşılmaqla və davamlı idarəetmə sistemi yaratmaqla sağlam, dadlı, müxtəlif və yüksək keyfiyyətli qida istehsal etməyi hədəfləyir.

Orqanik kənd təsərrüfatının inkişafında müasir problemlərə metodoloji yanaşmalar

Orqanik kənd təsərrüfatının ekoloji faydaları iqlim dəyişikliyi dövründə daha aydın görünür. Bir qrup beynəlxalq ekspert iqlim dəyişikliyi şəraitində dayanıqlı əkinçilik sistemindən istifadə etməyi məqsədəuyğun hesab edir. Orqanik təsərrüfatlarda istifadə olunan dayanıqlı əkinçilik təcrübələri ətraf mühitə karbon emissiyalarını azaldır. Orqanik üsullardan istifadə etməklə karbon emissiyaları ənənəvi təsərrüfatlarla müqayisədə 48-66% azaldıla bilər. Orqanik təsərrüfatlar ənənəvi təsərrüfatlara nisbətən daha az azot gübrəsindən istifadə etdiyi üçün azotla çirklənmə səviyyəsi 65-88% az olur. Təbiətin və biomüxtəlifliyin qorunmasına daha real şəkildə orqanik kənd təsərrüfatı sistemində nail olmaq olar. Bu sistemin ekoloji faydalarını müəyyənləşdirən amillərdən biri də geni dəyişdirilmiş məhsulların istifadəsindən yayınmaqdır. Geni dəyişdirilmiş məhsulların istifadəsindən imtina ekoloji dayanıqlılığı qorumaqla bərabər, insan sağlamlığının yaxşılaşdırılmasının əsas şərtlərindən biri hesab olunur [1, s.59].

Orqanik kənd təsərrüfatının ekoloji faydalarını müzakirə edərkən, iqlim dəyişikliyi də nəzərə alınmalıdır, çünki, bu sahə təbiətin və biomüxtəlifliyin qorunmasına töhfə verir. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi resurslarının dəyərləndirilməsi iqtisadi baxımdan vacibdir [6, s. 90]. Orqanik kənd təsərrüfatının mühüm prinsipi heyvanların sağlamlığı və təhlükəsizliyidir, çünki o, heyvandarlıqda xəstəliklərə qarşı mübarizə aparmaq üçün profilaktik tədbirlərə əsaslanır, baytarlıq dərmanlarının istifadəsini məhdudlaşdırır, heyvandarlıq istehsalı üçün orqanik standartlar, həmçinin heyvanlar üçün kifayət qədər yer, təmiz hava və müvafiq sığınacaq tələb edir.

Hesab edirik ki, ekoloji proseslərə, biomüxtəlifliyə və yerli şəraitə xas olan, təbii dövrlərə əsaslanan orqanik kənd təsərrüfatının ənənəvi kənd təsərrüfatı ilə müqayisədə danılmaz faydalarını ümumiləşdirmək olar: 1) Uzunmüddətli sabitlik, təkmilləşdirilmiş torpaq strukturu, biomüxtəlifliyin artması, insan və heyvan sağlamlığı üçün təhlükəsizlik, həmçinin qidanın ən yaxşı dada malik olması və s. Orqanik kənd təsərrüfatı ətraf mühiti yaxşılaşdırmaq və bütün insanlar üçün yüksək həyat keyfiyyətinə malik ədalətli münasibətləri inkişaf etdirmək üçün innovasiya və elmi birləşdirir [12, s.371]. 2) Sosial faydalar. Orqanik kənd təsərrüfatı kənd əhalisinə əhəmiyyətli sosial təsir göstərə bilər. Yeni fəaliyyətə başlayanlar üçün orqanik istehsal kənd əhalisi arasında iş imkanlarının artmasına səbəb ola bilər. Orqanik təsərrüfatların əsas faydalarından biri yeni iş yerlərinin yaradılmasıdır. Bu, işsizliyin yüksək olduğu regionlar üçün yaxşı imkan sayıla bilər. Böyük təsərrüfatlarda orqanik məhsulların yetişdirilməsi istehsal xərclərini azaldacaq və ixrac bazarlarına çıxış imkanlarını artıracaqdır. Orqanik kənd təsərrüfatı sintetik gübrələrin və pestisidlərin aradan

qaldırılmasını kompensasiya etmək üçün tez-tez əl əməyindən daha çox istifadə edir və buna görə kənd əhalisi üçün daha çox iş imkanları yaradır. Ümumiyyətlə, orqanik fermanın idarə edilməsi ənənəvi təsərrüfatlardan 10-20% daha çox əmək tələb edir. Orqanik kənd təsərrüfatının digər sosial faydası ondan ibarətdir ki, orqanik qida istehsalı yerli icmaları gücləndirir və kəndlərin inkişafına töhfə verir. Rəqabətə davamlı olmaq üçün kənd təsərrüfatı istehsalçıları yerli şəraitə uyğunlaşmalı, ətraf mühitə hörmət etməklə məhsuldarlığı artırmaq üçün əməyi, torpağı və resursları idarə etməlidirlər [4, s. 143]. Bir çox orqanik təsərrüfatlar əmək və sosial müdafiə ilə bağlı ədalətli ticarət prinsiplərindən də istifadə edirlər. Orqanik kənd təsərrüfatı sahəsində işçilərin hüquqlarını həyata keçirməklə, orqanik istehsalçılar minimum sosial və əmək standartlarının tətbiqinə razılıq verirlər. Bu məqsədlə kənd istehsalçıları işçilərin məqbul əməkhaqqı alması, həyat və sağlamlıq üçün təhlükəsiz şəraitdə işləməsi, sosial xidmətlərdən istifadə imkanlarını təmin etmək üçün tədbirlər görür. 3) İqtisadi faydalar. Orqanik məhsullara tələbatın artması istehlakçıların ənənəvi istehsal olunan qidaların təhlükəsizliyi ilə bağlı artan narahatlığı ilə əlaqədardır. Kənd təsərrüfatı istehsalçıları anlayırlar ki, istehlakçılar orqanik şəkildə yetişdirilən məhsul üçün daha yüksək qiymətlər ödəməyə hazırdırlar. Bu, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin istehsalçıları üçün doğrudur, çünki bu, onlara yüksək gəlirli və yeni bazarlara çıxmaq imkanı yarada bilər. Lakin orqanik istehsalda davamlı artım, iqtisadi yüksəlişlərdən, qiymətlərdən və ərzaq təhlükəsizliyinə maraqdan asılıdır. Buna görə, orqanik məhsulların kənd təsərrüfatı istehsalçıları bazarlara çıxmaq üçün diqqətlə effektiv planlar hazırlamalı və məhsullarını satmaq niyyətində olduqları ölkələrdə tanınan sertifikatlar almalıdırlar [13, s.47-48]. Təsərrüfat planlaması düzgün aparılarsa, orqanik məhsulların istehsalı üsulları istənilən ölçülü sahələrdə qəbul edilə və fayda gətirə bilər.

Fikrimizcə, orqanik kənd təsərrüfatının faydalarından danışarkən, onun bəzi mənfi cəhətləri də nəzərə alınmalıdır. Kənd təsərrüfatının davamlı inkişafı tələblərinə əsaslanaraq, ekoloji və iqtisadi səbəblərə görə, orqanik istehsala tam keçid kənd təsərrüfatının inkişafı üçün məqbul istiqamət ola bilməz. Hal-hazırda, orqanik məhsulların yüksək keyfiyyətli və sağlam olduğuna dair subyektiv fikir var, çünki daha yüksək qiymətə malikdir və istehsal üsulu müxtəlif aqrokimyəvi maddələrin istifadəsini istisna edir. Bütün bunlarla yanaşı, alimlər tərəfindən aparılan çoxsaylı təhlillər göstərir ki, insanlar üçün ən böyük risk qidada pestisidlərin və nitratların qalıq miqdarı deyil, əmələ gələn mikotoksinlərin tərkibidir. Xəstəliklərdən qorunma vasitələrindən istifadə edilmədən heyvanların və insanların həyatı üçün təhlükəli olan mikotoksinlərin əmələ gəlməsi üçün hər cür şərait var. Orqanik kənd təsərrüfatının aşağı məhsuldarlığı və iqtisadi fəaliyyətin ənənəvi (intensiv) formalarına münasibətdə resurs istehlakının yüksək səviyyədə olması səbəbindən bu sahənin qloballaşması milli və qlobal səviyyədə ərzaq təhlükəsizliyinə təhlükə yarada bilər. Kənd təsərrüfatının orqanik əkinçiliyə kütləvi şəkildə keçirilməsi həmin sahə məhsullarının keyfiyyətinin yaxşılaşmasına gətirib çıxarmadan aclıq problemini daha da ağırlaşdıracaq. Orqanik kənd təsərrüfatının inkişafında ən problemli sahələr, ehtimal ki, bitkiçilik, heyvandarlıq və torpaq becərmə texnologiyaları sahələridir ki, bu da insan orqanizmi üçün zərərli olan kimyəvi maddələrdən istifadə ehtiyacını minimuma endirir və məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa kömək edir. Bu baxımdan, müvafiq elmi işlərlə yanaşı, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına məlumatların verilməsi və onların yenidən hazırlanması (ixtisaslarının artırılması) ilə müvafiq bitkilərin, heyvandarlıq cinslərinin, bioloji mühafizə vasitələrinin və maşın texnologiyalarının daim yenilənən təsnifatının tərtib edilməsi vacibdir [14, s.439].

Beləliklə, orqanik kənd təsərrüfatı hazırkı mərhələdə iqtisadi fəaliyyətin müvafiq sahəsidir. Aparılan araşdırmalara əsasən demək olar ki, tədqiq etdiyimiz sahənin faydaları ekoloji, sosial və iqtisadi olmalıdır. Ekolojilik kontekstində orqanik kənd təsərrüfatının əsas faydası ətraf mühitin təmizliyi, məhsulların keyfiyyəti və təhlükəsizliyi, bioloji müxtəlifliyin qorunmasıdır. İqtisadi səmərəlilik nöqteyi-nəzərindən əsas faydalarına orqanik məhsullara artan tələbat, aşağı investisiyalardır. Sosial faydalarına gəlincə, bu qrupa kənd əhalisi arasında məşğulluq imkanlarının artırılması daxildir, çünki əl əməyindən çox vaxt orqanik əkinçilikdə daha geniş istifadə olunur və orqanik istehsal kənd istehsalçıları üçün özünü təmin etmək baxımından əlverişli vasitə ola bilər

və mühüm sosial üstünlük yerli icmaların gücləndirilməsi və orqanik istehsalla bağlı kəndlərin inkişafı olacaqdır. Orqanik kənd təsərrüfatını inkişaf etdirərkən yuxarıdakı amillər əsas götürülməlidir. Lakin bu sektorun inkişafına bir sıra amillər mane olur: orqanik sektorun institusional strukturu, yəni məlumatların toplanması üçün milli konsepsiyanın və orqanik kənd təsərrüfatı sahəsində hüquqi tənzimləmə sisteminin olmaması; istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olması; orqanik məhsulların istehsalçılarının sayının az olması; orqanik kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin və ixtisaslaşdırılmış təhsil proqramlarının olmaması; orqanik məhsullar üçün ölkə standartlarının olmaması və s. Artıq bir müddətdir ki, kənd təsərrüfatında orqanik heyvandarlığın prioritet olmasına baxmayaraq, onun inkişafına da mane olan obyektiv amillər var, o cümlədən: inkişaf etməmiş əkinçilik; heyvanların qapalı şəraitdə saxlanmasını tələb edən iqlim şəraiti; orqanik məhsulların yüksək qiyməti ilə əhalinin aşağı alıcılıq qabiliyyəti; istehsal texnologiyasına, hazır məhsulların keyfiyyətinə və onların sertifikatlaşdırılmasına yüksək tələblər; heyvan mənşəli orqanik məhsulların istehsalı və bazarının tənzimlənməsi üçün normativ-hüquqi bazanın mükəmməl olmaması.

Qeyd olunan mənfi amillərin aradan qaldırılması üçün ölkənin iqtisadi, ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyinə nail olmaq, əhalinin yaşayış səviyyəsini yaxşılaşdırmaq, əlverişli ekoloji mühiti qorumaq, kənd yerlərinin iqtisadi və sosial problemlərini həll etmək zəruridir ki, bu da dövlətdən, biznes strukturlarından və əhalidən asılıdır. Bir sıra tədqiqatçılar orqanik kənd təsərrüfatının yavaş artımını etiraf edirlər ki, bunun da səbəblərinə daxildir: fermerlərin orqanik kənd təsərrüfatı üzrə təşəbbüslərinin bölünməsi; orqanik məhsulların istehsalı imkanları haqqında kifayət qədər bilik və məlumatın olmaması; belə məhsulların satışında supermarketlərin zəif iştirakı; maddi-texniki və siyasi dəstəyin olmaması; ənənəvi təsərrüfatların və tədqiqat təşkilatlarının dəstəyinin olmaması; tədqiqatçılar və tədqiqat nəticələrinin son istifadəçiləri arasında kifayət qədər qurulmamış dialoq; istehlakçıların orqanik məhsulların alınması imkanları haqqında kifayət qədər məlumatlı olmaması.

Orqanik kənd təsərrüfatının inkişafının təmin olunmasının müasir aspektləri və istiqamətləri

Orqanik kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edilərkən istehsalçılar üçün həm bazar stimulları (məhsulun qiymətinin artması), həm də dövlət dəstəyi vacibdir. İstənilən ölkənin kənd təsərrüfatı istehsalçılarının orqanik əkinçilik təcrübəsinə keçidini stimullaşdırmaq üçün dövlət dəstəyi tədbirləri sistemi lazımdır. İnkişaf etmiş xarici ölkələrdə orqanik kənd təsərrüfatının uğurlu inkişafına mühüm təsir göstərmiş əsas amillərə aid edilə bilər: orqanik ərzaq istehsalçılarına dövlət və üçüncü tərəf investorlar tərəfindən maliyyə dəstəyi, o cümlədən transmilli kapitalın cəlb edilməsi; inkişaf etmiş məhsul paylama sisteminin mövcudluğu - topdan və pərakəndə ticarətin təşkil olunmuş kanalları və formaları (topdan ərzaq bazarları, əmtəə birjaları, hərraclar, yarmarkalar, ticarət mərkəzləri və s.), ixtisaslaşdırılmış saxlama, daşınma, qablaşdırma obyektləri (logistika və paylama mərkəzləri), hərtərəfli normativ-hüquqi bazanın, habelə məhsullar, istehsal, emal və infrastruktur xidmətləri üçün beynəlxalq və milli standartların və sertifikatlaşdırma sistemlərinin istifadəsi; ixtisaslaşdırılmış akkreditasiya olunmuş xidmətlər vasitəsilə normativ sənədlərin dövlət tərəfindən icrasına ciddi nəzarət; orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və marketinqi sahəsində kadr hazırlığının və elmi tədqiqatların təşkili və s. [8, s.40].

Qeyd edək ki, əhalinin əsas istehlakçılardan biri kimi istəkləri artdıqca, sağlamlıq və ətraf mühit şüuruna paralel olaraq inkişaf etdikcə orqanik məhsullara olan tələbat da artır. Dünyadakı istehlakçılar sağlamlıq səbəbləri ilə getdikcə daha çox orqanik məhsullar alırlar. Orqanik məhsulların əsas istehlakçısı uşaqlı ailələr, hamilə qadınlar və sağlamlıq problemləri olan böyüklərdir. Şəhər əhalisinə gəlincə, təhsil və gəlir səviyyəsi artdıqca, istehlakçıların da orqanik məhsullara marağı artır. Bunu nəzərə alaraq yaxın gələcəkdə qida məhsullarına, xüsusilə də orqanik qidalara tələbatın artacağı gözlənilir. Son qlobal pandemiya bir daha sübut etdi ki, sağlam, təbii və orqanik qida məhsulları istehsalının inkişafı təkcə iqtisadi deyil, habelə siyasi zərurətdir. Hazırda Azərbaycanda orqanik məhsulları əsasən əcnəbilər, otel şəbəkələri, eləcə də yüksək gəlirli və təhsilli ailələr istehlak edir. Orqanik qidalar ənənəvi qidalarla müqayisədə kifayət qədər bahalıdır. Orqanik

məhsullar bazarını şaxələndirmək və bu məhsulları aztəminatlı istehlakçılar üçün əlçatan etmək üçün əlavə rüsumları aradan qaldırmaq, qiymətləri mümkün qədər aşağı salmaq lazımdır [7].

İstehlakçıların orqanik qidalar, onların faydaları və digər sağlam qidalardan nə ilə fərqləndiyi barədə məlumatlılığının artırılması, onlara tələbatı artırmaq və istehlakçı seçiminə təsir etmək üçün effektiv tədbir ola bilər. İctimai maarifləndirmənin yollarından biri orqanik kənd təsərrüfatı haqqında qanun qəbul edilən kimi qanunvericilik səviyyəsində hazırlanmalı və təsdiq edilməli olan milli orqanik loqo haqqında məlumatlılığın artırılmasına yönəlmiş istehlakçıların maarifləndirilməsi proqramlarının olmasıdır. Orqanik sektorun inkişafı aqrar-ərzaq sektorunda işçi qüvvəsinin ixtisasının artırılmasını və yenidən hazırlanmasını tələb edir. Eyni zamanada, aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemlərinin ciddi şəkildə nəzərə alınması vacibdir [2]. Dövlət və regional səviyyələrdə qabaqcıl təcrübələrin mübadiləsini təşviq edən təlim proqramları təhsil müəssisələri tərəfindən hazırlana bilər. Bundan əlavə, orqanik kənd təsərrüfatı üzrə kurslar ümumtəhsil proqramlarına uyğun şəkildə inteqrasiya olunmalı və müvafiq tədqiqat mövzularının işlənməsi hesabına orqanik sektora (müvafiq məhsulların istehsalı, emalı, pərakəndə ticarəti) yönəlmiş innovativ həllər əldə edilməlidir [9, s.248].

Orqanik istehsal üçün eyni dərəcədə vacib olan məlumatların mövcudluğu, xüsusən orqanik qida tədarükü zənciri boyunca qiymətlər, ticarət və xüsusi paylama kanalları və istehlakçıların seçimləridir. Bu cür məlumatların müntəzəm olaraq toplanması, təhlili və yayılması üçün əlavə səylər orqanik sektorda şəffaflığı və etimadı artıracaq. İstehsalla məşğul olan müəssisələr orqanik məhsullar haqqında dəqiq və vaxtında məlumat əldə etməkdə getdikcə daha çox maraqlanırlar, çünki bu cür şəffaflıq qida zəncirindəki operatorlar arasında etimadın qurulmasına kömək edir, istehsalın istehlak tendensiyalarına uyğun olmasını təmin edir və son nəticədə prosesin bütün iştirakçıları tərəfindən daha effektiv istehsal və investisiya qərarları qəbul etmək olur. Orqanik məhsulların istehsalına yönəlmiş əkinçilik təcrübəsi sübut edir ki, istehlakçıların üstünlükləri orqanik məhsul bazarı uğrunda fundamental amildir. Orqanik kənd təsərrüfatının inkişafı istər bir müəssisədə, istərsə də bütün regionda eyni vaxtda özbaşına baş verə bilməz. Bu baxımdan sistemlilik, əməkdaşlıq, inteqrasiya, innovativ inkişaf nəzəriyyəsinə əsaslanan klaster yanaşması təklif olunur. Klaster texnologiyalarının ideyası klasterin formalaşmasında iştirakçıların rəqabətqabiliyyətlilik nailiyyətlərini birləşdirməkdir. Coğrafi cəhətdən məhdud ixtisaslaşmış ərazidə əməkdaşlıq və inteqrasiya klasterin əsas xüsusiyyətləridir. Klasterin mühüm xüsusiyyəti onun innovasiya yönümlü olması, biointensiv texnologiyaların inkişaf etdirilməsi, orqanik məhsullar bazarının təşkili, o cümlədən dünya bazarlarında tələbat olan təbii orqanik məhsulların daha yüksək satış qiymətləri ilə ixrac edilməsidir ki, bu da kənd yerlərinin inkişafı baxımından bir çox problemlərin həllinə kömək edəcəkdir [10, s.99].

Nəticə

Beləliklə, davamlı inkişaf prinsiplərinə cavab verən orqanik kənd təsərrüfatı sektorunun inkişaf etdirilməsi problemlərinin həlli üçün bunları təklif edə bilərik:

– Orqanik məhsullar sektorunun hüquqi tənzimlənməsi. Hazırda bir sıra ölkələrdə orqanik kənd təsərrüfatı kortəbii şəkildə inkişaf edir: məhsulların istehsalı və etiketlənməsi üçün konseptual aparat, tələblər yoxdur. Öz xüsusiyyətlərinə malik olan orqanik kənd təsərrüfatı ayrıca normativ və hüquqi sənədlərin hazırlanmasını tələb edir. Orqanik məhsullar üçün milli standart və orqanik məhsullar üçün loqo da lazımdır. Orqanik məhsullar istehsalı haqqında qanun formalaşdırılmalı və inkişaf etdirilməlidir, belə məhsulların nəzarəti və sertifikatlaşdırılması sistemi, kənd təsərrüfatı istehsalının ekoloji üsullarına dövlət dəstəyi tədbirləri və s. reallaşdırılmalıdır;

– Orqanik məhsullara tələbatın yaradılması. Milli bazarda orqanik məhsullara tələbat olması üçün əhalinin onun dəyərini və faydalılığını tanıması lazımdır. Bu məsələdə əsas rol informasiya dəstəyinə aiddir ki, bu da orqanik məhsullara inamın artmasına və istehlakçıların həmin məhsulların dəyərini tanımasına səbəb ola bilər. Dövlət tərəfindən orqanik məhsullar bazarının bütün iştirakçılarına ən müasir məlumat, analitika və orqanik texnologiyalar üzrə təlim proqramlarına

çıxış əldə etmək üçün təhsil və informasiya resurslarından fəal istifadə etmək lazımdır;

– Torpağın münbitliyinin qorunmasının stimullaşdırılması. Bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda və onların regionlarında kəskin problem deqradasiyaya başlayan istifadəsiz kənd təsərrüfatı torpaqlarının olmasıdır. Ekoloji tarazlığın qorunması və möhkəmləndirilməsi üçün kənd təsərrüfatı torpaqlarının bərpası və münbitliyinin artırılması zəruridir. Torpağın keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının artırılması amilidir;

– Ənənəvi torpaq istifadəsində subsidiyaların azaldılması yolu ilə orqanik kənd təsərrüfatının subsidiyalaşdırılması. Orqanik məhsullar üçün subsidiyalar xeyli yüksək olmalıdır. Bundan əlavə, orqanik istehsalın inkişafına dəstək ətraf mühitin mühafizəsi, xüsusən də torpağın münbitliyinin bərpası və artırılması tədbirləri ilə əlaqələndirilə bilər və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov, A.F. Orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və satiş bazarları. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı, – 2020. № 2 (32), – s.53-56.
2. Ataşov, B.X. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri / B.X.Ataşov. – Bakı: Kooperasiya, – 2017. – 536 s.
3. Əliyev, Ş.T. Azərbaycanda kənd təsərrüfatinin və aqrar sənaye kompleksinin inkişafinin strateji aspektləri. // “İpək Yolu” jurnalı, 2018, №2. – s.23-32. https://au.edu.az/upload-files/menu/ipekyolu/2018_2/3Aliyev_Sh.pdf.
4. Əliyev, Ş.T. İlham Əliyevin kənd təsərrüfatı sahəsindəki islahatları real nəticələr verir. /İlham Əliyev-10 il hakimiyyətdə. Elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşrıyyat Evi, 2013. – s.141-156.
5. Quliyev, E.A. Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi: reallıqlar, çağırışılar və perspektivlər. / E.A.Quliyev – Bakı: Kooperasiya, – 2018. – 479 s.
6. Nuriyev, Ə.X. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı yeni inkişaf mərhələsində. MEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası – 2021 (mart-aprel), – s.87-92.
7. Ölkənin aqrar sahəsində yeni bir istehsalatın yaradılması və inkişafı. [Elektron resurs] / URL: https://afn.az/iqtisadiyyat/90581-olkenin-aqrar-sahesinde-yeni-bir-istehsalatin-yaradilmasi-ve-inkishafi.html.
8. Аварски, Н., Астраханцева, Е. Методологические аспекты развития органического сельского хозяйства в России. АПК: Экономика, управление, 08, 2017, – с.38-56.
9. Головина, С.Г. Органическое сельское хозяйство: европейский опыт / С.Г. Головина // Развитие современной науки и технологий в условиях трансформационных процессов: Сборник материалов VIII Международной научно-практической конференции, – Москва, – 13 января 2023, – с. 518-523.
10. Кундиус, В.А. Научные основы развития органического сельского хозяйства, кластерный подход / В.А. Кундиус, О.Ю. Воронкова // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2019. № 11-1(38), – с. 97-100.
11. Лукашук, Н.А. Зарубежный опыт развития органического сельскохозяйственного производства / Н. А. Лукашук, О. И. Родькин // Труды БГТУ. Серия 5: Экономика и управление. – 2017. № 1(196), – с. 185-189.
12. Полушкина, Т.М. Государственное регулирование развития органического сельского хозяйства: зарубежный опыт и отечественная практика / Т. М. Полушкина // Региональная экономика и управление: электронный научный журнал. – 2016. № 4(48), – с. 366-378.
13. Стеших, О. Государственное регулирование становления и развития органического сельского хозяйства (зарубежный опыт) / О. Стеших // Аграрная экономика. – 2017. № 7(266), – с. 47-57.
14. Хоменко, В.В. Состояние и перспективы развития органического сельского хозяйства / В.В. Хоменко // Научные труды Вольного экономического общества России. – 2021. – Т. 230, № 4, – с. 435-440.

Эльнур Гара оглу Аллахвердев
Доцент Азербайджанского Университета Кооперации,
доктор философии по экономике,
E-mail:allahverdiyev.elnur33@mail.ru

Методологические особенности проблем обеспечения развития органического сельского хозяйства в современный период

Резюме

Цель исследования - является выявление и обобщение методологических особенностей проблем обеспечения развития органического сельского хозяйства в современную эпоху. Для этого обоснованы и систематизированы проблемы развития сельского хозяйства. Приведены концептуальные подходы к формированию и развитию органического сельского хозяйства. Сделано обобщение и даны предложения по методическим подходам к развитию органического сельского хозяйства в современных условиях.

Методология исследования включала методы научной абстракции, анализа, синтеза, сравнения и обобщения. Кроме того, были сделаны ссылки на научно-методические исследования, проводимые в целях обеспечения развития органического сельского хозяйства.

С точки зрения прикладной значимости исследования можно отметить, что представленные в статье научные и практические инновации могут быть использованы при разработке механизмов эффективного использования особенностей развития сельского хозяйства в современных условиях.

Подводя итоги исследования, следует отметить, что высказанные в исследовании предложения могут быть использованы для разработки соответствующих механизмов действий по ускорению развития органического сельского хозяйства.

С точки зрения оригинальности и научной новизны исследования отметим, что сформулированы и обоснованы новый взгляд и концептуальные положения относительно методологических подходов к развитию органического сельского хозяйства в условиях новых вызовов. В частности, обеспечено выявление более совершенных методологических стилей органического сельского хозяйства в условиях глобальных трансформаций. Разработаны рекомендации и внесены предложения по этому поводу.

Ключевые слова: сельское хозяйство, органическое сельское хозяйство, проблемы развития органического сельского хозяйства, методология, методологические подходы, методологические стили, методологические особенности.

Elnur Gara Allahverdiev
Assistant professor of Azerbaijan Cooperation University,
Doctor of Philosophy in Economics,
E-mail: allahverdiyev.elnur33@mail.ru

Methodologıcal features of the problems of ensurıng the development of organıc agrıculture ın the modern perıod

Summary

The purpose of the research is to identify and generalize the methodological features of the problems of ensuring the development of organic agriculture in the modern era. For this, the problems of agricultural development have been explained and systematized. Conceptual approaches to the formation and development of organic agriculture have been given. A generalization has been made and suggestions have been made on the methodological approaches to the development of organic agriculture in modern conditions.

The research methodology used scientific abstraction, analysis, synthesis, comparison and generalization methods. In addition, references were made to scientific and methodological research works conducted to ensure the development of organic agriculture.

In terms of the applied significance of the research, we can note that the scientific and practical innovations presented in the article can be used in the development of mechanisms for the effective use of the development characteristics of agriculture in the current conditions.

In terms of the results of the study, it should be noted that the proposals made in the study can be used to develop appropriate action mechanisms to accelerate the development of organic agriculture.

In terms of the originality and scientific novelty of the research, we note that a new view and conceptual provisions on methodological approaches to the development of organic agriculture in the context of new challenges have been formulated and substantiated. In particular, the identification of more advanced methodological styles of organic agriculture in the context of global transformations has been ensured. Recommendations have been developed and proposals have been made in this regard.

Keywords: agriculture, organic agriculture, development problems of organic agriculture, methodology, methodological approaches, methodological styles, methodological features.

UOT 338.23

Arzu Böyükağa qızı İBRAHİMLİ-HÜSEYNOVA
Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi, i.f.d.
Email: arzushka777@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.327

AZƏRBAYCANDA ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ ONUN TƏMİN EDİLMƏSİ YOLLARI

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi: Bu araşdırmanın əsas hədəfi Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı mövcud problemləri və qarşıya çıxan çağırışları dərindən təhlil edərək, tətbiq olunan normativ-hüquqi mexanizmlərdəki boşluqları aşkarlamaq və onların aradan qaldırılması üçün praktiki tövsiyələr təqdim etməkdir.

Tədqiqat metodologiyası: Araşdırma çərçivəsində təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi fəaliyyətləri sistemli şəkildə analiz olunmuş, statistik məlumatlar ümumiləşdirilərək qruplaşdırılmış, funksional və müqayisəli yanaşmalardan, habelə ərzaq təhlükəsizliyinə dair tarixi inkişafın metodoloji aspektlərindən istifadə edilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyət: Tədqiqatın nəticələri milli iqtisadi təhlükəsizliyin ayrılmaz hissəsi olan ərzaq təhlükəsizliyi məsələsinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə öyrənilməsinə və əhalinin rifah səviyyəsinin artırılmasına töhfə verir.

Əldə edilən nəticələr: Bu elmi iş ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı aktual problemləri üzə çıxarmaqla yanaşı, həm də ərzaq təchizatına dair dövlət nəzarət mexanizmlərinin effektivliyini qiymətləndirməyə imkan yaradır.

Orijinallıq və elmi yenilik: Tədqiqatın fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada yerli aqrobiznes sahələrinə dair nümunə araşdırmaları aparılmış, eləcə də xarici investisiyaların bölgədə ərzaq təhlükəsizliyi standartlarının yüksəldilməsindəki rolu detallı şəkildə təhlil olunmuşdur. Eyni zamanda, Azərbaycanın aqrar ərzaq bazarının təhlükəsizlik istiqamətləri və istehsalın stimullaşdırılması yolları da elmi yenilik olaraq təqdim olunmuşdur.

Açar sözlər: ərzaq təhlükəsizliyi, aqrar sektor, kənd təsərrüfatı siyasəti, xarici investisiya.

Giriş

Ərzaq təhlükəsizliyi uzun illərdir ki, insanların sosial rifahının qorunmasında əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Hazırda bu anlayış həm inkişaf etmiş, həm də inkişafda olan dövlətlər üçün prioritet məsələ olaraq qalmaqdadır. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu istiqamətə verilən önəm onların öz ərzaq istehsal imkanlarından səmərəli şəkildə istifadə edərək kompleks təminat sistemləri qurmasına səbəb olmuşdur ki, bu da iqtisadi və milli təhlükəsizliyin möhkəmlənməsində mühüm rol oynayır.

İqtisadi ədəbiyyatda ərzaq təhlükəsizliyi anlayışına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bu anlayışlar arasında ərzaq təhlükəsizliyi iqtisadi, təşkilati, texnoloji, sosial və ekoloji faktorların qarşılıqlı təsirindən formalaşan bir sistem kimi qəbul olunur. Əhalinin balanslı və sağlam qidalanma tələbatını ödəmək üçün zəruri ehtiyatların formalaşdırılması və əlavə istehsal imkanlarının yaradılması aqrar sahənin davamlı inkişafı ilə mümkündür. Məsələn, idxal olunan məhsulların həcmi yalnız daxili istehsalla əvəz edilə bilməyən 5-10%-lik hissəni təşkil etməlidir. [1,s. 72; 3, s. 102; 4,s.45]

Digər bir yanaşmaya görə, ərzaq təhlükəsizliyi insanın sosial və iqtisadi potensialını reallaşdırmaq üçün zəruri ilkin şərtdir. Təbii fəlakətlər, müharibələr, iqtisadi sarsıntılar bu təhlükəsizliyi ciddi şəkildə poza bilər.

Qlobal miqyasda da ərzaq təhlükəsizliyi artıq mühüm məsələdir. Dövlətlər və ictimaiyyət əhalinin uzunmüddətli və fasiləsiz şəkildə sağlam qida ilə təmin olunması üçün keyfiyyət standartlarına

əsaslanan kompleks tədbirlər həyata keçirir. Bu sahənin hüquqi bazası isə milli ərzaq müstəqilliyi prinsipinə əsaslanaraq dövlət konstitusiyası ilə müəyyən olunur. Yəni, fövqəladə situasiyalarda belə, dövlət əhalini əsas qida məhsulları ilə təmin etmə imkanına malik olmalıdır. Həmçinin vətəndaşların ərzaq məhsullarına çıxış imkanları fiziki, sosial və iqtisadi baxımdan təmin edilməlidir.

Ölkələrin təbii-coğrafi xüsusiyyətləri və iqtisadi potensialı ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması yollarını müəyyən edir. Bu təminat aşağıdakı əsas metodlarla həyata keçirilə bilər:

1) Daxili ərzaq məhsulları istehsalı yolu ilə,

2) Xarici bazarlardan idxal vasitəsilə,

3) İstehsal və idxalın kombinasiyası şəklində.

Ərzaq istehsalı ilə idxalı birləşdirə bilən ölkələr adətən inkişaf səviyyəsi yüksək olan və iqtisadi baxımdan güclü dövlətlər sırasındadır.

Milli təhlükəsizlik kontekstində ərzaq təhlükəsizliyi aşağıdakı iki əsas aspekt üzrə dəyərləndirilir:

– Fiziki təminat – yəni əhalinin tələbatına uyğun olaraq qida məhsullarının kifayət qədər mövcudluğu;

– İqtisadi təminat – burada əhalinin alıcılıq qabiliyyəti, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi və dövlətin maliyyə dəstəyi əsas rol oynayır.

Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin effektiv şəkildə təmin olunması regionlarda bu məsələnin lokal səviyyədə təşkilindən asılıdır. Bu çərçivədə diqqət əsasən daxili ərzaq təminatının gücləndirilməsinə və idxalın optimal səviyyədə tənzimlənməsinə yönəlməlidir. Yerli ərzaq təhlükəsizliyi isə regional ticarət infrastrukturunun – daşımaların, saxlama sistemlərinin, emal müəssisələrinin və satış şəbəkələrinin inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin cari vəziyyəti və əsas çətinliklər

Azərbaycanın əlverişli təbii-coğrafi mövqeyi müxtəlif növ kənd təsərrüfatı məhsullarının yetişdirilməsinə imkan yaradır. Xüsusi mülkiyyətin tanınması və bazar iqtisadiyyatına keçid isə ölkədə sahibkarlığın inkişafını stimullaşdıraraq ərzaq istehsalının artımına səbəb olmuşdur. Dərin iqtisadi islahatlar nəticəsində müstəqil fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin sayında artım müşahidə edilmiş və bu da aqrar sahədə istehsal gücünün artmasına səbəb olmuşdur. [2, s.50; 5, s.110; 7, s.33]

Lakin son illərdə kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq məhsullarının, həmçinin onların emal məhsullarının istehsalında azalma tendensiyası müşahidə olunur. Bu isə strateji ərzaq ehtiyatlarının tükənməsinə və qida məhsullarının dəyərinin sürətlə artmasına gətirib çıxarmışdır. Təklifin azalması fonunda qiymətlər sürətlə yüksəlir və nəticədə məhsulların bazara çıxışı məhdudlaşır. Azərbaycanda ərzaq məhsullarının qiymət artımı əsasən məhsul qıtlığı və təklif çatışmazlığı ilə əlaqədar tənzimlənir. Bu səbəbdən, idxal olunan ərzaq məhsulları qiymət sabitliyinə mühüm təsir göstərə bilər.

Son illərdə ərzaq məhsullarının qiymətləri davamlı olaraq yüksəlməkdədir və bu artım əhalinin geniş təbəqələri üçün qida məhsullarını əlçatmaz edir. Xüsusilə pərakəndə satış sektorunda, istisna hallarda şəhər bazarları istisna olmaqla, müşahidə olunan qiymət artımı bəzi məhsullar üzrə 3-5 dəfəyə qədər yüksəlib. Bu dövrdə iqtisadi sektorun bəzi sahələrində əməkhaqqı təqribən 3 dəfə artsa da, kənd təsərrüfatı sahəsində bu artım cəmi 20%, bəzi sənaye sahələrində isə 10-15% civarında qalıb. Əhalinin ümumi gəlirinin təxminən 74,4%-i ərzaq məhsullarına yönəlir ki, bu da ərzaq böhranı şəraitində insanların demək olar ki, bütün maddi resurslarını yalnız qidaya xərcləməsinə səbəb olur.

Ərzaq istehlakı və özünütəminetmə səviyyəsinin dinamikası

Kənd təsərrüfatı məhsullarının azalması, ərzaq istehsalının geriləməsi və qiymət artımları əhalinin düzgün və balanslı qidalanma imkanlarını ciddi şəkildə məhdudlaşdırmışdır. Məlumatlar və statistik cədvəllər göstərir ki, bir çox məhsul növləri üzrə adambaşına istehlak elmi əsaslandırılmış normalardan aşağı səviyyədədir və ildən-ilə bu fərq daha da dərinləşir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Azərbaycan əhalisinin əsas ərzaq növlərinin istehlakı (adambaşına, ildə kiloqram)

Əsas məhsul növləri	Rasional istehlak dərəcəsi	İLLƏR				
		2015	2020	2021	2022	2023
Ət və ət məhsulları	33,2	33,9	40,8	41,2	42,1	43,5
Süd və süd məhsulları	270,6	272,1	257,6	253,3	259,3	258,8
Yumurta, ədəd	156	158	175	170	179	189
Dənlilərin (çəltik istisna olmaqla) cəmi		9,9	10,4	8,8	5,6	5,9
Kartof	71,1	74,9	83,3	84,2	91,3	83,9
Tərəvəz və bostan bitkisi	105,5	84,2	172,3	176,4	177,8	175,1
Pomidor		38,4	50,8	59,1	60,4	61,8
Meyvə, giləmeyvə və üzüm	76,7	78	79,1	81,5	83,8	87,9
Balıq və balıq məhsulları	7,0	7,3	7,3	7,4	7,6	8,0
Şəkər	29,2	24,4	26,9	27,3	27,3	27,5
Yağ		3,4	3,6	3,8	4,0	3,9
Çay		2,0	2,3	1,3	1,3	1,3

Mənbə: www.azstat.org

Araşdırmalar göstərir ki, əhalinin istehlak etdiyi ərzaq məhsulları arasında yalnız çörək və kartofun miqdarı elmi əsaslandırılmış standartlara uyğun gəlir. Qalan bütün əsas qida növlərinin istehlakı isə normadan aşağıdır. Bunun nəticəsində pəhrizlərdə enerji dəyəri insan orqanizminin fizioloji ehtiyaclarını ödəməkdən uzaqdır ki, bu da balanslı və tam qidalanmanı qeyri-mümkün edir.

Tarixən Azərbaycan üzüm, tütün, pambıq, meyvə-tərəvəz və konserv məhsulları kimi kənd təsərrüfatı məhsullarını ixrac edən bir ölkə kimi çıxış etmişdir. Bu ixracat nəticəsində ölkəyə həm texniki avadanlıq, həm də xeyli miqdarda xarici valyuta daxil olmuşdur ki, bu da sosial-iqtisadi inkişafda mühüm rol oynamışdır. Bu səbəbdən də, sahibkarlığın inkişaf etdiyi şəraitdə kənd təsərrüfatında diqqət əsasən bu sahələrin dirçəldilməsinə yönəlməlidir. Bunun üçün isə regionların inkişafına dair dövlət proqramları və Strateji Yol Xəritələrində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin maliyyələşdirilməsi vacib şərtlərdən biri kimi həll edilməlidir.

Təhlillər göstərir ki, 2005-ci illə müqayisədə 2023-cü ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının idxal və ixrac strukturu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Hazırda ölkənin texniki imkanlarının məhdudluğu səbəbilə Azərbaycan əsasən xammal ixrac edən ölkə kimi çıxış edir (məsələn: pambıq, fermentləşdirilmiş tütün, barama və s.). Bu vəziyyət texnologiya və istehsalat proseslərinin təkmilləşdirilməsinin vacibliyini gündəmə gətirir. Rəqabətədavamlı və beynəlxalq standartlara cavab verən məhsul istehsalı üçün yeni texnologiya və texnikanın tətbiqi elə təşkil olunmalıdır ki, kadrlar problemlərlə qarşılaşmasınlar.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının idxaldan asılılığını azaltmaq və ixrac potensialını artırmaq üçün ilk növbədə daxili istehsalın həcmi artırılmalıdır. Bununla yanaşı məhsulların keyfiyyət göstəricilərinə riayət olunmalı, istehsal maya dəyəri aşağı saxlanmalı, daxili bazar qorunmalı, məhsulların daşınma müddətində keyfiyyətinin saxlanılması üçün uyğun qablaşdırma təmin olunmalı və sahibkarlar ixrac prosesinə sərbəst şəkildə qoşula bilməlidirlər. İxracyönümlü məhsulların istehsalının təşviqi sahibkarların maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına, ölkəyə xarici valyuta axınına və bütövlükdə respublikamızın iqtisadi inkişafına təkan verə bilər. Bütün sadalananlarla yanaşı, təbii ki, birinci növbədə daxili istehlak bazarının təmin olunması, əhalinin mövcud tələbatı və istehlak imkanları nəzərə alınmalıdır. Fikrimizcə, ixrac yönümlü məhsul istehsalının stimullaşdırılması əsas istiqamətlərdən biri olmalıdır.

Bununla yanaşı, ərzaq bazarında daxili tələbin qarşılanması prioritet olaraq nəzərə alınmalı, əhalinin istehlak imkanları və ehtiyacları diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Bu baxımdan, ixrac

potensialı olan məhsulların istehsalının təşviqi əsas strateji istiqamətlərdən biri olmalıdır.

Hazırkı mərhələdə Azərbaycanın ərzaq bazarında taxıl və onun məhsulları əsasən xarici mənbələrdən asılıdır. Son beş ildə formalaşan taxıl və paxlalı ehtiyatlarının təxminən 30%-i idxal vasitəsilə təmin olunur. Ən əsası isə, gətirilən taxılların demək olar ki, hamısı birbaşa daxili istehlak üçün nəzərdə tutulur.

Kənd təsərrüfatı sahəsində, xüsusilə də heyvandarlıq sektorunda son illərdə qida istehsalının artım tempi nəzərə çarpır. Lakin bununla belə, 2023-cü ildə ölkə əhalisinin heyvandarlıq məhsulları ilə təminolunma səviyyəsində azalma müşahidə olunmuşdur (Cədvəl 2).

Cədvəl 2.

2013-2023-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında heyvandarlıq məhsulları ilə özünütəminetmə səviyyəsi, %-lə

	2013	2014	2015	2020	2021	2022	2023
Bütün növ mal-qara və quş əti	92,4	92,4	94,7	84,5	86,4	86,0	85,3
- Mal əti və ət məhsulları	86,3	87,7	91,8	87,4	91,9	93,0	88,4
- Qoyun (keçi) əti və ət məhsulları	97,7	97,9	99,3	97,3	98,2	97,0	94,9
- Donuz əti və ət məhsulları	36,0	16,6	17,8	4,7	4,8	4,6	4,7
- Quş əti və ət məhsulları	98,5	98,0	98,6	79,0	79,6	78,5	82,7
Süd və süd məhsulları	76,0	76,3	84,3	83,5	84,8	83,3	84,0
Yumurta	100,0	99,7	99,7	100,0	99,1	100,5	102,2
Balıq və balıq məhsulları	71,7	72,8	77,6	81,7	78,2	76,7	75,4

Mənbə: *https://www.stat.gov.az/source/agriculture/ Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Beynəlxalq mütəxəssislər qeyd edirlər ki, Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyi indikatorları əvvəlki illərlə müqayisədə nəzərəçarpacaq dərəcədə yaxşılaşmış və ümumilikdə orta səviyyədə qiymətləndirilmişdir. Son illər ərzində əsas bitkiçilik məhsullarında da daxili təminat və idxaldan asılılıq göstəricilərində əhəmiyyətli dəyişikliklər müşahidə edilmişdir.

Cədvəl 3.

Əsas növ bitkiçilk məhsulları ilə özünütəminetmə səviyyəsi, %-lə

	2013	2014	2015	2020	2021	2022	2023
Dənlilərin cəmi	**63,9**	**60,6**	**64,5**	68,1	73,7	69,0	70,5
buğda	55,9	54,1	54,8	57,1	61,5	56,7	60,4
arpa	97,8	84,6	95,1	94,6	101,9	101,2	95,8
qarğıdalı	60,0	56,7	54,1	86,6	93,6	78,0	79,7
vələmir	89,3	62,2	93,1	86,6	88,5	87,2	81,6
sair növ dənlilər	2,3	1,1	6,3	93,9	26,7	21,7	42,5
Paxlalılar	76,6	76,5	69,3	60,3	56,4	61,5	62,8
Kartof	97,6	89,7	89,1	90,6	88,8	89,0	89,8
Bütün növ tərəvəz	102,3	103,4	103,4	110,4	106,6	106,8	107,2
Pomidor	109,3	112,1	113,7	131,0	121,1	119,8	118,9
Bostan məhsulları	100,0	100,4	100,0	100,8	102,6	103,2	103,2
Meyvə və giləmeyvə	121,8	120,1	113,7	116,3	122,9	123,9	135,5
Qoz və fındıq	134,9	151,4	132,5	138,0	136,5	137,0	139,7
Nar	104,7	103,5	103,7	112,0	127,8	125,9	132,8
Üzüm	94,8	97,9	93,1	95,8	94,4	94,8	93,9

Mənbə: *https://www.stat.gov.az/source/agriculture/ Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Statistik məlumatlara əsasən, bütün növ tərəvəz məhsulları üzrə özünütəminetmə səviyyəsi 2015-ci ildə 115,4%, 2020-ci ildə 110,4%, 2023-cü ildə isə 107,2% təşkil etmişdir. Bu göstəricilər 2015-ci illə müqayisədə 2023-cü ildə 8,2% azalma olduğunu göstərir. Meyvə və giləmeyvə məhsulları üzrə bu səviyyə 2015-ci ildə 113,7%, 2020-ci ildə 116,3% və 2023-cü ildə 135,5% təşkil etmiş, nəticədə 21,8%-lik artım müşahidə olunmuşdur. Üzüm istehsalında isə yalnız 0,8% artım qeydə alınmışdır. Beləliklə, müxtəlif məhsulların özünütəminetmə səviyyəsində artım və azalma müşahidə olunduğunu söyləmək olar. Digər tərəfdən, idxaldan asılılıq səviyyəsi müəyyənləşdirilməlidir.

Əldə olunan nəticələrə əsasən, kənd təsərrüfatı məhsullarının əksəriyyəti ya tam, ya da qismən emal olunmadan xammal formasında xarici bazarlara, xüsusilə Rusiyaya ixrac olunur. Bu isə məhsul dəyərinin artmasına mane olur. Halbuki, müasir texnologiyalar vasitəsilə bu məhsulların daxildə emal edilib hazır məhsul kimi ixracı həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan daha faydalı olardı. Hazırda bir çox konserv, şərab və çay istehsalı müəssisələrinin modernləşdirilməyə ciddi ehtiyacı var.

Sözügedən məhsulların daxildə tam emalı və hazır məhsul formasında bazara çıxarılması mənfəətin dəfələrlə artmasına şərait yaradar. Bundan əlavə, bu istiqamətdəki investisiya yatırımları minlərlə yeni iş yerinin yaradılmasına imkan verə bilər.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində ixrac yönümlü istehsalın təşviqi üçün ölkədə dayanıqlı iqtisadi inkişaf təmin olunmalı, səmərəli istifadə olunmamış istehsal resursları dövriyyəyə cəlb edilməli və məhsul çeşidi, keyfiyyəti, habelə infrastruktur inkişaf etdirilməlidir.

Kənd təsərrüfatının inkişaf istiqamətləri və dövlət siyasətinin rolu

Kənd təsərrüfatı siyasətinin strateji məqsədi əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını maksimum səviyyədə yerli istehsal hesabına qarşılamaqdan ibarətdir. Əsas prioritetlərdən biri ərzaq qıtlığının aradan qaldırılması, məhsul keyfiyyətinin yüksəldilməsi və çeşidinin artırılmasıdır.

Dövlətin aqrar siyasətində əsas vəzifələrdən biri səmərəli istehsal strukturunun formalaşdırılması və əhalinin ərzaq və xammalla təminat səviyyəsinin artırılması üçün müvafiq sosial-iqtisadi mexanizmlərin tətbiqidir. Bu isə iqtisadi transformasiya tələb edir.

Hazırda ölkədə kənd təsərrüfatı məhsuldarlığı arzuolunan səviyyədə deyil. İstehsalın həcminin artırılması ilə yanaşı, məhsulların keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması da ön planda olmalıdır. İdxaldan asılılıq bəzi qida məhsulları üzrə yüksəkdir və bu vəziyyət ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün kompleks tədbirlərin görülməsini zəruri edir.

Əsas tədbirlərə aşağıdakılar daxildir:

- Aqrar sektorun dayanıqlı inkişafının təşviqi;
- Dövlət və regional səviyyədə maliyyə fondlarının yaradılması;
- Aqrar-sənaye komplekslərinin gücləndirilməsi;
- İxrac və idxal balansının tənzimlənməsi üçün valyuta ehtiyatlarının formalaşdırılması.

Bu strategiyaların uğurla həyata keçirilməsi üçün ölkənin siyasi, iqtisadi və ekoloji reallıqları nəzərə alınmalıdır.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması mərhələli yanaşma tələb edir. İlk mərhələdə istehsal azalmalarının qarşısı alınmalı, istehsalçılar texnika, gübrə və toxumla təmin olunmalıdır. Paralel olaraq normativ-hüquqi baza təkmilləşdirilməli və bütün mülkiyyət formalarında fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün eyni şərait yaradılmalıdır [6, s.88].

İkinci mərhələdə isə kənd təsərrüfatında sabitlik təmin olunmalıdır. Bu məqsədlə inzibati idarəetmənin yerini bazar yönümlü təsərrüfat idarəçiliyi tutmalı, infrastruktur yenilənməli və idarəetmə mexanizmləri optimallaşdırılmalıdır.

Üçüncü mərhələ yeni texnologiyaların tətbiqi ilə istehsalın artırılmasını nəzərdə tutur. Bu mərhələdə həm daxili tələbin ödənilməsi, həm də xarici iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsi əsas hədəf olmalıdır.

Aqrar sektorun maliyyələşdirilməsi və investisiya siyasətinin gücləndirilməsi

Bu prosesin uğurlu icrası üçün investisiya mühitinin optimallaşdırılması vacibdir. Aqrar

sektorda struktur islahatlarının dərinləşdirilməsi, yoxsulluğun azaldılması və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi üçün sosial proqramlar həyata keçirilməlidir.

İnvestisiya infrastrukturu baxımından banklar, sığorta qurumları və fond bazarlarının inkişafı vacib rol oynayır. Dövlət tərəfindən investor dəstəyi – vergi güzəştləri, faiz endirimləri və zəmanətlər vasitəsilə təmin edilməlidir.

Aqrar sahəyə yatırımlar üçün əsas təşviqedici tədbirlər bunlardır:

– Hüquqi sahədə islahatlar və yeni qanunların qəbulu;
– Vergi yükünün azaldılması və güzəştlərin tətbiqi;
– Dövlət zəmanətlərinin təmin olunması;
– İdarəetmədə şəffaflığın artırılması və bürokratiyanın azaldılması;
– Sabit bazar mühitinin yaradılması.

Həm xarici, həm də yerli investorların bərabər imkanlara malik olması təmin edilməlidir.

İnvestisiyalar aşağıdakı istiqamətlərdə cəmlənməlidir: ümumi iqtisadi mühitin yaxşılaşdırılması, iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi, hüquqi çərçivənin təkmilləşdirilməsi və real sektorla maliyyə bazarları arasında effektiv əlaqələrin qurulması.

Azərbaycanın aqrar sektoru, xüsusilə də qeyri-neft iqtisadiyyatı xarici investorlar üçün daha cəlbedici hala gətirilməlidir. Əldə olunan neft gəlirlərinin və xarici sərmayələrin kənd təsərrüfatı və digər qeyri-neft sahələrinə yönləndirilməsi əsas hədəf olmalıdır.

Müasir texnologiyalar və innovativ yanaşmalar sayəsində Azərbaycan ərzaq məhsulları sahəsində yüksək keyfiyyətli və rəqabətədavamlı istehsal imkanlarını genişləndirir. Bu strategiya ölkənin qida bazarındakı mövqeyini gücləndirərək beynəlxalq bazarlarda tələbatı artırır.

2024-cü il etibarilə Azərbaycan ərzaq emalı bazarının dəyəri təxminən 2,6 milyard ABŞ dolları təşkil edir və 2030-cu ilə qədər bu rəqəmin 3,9 milyard dollara çatacağı proqnozlaşdırılır. Qida və içki sektoru bu bazarın əsas komponentlərindəndir.

Texnoloji yeniliklər, artan daxili tələbat və ixrac imkanları bazarın inkişaf perspektivlərini daha da möhkəmləndirir. Dövlət proqramları çərçivəsində logistika, xüsusilə soyuq zəncir sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və emal güclərinin artırılması istiqamətində fəaliyyətlər davam etdirilir [5].

İnvestisiya siyasətinin effektivliyinin təmin olunması üçün hüquqi və inzibati islahatların da aparılması zəruridir. Qanunvericilikdə müvafiq dəyişikliklər, bürokratik əngəllərin aradan qaldırılması və dövlət idarəetməsinin çevikliyi investorların maraqlarını qorumaqla bərabər, sektorun dinamik inkişafını təşviq edə bilər. Bu tədbirlər həm yerli, həm də xarici investorlar üçün bərabər və şəffaf biznes mühiti yaratmağa xidmət etməlidir.

Nəticə

Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında kənd təsərrüfatı sektoru əsas aparıcı qüvvə kimi çıxış edir. Bununla belə, sektorun inkişafı qarşısında duran texnoloji gerilik, aşağı məhsuldarlıq, qeyri-kafi investisiya və müasir idarəetmə mexanizmlərinin çatışmazlığı kimi problemlər ərzaq təminatında dayanıqlılığa mənfi təsir göstərməkdədir. Hökumət tərəfindən həyata keçirilən subsidiyalar, güzəştli kreditlər və institusional dəstək tədbirləri əhəmiyyətli olsa da, mövcud zəifliklərin tam aradan qaldırılması üçün daha kompleks və məqsədyönlü strategiyalara ehtiyac vardır.

Kənd təsərrüfatına xarici investisiyaların cəlb edilməsi, sektorun texnoloji modernləşdirilməsi və qlobal bazar tələblərinə uyğun məhsul istehsalının genişləndirilməsi baxımından mühüm imkanlar yarada bilər. Bu isə yalnız kapital qoyuluşu ilə deyil, həm də qabaqcıl təcrübənin və idarəetmə modellərinin ölkəyə transferi ilə müşayiət olunmalıdır.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təminatı baxımından məhsul müxtəlifliyinin artırılması və idxaldan asılılığın azaldılması da prioritet istiqamətlərdəndir. Xüsusilə iqlim dəyişikliklərinin kənd təsərrüfatı məhsuldarlığına təsiri nəzərə alınaraq, davamlı və adaptiv istehsal texnologiyalarının tətbiqi zəruri hesab olunur. Eyni zamanda, ərzaq tədarük zəncirindəki çatışmazlıqlar – daşınma, saxlama və paylama sistemlərinin səmərəsizliyi – məhsul itkisinə və qiymət artımına səbəb olur ki, bu da

logistika infrastrukturunun təkmilləşdirilməsini zəruri edir.

Qida təhlükəsizliyinin effektiv idarə olunması üçün dövlət orqanlarının funksional və məsuliyyət bölgüsü aydın şəkildə müəyyən olunmalı, nəzarət və tənzimləmə mexanizmləri gücləndirilməlidir. Hüquqi-normativ baza beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmalı, qida məhsullarının keyfiyyətinə nəzarət sistemi müasir texnoloji imkanlarla təchiz edilməlidir.

Təkliflər

1. Aqrar sektorun texniki və texnoloji modernləşdirilməsi üçün hədəfli investisiya təşviq mexanizmləri hazırlanmalıdır.
2. Yerli və xarici investorlar üçün bərabər hüquqlu və şəffaf investisiya mühiti formalaşdırılmalıdır.
3. Ərzaq məhsullarının emal müəssisələrinin yenilənməsi və keyfiyyətli hazır məhsul istehsalına keçid dəstəklənməlidir.
4. Kənd təsərrüfatı məhsullarının sığortalanması və maliyyələşdirilməsi mexanizmləri təkmilləşdirilməlidir.
5. Logistika və saxlama infrastrukturunun inkişafı ilə məhsul itkiləri və bazardakı qiymət dalğalanmaları azaldılmalıdır.
6. İqlim dəyişikliklərinə adaptasiya məqsədilə davamlı kənd təsərrüfatı praktikasına keçid təşviq edilməlidir.

Bu təkliflərin icrası Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyinin dayanıqlı şəkildə təmin olunmasına, kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına və əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsinə xidmət edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A. F. İqtisadi inkişafın müasir meylləri: qlobal çağırışlar, təhdidlər və perspektivlər (Monoqrafiya). Bakı, "Müəllim" nəşriyyatı. – 2024, 576 s.
2. Ataşov B.X. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri (nəzəriyyə və praktika). Bakı, 2017, "Kooperasiya" nəşriyyatı, 536 səh.
3. Багиров, М. С. Развитие аграрного сектора и применение принципов маркетинга (Монография). Кейра Пресс. 2014. – С. 102-106.
4. Браун, Л. Эволюция глобальной продовольственной перспективы: 1990-е годы и далее. Вашингтон. 1988. – С. 45-47.
5. Гулиев, Э. А. Экономика сельского хозяйства. Баку. 2015. – С. 110-113.
6. Рустамов А.А., Гасымов Д.К. Экономика и управление аграрной сферой. Баку: Издательство «Аврора». 2013. – С. 88-90.
7. Чисхолм А. и Тайерс Р. Продовольственная безопасность: теория, политика и перспективы в Азиатско-Тихоокеанском регионе. 1982. – С. 33-37.

Арзу Боюкага кызы Ибрагимли Гусейнова
Преподаватель Бакинского Государственного Университета,
доктор философии.
Электронная почта: arzushka777@gmail.com

Безопасность пищевых продуктов в Азербайджане и способы его предоставления

Резюме

Основная цель исследования: Основной целью данного исследования является проведение глубокого анализа текущих проблем и вызовов, связанных с продовольственной безопасностью в Азербайджане, выявление пробелов в применяемых нормативно-правовых механизмах и предоставление практических рекомендаций по их устранению.

Методология исследования: В рамках исследования проведен системный анализ

экономической деятельности хозяйствующих субъектов, обобщение и группировка статистических данных, использованы функциональный и сравнительный подходы, а также методологические аспекты исторического развития в части продовольственной безопасности.

Прикладная значимость: Результаты исследования способствуют научно обоснованному изучению проблемы продовольственной безопасности, являющейся неотъемлемой частью национальной экономической безопасности, и повышению уровня благосостояния населения.

Результаты: Данная научная работа не только раскрывает современные проблемы, связанные с продовольственной безопасностью, но и позволяет оценить эффективность механизмов государственного контроля за продовольственным обеспечением.

Оригинальность и научная новизна: Отличительной особенностью исследования является то, что оно включает в себя тематические исследования местных секторов агробизнеса, а также подробный анализ роли иностранных инвестиций в повышении стандартов безопасности пищевых продуктов в регионе. При этом направления безопасности азербайджанского агропродовольственного рынка и пути стимулирования производства также были представлены в качестве научных инноваций.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, аграрный сектор, аграрная политика, иностранные инвестиции.

Arzu Boyukagha Ibrahimli Huseynova
Teacher of Baku State University, i.f.d.
Email: arzushka777@gmail.com

Food security in Azerbaijan and ways to provide it

Summary

The main objective of the study: The main objective of this study is to deeply analyze the existing problems and challenges related to food security in Azerbaijan, identify gaps in the applied regulatory and legal mechanisms and provide practical recommendations for their elimination.

Research methodology: Within the framework of the study, the economic activities of economic entities were systematically analyzed, statistical data were summarized and grouped, functional and comparative approaches, as well as methodological aspects of the historical development of food security were used.

Applied significance: The results of the study contribute to the scientifically substantiated study of the issue of food security, which is an integral part of national economic security, and to increasing the level of well-being of the population.

Results: This scientific work, in addition to revealing current problems related to food security, also allows us to assess the effectiveness of state control mechanisms for food supply.

Originality and scientific innovation: The distinctive feature of the study is that case studies of local agribusiness sectors were conducted here, as well as the role of foreign investments in improving food security standards in the region was analyzed in detail. At the same time, the security directions of the agrarian food market of Azerbaijan and ways to stimulate production were also presented as a scientific innovation.

Keywords: food security, agrarian sector, agricultural policy, foreign investment.

UOT: 338-23

Arzu Nurəddin qızı RÜSTƏMOVA
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
"Beynəlxalq ticarət və logistika" kafedrasının dosenti, i.f.d.
arzurustamova61@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.329

QLOBAL ƏRZAQ PROBLEMİ VƏ ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİNATI İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi- ərzaq istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı dünya təsərrüfat sisteminin funksionallığının qorunub saxlanılmasından ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası- tədqiqat işində təkliflər, yeniliklər, müqayisəli təhlil və sistemli yanaşma metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - müasir dövrdə qlobal iqlim dəyişikliklərinin təsiri altında ərzaq təhlükəsizliyinin qorunub saxlanması, texnologiyanın inkişaf etdiyi bir dövrdə qida məhsulları istehsalının genişləndirilməsi, həmçinin artırılması, kənd təsərrüfatı sektoru sahələrinin və eləcə də aqrar sahələrin yüksək texnologiyalar əsasında inkişaf etdirilməsi, əhalinin sağlam qida ilə təmin edilməsi məsələləri əsas götürülmüşdür.

Təqdiqatın nəticəsi - beynəlxalq səviyyədə tənzimlənən milli ərzaq ehtiyatlarının yaradılması, inkişaf etmiş ölkələrin beynəlxalq kənd təsərrüfatı məhsulları satışında payının davamlı olaraq artırılması yolu ilə onların qloballaşma prosesinin mənfi təzahürlərindən beynəlxalq səviyyədə müdafiə olunması və s. məsələlərin qeyd edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - ərzaq çatışmazlığının əvvəlcədən xəbər verilməsi sistemi gücləndirilməli, beynəlxalq miqyasda bazarların monitorinqi, daha çox investisiyaların yatırılması, hər bir ölkənin qida məhsulları üzrə özünütənzimetmə mexanizmlərinin formalaşdırılması və s. kimi məsələlər nəzərdə tutulmuşdur.

Açar sözlər: beynəlxalq ərzaq təhlükəsizliyi, kənd təsərrüfatı məhsulları, ərzaq təchizatı, qlobal ərzaq problemi.

Giriş

Məlum olduğu kimi qida məhsullarına olan tələbatın ödənilməsi əhalinin həyat səviyyəsini xarakterizə edən mühim arqument olmaqla cəmiyyət üzvlərinin yaşayış imkanlarının nə dərəcədə reallaşdırılmasını şərtləndirir. Bu proses əslində fasiləsiz, davamlı xarakter daşıyır, ən azı ona görə ki, bəşəriyyət heç zaman istehlakı dayandıra bilməz, istehlakın dayandırılması hər bir fərdin fiziki mövcudluğunun sonu deməkdir. Odur ki, qida məhsullarının istehsalı davamlı olaraq artırılmalıdır. Məhz bu baxımdan bəşəriyyətin bütün tarixi ərzində ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması beynəlxalq miqyas almaqla ölkələrin milli təhlükəsizliyində öz aktuallığını saxlamışdır.

Beynəlxalq ərzaq təhlükəsizliyi ideyası XX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində əsasən inkişaf etməkdə olan ölklərdə ərzaq resurslarının ciddi surətdə çatışmazlığı və bu problemin gələcəkdə qarşısının alınması və onun bir daha təkrar olunmaması zərurətindən yaranmış və inkişaf etmişdir.

Bu gün qlobal problemlər içərisində ərzaq problemi daha kəskinliyi ilə fərqlənir. Bu problem həm də özünün birbaşa insanla bağlı fizioloji və yaşam tələbləri baxımından ön sıraya çıxır. Problemin etnogenezi bəşər sivilizasiyasının tarixi köklərinə qədər irəliləyir. Lakin o, yüz ildə daha miqyaslı və qlobal xarakter daşımaqdadır.

Ərzaq istehsalı bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı qlobal təsərrüfat sisteminin funksionallığının mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edərək dünya siyasətinin prioritetləri sırasında xüsusi yer tutur. Dünya təsərrüfat fəaliyyətinin əsas subyekti və obyekti olan insanın, işçi qüvvəsinin həyat fəaliyyəti birbaşa olaraq ərzaq təminatından asılıdır. Qlobal miqyasda ərzaq istehsalı və istehlakçı

arasında tarazlaşma meylini stimullaşdırmaq imkanı hələ də məhdud olaraq qalır. Məsələ ondadır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə ərzaq kompleksinin intensiv inkişafı əhalinin təbii artımının yavaşıması, ənənəvi və az məhsuldar təsərrüfatçılığın üstünlük təşkil etdiyi inkişaf edən ölkələrdə isə yüksək təbii artım səciyyəvidir.

Bəşər varlığının bütün mərhələlərində ərzaq təminatının əsas mənbəyi kimi kənd təsərrüfatı çıxış etmiş və etməkdədir. Hazırda planetin 20%-nin həyat fəaliyyəti kənd təsərrüfatı sferası ilə bağlıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 5% olduğu halda, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 50% -dən çoxdur. Ərzaq məhsulları içərisində insan qidasının əsasını (50%) taxıl təşkil edir və onun nisbəti heyvandarlıq məhsulları (1 kq ət istehsal üçün 7 kq taxıl) hesabına dəyişir. Vurğulanmalıdır ki, XX əsrdə əkinçilik və heyvandarlıqda təşkilati, texniki və texnoloji yeniliklərin tətbiqi ilə bağlı nəhəng nailiyyətlər əldə olunmasına baxmayaraq, dünya əhalisinin ərzaq təminatlılığı problemi qəti həllini tapmamış qalmışdır. Yeni əsrdə planetin artan əhalisi ilə biosferin imkanları arasında disproporsiyaların dəyişməsi zəminində problem daha kəskin xarakter almışdır.

Dünya təsərrüfatının qloballaşması və beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi

Kənd təsərrüfatı məhsllarının əsas mənbəyini torpaq resursları təşkil edir. Bu məqsədlər üçün nəhəng torpaq resursları Avstraliya, Şimalı Amerika və Yeni Zellandiyada daha çoxdur. Region və ölkələrdə kənd təsərrüfatında məşğul olanlara adekvat torpaq sahəsi düşür. Bu, dünya üzrə hazırda bir insan üçün 3,7 hektar sahəyə bərabərdir. Həmin göstərici inkişaf etmiş ölkələrdə 2,2, Qərbi Avropada 12, Latın Amerikasında13,8, Şimalı Amerikada 155 və izafi olaraq Avstriyada 671 hektardır.

Dünya təsərrüfatının qloballaşması və beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi ümumilikdə beynəlxalq ticarətin inkişafını artırır. Lakin kənd təsərrüfatı xammalının və ərzaq resurslarının beynəlxalq ticarətinin artım sürəti hazır sənaye məhsullarına nisbətən geri qalır. Ona görə də, dünya ticarət dövriyyəsində aqrar sahədən olan məhsulların xüsusi çəkisi azalaraq cəmi ixracın 12%-ni təşkil etmişdir. Bu vəziyyət aqrar sahədən olan ixracın zəif artdığını göstərir. Real gerçəklikdə idxal və ixrac istər fiziki və istərsə də dəyər baxımından ardıcıl olaraq artır. Bütövlükdə kənd təsərrüfatı istehsalının həcminə və eləcə də ərzaqla təmin olunma dərəcəsinə görə ayrı-ayrı ərazi və ölkələr bir-birindən kəskin fərqlənirlər. Lakin beynəlxalq ticarətin inkişafı nəticəsində dünya miqyasında bir ölkədə olan qıtlıq digər ölkələrdə artıq məhsullarla əvəz edilə bilir. Beləliklə, dövlətlər arasında ərzaq məhsullarının satışı həyata keçirilir.

Əhalinin həyat səviyyəsi “İstehlak səbəti” və “Yaşayış minimumu” göstəricilərilə təhlil olunur. İstehsal səbəti bir il (ay) ərzində orta hesabla insanın və ya ailənin zəruri ehtiyaclar tələbini ödəyən əmtəə və xidmətlər çeşidini əks etdirir. Belə çeşid istehlak səbətinin mövcud qiymətlər üzrə dəyərindən irəli gələrək yaşayış minimumunun (minimum istehlak büdcəsi) hesablanmasında istifadə olunur. İstehlak səbəti, həmçinin, istehlakın real və hesablanan səviyyəsinin müqayisəli bazası və valyutanın alıcılıq qabiliyyətinin təyin olunmasında əsas kimi də istifadə edilir. Bir qayda olaraq minimum 2-3 ilə hesablanan istehlak səbəti Fransada -230, ABŞ- da -300, Böyük Britaniyada -350, İtaliyada -530 ərzaq və xidmətdən ibarətdir.

Yaşayış minimumu və ya minimum istehlak büdcəsi insanın, ailənin həyat fəaliyyətinin (əsas fizioloji və sosial tələbləri) saxlanılması üçün minimal zəruri olan rifah və həyat vasitələri çeşididir. İnkişaf etmiş ölkələrdə bir işləyən adam üçün bu büdcəyə, həmçinin , 18 m^2 olmaqla yaşayış sahəsi, illik 6,7 qida kalorili mərkəzi isitmə sistemi, aylıq 285 litr su, aylıq 10 m^3 qaz, aylıq 50 kv/s elektrik enerjisi və illik -600 gedişlik ictimai nəqliyyatdan istifadə daxil edilir.

Təsbit edilmiş vaxt ərzində müvafiq əmtəə və xidmətlər qrupunun orta səviyyəsinin nisbi dəyişilməsini istehlak qiymətləri indeksi xarakterizə edir.

Qlobal ərzaq problemi ilə bağlı bu və ya digər ölkə üzrə tədqiqatlarda aclıq və yarıaclıq kimi göstəricilər də dəyərləndirilir.

Prof. E.A.Quliyevin fikrincə, ərzaq əlçatanlığı problemi milli iqtisadiyyatın inkişaf prioritetlərinin balanslaşdırılması və mühüm iqtisadi – siyasi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi mexanizmlərinin optimal olduğu təqdirdə daha asan və əhali üçün adekvat səviyyədə baxıla və həll

oluna bilər. Pul maliyyə siyasətinin və maliyyə - kredit sisteminin işləkliyi, əhalinin bütöv təbəqələrinin sosial-iqtisadi proseslərdə fəallığının təmin olunması, ölkə iqtisadiyyatına daxildən və xaricdən təsir edən amillərin mənfi fəsadlarının lokallaşdırılması tədbirlərinin genişləndirilməsi, yerli kontekstdə problemli məsələlərin kompleks və uzunmüddətli perspektivdə daxil olmaqla həll olunması ölkə əhalisinin ərzaq əlçatanlığının vacib meyarları kimi diqqət çəkir [5.səh. 69;70].

Aclıq orqanizmin, əsas fizioloji funksional tarazlığı – homeostazın saxlanılması üçün zəruri olan maddələrin kifayət etməyən axını ilə müşayiət edilən vəziyyətidir. Mütləq və nisbi, tam, natamam (kəmiyyətcə qidalanmama) və qismən (keyfiyyətcə qidalanmama) aclıq kateqoriyalarına bölünür. Mütləq aclıq orqanizmin həyatının saxlanılması üçün minimal qidanın çatışmazlığı və ya tamam olmaması ilə xarakterikdir. Nisbi aclıq gizli səciyyəvi mahiyyət daşıyan, xroniki olaraq keyfiyyətsiz və ya orqanizmin aktiv fəaliyyətini saxlamaq üçün zəruri vitaminləri çatışmayan ərzaq məhsulları ilə qidalanması nəticəsində təzahür edir. Qlobal miqyasda aclıq yemək rasionunda həyat üçün zəruri olan komponentlər çatışmazlığında təyinat tapan sosial hadisə və problem kimi xarakterizə edilir. Aclıq sosial fəlakət təzahürlü kütləvi hal kimi ərazidə əhalinin qırılmasına səbəb olur. Zəruri qida qəbulundan 7 dəqiqə sonra aclıq vəziyyəti dəf edilir. İnsanlar öz əmək qabiliyyətlərini sabit saxlamaq üçün elmi əsaslandırmalara görə gün ərzində azı 2600 kilokalori (1 qram suyu 1 dərəcə selsi qızdırmaq üçün tələb olunan istilik enerjisi) enerji ekvivalentində ərzaq qəbul edilməkdədir. FAO və DST-nin məlumatlarına görə, bir insanın qidalanma norması 2400-2500 kilokalori enişində baş verir. “Kritik aclıq vəziyyəti” 1000 kilokalori aşırımında təzahür edir.

Hesabata əsasən 1990-1992-ci illə müqayisədə aclıqdan əziyyət çəkənlərin sayı 216 milyon nəfər azalıb. Qeyd edilməlidir ki, dünyada aclıq çəkənlərin əksəriyyəti (65%) inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, o cümlədən, Hindistan, ÇXR, Konqo, Banqladeş, İndoneziya, Pakistan və Efiopiyada yaşayır. Bunun nəticəsidir ki, belə ölkələrdə son 10 il ərzində aclıqla bağlı 60-dan çox üsyan baş vermişdir.

Yarıaclıq orqanizmin doyunca yeməmə və ya adekvat olmayan qidalanma ilə müşayiət olunan vəziyyətidir. Yarıaclıq qidada vitamin A, yod, dəmir kimi mikroelementlər çatışmamazlığından baş verir. Dünyanın böyük əhali təbəqəsi üçün adi vəziyyət hesab olunur. Qida zülalı (zülallar maddələr mübadiləsini idarə edən fermentlərdir) çatışmazlığını dünyada 3 milyarda yaxın insan hiss edir.

Aşağıda ayrı-ayrı dünya ölkələrində yarıaclıq göstəriciləri əks olunmuşdur.

Ayrı-ayrı dünya ölkələrində yarıaclıq keçirənlərin sayı

Ölkələr	Yarıaclıq keçirənlərin sayı (milyon nəfər)
Hindistan	198
ÇXR	150
Banqladeş	43,1
Konqo	37
Pakistan	35,2
Etiopiya	31,5
Tanzaniya	16,1
Filippin	15,2
Keniya	9,7
Sudan	8,8
RXDR	7,9
Kolumbiya	5,9
Anqola	5

İnsanların zəruri aktiv həyat tərzi keçirmək üçün hər an kifayət edəcək həcmdə təhlükəli olmayan qida məhsullarında fiziki və iqtisadi giriş imkanlarına malik olduqları situasiya ərzaq təhlükəsizliyi ilə xarakterizə olunur. Ərzaq təhlükəsizliyi hər bir dövlətin aqrar və iqtisadi siyasətinin

əsas məqsədlərindən birini təşkil edir. O, istənilən milli ərzaq təminatı sisteminin ideal vəziyyətə gətirilməsini formalaşdırır. Ərzaq təhlükəsizliyi dünya, region, milli, yerli və ev təsərrüfatları səviyyəsində təyin edilir. Ərzaq təhlükəsizliyi təminatının əsas göstəricisi kimi dünya taxıl ehtiyatlarının keçicilik həcmi və adambaşına düşən taxıl istehsalı təşkil edir. Keçici taxıl ehtiyatlarının səviyyəsi bütün il ərzində istehlakın 17%-nə (60 günlük istehlak) bərabərdirsə, ərzaq təhlükəsizliyi dayanıqlı hesab olunur. Ərzaq təhlükəsizliyi təminatının adambaşına düşən taxıl istehsalı göstəricisi dünya üzrə 327 kq təşkil edir. Bu göstərici inkişaf etmiş ölkələrdə 635, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə 235 kq-a bərabərdir.

Professor E.M.Hacızadənin fikirlərinə görə, əhalinin ərzaq təhlükəsizliyi dövlətin aqrar və iqtisadi siyasətinin əsas məqsədlərindən biri kimi çıxış edir. O, istənilən milli ərzaq sisteminin ideal vəziyyətə gətirilməsinin hərəkət vektorunu formalaşdırır. Buna görə də ərzaq təhlükəsizliyinə nail olma fasiləsiz bir proses kimi daim cərəyan edərək, öz növbəsində, ölkədə aparılan ərzaq siyasətinin, o cümlədən aqrar strategiyasının reallaşmasının inkişaf prioritetlərini və icra mexanizmlərini dəyişikliklərə uğradır [4. səh. 566].

Əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin vəziyyəti ümumiləşdirilmiş qiymətləndirmədə aşağıdakı kimi təyin edilir:

- Ərzaqlara yetişmənin fiziki imkanlığı (ölkənin bütün ərazisində zamanın hər anında və ərazi çeşiddə qida məhsullarının mövcudluğu);
- Ərzaqlara yetişmənin iqtisadi imkanlğı (qida məhsullarının son həddə minimal ölçüdə istehlakına imkan yaradan sosial statusdan və vətəndaşın yaşayış məkanından asılı olmadan gəlirlər səviyyəsi);
- İstehlak üçün ərzaq təhlühəsizliyi (əhalinin sağlamlığına zərər vura biləcək keyfiyyətsiz qida məhsullarının istehsalı, reallaşması və istehlakın aradan qaldırılması).

Ərzaq təhlükəsizliyi cəmiyyət həyatının bütün sahəsində əks olunaraq çox ölkələr üçün daha böyük ölçülü təhlükə kimi sürəkli qalmaqdadır. Məhz buna görə də əhalinin ərzaq təhlükəsizliyi problemi dünya birliyi tərəfindən daha yüksək səviyyədə diqqətdə saxlanılır, problem qlobal və regional təsisatlarda daimi müzakirə predmetinə çevrilir. Dünya təhlükəsizliyi konsepsiyası ilk dəfə 1973-cü ildə FAO tərəfindən irəli sürülmüşdür. Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi bütün dünya ölkələri üçün ərzaq malları bazarında qida mıhsullarına çıxış stabilliyinin saxlanılması şərtliyini ehtiva edir. “Dünya ərzaq təhlükəsizliyinin Roma bəyannaməsində” (Roma 13 noyabr 1996-cı il) hər bir insanın ərzaq təhlükəsizliyi hüququ hər bir dövlətin öhdəlikləri sırasına daxil edilmişdir. Dünya öhdəlikləri üzrə ərzaq təhlükəsizliyi təminatı müvafiq “Ərzaq Təhlükəsizliyi İndeksi” üzrə hesablanır.

Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi problemi çoxşaxəli və çoxplanlıdır. O, eyni zamanda təbii və sosial iqtisadi motivlidir. Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi probleminin kəskinləşməsinin bir qütbündə ərzaq çatışmazlığı dayansa da, onun digər qütbündə demoqrafik faktlar durur.

Dünya əhalisi artır, əzaq tələbləri də müvafiq olaraq yüksəlir. Bir sıra beynəlxalq ekspertlərin fikrincə, dünya əhalisinin illik 80 milyon artımında belə yaxında 20 il ərzində dünyanın ərzaq tələbi təmin olunacaqdır.

Qlobal ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi yolları

Qlobal ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində müxtəlif yollar mövcuddur. Bunlar içərisində isə daha çox ekstensiv və intensiv üsullar önə çəkilir. Ekstensiv yol yeni kənd təsərrüfatı və balıqmədən komplekslərinin mənimsənilməsini ehtiva edir. Bunun üçün müvafiq texniki xərclər və rasional proqram işləmələri tələb olunur. İntensiv yol isə aqrotexniki mədəniyyətin inkişafı, yüksək məhsul verən bitki növlərinin, böyük məhsul verimli ev heyvanları və quş cinslərinin dövriyyəyə çıxarılması, mexanikləşmə, kimyalaşma, meliorasiya və s. kimi məhsuldarlıq artımı elementlərini birləşdirir. Hər iki üsul dünya ərzaq problemlərinin həllində və qlobal ərzaq təhlükəsizliyinin davamlı təmin edilməsi üçün olduqca zəruri hesab oluna bilər. Əslində, qlobal ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində, hələ ki, bu üsullardan daha yaxşısı tapılmamışdır. Lakin bununla belə, hər iki istiqamətdə tədbirlərin həyata keçirilməsində problemlər mövcuddur. Ekstensiv strategiyada ərazi və torpaq problemi qarşıda dururs a, intensiv istiqamətdə genetika və seleksiya,

habelə aqrotexniki nailiyyətlər dayanır. Bu gün genetik modifikasiya olunmuş ərzaq məhsullarından geniş istifadə olunur.

Prof. E.Quliyevin fikirlərinə görə dünya təcrübəsindən və xüsusilə də qida təhlükəsizliyi üzrə daha çox uğurlar əldə edən dövlətlərin təcrübəsindən baxsaq, qida təhlükəsizliyi üzrə dövlət siyasətinin əsasında, ilk növbədə, milli maraqlar, ölkə əhalisinin sağlamlığına təminat verən prioritet yanaşmalar, əhalinin rifahının və uzunömürlülüyünün yüksəldilməsi, uşaqların normal boy artması və fizioloji baxımdan inkişaf etməsi, bir sözlə insanların sağlam və gümrah böyüməsi, fəaliyyət göstərməsi üçün ekoloji cəhətdən təmiz və insan sağlamlığı üçün təhlükəli olmayan qida məhsullarının istehsalı və ehtiyatlarının yaradılması, yerli istehsalın stimullaşdırılması və mühüm qida məhsulları üzrə idaxalın səmərəliliyinin artırılması yer almalıdır [2, səh. 215].

İnkişaf etmiş ölkələr öz təcrübələrinə istinadən yaxşı bilirlər ki, bir çox spesifik şərtləri ilə kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın digər sektorları ilə müqayisədə rəqabətqabiliyyətli deyildir. Elə buna görə də sahəyə dövlət dəstəyi daim artırılır. Statistika göstərir ki, Avropada fermerlərə dəstək xərcləri istehsal məhsulunun maya dəyərinin 40%-ni təşkil edir. Konkret olaraq, aqrar sektora dövlət subsidiyalarının xüsusi çəkisi ABŞ- da 30%, Kanadada 45%, Yaponiyada 66%, İsveçdə 59%, Finlandiyada 71%, Norveçdə isə 77% təşkil edir. Qeyd olunmalıdır ki, bu ölkələrdə aqrar sektor yalnız subsidiyalarla deyil, həm də əhatəli institusional alət və mexanizmlərlə də dəstəklənir. Misal olaraq göstərmək olar ki, bu məsqədlə ABŞ-da kompensasiya ödənişləri və xarici ticarət astanaları sistemi yaradılmış, bu da, öz növbəsində, idxalı xeyli məhdudlaşdırmış, ixracı isə müvafiq olaraq stimullaşdırmışdır. Əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin təminatında Yaxın Şərqin böyük neft ixracatçısı ölkələri xüsusi starteji planlarla çıxış edirlər. Səudiyyə Ərəbistanı səhra şəraitinə baxmayaraq, özünü taxılla tam təmin edir və hətta müəyyən qədər də bu məhsul üzrə ixracı prosesini həyata keçirir. İndi Küveyt, BƏƏ müxtəlif növ meyvə-tərəvəz, gül ixracatında da üstünlüklərə nail olmuşdur. Bundan başqa, bir sıra dövlətlər ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi və təminatı məqsədilə ərzaq təhlükəsizliyi doktrinaları qəbul etmişlər.

Ərzaq məsələsinin işlənib hazırlanmasında beynəlxalq təşkilatların böyük rolu vardır. Bu sırada ən böyük beynəlxalq təşkilat BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı - FAO hesab edilir. FAO 1945-ci il 16 oktyabrda Kanadanın Kvebek şəhərində təsis olunmuşdur. Mənzil qərargahı İtaliyanın paytaxtı Roma şəhərində yerləşir və onu 174 ölkə ilə Aİ təmsil edir. Təşkilatın ali orqanı iki ildən bir çağırılan konfransdır. FAO-nun devizi – “Aclıq olmadan dünya qurmağa kömək et” dir. Bu təşkilatın əsas funksiyaları aclığın ləğvi, qidalanmanın və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, ərzaq, kənd təsərrüfatı, meşəçilik və balıqçılıq məhsullarının istehsalı, emalı və bölgüsünün yaxşılaşdırılması və kənd təsərrüfatı rayonlarının inkişafına, kənd əhalisinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına köməklik göstərilməsi ilə bağlıdır. Təşkilatın 5 ərazi (Afrika, Asiya Sakit Okeanı, Avropa, Latın Amerikası, Karib hövzəsi və Yaxın Şərq) şöbəsi vardır. Qeyd olunmalıdır ki, FAO-dan öncə bu istiqamətdə əsas təşkilat kimi 1974-cü ildə yaradılmış Ümumdünya Ərzaq Şurası fəaliyyət göstərmişdir. Təşkilatın 1977-ci ildə fəaliyyəti dayandırılmış və funksiyaları FAO-ya keçirilmişdir.

Dünya ərzaq probleminin həllində BMT-nin ixtisaslaşmış təşkilatı kimi1977-ci ildən fəaliyyətə başlamış Kənd Təsərrüfatının inkişafı üzrə Beynəlxalq Fond inkişaf etməkdə olan ölkələrin ərzaq vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına köməklik göstərməkdə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Fondun ali məqsədi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kənd yoxsulluğunun ləğvidir. Mənzil-qərargahı İtaliyanın paytaxtı Roma şəhərində yerləşir.

FAO və DST ərzaq məhsullarına vahid beynəlxalq standartların yaradılması üzrə birgə proqramı həyata keçirirlər. Bu məqsədlə 1963-cü ildə Kodeks Alimentarius (latınca Codex Alimentarius-qida kodeksi) adlanan beynəlxalq komissiya təşkil edilmişdir. Komissiya işində FAO komitələri tərəfindən qəbul edilmiş tövsiyələrə əsaslanır və onun əsas vəzifəsi standartların layihələrinin hazırlanması üzrə işləri koordinasiya etməkdir.

İqtisadçı alim A.Abbasovun fikirlərinə görə dünya miqyasında beynəlxalq ərzaq təhlükəsizliyi sistemini reallaşdırmaq məqsədilə ixtisaslaşmış institusional orqanlar fəaliyyət göstərir. Həmin

qurumlar Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatının İnkişafı Fondu, Beynəlxalq Fövqaladə Ərzaq Ehtiyatları Fondu, Ərzaq yardımı Haqqında Beynəlxalq Konvensiya, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ərzaq idxalına çəkilən xərclərin maliyyələşməsi üzrə Beynəlxalq Valyuta Fondunun müvafiq orqanları dünya miqyasında ərzaq probleminin kəskinləşməsinin qarşısını almaq, iqtisadi cəhətdən zəif ölkələrdə aclıq təhlükəsini aradan qaldırmaq üçün fəaliyyət göstərir [4; səh. 172;173].

Ümumiyyətlə müasir dövrdə dünyada ərzaq təhlükəsizliyi və ərzaq əlçatanlığı ilə bağlı bir sıra ciddi problemlər mövcuddur. 2025-ci ilin son hesabatlarına əsasən bu sahədəki vəziyyət belədir.

Qlobal Ərzaq Təhlükəsizliyi Problemləri

- Aclıq və qida çatışmazlığı:

2024-cü ildə dünyada təxminən 673 milyon insan aclıqla üzləşib, bu da qlobal əhalinin 8,3%-ni təşkil edir. Bu rəqəm əvvəlki illərlə müqayisədə bir qədər azalsa da, Afrika və Qərbi Asiyada aclıq artmaqda davam edir.

- Qida inflyasiyası:

Son illərdə ərzaq qiymətləri ümumi inflyasiyadan daha sürətlə artıb. Məsələn: 2023-cü ilin yanvarında qida inflyasiyası 13,6% səviyyəsinə çatıb, bu da ümumi inflyasiyadan 5,1 faiz bəndi yüksəkdir.

- Sağlam qidalanmanın əlçatan olmaması:

2024-cü ildə 2,6 milyard insan sağlam qidalanma üçün lazım olan ərzaqları ala bilməyib. Bu xüsusilə aşağı gəlirli ölkələrdə daha kəskin hiss olunur.

Ərzaq əlçatanlığına təsir edən amillər də mövcuddur.

- İqlim dəyişikliyi: Ekstremal hava hadisələri (quraqlıq, daşqın, fırtına) kənd təsərrüfatına ciddi zərbə vurur və məhsuldarlığı azaldır.
- Münaqişələr və müharibələr, silahlı qarşıdurmalar ərzaq istahsalını və tədarük zəncirini pozur.
- İqtisadi şoklar. Pandemiya və qlobal iqtisadi dalğalanmalar ərzaq bazarlarında qeyri-sabitlik yaradır.
- Siyasət və idarəetmə. Bəzi ölkələrdə ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı siyasətlərin zəifliyi və koordinasiyanın olmaması vəziyyəti daha da çətinləşdirir.

Bu sahədə daha ətraflı məlumat BMT-nin 2025-ci il ərzaq təhlükəsizliyi hesabatında və UNİCEF – in qida əlçatanlığı daxilində geniş məlumat verilmişdir.

Azərbaycanda isə ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində vəziyyət ümumilikdə müsbət istiqamətdə inkişaf edir. Lakin bəzi çağırışlar da qalmaqdadır. Son illərdə həm beynəlxalq təşkilatların, həm də yerli qurumların təşəbbüsləri bu sahədə dayanıqlı sistemlərin qurulmasına yönəlib. Ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyinin son göstəriciləri və təşəbbüsləri də mövcuddur, müsbət addımlar atılır. Misal olaraq FAO-nun qiymətləndirilməsini göstərə bilərik. BMT-nin Ərzaq və Kənd təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyi sistemlərinin qurulmasını dayanıqlı və inklüziv adlandırıb. FAO nümayəndəsi Nasar Hayat bildirib ki, bu sahədə Azərbaycan liderlik göstərir və beynəlxalq çərçivələrdə inteqrasiya olunmuş sistemlər qurur. Daha sonra Milli qurumların rolunu da misal göstərmək olar. Kənd təsərrüfatı Nazirliyi, Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi və Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi İnstitutu bu sahədə əsas tərəfdaşlardır və FAO ilə sıx əməkdaşlıq edirlər və s. Bunlardan əlavə, ADB və Araz Supermarket layihəsi də bu sahədə geniş vüsət alıb. Asiya İnkişaf Bankı (ADB) və Araz Supermarket arasında imzalanmış saziş çərçivəsində 200 yerli fermer tədarük zəncirinə daxil edilib, çoxsaylı iş yerləri açılıb, keyfiyyətli və əlçatan qida məhsulları təmin olunub. Bu sırada mövcud çağırışlar da olunur. Azərbaycanda fermerlərin əksəriyyəti kiçik sahibkarlardır və onlar iqlim dəyişiklikləri, su çatışmazlığı və bazara çıxış imkanlarının məhdudluğu kimi problemlərlə üzləşirlər. İqlim riskləri, torpağın şoranlaşması, yeni zərərvericilərin yayılması və temperaturun artması kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını risk altına alır.

Azərbaycan “Aclığa son” adlı BMT – nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədinə uyğun olaraq ərzaq təhlükəsizliyi və qidalanma sahəsində milli göstəricilər müəyyən edib. Bu göstəricilər rəsmi SDG portalında təqdim olunub.

Nəticə və tövsiyələr

Dünyada ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün:

- Dayanıqlı kənd təsərrüfatı sistemləri qurulmalı;
- Qida qiymətlərinin sabitliyi üçün effektiv siyasətlər tətbiq olunmalı;
- Aşağı gəlirli əhali üçün sosial müdafiə proqramları gücləndirilməli;
- Qida təhlükəsizliyi üzrə maarifləndirmə aparılmalı - istehlakçılar arasında sağlam qidalanma və ərzaq israfının qarşısının alınması təşviq edilməlidir və s.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına dair 2017-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı". Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 iyul 2017-ci il tarixli Sərəncamı.
2. Quliyev E.A. Qida təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi problemləri və starteji istiqamətləri. "Kooperasiya" nəşriyyatı – 2020. Səh. 215.
3. Hacızadə E.M. Dünya iqtisadiyyatı və Azərbaycan. Səh.566.
4. Abbasov A.F. Ərzaq təhlükəsizliyi. Bakı -2007. Səh 172-173.
5. Quliyev E.A. Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi; reallıqlar, çağırışlar və perspektivlər. Bakı – 2018, səh. 69-70.

Арзу Нуреддин кызы Рустамова
д.ф.э. Азербайджанского Университета Кооперации
arzurustamova61@gmail.com

Глобальная продовольственная проблема и направления обеспечения продовольственной безопасности

Резюме

Цель презентации - производство, распределение, обмен и потребление продуктов питания заключается в сохранении функциональности мировой хозяйственной системы.

Методология исследования-в исследовательской работе использовались предложения, нововведения, методы сравнительного анализа и системного подхода.

Прикладная значимость исследования - сохранение продовольственной безопасности под влиянием глобальных климатических изменений в современную эпоху, расширение, а также увеличение производства продуктов питания в период развития технологий, развитие отраслей сельскохозяйственного сектора, а также аграрного сектора на основе высоких технологий, обеспечение населения здоровым питанием.

Результат продвижения - создание регулируемых на международном уровне национальных продовольственных запасов, международная защита развитых стран от негативных проявлений процесса их глобализации за счет неуклонного увеличения их доли в международной торговле сельскохозяйственной продукцией и др. предназначен для записи вопросов.

Оригинальность и научная новизна исследования - необходимо усилить систему предварительного оповещения о нехватке продовольствия, осуществлять мониторинг рынков на международном уровне, вкладывать больше инвестиций , формировать механизмы саморегулирования продовольственных товаров каждой страны и т.д. предусмотрены такие вопросы, как.

Ключевые слова: международная продовольственная безопасность, сельскохозяйственная продукция, продовольственное снабжение, глобальная продовольственная проблема.

Arzu Nureddin Rustamova
PhD Azerbaijan Cooperation University
arzurustamova61@gmail.com

Global food problem and food security directions

Summary

The purpose of the presentation - the production, distribution, exchange and consumption of food-is to preserve the functionality of the world economic system.

Methodology of the study-in the research work, proposals, innovations, methods of comparative analysis and systematic approach were used.

The applied significance of the research is the preservation of food security under the influence of global climate change in the modern era, the expansion and increase of food production during the period of technological development, the development of agricultural sectors, as well as the agricultural sector based on high technologies, providing the population with a healthy diet.

The result of the promotion is the creation of internationally regulated national food stocks, international protection of developed countries from the negative effects of their globalization process due to a steady increase in their share in international agricultural trade, etc. It is intended for recording questions.

The originality and scientific novelty of the research - the system of advance notification of food shortages should be strengthened, monitoring of markets on an international scale , investing more investments, the formation of mechanisms of self-regulation of food products of each country, etc. such issues are intended.

Keywords: international food security, agricultural products, food supply, global food problem.

UOT 338.24

Murad Nizaməddin oğlu ƏLİYEV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı
Email: eliyevm867@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.341

AQROBİZNESİN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONUN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Aqrobiznesin xarakterik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və nəzərə alınmasının həmin biznes subyektlərinin davamlı inkişafına təsirinin aşkara çıxarılması tədqiqatın məqsədidir.

Tədqiqatın metodologiyası - Tədqiqat zamanı sistem və kompleks yanaşmalardan, induksiya və deduksiya metodlarından, marketinq müşahidələrindən və iqtisadi statistik təhlildən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Tədqiqatda əksini tapmış təklif və tövsiyələrdən biznes subyektlərində istifadə edilməsi onların istehsal-satış fəaliyyətlərində meydana çıxa biləcək risklərin azaldılmasına və beləliklə də, həmin biznes subyektlərinin bazar fəaliyyətinin davamlılığına şərait yarada bilər.

Tədqiqatın nəticələri - Aqrar istehsalla məşğul olan biznes subyektlərində həmin biznesin xarakterik xüsusiyyətlərinin kompleks və sistemli şəkildə nəzərə alınması əsasında onun təşkili və idarə edilməsinə dair verilmiş təkliflər tədqiqatın nəticələridir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Aqrar istehsalla məşğul olan biznes subyektlərinin fəaliyyətlərinin davamlılığının təmin edilməsi probleminin həllinə dair verilmiş təkliflər tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyidir.

Açar sözlər: aqrar-ərzaq kompleksi, aqrobiznes, ailə təsərrüfatları, bazar fəaliyyəti, davamlı inkişaf.

Giriş

Məlum oldğu kimi, aqrar-ərzaq kompleksinin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarını istehsal vasitələri ilə təchiz edən, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edilən, həmçinin emal və qida sənayesində və istehsal edilmiş məhsulların saxlanılması və istehlakçılara çatdırılması sahələrində bizneslə məşğul olan subyektlərin hamısının fəaliyyəti aqrobiznesə aid edilir. Aqrobiznes kənd təsərrüfatı xammalının istehsalı, onun emalı, saxlanılması, nəqli və istehlakçılara çatdırılması proseslərinin birləşdirilməsi nəticəsində fəaliyyət göstərir.

Aqrar-ərzaq kompleksinin yuxarıda sadalanan sahələrinin hər birində biznesin özünəməxsus xüsusiyyətləri var və həmin xüsusiyyətlərin xarakterik cəhətlərini bilmək müvəffəqiyyətli bizneslə məşğul olmağa imkan yaradır. Bu sahələr sırasında aqroməhsul istehsalı mərkəzi vəsilə kimi özünü göstərir, ona görə də sözügedən sahədə biznesin xarakterik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Aqrobiznesin xarakterik xüsusiyyətləri

Əslində aqrar istehsalda aqrobiznesin xarakterik xüsusiyyəti daha çox kənd təsərrüfatı istehsalının xarakterik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Bu baxımdan aqrobiznesin xarakterik xüsusiyyəti kənd təsərrüfatı istehsalının xarakterik xüsusiyyəti ilə qarşılıqlı əlaqəli və yaxud başqa sözlə desək, çulğalaşmış şəkildə öyrənilməlidir.

Aqrobiznesin *birinci ən mühüm xarakterik xüsusiyyəti* bu sahədə torpağın başlıca istehsal vasitəsi kimi istifadə edilməsidir. Torpaq düzgün istifadə edildikdə istehsal prosesindəki başqa resurslardan fərqli olaraq nəinki aşınmır, əksinə, onun keyfiyyət xüsusiyyətləri daha da yaxşılaşa bilir və istehsalın davamlı olmasına şərait yaranır.

İkinci xarakterik xüsusiyyət onunla əlaqədardır ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı prosesində bitkilər və heyvanlar istehsalın spesifik vasitələri rolunu oynayır, onların inkişafı bioloji qanunlar və qanunauyğunluqlar əsasında baş verir. Bu qanunauyğunluqların başa düşülməsi müvəffəqiyyətli bizneslə məşğul olmağa imkan yaradır.

Üçüncü xarakterik xüsusiyyət aqrobiznesin nəticələrinin torpaq-iqlim şəraitindən asılı olması ilə bağlıdır. Ölkənin müxtəlif regionlarında olan torpaqların keyfiyyət xarakteristikaları fərqli olduğundan, fərqli sahələrdə fərqli bitkilər becərilir. Bu, biznesin nəticələrinə təsir edir və hansı sahələrdə hansı bitkilərin becərilməsinin daha çox fayda verə biləcəyinin irəlicədən əsaslandırılmasını şərtləndirir.

Dördüncü xüsusiyyət aqroistehsalda iş dövrü ilə istehsal dövrünün üst-üstə düşməməsi ilə əlaqədardır. Bu xüsusiyyət kənd təsərrüfatı istehsalının mövsümiliyini şərtləndirir və bu sahədə istehsalın təşkilinə, onun texniki və əmək resursları ilə təchiz olunmasına bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir.

Beşinci xüsusiyyət kənd təsərrüfatında istehsal edilən məhsulların bir qisminin sonradan sahənin özündə istifadə edilməsilə bağlıdır. Belə ki, mütəxəssislərin qənaətinə görə, sözügedən məhsulların təqribən 20 % - i bilavasitə sahənin özündə istifadə edilir və bu məhsullara toxum, gübrə, yem və s. aiddir.

Altıncı xarakterik xüsusiyyət aqroməhsullara tələbin qeyri-elastikliyi ilə bağlıdır. Bu xüsusiyyət qısamüddətli dövrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan sahibkarların məhsullarının reallaşdırılmasından daxil olan gəlirlərin səviyyəsinə təsir göstərir. Bu sahədə məşğul olan sahibkarların və ailə təsərrüfatlarının gəlirlərində kənd təsərrüfatı məhsullarının payı azalmağa meylli olur və bu da biznesin həyata keçirilməsinə təsirsiz ötüşmür. Deyilənlər həm də ölkəmizin ailə və ev təsərrüfatlarının timsalında müşahidə edilir.

Yeddinci xüsusiyyət kənd təsərrüfatı istehsalının bu sahəyə istehsal ehtiyacını ödəmək üçün resurslar təklif edən sahə ilə, eyni zamanda kənd təsərrüfatı məhsullarına tələb irəli sürən sahənin inhisarçılığı ilə qarşılaşmasında özünü göstərir. Kənd təsərrüfatının bu sahələrin inhisarçı təsirlərinə məruz qalması sözügedən sahədə sahibkarların fəaliyyətini daha da çətinləşdirir və biznes üçün əngəllər yarada bilir. Belə vəziyyət əlaqədar dövlət strukturları tərəfindən aqroməhsulların istehsalı ilə məşğul olan subyektlərin fəaliyyətinin müdafiə edilməsini şərtləndirir. Hazırda ölkəmizin aqroməhsul istehsalçılarını bazarın dağıdıcı təsirlərindən müdafiə etmək üçün geniş spektrli müdafiə tədbirləri həyata keçirilir və bu tədbirlər davamlı xarakter daşıyır.

Səkkizinci xarakterik xüsusiyyət aqroməhsulların əhəmiyyətli hissəsinin çoxsaylı kiçik təsərrüfatlar tərəfindən istehsal edilib xırda həcmlərlə bazara təklif edilməsilə bağlıdır. Belə şəraitdə əlahiddə şəkildə fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları bazar qiymət səviyyələrinə təsir göstərə bilmir, nəticədə onlar aşağı gəlirlilik səviyyəsilə kifayətlənməyə məcbur olurlar. Bu neqativ meylin qarşısının alınması aqrobiznesin dövlət tərəfindən müdafiə edilməsini zəruri edir.

Sonuncu xarakterik xüsusiyyət aqroməhsulların istehsalının həyata keçirildiyi ərazilərin (yerləşmə yerlərinin) pərakəndəliyi və sözügedən yerlərdə bazar infrastrukturunun lazımi səviyyədə inkişaf etməməsi ilə əlaqədardır. Belə vəziyyət kənddən əmək resurslarının axınına və aqrobiznesin həyata keçirilməsinə neqativ təsir göstərə bilir.

Yuxarıda göstərilən xarakterik xüsusiyyətlərin nəzərə alınmaması bu sahədə bizneslə məşğul olanların risklə qarşılaşmalarına səbəb ola bilir. Bu, istehsalla əlaqədar olan risklərdir. Sözügedən biznesdə istehsal riski ilə yanaşı, həm də bazar və maliyyə riskləri də özünü göstərir. “Bazarı tanımaq məcburi tələbdir, onun daimi və fasiləsiz surətdə öyrənilməsi zəruridir. Bazarı daimi surətdə izləməyən insan çətin ki, ciddi müvəffəqiyyət əldə etsin”[6, s.14].

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, kənddə sahibkarlığın cəlbedici və üstün cəhətləri də vardır. Belə ki, aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyəti təmiz hava şəraitində, təbiətlə üzvi surətdə təmasda olmaqla baş verir. Bununla yanaşı, həm də əlverişli hava və iqlim şəraitində kənd təsərrüfatı istehsalının nəticələri gözlənildiyindən daha da çox ola bilir. Sadalananlar kənddə sahibkarlığın üstün

və cəlbedici tərəfləri kimi qiymətləndirilir.

Kənd təsərrüfatında əvəzolunmaz resurs kimi torpağın qiyməti fasiləsiz olaraq yüksəlir ki, buna da səbəb əhalinin ildən-ilə çoxalması və bu səbəbdən kənd təsərrüfatı xammalına və ərzaq məhsullarına tələbin artımı ilə əlaqədardır. Belə vəziyyətin yaranması həm də sənaye müəssisələrinin və şəhərlərin salınmasına ayrılan torpaqların sahəsinin artımı ilə bağlıdır. Bütün bunlar aqrobiznesin ən vacib xüsusiyyətlərindən biri və birincisi kimi torpaqlardan istifadəyə xüsusilə qayğı ilə yanaşılmasını tələb edir.

Torpaqlardan istifadəyə lazımi qayğı göstərilmədikdə onların təsərrüfat dövriyyəsindən çıxması (şoranlaşma, bataqlıqların yaranması və s. səbəblərlə bağlı) qaçılmaz olur. Ona görə də, fikrimizcə, torpağın kənd təsərrüfatında başlıca istehsal vasitəsi olması nəzərə alınmaqla, onun gələcək nəsillər üçün istehsal prosesinin davam etdirilməsinə yararlı vəziyyətdə qorunub saxlanılmasına nail olmaq və beləliklə də, davamlı inkişaf probleminin həllinə diqqət yetirilməsinə ciddi fikir verilməlidir.

Aqrobiznesin inkişafına təsir edən amillər

Onu da qeyd edək ki, aqrobiznesin xarakterik xüsusiyyəti nəinki təbii amillərlə, eyni zamanda həm də kompleks təşkilati-iqtisadi amillərlə bağlıdır. Torpaq kənd təsərrüfatı istehsalında başlıca istehsal vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də istehsalın başqa amillərinin (məsələn, fiziki və maliyyə kapitalının) tətbiqi üçün obyekt rolunu oynayır.

Kənd təsərrüfatı istehsalında hansı texnikanın və texnologiyanın tətbiqinin zəruri olduğuna gəlincə, bu, aqrobiznesin səmərəliliyindən və bu bizneslə məşğul olunan müəssisə və təsərrüfatların ölçülərindən asılıdır. Kənd təsərrüfatında tətbiq edilən texnika və texnologiyalar kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olunan müəssisə və təsərrüfatların ölçülərinə adekvat olduqda aqrobiznesin səmərəliliyi də yüksək olur və deməli, həmin biznes subyektlərinin bazar fəaliyyətlərini davam etdirmək imkanları bir o qədər geniş olur.

Aqrobiznesin nəticələri təsərrüfatçılıq formalarının düzgün seçimi ilə bilavasitə əlaqədardır. Tarixi inkişaf xüsusi mülkiyyətin ictimai mülkiyyətlə müqayisədə özünü daha çox doğrultduğunu və üstünlüyünü sübut etmişdir.

Bunun nəticəsidir ki, ölkəmizin aqrar sahəsində əsaslı islahatlar aparılmış və çoxsaylı müxtəlif təşkilati-hüquqi formalı müəssisə və təsərrüfatlar yaradılmışdır. Hazırda aqrar sahədə mövcud olan istehsal resursları həmin müəssisə və təsərrüfatlar arasında rəqabət mübarizəsi yolu ilə bölüşdürülür və daha səmərəli fəaliyyət göstərən bazar subyektinin (bizneslə məşğul olan strukturun) fəaliyyətini davam etdirmək imkanı da bir o qədər çox olur. Xüsusi mülkiyyətin özünə gəldikdə, qeyd edə bilərik ki, bu mülkiyyət müxtəlif təsərrüfatçılıq formalarından - fərdi, ailə, kollektiv və s. istifadəni nəzərdə tutur.

Hazırda ölkəmizin kənd təsərrüfatında istehsal edilən bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının böyük əksəriyyəti fərdi sahibkar, ailə-kəndli və ev təsərrüfatlarının payına düşür. 2023-cü ilin məlumatlarına görə ölkə üzrə istehsal edilən bitkiçilik məhsullarından dənli və dənli-paxlalıların 84,6%-i, kartofun 97,6%-i, tərəvəzin 88,5%-i, bostan məhsullarının isə 99,5%-i fərdi sahibkar, ailə-kəndli və ev təsərrüfatlarının payına düşmüşdür. Qeyd edilən ildə heyvandarlıq məhsullarından ətin (kəsilmiş çəkidə) istehsalının 83,3%-i, südün 95,4%-i, yumurtanın isə 51,7%-i ailə-kəndli, fərdi sahibkar və ev təsərrüfatlarının hesabına istehsal edilmişdir.

Ailə-kəndli və ev təsərrüfatlarında kənd təsərrüfatı məhsullarının əhəmiyyətli hissəsinin istehsal edilməsinə baxmayaraq, son illər bu məhsulların satışından daxil olan gəlirlərin kənddə yaşayanların (ailə və ev təsərrüfatları) gəlirlərində payı azalma istiqamətində olmuşdur. Bunu aşağıdakı cədvəllərin məlumatları da göstərir. (cədvəl 1 və cədvəl 2)

Cədvəl 1-in məlumatlarından göründüyü kimi, 2017-ci illə müqayisədə 2023-cü ildə kənddə yaşayanların aylıq gəlirləri 28,4 %, muzdlu işlə əlaqədar olan gəlirlər 56,7% artdığı halda, özünüməşğulluqdan gəlir cəmi 12,9% artmışdır. Burada onu da qeyd edək ki, bu gəlir qrupunun tərkibinə kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından daxil olan gəlirlər daxildir və bu gəlirlərin artımı təhlil edilən illər ərzində cəmi 7,0 % təşkil etmişdir.

Cədvəl 1.

Kənd yerləri üzrə əhalinin gəlirləri, ayda adambaşına gəlirlər, manatla

	Kənd yerləri üzrə							2023-cü ildə 2017-ci ilə nisbətən, %
	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	
Gəlirlər, cəmi	256,8	265,4	280,8	280,1	288,7	312,7	329,8	128,4
o cümlədən								
Muzdlu işlə əlaqədar əldə edilən gəlirlər	56,4	61,9	69,6	72,5	75,1	84,0	88,7	156,7
Özünüməşğulluqdan gəlirlər	128,8	130,0	131,3	124,0	127,6	137,1	145,4	112,9
Ondan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalından əldə edilən gəlirlər	67,4	67,4	67,9	65,7	65,3	69,2	72,1	7,0
Mülkiyyətdən gəlirlər	1,5	1,6	1,6	1,2	0,8	0,8	0,8	53,3
Alınmış cari transfertlər	41,5	42,9	47,0	54,9	57,9	60,5	64,1	154,5
Digər gəlirlər	28,6	29,0	31,3	27,5	27,3	30,3	30,8	107,7

Mənbə: Cədvəl DSK-nın məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Əlbəttə, aqroməhsulların satışından daxil olan gəlirlərin bu qədər aşağı templə artımına çoxsaylı amillər təsir göstərir və bu amillər sırasında aqrar sahədə biznesin xarakterik xüsusiyyəti də yer alır. Bu xarakterik xüsusiyyətlərin bizneslə məşğul subyektlər tərəfindən yetərli səviyyədə öyrənilməsi və nəzərə alınması sözügedən fəaliyyətdə risklərin səviyyəsini azaltmağa, biznes subyektlərinin gəlirlilik səviyyəsini yüksəltməyə və onların bazar fəaliyyətinin davamlılığına daha yaxşı imkan yarada bilər.

Son dövrlər aqrobizneslə məşğul olanların gəlirlərinin tərkibində kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından daxil olan gəlirlərin azalmasına dair növbəti cədvəlin və diaqramın məlumatları daha dolğun təsəvvür yaradır (cədvəl 2 və diaqram 1).

Cədvəl 2.

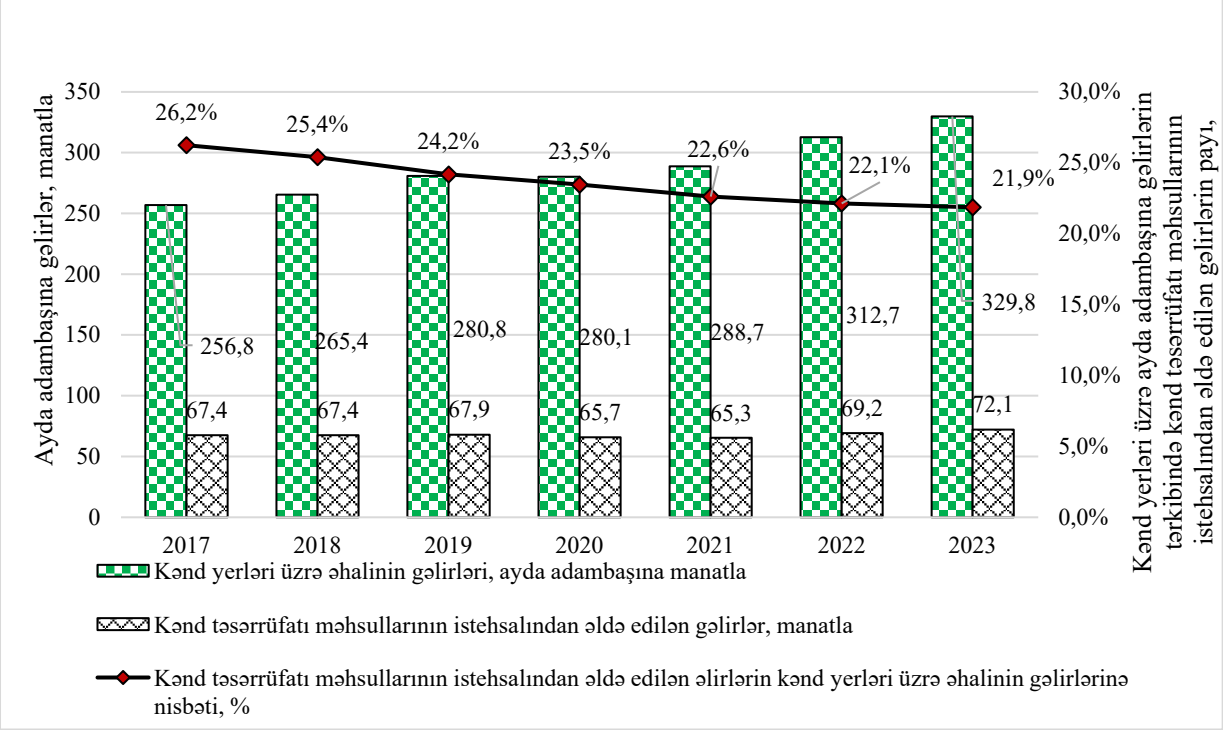
Kənd yerləri üzrə əhalinin gəlirlərinin mənbələrə görə bölgüsü

	Kənd yerləri üzrə							2017-ci illə müqayisədə 2023-cü ildə artma/+/, azalma /-/
	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	
Gəlirlər, cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
o cümlədən								
Muzdlu işlə əlaqədar əldə edilən gəlirlər	22	23,3	24,8	25,9	26,0	26,9	26,9	4,9
Özünüməşğulluqdan gəlirlər	50,1	49,0	46,8	44,2	44,2	43,8	44,1	-6,0
Ondan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalından əldə edilən gəlirlər	26,2	25,4	24,2	23,4	22,6	22,1	21,9	-4,3
Mülkiyyətdən gəlirlər	0,6	0,6	0,6	0,4	0,3	0,3	0,3	-0,3
Alınmış cari transfertlər	16,1	16,2	16,7	19,7	20,1	19,4	19,4	3,3
Digər gəlirlər	2,9	2,8	2,8	2,3	2,0	2,0	1,9	-1,0

Mənbə: cədvəl DSK-nın məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, təhlil edilən illər ərzində kənddə yaşayanların aylıq gəlirlərinin tərkibində kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından daxil olan gəlirlərin tutduğu pay 26,2%-dən 21,9%-ə qədər və yaxud başqa sözlə desək, 4,3% bənd azalmışdır. Sözügedən göstərici üzrə azalma əvvəlki illərdə də davamlı olaraq müşahidə edilmişdir. Fikrimizcə, bunun başlıca səbəblərindən biri kənd təsərrüfatı məhsullarının satışını sivil qaydada təşkil etmək üçün müvafiq infrastrukturun olmamasıdır. Bunu bazarlar üzrə apardığımız marketinq müşahidələri də təsdiqləyir. Belə ki, çoxsaylı marketinq müşahidələri göstərir ki, ərzaq kimi istifadə edilən kənd təsərrüfatı məhsullarının əhəmiyyətli hissəsi aralıq vasitəçilərdən keçməklə istehlakçıya çatır. Belə vəziyyət məhsulların istehlak qiymətlərinin yüksəlişinə, onların rəqabətqabiliyyətliliyinin azalmasına və beləliklə də, aqrobiznesin təşkilinə neqativ təsir göstərir. Çünki belə vəziyyətdə istehlakçının əldə etdiyi məhsullara görə ödədiyi pul vəsaitinin daha çox hissəsi aralıq vasitəçilərə çatır, nəticədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə bağlı biznesin səmərəliliyi azalır və biznes subyektlərinin fəaliyyətlərini davam etdirmək imkanları daha da məhdudlaşır.

Bunun qarşısının alınması üçün bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrin kənd təsərrüfatı məhsullarının satış infrastrukturunun təşkili sahəsində təcrübəsi öyrənilməli və ölkəmizdə tətbiqi həyata keçirilməlidir. Bu problemin həlli məqsədilə həm də aqrobizneslə məşğul olan subyektlər arasında kooperasiya-inteqrasiya əlaqələri gücləndirilməli və tərəfdaş marketinq münasibətləri inkişaf etdirilməlidir. “Kiçik kənd təsərrüfatı biznesi iri aqrar-sənaye biznesi ilə qarşılıqlı fəaliyyətə ehtiyac duyur. Ayrıca götürülmüş ailə-fermer təsərrüfatı standart məhsulun bazara axınını təmin etmək iqtidarında deyil. Bunun üçün bir çox fermerlərin səylərini birləşdirmək lazımdır. Belə birləşmə fermer kooperasiyası, fermerlərlə iri şirkətlər arasında kontraktasiyanın, kənd təsərrüfatı istehsalçıları ilə iri şirkətlərin inteqrasiyası əsasında mümkündür”[9, s. 166].

Diaqram 2. Kənd yerləri üzrə ayda adambaşına gəlirlərin dinamikası, manatla

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı sahəsində bizneslə məşğul olanların fəaliyyətinin yüksək nəticəliliyinə nail olmaq üçün həmin subyektlərin istehsal-satış fəaliyyətinin marketinq idarəedilməsinə fikir verilməlidir. Marketinq idarəetmə sayəsində bu subyektlərin fəaliyyətini bazarın tələblərinə uyğunlaşdırmaq mümkündür.

Nəticə

Aqrar sahədə bizneslə müvəffəqiyyətli fəaliyyət sözügedən sahədə onun xarakterik xüsusiyyətlərini öyrənməyi tələb edir. Məqalədə nəzərdən keçirilən xarakterik xüsusiyyətlərin aqrobiznesdə kompleks və sistemli şəkildə nəzərə alınması sənayenin xammala, əhalinin isə ərzaq məhsullarına tələbatının daha dolğun ödənilməsinə və beləliklə də, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunma səviyyəsinin yüksəldilməsinə imkan yarada bilər.

Aqrar istehsalda aqrobiznes subyektlərinin fəaliyyətinin nəticəliliyi onların öz fəaliyyətlərində müasir idarəetmə metodu kimi marketinqin tətbiqini şərtləndirir. Təsadüfi deyil ki, marketinq biznesin fəlsəfəsi hesab edilir və bu metodu onun xarakterik cəhətlərini nəzərə almaqla tətbiq etmədən, aqrobiznes subyektlərinin fəaliyyətinin uzunmüddətli dövrdə səmərəliliyini təmin etmək mümkünsüzdür. Aqrobiznes subyektlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyi həm də aqroməhsulların satış infrastrukturunun inkişafından və bu biznes subyektlərinin marketinq tərəfdaşları ilə əlaqələrinin formalaşdırılmasından asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. – Bakı, 2021.
2. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidetinin 2022-ci il 22 iyul tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
3. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, AR, DSK, statistik məcmuə, Bakı, 2024, 697 s.
4. Dayanıqlı inkişaf məqsədləri, AR, DSK, statistik icmal [Elektron resurs] /Bakı, 2024, 364 s.
5. Manafov, Q.N. Sahibkarlığın nəzəriyyəsi / Q. N. Manafov. – Bakı, 2011, - 158 c.
6. Агробизнес / Э. А. Петрович, Л. П. Лазерев, Е.Л. Демитриченко. – Горки: БГСХА, 2013.
7. Дешковская, Н.С. Эволюция теории агробизнеса / Н.С. Дешковская /. [Электронный ресурс].

URL: https://journals.tsu.ru/uploads/import/803/files/292-2-303.pdf

8. Международный агробизнес / Ю. Г. Козак, О. В. Захарченко, Р. Томанек, Я. Шолтысек, К. Лисецка , А. Козак, Н. С. Логвинрва, Е. В. Кравченко, Е. Н. Саковская, В. В. Попович /. 4-ое изд. перераб. и доп. – К.: Центр учебной литературы, 2013. – 306 с.
9. Узун В.Я. Крупный и малый бизнес в сельском хозяйстве России: адаптация к рынку и эффективность. – М.: - ФГНУ «Росинформагротех», 2005. – 184 с.

Мурад Низамеддин оглы Алиев
докторант Азербайджанского Университета Кооперации
Email: eliyevm867@gmail.com

Характерные особенности агробизнеса и факторы, влияющие на его развитие

Резюме

Цель исследования - Целью исследования является выявление влияния изучения и учета характерных особенностей агробизнеса на устойчивое развитие данных бизнес-субъектов.

Методология исследования - В процессе исследования были использованы системный и комплексный подходы, методы индукции и дедукции, маркетинговые наблюдения и экономико-статистический анализ.

Практическая значимость исследования - Применение представленных в исследовании предложений и рекомендаций в деятельности бизнес-субъектов может способствовать снижению рисков, возникающих в процессе их производственно-сбытовой деятельности, и, следовательно, обеспечению устойчивости их рыночной деятельности.

Результаты исследования - Результатами исследования являются предложения, разработанные на основе комплексного и системного учета характерных особенностей агробиз-

неса при его организации и управлении в субъектах, занятых аграрным производством.

Оригинальность и научная новизна исследования - Научная новизна и оригинальность исследования заключаются в предложениях, направленных на обеспечение устойчивости деятельности бизнес-субъектов, занимающихся аграрным производством.

Ключевые слова: агропродовольственный комплекс, агробизнес, семейные фермерские хозяйства, рыночная деятельность, устойчивое развитие.

Murad Nizameddin Aliyev
PhD Student, Azerbaijan Cooperation University
Email: eliyevm867@gmail.com

Characteristic features of agribusiness and factors affecting its development

Summary

Purpose of the research - The aim of the study is to identify the impact of studying and considering the characteristic features of agribusiness on the sustainable development of these business entities.

Research methodology - The study employed system and complex approaches, methods of induction and deduction, marketing observations, and economic-statistical analysis.

Practical significance of the research - The application of the proposals and recommendations presented in the study by business entities can contribute to reducing risks that may arise in their production and sales activities, thereby ensuring the sustainability of their market performance.

Research results - The results of the study include proposals developed on the basis of a comprehensive and systematic consideration of the characteristic features of agribusiness in its organization and management within entities engaged in agricultural production.

Originality and scientific novelty of the research - The originality and scientific novelty of the study lie in the proposed approaches to solving the problem of ensuring the sustainability of activities of business entities engaged in agricultural production.

Keywords: agri-food complex, agribusiness, family farms, market activity, sustainable development.

UOT 338.23

Ülvi Elçin oğlu BİLAL
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı
Email: bilalulvi@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.346

QİDA iSTEHSALÇILARININ RƏQABƏT QABİLİYYƏTİNİN ARTIRILMASI: ŞƏRTLƏR VƏ AMİLLƏR

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi: Bu araşdırmanın əsas hədəfi qida sənayesi istehsalçılarının rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına təsir edən şərtləri və amilləri elmi əsaslarla müəyyənləşdirmək, bu istiqamətdə yerli və beynəlxalq təcrübəni təhlil etmək və Azərbaycanda tətbiq edilə biləcək effektiv mexanizmləri təklif etməkdir.

Tədqiqat metodologiyası: Tədqiqat zamanı sistemli təhlil, müqayisəli qiymətləndirmə, SWOT, Benchmarking və Porter modeli kimi analitik yanaşmalar tətbiq olunmuşdur. Statistika və mənbə əsaslı araşdırmalardan istifadə edilməklə qida istehsalçılarının rəqabət qabiliyyətinə təsir edən amillər qiymətləndirilmişdir. Məlumatların təhlilində həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət metodları tətbiq edilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyət: Tədqiqat nəticələri qida sənayesində fəaliyyət göstərən istehsalçılar üçün strateji qərarların verilməsində, dövlət orqanlarının iqtisadi təşviq və inkişaf proqramlarının hazırlanmasında, həmçinin yeni məhsul və bazar yönümlü innovativ yanaşmaların tətbiqində praktiki əhəmiyyət daşıyır.

Əldə edilən nəticələr: Bu elmi iş nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, texnologiya və innovasiya səviyyəsi rəqabət qabiliyyətinə mühüm təsir göstərir; kadr potensialı və istehsal səmərəliliyi istehsal xərclərinə və məhsul keyfiyyətinə bilavasitə təsir edir; infrastruktur və logistika imkanları məhsulun bazara çıxışını və ixrac potensialını müəyyən edir; dövlətin dəstək proqramları sektorun inkişafı üçün əsas şərtdir; analitik qiymətləndirmə modellərinin (SWOT, Porter və s.) tətbiqi qərarların optimallaşdırılmasında vacibdir.

Orijinallıq və elmi yenilik: Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq Azərbaycanın qida sənayesində rəqabət qabiliyyəti müxtəlif ölkələrin təcrübələri ilə müqayisəli şəkildə qiymətləndirilmiş və institusional-strateji yanaşmalar əsasında analitik təhlil aparılmışdır. Orijinal töhfə həmçinin yerli istehsalçıların rəqabət strategiyalarının formalaşdırılması üçün konkret qiymətləndirmə alətlərinin təklif olunmasıdır.

Açar sözlər: rəqabət qabiliyyəti, qida sənayesi, Porter modeli, texnologiya, innovasiya.

Giriş

Qida sənayesi Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun əsas sahələrindən biri kimi milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsində mühüm rol oynayır. Rəqabətliliyin artırılması qida istehsalçılarına yalnız daxili bazarda deyil, həm də beynəlxalq səviyyədə uğurlu fəaliyyət imkanı yaradır. Bu baxımdan, sənayenin rəqabət qabiliyyətini şərtləndirən amillərin və hüquqi-institusional mühitin elmi cəhətdən təhlili zəruridir.

Qlobal iqtisadi sistemdə baş verən dəyişikliklər, ərzaq təhlükəsizliyi və yerli məhsulların dünya bazarlarında rəqabətə davamlılığının təmin olunması məsələsini ön plana çıxarmışdır. Pandemiya, iqlim dəyişikliyi və regional geopolitik qeyri-sabitlik kimi faktorlar ərzaq sektorunu strateji sahə kimi daha da aktuallaşdırır. Bu çərçivədə, qida istehsalçılarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması yalnız iqtisadi deyil, həm də sosial və ekoloji baxımdan zəruri və prioritet bir istiqamətdir. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyasında da qeyri-neft sektorunun şaxələndirilməsi və qida sənayesinin gücləndirilməsi mühüm yer tutur.

Hazırda Azərbaycanda qida sənayesində fəaliyyət göstərən müəssisələrin əksəriyyəti beynəlxalq

rəqabətə tam uyğunlaşa bilməmişdir. Texnoloji səviyyənin qeyri-bərabərliyi, istehsalın maya dəyərinin yüksək olması, keyfiyyət standartlarına uyğunluqda çətinliklər, ixrac potensialının məhdudluğu və institusional dəstəyin qeyri-effektivliyi bu sahənin inkişafını məhdudlaşdırır. Mövcud problem ondadır ki, rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına dair sistemli və analitik yanaşmalar yetərli səviyyədə tətbiq olunmur.

Qlobal ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, qida məhsullarına olan tələbin artması və tədarük zəncirində müxtəlif risklərin dərinləşməsi fonunda qida sənayesi strateji əhəmiyyətə malik sektora çevrilmişdir. Bu kontekstdə, qida istehsalçılarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması yalnız iqtisadi inkişafın deyil, həm də sosial rifahın və dayanıqlı ərzaq təminatının vacib komponenti kimi çıxış edir.

Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda diversifikasiya və ixrac yönümlü inkişaf strategiyalarına uyğun olaraq, qida sənayesinin rəqabət mühitində gücləndirilməsi prioritet istiqamətlərdən biri hesab olunur. Lakin mövcud vəziyyətdə rəqabət qabiliyyətinə təsir edən amillər kompleks şəkildə araşdırılmamış, mövcud şərtlərin analitik təhlilinə əsaslanan metodoloji yanaşmalar kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Bu səbəbdən, bu sahədə araşdırmaların aparılması elmi və praktiki baxımdan aktuallıq kəsb edir.

Bu araşdırmanın nəticələri qida sənayesi üzrə dövlət siyasətinin formalaşdırılmasına, özəl sektorun investisiya və innovasiya təşəbbüslərinin artırılmasına və bütövlükdə milli ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinə elmi-praktik əsas verəcəkdir.

Rəqabət qabiliyyətinin iqtisadi-institusional mahiyyəti və müasir qiymətləndirmə modelləri

Rəqabət qabiliyyəti iqtisadi subyektin – firma, sahə və ya ölkə səviyyəsində – digər analoji subyektlərdən daha üstün məhsul və xidmət istehsal etmək və bazarda daha geniş pay qazanmaq qabiliyyətidir. İqtisadi aspektdən bu qabiliyyət məhsulun keyfiyyəti, qiyməti, innovativliyi və səmərəliliyi ilə ifadə olunur [18, s. 12].

İnstitusional baxımdan rəqabət qabiliyyəti isə dövlət tənzimləməsi, hüquqi mühit, iqtisadi siyasət, vergi və gömrük rejimləri, subsidiyalar, infrastruktur təminatı və digər institusional amillərlə bağlıdır [19, s. 89].

Qida sənayesində bu iki yanaşma sintez olunaraq, həm firmadaxili istehsal göstəriciləri, həm də institusional dəstəyin səmərəliliyi nəzərə alınmalıdır. Məsələn, Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı üçün verilən güzəştli kreditlər və ixrac təşviqləri institusional rəqabət qabiliyyətini artıran amillərdir[11, s. 73].

Porter modelinə əsasən [17, s. 55], sənaye rəqabətliliyi: yeni rəqiblərin daxilolma təhlükəsi, alıcıların bazar gücü, təchizatçıların təsir imkanları, əvəzləyici məhsulların təzyiqi, sənaye daxilindəki rəqiblər arasında rəqabət kimi beş qüvvə əsasında formalaşır.

Qida sənayesində bu model məhsul qiymətlərinin təyini, bazar strategiyası və təchizat zəncirinin qurulması baxımından əhəmiyyətlidir.

GZİT təhlili (Güclü, Zəif tərəflər, İmkanlar və Təhdidlər) şirkətin strateji mövqeyini və resurs bazasını müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Qida istehsalçıları üçün güclü tərəflərə texnoloji baza, zəif cəhətlərə bazar biliklərinin məhdudluğu, imkanlara ixrac şəbəkələrinin genişlənməsi, təhdidlərə isə inflyasiya və idxal asılılığı daxildir [16, s. 223].

Benchmarking – rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə digər qabaqcıl müəssisələrin fəaliyyət göstəriciləri ilə müqayisə aparmaq metodudur [14, s. 41]. (Camp, 1989, s. 41) Qida sənayesində benchmarking məhsulun keyfiyyəti, xərclərin səmərəliliyi, marketinq strategiyaları kimi sahələrdə aparılır. Azərbaycanda bu yanaşma xüsusilə ixrac yönümlü şirkətlər üçün aktualdır [13, s. 64]. (Qasımov, 2020, s. 64)

Azərbaycanın qida sənayesində mövcud vəziyyətin təhlili

Rəqabət qabiliyyətinə təsir edən amilləri daxili və xarici amillər kimi təsnif edirlər [12, s. 108; 8, s. 44]. Daxili amillərə: xammal və kənd təsərrüfatı resurslarına çıxış imkanları; texnologiya və avadanlıqların səviyyəsi; peşəkar kadrların çatışmazlığı və istehsal mədəniyyəti; maliyyə resurslarına çıxışın məhdudluğu kimi amilləri aid edirlər.

Xarici amillər sırasına: ixrac bazarlarında sertifikat və texniki baryerlər; qlobal bazar qiymətlərində dalğalanmalar; regional rəqabət və idxal məhsullarının qiymət üstünlükləri; ticarət razılaşmaları və geosiyasi risklər daxildir.

Azərbaycan hökuməti qida sənayesinin inkişafı üçün bir sıra təşviq mexanizmləri tətbiq edir[1, s. 53; 5, s. 39]:

- “Aqrar Sığorta Fondu” və subsidiyaların verilməsi;
- Sahibkarlığın İnkişafı Fondu vasitəsilə güzəştli kreditlər;
- İxrac təşviqləri və xarici bazarlara çıxış dəstəyi;
- “Milli İxrac Strategiyası 2020–2025” Proqramı;
- “Kənd Təsərrüfatı və Qida Sənayesinin Rəqəmsallaşdırılması” təşəbbüsü.

İstehsal göstəricilərinin təhlili zamanı məlum olmuşdur ki, Azərbaycanın qida sənayesində ümumi istehsal həcmi 2022-ci ildə 4.8 milyard manat təşkil etmişdir. Burada əsas məhsullar sırasına aşağıdakılar daxildir: süd və süd məhsulları; ət və ət məhsulları; çörək və un məmulatları; şirniyyat və konservləşdirilmiş məhsullar [8, s. 44].

İxrac göstəricilərinə əsasən, 2022-ci ildə ərzaq məhsullarının ixracı 965 milyon ABŞ dollarına bərabər olmuşdur. Əsas ixrac bazarları: Rusiya, BƏƏ, Gürcüstan, Qazaxıstan və Türkiyə[10, s. 27].

Son illər ərzində ölkədə baş verən iqtisadi proseslər, pandemiya dövründə və post-pandemiya mərhələsində həyata keçirilmiş dövlət siyasətləri, həmçinin region ölkələrinin təcrübələri əsasında qida sənayesi sahəsində rəqabət qabiliyyətinə təsir edən əsas faktorlar araşdırılmışdır (Cədvəl 1.).

Cədvəl 1.

2015-2023-cü illərdə Azərbaycanın qida sənayesində əsas istehsal göstəriciləri

İl	Ümumi istehsal (mlrd manat)	Ərzaq ixracı (mln USD)	İdxal asılılığı \(%)	Rəqabət Səviyyəsi (1–5)	Dövlət subsidiyası (mln manat)
2015	2.6	482	52%	2.1	35
2016	2.8	510	50%	2.3	40
2017	3.1	575	47%	2.5	48
2018	3.5	635	45%	2.6	55
2019	3.7	675	43%	2.7	63
2020	3.9	712	41%	2.8	80
2021	4.2	805	38%	3.2	92
2022	4.8	965	35%	3.5	110
2023	5.3	1120	32%	3.8	125

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi və Dövlət Gömrük Komitəsi (2015-2023).

Pandemiya dövründə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün daxili istehsalın genişləndirilməsi məqsədilə dövlət subsidiyaları artırılmış, eyni zamanda logistik mərkəzlərin yaradılması təşviq olunmuşdur. Post-pandemiya dövründə isə qida klasterlərinin yaradılması təşəbbüsü irəli sürülmüşdür [2, s.37]. Bundan əlavə, 2021-ci ildən başlayaraq ərzaq məhsulları üzrə texnoloji modernizasiya fondları tətbiq edilir [6, s. 42].

Texnologiya üzrə: Qida sənayesində idxal texnologiyalarının payı yüksək olaraq qalır. Türkiyə və Almaniya ilə müqayisədə istehsalatda avtomatlaşdırmanın tətbiqi aşağı səviyyədədir.

Kadr potensialı üzrə: Peşə təhsili sisteminin zəif inkişafı ixtisaslı işçi çatışmazlığına səbəb olur [7, s. 60].

Logistika və xammal üzrə: Gürcüstan və Polşa kimi ölkələrdə logistik infrastruktur inkişaf etmişdir, lakin Azərbaycanda regionlararası daşıma və saxlanma imkanları məhduddur[20].

İdxal asılılığı: Ermənistan, Çin kimi ölkələrlə müqayisədə idxal asılılığı 2023-cü ildə hələ də 36.9%-dir [15]. Azərbaycan qida sənayesində müasir texnologiyaların tətbiqi FAO və UNIDO

kimi beynəlxalq qurumların tövsiyələri ilə dəstəklənir. Rəqabətə davamlı məhsul istehsalı üçün texnoloji yeniliklər və ARPA vasitəsilə dəstəklənən innovasiya layihələri ön plandadır [15, s. 21].

Bütün bunları nəzərə alaraq, hesab edirik ki, yaxın perspektivdə bir sıra mühüm tədbirlərin reallaşdırılmasına ehtiyac vardır. Belə ki, tez bir zamanda ölkə səviyyəsində daxili istehsalın texnoloji modernizasiyası təşviq olunmalı, peşə təhsili proqramları və texniki təlimlər genişləndirilməli, idxaldan asılılıq azaldılmalı, yerli resurs bazaları gücləndirilməli, logistika və saxlama infrastrukturuna dövlət investisiyası artırılmalıdır.

Qida istehsalçılarının rəqabət qabiliyyətinə təsir edən şərtlər və amillər üzrə analitik qiymətləndirmə

Qlobal bazarda qida istehsalı sahəsində rəqabətin güclənməsi, istehsalçıların strateji yanaşmalarını və idarəetmə bacarıqlarını inkişaf etdirməsini tələb edir. Bu tədqiqatda rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün əsas şərtlər və amillər, GZİT təhlili, benchmarking metodologiyası və dövlət siyasətləri nəzərdən keçirilmişdir.

Rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün: texnoloji innovasiyalar və avtomatlaşdırma, keyfiyyətə nəzarət və sertifikatlaşdırma, marketinq və brend strategiyaları, insan resurslarının inkişafı, logistika və təchizat zənciri səmərəliliyi, dövlətin dəstək mexanizmləri, xarici bazarlara çıxış imkanları kimi əsas şərtlər və amillər mühüm rol oynayır.

Cədvəl 2.

Rəqabət qabiliyyətinə təsir edən amillər və təsir dərəcəsi

Amil	Təsvir	Təsir dərəcəsi (1-5)
Texnoloji İnnovasiya	İstehsal proseslərinin optimallaşdırılması	5
Keyfiyyət Standartları	Məhsulun beynəlxalq tələblərə cavab verməsi	5
Marketinq Strategiyası	Brendin tanıdılması və satışın təşviqi	4
Logistika	Xammalın və hazır məhsulun səmərəli daşınması	4
İnsan Resursları	Peşəkar və təlim keçmiş işçi qüvvəsi	3

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Cədvəl 2-də göstərilən amillər qida istehsalçılarının rəqabət qabiliyyətinə təsir baxımından qiymətləndirilmişdir. Ən yüksək təsir dərəcəsi (5) texnoloji innovasiya və keyfiyyət standartlarına verilmişdir. Bu da göstərir ki, müasir istehsal texnologiyalarının tətbiqi və beynəlxalq sertifikatlaşdırma sistemlərinə uyğun məhsulların istehsalı rəqabət üstünlüyünün əsasını təşkil edir. Marketinq strategiyaları və logistika isə daha çox bazar payının artırılması və məhsulun səmərəli çatdırılması ilə əlaqədardır. İnsan resursları isə rəqabət qabiliyyətinə dolayı, lakin əhəmiyyətli təsir göstərən amildir. Bu cədvəl strateji qərarvermə prosesində prioritet sahələrin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır.

Qida sənayesində texnologiya və innovasiyanın tətbiqi rəqabət qabiliyyətinin əsas indikatorlarından biridir. Azərbaycanda bu sahədə bir sıra irəliləyişlər olsa da, müasir texnoloji xətlərin tətbiqi hələ də məhdud xarakter daşıyır. Avropa İttifaqı ölkələri və Yaponiya ilə müqayisədə texnoloji yenilənmə səviyyəsi aşağıdır. Bəzi irimiqyaslı müəssisələrdə avtomatlaşdırma tətbiq olunsa da, orta və kiçik müəssisələrdə bu sahədə ciddi investisiya çatışmazlığı müşahidə olunur.

İnnovativ məhsulların (biopaketləmə, funksional qidalar və s.) hazırlanması hələlik araşdırma mərhələsindədir. Dövlət tərəfindən innovasiya sahəsinə dəstək mexanizmləri mövcuddur, lakin bu, daha çox aqrar sektorun ilkin istehsal mərhələsinə yönəlib [4, s. 45].

İxtisaslı əmək resurslarının çatışmazlığı qida sənayesində səmərəliliyin və innovasiya potensialının məhdudlaşmasına səbəb olur. Xüsusilə texnoloji mühəndislik, keyfiyyətə nəzarət və beynəlxalq sertifikatlaşma sahəsində təcrübəli kadrlar azdır. Bu, istehsal xətlərinin optimallaşdırılmasında və məhsul keyfiyyətində çətinliklər yaradır.

İstehsal səmərəliliyi orta səviyyədə qiymətləndirilir. Əməyin məhsuldarlığı göstəriciləri (əmək məhsuldarlığı üzrə – orta hesabla 12.000 manat/əməkdaş) MDB ölkələri ilə müqayisədə qənaətbəxş olsa da, AB ölkələrinin göstəricilərindən 2-3 dəfə aşağıdır[9, s. 61].

Peşə təhsili və dual təhsil sistemlərinin inkişaf etdirilməsi bu sahədə potensiallı irəliləyişə səbəb ola bilər.

Qida sənayesinin inkişafı üçün zəruri olan texniki infrastrukturun – xüsusilə də qaz, su, elektrik enerjisi və emal müəssisələrinə yol infrastrukturunun – əhatə dairəsi regionlar üzrə bərabər paylanmamışdır. Böyük şəhərlərə yaxın ərazilərdə bu şərtlər qənaətbəxş səviyyədə olsa da, regionlarda xammalın daşınması və saxlanılması çətinlik yaradır[3, s. 33].

Logistika zəncirində müasir soyuducu anbarlar, qablaşdırma və daşınma sistemləri yetərsizdir. İdxal xammala asılılıq isə bəzi məhsul qruplarında 40–50%-ə çatır. Bu, rəqabət qabiliyyətini zəiflədir. Daxili resurslardan istifadə imkanlarının artırılması və logistik infrastrukturun inkişaf etdirilməsi strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın qida sənayesində rəqabətliliyin artırılması problemləri və aradan qaldırılması yolları

Azərbaycanın qida sənayesi sektorunda fəaliyyət göstərən iri müəssisələr son illərdə müxtəlif daxili və xarici problemlərlə qarşılaşır. Rəqabət mühitinin dəyişkənliyi, xammalın təminatında asılılıq, texnoloji geridəqalmalar, və ixrac məhdudiyyətləri rəqabət qabiliyyətini məhdudlaşdırır. Araşdırmada bu problemlər üç əsas müəssisə üzrə təhlil olunur: Azərsun Holdinq, Gilan Holdinq və Bakı Konserv Zavodu.

Azərsun Holdinq MMC-də apardığımız araşdırmalar əsasında müəyyən edilən əsas problemlər arasında daha çox diqqət çəkənlər sırasında xammalın idxaldan asılılığı, enerji və logistika xərclərinin yüksəkliyi, ucuz idxal mallarının daxili bazarda təzyiqi və texnoloji modernləşməyə yaranan ehtiyac olmuşdur. Hesab edirik ki, bu istiqamətlərdə mövcud problemlərin aradan qaldırılması üçün yerli xammal istehsalçıları ilə kooperasiyanın təşkilinə nail olunmalı, ERP (Enterprise Resource Planning) və MES (Manufacturing Execution System) sistemləri ilə rəqəmsallaşmanın aparılması təmin edilməli, ixrac yönümlü məhsul çeşidi artırılmalı və “Private label” strategiyası inkişaf etdirilməlidir.

Azərsun Holdinqin bazar liderliyini qoruması üçün texnologiya və ixrac yönümlü struktur dəyişiklikləri əsas strategiya olmalıdır.

Gilan Holdinq Qida Müəssisələrində aparılan araşdırmalar göstərir ki, burada əsas problemlər regional satış strukturunun zəifliyindən, süd tədarükü və saxlanma infrastrukturunun natamamlığından, Avropa brendləri ilə markalaşma rəqabətində çətinliklərdən ibarətdir. Bütün bu problemlərin aradan qaldırılması üçün südçülük təsərrüfatlarına dəstəyin, soyuq zəncir texnologiyalarına yatırımın artırılmasını, eləcə də ixraca uyğun məhsul modifikasiyasının genişləndirilməsini təklif edirik.

Hesab edirik ki, süd məhsulları sektorunda rəqabətliliyin artırılması üçün əsas yol kənd təsərrüfatı ilə inteqrasiya və logistik sərmayələrdir.

Bakı Konserv Zavodundakı əsas problemlər arasında mövsümi məhsul asılılığı, avtomatlaşdırmanın zəifliyi və qlobal bazar standartlarına uyğunluq çatışmazlığı xüsusilə seçilir. Göstərilən problemlərin aradan qaldırılması üçün mövsümdən asılı olmayan yarımfabrikat bazasının qurulması, HACCP (Hazard Analysis and Critical Control Points) və ISO (International Organization for Standardization) tətbiqi, robotlaşdırılmış texnologiyalara keçid və ixrac bazarlarının genişləndirilməsi təklif edilir.

Fikrimizcə, emal texnologiyalarının modernləşdirilməsi və markalaşma strategiyaları zavod üçün əsas çıxış yollarıdır.

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək əsas qida istehsalçılarının başlıca problemlərini aşağıdakı müqayisəli cədvəldə ifadə etməyə çalışdıq (Cədvəl 3).

Azərbaycanın iri qida istehsalçılarının hər biri rəqabət mühitinə uyğunlaşmaq üçün fərqli çətinliklərlə üzləşir. Texnoloji modernləşmə, logistika infrastrukturu və istehsalatdaxili səmərəliliyin artırılması bütün müəssisələr üçün ortaq çağırışdır. İxrac bazarlarında fərqlənmək üçün innovativ qablaşdırma, məhsul dizaynı və rəqəmsal marketinq strategiyaları zəruridir. Dövlətin texniki normativ dəstəyi və subsidiyaları bu keçidi sürətləndirmək üçün vacib amillərdəndir.

Cədvəl 3.

Azərbaycanın əsas qida istehsalçılarının başlıca rəqabət üstünlükləri

Müəssisə	Əsas Problemlər	Hədəf Yolları	Rəqabət Üstünlüyü
Azərsun	İdxaldan asılılıq, enerji xərcləri	Rəqəmsallaşma, yerli xammal, ixrac	Güclü marka, geniş satış şəbəkəsi
Gilan Holdinq	Süd tədarükü, brendləşmə çətinliyi	Kooperasiya, logistik sərmayələr	Keyfiyyətli süd məhsulları
Bakı Konserv Zavodu	Mövsüm asılılığı, avtomatlaşdırma zəifliyi	HACCP, ISO, texnoloji modernləşmə	Yerli xammal bazasına yaxınlıq

Mənbə: *Cədvəl əsas qida istehsalçılarının hesabat materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Odur ki, Azərbaycanın iri qida istehsalçılarının hər birinin rəqabət mühitinə uyğunlaşması üçün dövlət-özəl tərəfdaşlıq modeli ilə texnoloji mərkəzlərin yaradılması, qida sənayesi üzrə “rəqabətlilik indeksinin” tətbiqi, rəqəmsal sistemlərə güzəştli kreditlərin verilməsi və ixracyönümlü sənaye klasterlərinin təşkili tövsiyə olunur.

Nəticə və təkliflər

Azərbaycanın qida sənayesi üçün rəqabət qabiliyyətinin artırılması, yalnız texniki-modernizasiya deyil, sistemli və strateji yanaşmalar tələb edir. Qeyd edilən tələblər arasında məhsulun keyfiyyətinin beynəlxalq sertifikatlara uyğunlaşdırılması; xüsusi ixtisaslaşdırılmış qida klasterlərinin yaradılması; rəqəmsallaşma və avtomatlaşdırmanın tətbiqi ilə istehsal prosesinin effektivləşdirilməsi; ixrac bazarları üzrə məhsul fərqləndirməsi və bazar diversifikasiyası; dövlət-özəl tərəfdaşlığı çərçivəsində istehsal və logistika infrastrukturunun gücləndirilməsi; yaşıl istehsal və dayanıqlı qida strategiyalarının tətbiqi kimi yanaşmalar xüsusilə seçilir.

Aparılmış nəzəri və metodoloji təhlillərə əsasən GZİT və Benchmarking modellərindən istifadə etməklə istehsalçıların fərdi inkişaf strategiyalarının hazırlanması, Porter modelinə uyğun olaraq, sənaye üzrə rəqabət mühitinin güclü və zəif tərəflərinin mütəmadi qiymətləndirilməsi, akademik tədqiqatların nəticələrinin tətbiqinə yönəlik pilot proqramların həyata keçirilməsi tələb olunur.

Bundan əlavə, elmi-tədqiqat institutları ilə sənaye subyektləri arasında əməkdaşlıq platformalarının qurulmasına, regional təhlil və iqtisadi modelləşdirməyə əsaslanan dövlət dəstək proqramlarının layihələndirilməsinə, habelə tədqiqat əsaslı qərarların qəbuluna dəstək üçün məlumat bazalarının və analitik panelin yaradılmasına ehtiyac vardır.

Beləliklə, araşdırma nəticəsində məlum oldu ki, Azərbaycanın qida sənayesində rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün kompleks iqtisadi, institusional və texnoloji amillərin qarşılıqlı təsiri vacibdir. Dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri olaraq ixrac yönümlü istehsalın dəstəklənməsi, qida təhlükəsizliyi üzrə beynəlxalq sertifikatlaşdırmanın təşviqi, klaster və kooperativ modellərinin genişləndirilməsi məqsədəuyğundur. Bununla yanaşı, insan kapitalının inkişafı üçün ixtisasartırma proqramlarının hazırlanması, rəqabət mühitinin möhkəmləndirilməsi üçün hüquqi-normativ bazanın təkmilləşdirilməsi təmin olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. İnkişaf strategiyası və iqtisadi dəstək tədbirləri. 2022, s. 53
2. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. Sənaye və qida sektorunda dəstək mexanizmləri. 2022, s. 37.
3. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. Regionların inkişafı və infrastruktur layihələri. 2022, s. 33

4. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi. Qida sənayesində innovasiya və texnologiya siyasəti. 2023, s. 45
5. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi. Rəqəmsal kənd təsərrüfatı təşəbbüsləri. 2023, s. 39.
6. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi. Ərzaq təhlükəsizliyi proqramları. 2022, s. 42
7. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. İllik sosial-iqtisadi göstəricilər. 2023, s. 60.
8. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Qida sənayesi üzrə illik hesabat. 2023, s. 44.
9. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Əmək məhsuldarlığı göstəriciləri. 2023, s. 61.
10. Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi. İxrac-idxal göstəriciləri. 2023, s. 27
11. Əliyev, R. Qida sənayesində rəqabət qabiliyyəti və dövlət siyasəti. Bakı: İqtisadi Araşdırmalar Mərkəzi. 2021, s. 73.
12. Hüseynov E. Qida sənayesində istehsal potensialının inkişafı. Bakı: Azərnəşr. 2021, s. 108
13. Qasımov, F. Yerli istehsalçıların benchmarking metodundan istifadəsi. “İqtisadiyyat və Biznes”, №4, 2020, s. 64
14. Camp, R.C. Benchmarking: The Search for Industry Best Practices. ASQC.1989, s. 41.
15. FAO. Regional Food Industry Assessment. 2021
16. Kotler, P. & Keller, K.L. Marketing Management (15th ed.). Pearson Education. 2016, s. 223
17. Porter, M. Competitive Advantage. Free Press.1985, s. 55
18. Porter, M. The Competitive Advantage of Nations. Harvard Business Review.1990, s. 12
19. North, D. Institutional Change and Economic Performance. Cambridge University Press. 1994, s. 89
20. World Bank. Logistics Performance Index.2023.

Улви Элчин оглу Билал
Докторант Азербайджанского Университета Кооперации
Email: bilalulvi@gmail.com

Повышение конкурентоспособности производителей продовольствия: условия и факторы

Резюме

Основная цель исследования: Основной целью данного исследования является определение условий и факторов, влияющих на конкурентоспособность производителей пищевой промышленности на научной основе, анализ местного и международного опыта в этом направлении и предложение эффективных механизмов, которые могут быть применены в Азербайджане.

Методология исследования: В ходе исследования были применены такие аналитические подходы, как системный анализ, сравнительная оценка, SWOT, бенчмаркинг и модель Портера. Факторы, влияющие на конкурентоспособность производителей продуктов питания, были оценены с использованием статистики и исследования на основе источников. При анализе данных были применены как количественные, так и качественные методы.

Прикладная значимость: Результаты исследования имеют практическое значение для производителей, работающих в пищевой промышленности, при принятии стратегических решений, при подготовке программ экономического стимулирования и развития государственных органов, а также при применении новых продуктовых и рыночно-ориентированных инновационных подходов.

Полученные результаты: В результате данной научной работы было определено, что уровень технологий и инноваций оказывает существенное влияние на конкурентоспособность; кадровый потенциал и эффективность производства напрямую влияют на себестоимость продукции и качество продукции; инфраструктурные и логистические возможности определяют доступ на рынок продукции и экспортный потенциал; программы государственной поддержки являются ключевым условием развития сектора; применение аналитических моделей оценки (SWOT, Портера и т. д.) важно при оптимизации решений.

Оригинальность и научная новизна: Научная новизна исследования заключается в том, что впервые конкурентоспособность пищевой промышленности Азербайджана оценена в сравнительном ключе с опытом разных стран и проведен аналитический анализ на основе институционально-стратегических подходов. Оригинальным вкладом также является предложение конкретных инструментов оценки для формирования конкурентных стратегий местных производителей.

Ключевые слова: конкурентоспособность, пищевая промышленность, модель Портера, технологии, инновации.

Ulvi Elchin Bilal
Doctoral student of Azerbaijan Cooperative University
Email: bilalulvi@gmail.com

Increasing the competitiveness of food producers: conditions and factors

Summary

The main objective of the study: The main objective of this study is to determine the conditions and factors affecting the competitiveness of food industry producers on a scientific basis, to analyze local and international experience in this direction and to propose effective mechanisms that can be applied in Azerbaijan.

Research methodology: Analytical approaches such as systematic analysis, comparative assessment, SWOT, Benchmarking and Porter model were applied during the study. Factors affecting the competitiveness of food producers were assessed using statistics and source-based research. Both quantitative and qualitative methods were applied in the analysis of data.

Applied significance: The research results are of practical importance for manufacturers operating in the food industry in making strategic decisions, in preparing economic promotion and development programs of state bodies, as well as in the application of new product and market-oriented innovative approaches.

Results obtained: As a result of this scientific work, it was determined that the level of technology and innovation has a significant impact on competitiveness; human resource potential and production efficiency directly affect production costs and product quality; infrastructure and logistics capabilities determine product market access and export potential; state support programs are a key condition for the development of the sector; the application of analytical assessment models (SWOT, Porter, etc.) is important in optimizing decisions.

Originality and scientific novelty: The scientific novelty of the research is that for the first time, the competitiveness of the food industry of Azerbaijan has been assessed in a comparative manner with the experiences of different countries and an analytical analysis has been conducted based on institutional-strategic approaches. The original contribution is also the proposal of specific assessment tools for the formation of competitive strategies of local manufacturers.

Key words: competitiveness, food industry, Porter model, technology, innovation.

III BÖLMƏ.
SÜNİ İNTELLEKT, RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT, İNNOVASİYA, MALİYYƏ VƏ NƏQLİYYAT LOGİSTİKASI

UOT 004.3

Aygün Eldar qızı QULİYEVA
i.e.d., prof., Azərbaycan Kooperasiya Univesitetinin
Beynəlxalq əlaqələr və təlim tərbiyə işləri üzə prorektoru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.507

RƏQƏMSAL DÖVLƏTDƏN İNNOVATİV İDARƏETMƏYƏ: SÜNİ İNTELLEKT VƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIĞIN YENİ MƏRHƏLƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Azərbaycanda rəqəmsal hökumətdən intellektual dövlət modelinə keçid prosesinin təhlil edilməsi və bu keçiddə süni intellektin və beynəlxalq sazişlərin əsas hərəkətverici qüvvələr kimi rolu ön plana çıxarılmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası - bu məqalədə keyfiyyət yönümlü və təsviri-analitik tədqiqat dizaynından istifadə olunur. Diqqət süni intellektin və beynəlxalq sazişlərin Azərbaycanda elektron hökumətin gələcəyini necə formalaşdırmasına yönəldilir. Təhlil keyfiyyət yönümlü sənəd analizi əsasında aparılır və üçsəviyyəli çərçivədən istifadə olunur; burada infrastruktur və məlumat bazası, idarəetmə və tənzimləmə, həmçinin sosial–iqtisadi nəticələr birgə nəzərdən keçirilir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – tədqiqat işindəki araşdırma, təhlil və tövsiyələrdən gələcək işlərdə, ictimai xidmətlərdə süni intellektin real sosial iqtisadi göstəricilərə necə təsir etdiyini təhlil etmək üçün istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri - nəticə etibarilə belə qənaətə gəlinir ki, mərhələli tətbiq, insan kapitalının inkişafı və ehtiyatlı tənzimləməni birləşdirən “etibarlı süni intellekt” yanaşması intellektual dövlət modelinə keçid üçün ən perspektivli istiqamət kimi çıxış edir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – dövlət idarəçiliyində yaxşı idarə olunan süni intellekt gözləmə müddətini qısaltmağa, daha rahat girişə və sosial proqramların daha yaxşı hədəflənməsinə səbəb ola bilər.

Açar sözlər: Azərbaycan; süni intellekt; elektron hökumət; intellektual dövlət; dövlət idarəçiliyi; beynəlxalq sazişlər.

Giriş

Son iki onillik ərzində bir çox ölkələrdə rəqəmsal hökumətin əsas təbəqəsi formalaşdırılmışdır. Əksər hallarda ilkin islahatlar mövcud inzibati prosedurların onlayn mühitə keçirilməsinə və vətəndaşların standart sənədlər və məlumatları əldə edə bildiyi vahid portalların yaradılmasına yönəlmişdir [13, 22, 23]. Bu mərhələdən irəli gələrək, hazırda müzakirə olunan yeni mərhələdə süni intellekt mövcud rəqəmsal infrastruktura əlavə edilir və gündəlik idarəetmə proseslərində işlərin yönləndirilməsi, risklərin aşkarlanması və sadə qərarların dəstəklənməsi üçün səssiz şəkildə istifadə olunur.

İntellektual dövlət ideyası məhz bu yeni mərhələ ilə əlaqələndirilir. Bu anlayış adətən belə bir vəziyyət kimi təsvir olunur ki, məlumat yönümlü alətlər və öyrənən sistemlər siyasət dövrünün bütün mərhələlərində – problemin müəyyənləşdirilməsi və gündəliyin formalaşdırılmasından tutmuş nəticələrin qiymətləndirilməsinədək – mövcud olur [2, 15, 16]. Bu konsepsiya baxımından süni intellektdən gözləntinin ondan ibarət olduğu qeyd edilir ki, hökumətlər daha çevik reaksiya

versin, daha dəqiq hədəflənmiş proqramlar hazırlasın və xidmətləri daha proaktiv formada təqdim etsin [15, 16, 17]. Eyni zamanda, qeyri-şəffaf alqoritmlər və gizli qərəz riskləri xüsusi vurğulanmış və getdikcə genişlənən ədəbiyyatda hüquqları qoruyan, ictimai etimadı saxlayan məsuliyyətli idarəetmə çərçivələrinin zəruriliyi ön plana çəkilmişdir [18].

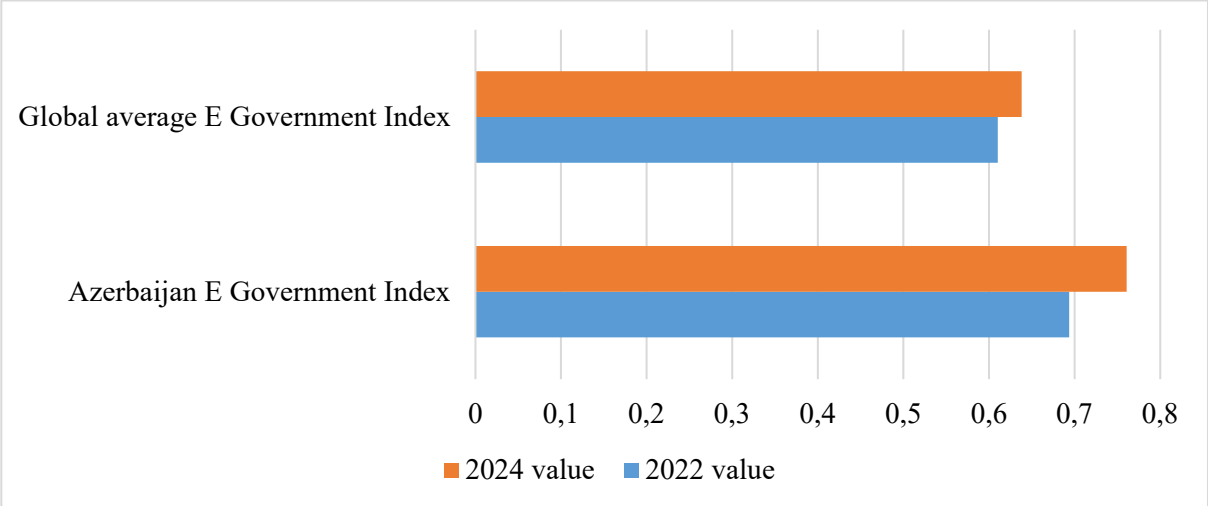
Azərbaycan rəqəmsal hökumət nailiyyətləri və SI-ə hazırlıq səviyyəsi

Bu qlobal kontekstdə Azərbaycan rəqəmsal hökumət sahəsində əhəmiyyətli irəliləyiş əldə etmiş ölkə kimi təqdim olunur. “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişaf üzrə milli prioritetlər” sənədində rəqəmsal transformasiya, innovasiya və insan kapitalı gələcək iqtisadi siyasətin mərkəzinə yerləşdirilmişdir [19]. Bu baza əsasında Rəqəmsal Transformasiya üzrə Dövlət Proqramı və daha geniş GovTech gündəmi hazırlanmış, Rəqəmsal Hökumət Hazırlıq Qiymətləndirilməsi alətindən istifadə etməklə boşluqlar və prioritetlər müəyyən edilmişdir [22].

Modelin əsas sütunlarını ASAN Xidmət mərkəzləri və DOST şəbəkəsi təşkil etmişdir. ASAN Xidmət vasitəsilə vətəndaşların çoxsaylı inzibati xidmətləri ala bildiyi vahid əlaqə nöqtəsi yaradılmış və bu modelin xırda korrupsiya hallarının azaldılması və dövlətlə daha şəffaf qarşılıqlı əlaqənin təmin edilməsi ilə açıq şəkildə əlaqələndirildiyi bildirilmişdir. DOST mərkəzləri isə əmək və sosial müdafiə sahəsində fəaliyyətə başlamış və hazırda bir pəncərə prinsipi ilə təxminən 160 sosial xidməti təqdim edir, xüsusilə vətəndaş məmnuniyyətinə və rüşvətin qarşısının alınmasına diqqət yetirilir [4, 11]. Bu baxımdan, hər iki institut regionda “vahid pəncərə” konsepsiyasının praktiki nümunələri kimi tez-tez göstərilir.

Bu islahatlar beynəlxalq reytinqlərdə də əks etdirilmişdir. BMT-nin 2024-cü il Elektron Hökumət Sorğusunda Azərbaycan təqribən 0.7607 indeks balı əldə etmiş, 2022-ci illə müqayisədə doqquz pillə irəliləmiş və ilk dəfə çox yüksək göstəricili ölkələr qrupuna daxil olaraq 193 dövlət arasında 74-cü yeri tutmuşdur [23, 8]. Həmçinin qeyd edilmişdir ki, çox yüksək qrupda yerləşən dənizə çıxışı olmayan inkişaf etməkdə olan ölkələrin payı 3 faizdən 19 faizə yüksəlmiş və Azərbaycan bu dəyişikliyin əsas iştirakçılarından biri kimi qeyd olunmuşdur[5].

Təhlilin başlanğıc nöqtəsi kimi Azərbaycanın qlobal elektron hökumət reytinqlərində mövqeyi götürülür. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Elektron Hökumət Bilik Bazası məlumatına əsasən, Azərbaycanın Elektron Hökumətin İnkişafı İndeksi (EGDI) göstəricisi 2022-ci ildə 0.6937 səviyyəsindən 2024-cü ildə 0.7607 səviyyəsinə yüksəldilmişdir. Həmin dövrdə ölkənin reytinq sırası 83-cü yerdən 74-cü yerə dəyişdirilmiş və ilk dəfə olaraq “çox yüksək EGDI” kateqoriyasına daxil edilmə təmin edilmişdir. Bu irəliləyiş milli mediada Azərbaycan üçün tarixi nəticə kimi xarakterizə edilmişdir. Qlobal səviyyədə isə orta indeks daha mülayim templə, 2022-ci ildə 0.6102-dən 2024-cü ildə 0.6382-yə qədər artırılmışdır. Bu dəyərlər Şəkil 1-də ümumiləşdirilir.

Şəkil 1. Azərbaycan və qlobal orta elektron hökumət indeksi

Mənbə: UN E Government Survey data and national reporting.

Xidmət arxitekturasına gəldikdə, ASAN mərkəzləri, DOST mərkəzləri və elektron portallar vasitəsilə genişmiqyaslı “vahid pəncərə” modeli formalaşdırılmışdır. ASAN Xidmət dövlət xidmətlərinin göstərilməsində mühüm innovasiya kimi təqdim olunmuş və digər ölkələr üçün paylaşılması mümkün olan model kimi təhlil edilmişdir. Sistem elə təşkil edilmişdir ki, müxtəlif xidmətlər fiziki və ya rəqəmsal mühitdə eyni məkanda göstərilsin. Bu üsulla bir çox ayrıca dövlət orqanı ilə birbaşa təmas azaldılmış və qeyri-rəsmi ödənişlər üçün imkanlar məhdudlaşdırılmışdır. DOST mərkəzləri əmək və sosial müdafiə sahəsində əlavə olunmuş və onların daha sürətli və daha şəffaf sosial xidmətlərin göstərilməsi baxımından əhəmiyyətli rol oynadığı barədə məlumat verilmişdir.

Süni intellektə hazırlıq səviyyəsinə münasibətdə, 2025–2028-ci illər üçün Milli Süni İntellekt Strategiyasının qəbul edilməsi yeni mərhələnin başlanğıcı kimi şərh olunur. İctimai şərhlərdə bu strategiya rəqəmsal transformasiyanın növbəti mərhələsi və intellektual texnologiyaların inkişafı üçün əsas çərçivə kimi təsvir edilmişdir. Paralel olaraq süni intellektlə bağlı milli standartlar tətbiq olunmağa başlanmışdır. Süni intellekt idarəetmə sistemləri üzrə AZS ISO IEC 42001 dövlət standartı TK 05 texniki komitəsində aparılan baxışdan sonra Azərbaycan Standartlaşdırma İnstitutu tərəfindən təsdiq edilmişdir. Bu standartın süni intellekt texnologiyalarının tətbiqində risklərin idarə olunması, etik prinsiplər və şəffaflıq üçün tələblərin müəyyən edilməsi məqsədilə istifadə olunduğu bildirilməkdədir. Bu yolla dövlət qurumlarında təhlükəsiz və məsuliyyətli süni intellekt istifadəsinə artıq diqqət yönəldildiyi görünür.

Dövlət idarəçiliyində süni intellekt: sosial-iqtisadi inkişaf üçün imkanlar

Siyasətə dair ədəbiyyatda süni intellektin dövlət sektorunda tətbiqi məhsuldarlıq və effektivlik artımı ilə əlaqələndirilmişdir. OECD tərəfindən aparılan təhlillərdə göstərilmişdir ki, rutin tapşırıqların avtomatlaşdırılması, yoxlamaların daha yaxşı hədəflənməsi və fırıldaq hallarının daha dəqiq aşkarlanması inzibati xərcləri və vergi və ya sosial ödəniş sistemlərindəki itkiləri azalda bilər [13, 14]. Dünya Bankının tədqiqatlarında isə iddia edilmişdir ki, rəqəmsal hökumət və GovTech islahatları biznes qurumları üçün tranzaksiya xərclərini azaltmaqla və biznesə başlamaq və ya icazə almaq üçün tələb olunan müddəti qısaltmaqla iqtisadi dayanıqlığı dəstəkləyə bilər.

Süni intellekt həm də artırılmış şəffaflıq və iştirakçılıqla əlaqələndirilmişdir. Məsələn, real vaxt analitikası və açıq məlumat portalları büdcə icrasını və xidmətlərin nəticələrini vizuallaşdırmaq üçün istifadə olunmuş və bu, bəzi kontekstlərdə vətəndaş nəzarətinin güclənməsi və etimad səviyyəsinin artması ilə əlaqələndirilmişdir (7). Bundan əlavə, fərdiləşdirilmiş rəqəmsal köməkçilər və çat-botlar Estoniya, Finlandiya və Sinqapur kimi ölkələrin təcrübəsində zaman və hərəkət imkanları məhdud olan qruplar üçün xidmətlərə çıxışı asanlaşdırmaq məqsədilə tətbiq edilmişdir.

BMT-nin elektron hökumət sorğularına əsaslanan dəlillər göstərmişdir ki, elektron hökumətin inkişaf indeksi üzrə daha yüksək göstəricilərə malik ölkələrdə məhsuldar güclər və insan inkişafı sahəsində daha yaxşı göstəricilər daha tez-tez müşahidə olunur, baxmayaraq ki, səbəb-nəticə əlaqəsi tam şəkildə sübuta yetirilməmişdir. Süni intellektə dair müzakirələr üçün fon təşkil edən elektron hökumət performansının qlobal bölgüsü Cədvəl 1-də ümumiləşdirilir.

Cədvəl 1.

2024-cü ildə EGDI səviyyələrinin qlobal bölgüsü

EGDI qrupu	Ölkələrin sayı	BMT üzvləri arasında payı (%)
Çox yüksək EGDI	76	39
Yüksək EGDI	62	32
Orta EGDI	44	23
Aşağı EGDI	11	6

Mənbə: UN E Government Survey 2024.

Bununla belə, süni intellektin faydalarının avtomatik olmadığı, mövcud idarəetmə mexanizmlərindən, kadr potensialından və məlumatların keyfiyyətindən ciddi şəkildə asılı olduğu dəfələrlə vurğulanmışdır.

Beynəlxalq SI idarəetməsi və ikitərəfli sazişlər

Süni intellekt üzrə beynəlxalq əməkdaşlıq idarəetmənin yeni formalaşan təbəqəsi kimi xarakterizə edilmişdir. OECD-nin Süni İntellekt Məcmuəsində bir çox ölkənin milli süni intellekt strategiyaları qəbul etdiyi və etibarlı süni intellekt, alqoritmik şəffaflıq və dövlət sektorunda istifadə üzrə işçi qruplara qoşulduğu sənədləşdirilmişdir. BMT səviyyəsində isə süni intellekt üçün qlobal idarəetmə çərçivəsi ilə bağlı müzakirələr aparılmış və bu müzakirələr tez-tez rəqəmsal ictimai mallar və dayanıqlı inkişaf məqsədləri ilə əlaqələndirilmişdir.

Məcburi hüquqi tənzimləməyə gəldikdə, Avropa İttifaqının Süni İntellekt Aktı xüsusi diqqət cəlb etmişdir. Bu Akt risk əsaslı model təqdim etmiş, burada qəbuledilməz tətbiqlərin qadağan olunması, yüksək riskli sistemlər üçün ciddi uyğunluq qiymətləndirmələrinin tələb edilməsi və aşağı riskli istifadə halları üçün əsasən könüllü kodekslərin nəzərdə tutulması təsbit edilmişdir. Yüksək riskli müddəaların tətbiqinin müəyyən dərəcədə təxirə salınması və əlaqəli rəqəmsal qanunvericiliyə planlaşdırılan düzəlişlərlə bağlı xəbərlər tənzimləyici yük və innovasiya stimulları arasında tarazlığın necə təmin edilməli olduğu barədə yeni müzakirə açmışdır.

İkitərəfli və regional sazişlərdə süni intellekt və rəqəmsal infrastruktur getdikcə daha çox ayrıca bölmələr kimi daxil edilir. Azərbaycan üçün bir sıra sənədlər xüsusilə əhəmiyyətli olmuşdur. 2025-ci ildə Azərbaycan və Amerika Birləşmiş Ştatları arasında imzalanmış Anlaşma Memorandumu çərçivəsində Süni İntellekt üzrə tərəfdaşlıqlar və rəqəmsal infrastruktur investisiyaları üç prioritet sütundan biri kimi müəyyən edilmişdir. Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri ilə əməkdaşlıq, o cümlədən hərtərəfli iqtisadi tərəfdaşlıq sazişləri və Presight AI kimi şirkətlərlə imzalanmış memorandumlar, mətbuatda məlumat mərkəzləri və analitik həllər üçün kapital və ekspertiza cəlb etməyin yolu kimi təqdim edilmişdir. Ədəbiyyatda bu cür sazişlər kiçik dövlətlərin texnologiya və standartlara çıxış əldə etməsinə, eyni zamanda milli siyasət seçimləri üçün müəyyən manevr imkanını qoruyub saxlamasına yardım edən alətlər kimi şərh edilir.

2025–2028-ci illər üçün Milli Süni İntellekt Strategiyası gələcək tətbiqlər üçün əsas milli siyasət çərçivəsi kimi götürülür. Bu sənəddə və ona dair rəsmi açıqlamalarda süni intellekt innovasiya aləti və etik prinsiplərə əsaslanan təhlükəsiz və inklüziv rəqəmsal iqtisadiyyatın qurulması vasitəsi kimi təqdim edilir, xüsusilə etikaya və vətəndaşların gücləndirilməsinə vurğu edilir [10, 3]. İcra prosesi informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə TK 05 texniki komitəsinin işi ilə əlaqələndirilmişdir və bu komitəyə süni intellektlə bağlı standartların hazırlanması və təsdiqi üzrə məsuliyyət verilmişdir [1].

Eyni zamanda beynəlxalq sazişlər bu planların reallaşdırılacağı məkanı formalaşdırmaq üçün istifadə edilir. Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və Azərbaycan arasında bağlanmış Hərtərəfli İqtisadi Tərəfdaşlıq Sazişi çərçivəsində Presight şirkəti ilə bir sıra Anlaşma Memorandumları imzalanmışdır. Bu memorandumlarda milli süni intellekt strategiyasının icrasına dəstək, konsaltinq xidmətlərinin göstərilməsi, hökumət və təhsil sahəsində süni intellekt texnologiyalarının tətbiqinə yardım, habelə kadr potensialının və innovasiya proqramlarının inkişafına dəstək kimi öhdəliklər təsbit olunur [6, 9, 20].

Bununla yanaşı, mühüm hadisələrdən biri də ABŞ ilə strateji işçi qrupu barədə Anlaşma Memorandumunun imzalanması olmuşdur. Bu memorandumda və rəsmi mətbuat açıqlamalarında əməkdaşlığın daha geniş iqtisadi və təhlükəsizlik gündəmi çərçivəsində rəqəmsal infrastruktur və süni intellekt sahələrinə şamil ediləcəyi qeyd edilir [21, 12]. Bu tərəfdaşlıqlar bir yerdə nəzərdən keçiriləndə, Azərbaycanın formalaşmaqda olan beynəlxalq süni intellekt idarəetmə şəbəkələri daxilində məqsədyönlü mövqeləndirilməsi müşahidə olunur və eyni zamanda dizayn və icra mərhələlərində milli seçimlər üçün müəyyən manevr imkanları saxlanılır.

Nəticə

Nəticədə əsas tapıntılar bir araya gətirilə bilər. Azərbaycan üçün çox yüksək elektron hökumət performansı və yetkin bir pəncərə xidməti modelləri ilə güclü rəqəmsal hökumət bazası sənədləşdirilmişdir. Bu təməl üzərində süni intellekt strategiyası və yeni milli standartlar tətbiq edilmiş və

əhəmiyyətli beynəlxalq tərəfdaşlıqlar qurulmuşdur. Bütövlükdə bu inkişaflar rəqəmsal hökumətdən ağıllı dövlət modelinə keçid üçün əlverişli bir mövqeyə çatıldığını göstərir. Eyni zamanda, süni intellekt təbəqəsinin hələ də inkişaf etdiyi və vacib idarəetmə və etika suallarının açıq qaldığı göstərilmişdir.

Sosial-iqtisadi inkişafa gəldikdə, təhlil göstərir ki, dövlət idarəçiliyində yaxşı idarə olunan süni intellekt gözləmə müddətini daha qısaltmağa, daha rahat girişə və sosial proqramların daha yaxşı hədəflənməsinə səbəb ola bilər. Bu şəkildə vətəndaş məmnuniyyətində, biznes mühitində və regional xidmət təminatında irəliləyişlər gözləmək olar. Zamanla resurslardan daha səmərəli istifadə və korrupsiya risklərinin azaldılması daha yüksək etimada və investisiya üçün daha cəlbedici mühitə töhfə verə bilər. Bununla yanaşı, bu faydaların məlumatların qorunmasına, ədalətə və insan nəzarətinə diqqət yetirilməsindən asılı olduğu da vurğulanmışdır. Əgər bu məsələlər həll olunmazsa, inklüzivliyə və legitimliyə mənfi təsirlər yarana bilər və onları aradan qaldırmaq çətin olacaq.

Nəhayət, gələcək tədqiqatlar üçün bəzi məhdudiyyətlər və istiqamətlər qeyd edilə bilər. Hazırkı tədqiqat siyasət sənədlərinə, hesabatlara və ikinci dərəcəli statistikaya əsaslanmışdır. Vətəndaşlardan, dövlət qulluqçularından və firmalardan birbaşa dəlillər toplanmadığı üçün qavrayışlar və yaşanan təcrübələr ətraflı şəkildə qeyd edilməyib. Gələcək işlərdə, ictimai xidmətlərdə süni intellektin zamanla real sosial-iqtisadi göstəricilərə və etimada necə təsir etdiyini ölçmək üçün sorğular, müsahibələr və eksperimental layihələrdən istifadə edilə bilər. Azərbaycan yolunun spesifik xüsusiyyətləri daha aydın başa düşülməsi üçün regiondakı digər ölkələrlə müqayisəli kəmiyyət tədqiqatları da aparıla bilər. Bu yolla, ağıllı dövlət gündəliyinin necə irəli sürülməsi ilə bağlı qərarları dəstəkləmək üçün daha zəngin dəlil bazası yaradıla bilər.

ƏDƏBIYYAT

1. Azerbaijan Institute of Standardization. (2025). *AZS ISO IEC 42001:2025 Information technologies artificial intelligence management system.* Available at: https://www.azstand.gov.az/
2. Berryhill, J., Kok Heang, K., Clogher, R., & McBride, K. (2019). *Hello, world: Artificial intelligence and its use in the public sector* (OECD Working Papers on Public Governance, No. 36). OECD Publishing. Available at: https://www.oecd.org/
3. Digital Watch Observatory. (2025). *National strategies for artificial intelligence: The case of Azerbaijan.* Available at: https://dig.watch/
4. DOST Agency. (n.d.). *DOST centers.* Retrieved 2025. Available at: https://dost.gov.az/
5. eReforms. (2024). *Azerbaijan promoted to the very high EGDI category.* State Agency for Public Service and Social Innovations. Available at: https://ereforms.gov.az/
6. GCC Business News. (2024). *Presight and Azerbaijan sign agreements to advance the national AI strategy.* Available at: https://gccbusinessnews.com/
7. Matias Pereira, J. (2025). *Use of artificial intelligence in global public administrations: Advances and perspectives.* In *Governance in the public sector.* Available at: https://www.researchgate.net/
8. Mediamark Digital. (2024). *Azerbaijan achieves a historic milestone in a prestigious international ranking.* Available at: https://mediamark.digital/
9. Middle East AI News. (2024). *Presight supports Azerbaijan’s AI ambitions under CEPA framework.* Available at: https://www.middleeastainews.com/
10. Ministry of Digital Development and Transport of the Republic of Azerbaijan. (2025, March 19). *Azerbaijan begins adopting national standards for artificial intelligence implementation.* Available at: https://mincom.gov.az/
11. Ministry of Labour and Social Protection of Population of the Republic of Azerbaijan. (2024). *The Ministry once again took first place in the ASAN Service Index assessment.* Available at: https://sosial.gov.az/
12. Morocco World News. (2025). *United States and Azerbaijan sign memorandum on strategic*

working group. Available at: https://www.moroccoworldnews.com/
13. OECD. (2019). *Using digital technologies to improve the design and enforcement of public policies* (OECD Digital Economy Paper No. 274). Available at: https://www.oecd.org/
14. OECD. (2023). *Governing with AI: Opportunities and challenges for the public sector.* OECD Publishing. Available at: https://www.oecd.org/
15. OECD. (2024a). *Governing with artificial intelligence: Are governments ready?* (OECD Artificial Intelligence Papers, No. 20). OECD Publishing. Available at: https://www.oecd.org/
16. OECD. (2024b). *Futures of global AI governance: Co-creating an approach for transforming economies and societies.* OECD Publishing. Available at: https://www.oecd.org/
17. OECD. (2025). *Governing with artificial intelligence: The state of play and way forward in core government functions.* OECD Publishing. Available at: https://www.oecd.org/
18. Papagiannidis, S., Mikalef, P., & Conboy, K. (2025). Responsible artificial intelligence governance: A review and research framework. *Journal of Strategic Information Systems, 34*, 101885. Available at: https://www.sciencedirect.com/
19. President of the Republic of Azerbaijan. (2021). *Azerbaijan 2030: National priorities for socio-economic development.* Available at: https://president.az/
20. See the Future Today. (2024). *Presight and Azerbaijan deepen collaboration on AI projects.* Available at: https://seethefuturetoday.com/
21. U.S. Department of State. (2025). *Joint statement on the strategic working group between the United States and Azerbaijan.* Available at: https://www.state.gov/
22. World Bank. (2021a). *South Caucasus GovTech for Azerbaijan: A whole-of-government approach as a key foundation for the digital economy in Azerbaijan.* World Bank. Available at: https://www.worldbank.org/
23. World Bank. (2021b). *GovTech Maturity Index: The state of public sector digital transformation.* World Bank. Available at: https://openknowledge.worldbank.org/

Айгюн Эльдар кызы Гулиева
доктор экономических наук, профессор
проректор Азербайджанского Университета Кооперации

От цифрового государства к инновационному управлению: искусственный интеллект и новый этап международного сотрудничества

Резюме

Цель исследования - проанализировать процесс перехода от цифрового правительства к модели интеллектуального государства в Азербайджане и выдвинуть на первый план роль искусственного интеллекта и международных соглашений как основных движущих сил в этом переходе.

Методология исследования - в данной статье используется качественно-ориентированный и описательно-аналитический дизайн исследования. Основное внимание уделяется тому, как искусственный интеллект и международные соглашения формируют будущее электронного правительства в Азербайджане. Анализ проводится на основе качественно ориентированного анализа документов и использует трехуровневую структуру, в которой инфраструктура и база данных, управление и регулирование, а также социально–экономические результаты рассматриваются совместно.

Практическая значимость исследования - исследования, анализы и рекомендации в исследовательской работе могут быть использованы для анализа того, как искусственный интеллект влияет на реальные социально-экономические показатели в будущих исследованиях, государственных службах.

Результаты исследования - в заключение делается вывод о том, что наиболее перспективным направлением перехода к модели интеллектуального государства выступает подход “надежный искусственный интеллект”, сочетающий поэтапное внедрение, развитие человеческого капитала и осторожное регулирование.

Оригинальность исследования и научная новизна исследования – хорошо управляемый искусственный интеллект в государственном управлении-могут привести к сокращению времени ожидания, более удобному доступу и лучшему таргетингу социальных программ.

Ключевые слова: Азербайджан; искусственный интеллект; Электронное правительство; интеллектуальное государство; государственное управление; международные соглашения

Aygun Eldar Guliyeva
Doctor of Economic Sciences, Professor
Vice-Rector of the Azerbaijan Cooperation University

From the digital state to innovative management: artificial intelligence and a new stage of international cooperation

Summary

The purpose of the study - is to analyze the process of transition from digital government to intellectual state model in Azerbaijan and bring to the fore the role of artificial intelligence and international agreements as the main driving forces in this transition.

Research methodology - this article uses quality-oriented and descriptive-analytical research design. The focus is on how artificial intelligence and international agreements shape the future of e-government in Azerbaijan. The analysis is carried out on the basis of quality–oriented document analysis and uses a three-level framework; here, infrastructure and database, management and regulation, as well as socio-economic results are jointly considered.

Applied significance of the study – the research, analysis and recommendations in the research work can be used in future work, in public services to analyze how artificial intelligence affects real social economic indicators.

The results of the study - as a result, it is concluded that the approach of “reliable artificial intelligence”, combining phased implementation, development of human capital and careful regulation, acts as the most promising direction for the transition to the model of an intellectual state.

Originality and scientific novelty of the study - well-managed artificial intelligence in public administration can lead to shortening the waiting time, more convenient access and better targeting of social programs.

Keywords: Azerbaijan; artificial intelligence; e-government; intellectual state; Public Administration; international agreements

UOT 336

Xanoğlan Əndəlif oğlu HÜSEYNOV
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti,
"Maliyyə və bank işi" kafedrasının dosenti, i.f.d.
E-mail: xanoglan.huseynov@aku.edu.az
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.348

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DAYANIQLI VƏ DAVAMLI İNKİŞAFINDA MAKROİQTİSADİ SABİTLİYİN ROLU

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi dayanıqlı və davamlı inkişafın təmin edilməsində makroiqtisadi sabitliyin rolunun araşdırılması və bu məqsədlə müvafiq tövsiyələrin verilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası: Məqalədə statistik metodlar, analiz, ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə irəli sürülən tövsiyələrin tətbiqi ölkədə dayanıqlı və davamlı inkişafın təmin edilməsində faydalı ola bilər.

Tədqiqatın nəticələri: Dayanıqlı və davamlı inkişafın təmin edilməsində makroiqtisadi sabitliyin rolu və əhəmiyyəti qeyd edilmiş və bəzi tövsiyələr verilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi. Ölkəmizin dayanıqlı və davamlı inkişafı üçün makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi yolları qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: dayanıqlı və davamlı inkişaf, valyuta ehtiyatları, manatın sabitliyi, işsizlik, yoxsulluq, inflyasiya, neft-qaz və qeyri-neft sektoru.

Giriş

Dünyada baş verən iqtisadi proseslərə rəğmən dayanıqlı və davamlı inkişaf və onun təmin olunması problemləri elmi dairələrin, tədqiqatçıların və dövlətin daim diqqət mərkəzinə çevrilmişdir.

Müasir dövrdə dayanıqlı və davamlı inkişaf dövlətin fəaliyyətinin və makroiqtisadi proseslərin əsasını təşkil edir.

Hazırda ölkəmizin uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasına uyğun olaraq iqtisadiyyatın dinamik inkişafını və rəqabətqabiliyyətliliyini yüksəltmək dövlətin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir.

Milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi məqsədilə respublikamızda reallaşdırılan iqtisadi siyasət çərçivəsində dayanıqlı və davamlı inkişaf, iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi, makroiqtisadi sabitliyin möhkəmləndirilməsi və qeyri-neft sektorunun inkişafı sahəsində müxtəlif tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlərin icrası davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün real zəmin yaratmışdır.

Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun inkişafında kənd təsərrüfatı, turizm, emal sənayesi və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının və s. inkişafı prioritet təşkil edir.

Davamlı inkişaf ilk növbədə cəmiyyətdə yoxsulluğun və işsizliyin azaldılmasını nəzərdə tutur. BMT-nin təşəbbüsü ilə 2000-ci ildə keçirilmiş "Minilliyin Forumu"nda yoxsulluğun azaldılması məsələsinə xüsusi diqqət verilərək davamlı inkişafın əsas meyarı kimi qiymətləndirilmişdir.

İqtisadi inkişafın mühüm şərtlərindən biri səmərəli investisiya siyasətinin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Bu baxımdan investisiyalar davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasının əsas vasitələrindən biridir.

Ölkəmizdə səmərəli investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi, investorların hüquqlarının qorunması, əlverişli investisiya mühitinin formalaşdırılması, makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi sahəsində görülən tədbirlər investorların marağının təmin edilməsinə, xarici investorların cəlb edilməsinə və investisiya qoyuluşunun həcminin artmasına şərait yaratmışdır.

***

XX əsrin sonlarında dayanıqlı və davamlı cəmiyyətə keçid haqqında bir çox təlim və konsepsiyalar yaranmışdır. Hələ 1984-cü ildə BMT Baş Katibinin təşəbbüsü ilə BMT-nin nəzdində “Ətraf mühit və inkişaf” üzrə Beynəlxalq Komissiya yaradılmışdır. Komissiyanın əsas vəzifəsi dünya ölkələrinin davamlı inkişafını nəzərdə tutan ətraf mühit və inkişaf üzrə uzunmüddətli strateji proqram hazırlamaqdan ibarəti idi [4, s. 17-18].

1987-ci ildə 23 ölkənin ekspertlərinin köməyilə “Bizim umumi gələcəyimiz” adlı konsepsiya hazırlanmış və BMT-yə təqdim edilmişdir. Bu konsepsiyanın əsas məğzi “gələcək nəsillərin həyatını təhlükə altına qoymadan sosial, iqtisadi və ekoloji cəhətdən indiki nəsillərin tələbatının normal ödənilməsi”ndən ibarətdir. Məqsəd gələcək nəsillərin öz tələblərini yerinə yetirmək qabiliyyətinə xələl gətirmədən indiki ehtiyacı ödəməkdir [5, s. 191].

1992-ci ildə Braziliyanın Rio-de-Janeyro şəhərində keçirilmiş ətraf mühit və inkişaf üzrə BMT-nin konfransı müasir cəmiyyətin davamlı inkişafa keçid konsepsiyasını qəbul etmişdir. Bu sənəd təkcə ərtaf mühitin mühafizəsilə məhdudlaşmır, eyni zamanda ayrı-ayrı ölkələrdə uzunmüddətli iqtisadi, sosial və ekoloji inkişaf strategiyasını nəzərdə tutan bütöv bir “Davamlı inkişaf” adlı konsepsiyanı təşkil edir.

Qəbul edilən sənədlərdən göründüyü kimi, əsas diqqət ətraf mühitin mühafizəsi və biomüxtəlifliyin qorunub saxlanmasına yönəlsə də, bütövlükdə əsas istiqamət planetdə normal həyatın saxlanması, təbii iqtisadi resurslardan qənaətlə və səmərəli istifadəni əhatə edir.

BMT-nin konfransından sonra 2000-ci ildə “Minilliyin Forumu” keçirilmiş və bu Forumda iştirak edən dünyanın 147 ölkəsinin dövlət və hökumət nümayəndələri qlobal miqyasda davamlı inkişafa nail olmaq məqsədilə “Minilliyin Bəyannaməsi”ni qəbul etmişlər. O vaxt Azərbaycan dövlətinin başçısı kimi Ümummilli Lider Heydər Əliyev də bu Forumda çıxış edərək bu məsələyə öz münasibətini bildirmişdir.

“Minilliyin Bəyannaməsi”ndə dünya əhalisinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilən problemlərin həlli əsas prioritet kimi nəzərdə tutulmuşdur. Bu məqsədlər aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır: ifrat yoxsulluğun və aclığın aradan qaldırılması; ümumi ibtidai təhsilə nail olmaq; gender bərabərliyini təmin etmək; uşaq ölümü hallarını azaltmaq; infeksiya xəstəliklərinə qarşı mübarizə aparmaq; ətraf mühitin davamlılığını təmin etmək; davamlı inkişaf üçün qlobal tərəfdaşlığı genişləndirmək [4, s. 36].

Bundan sonra dünya ölkələrində davamlı inkişafa keçid prosesinə başlanmış və 2015-ci ildə BMT-nin Baş Asambleyasının tövsiyəsilə Dünya Sammiti 2015-2030-cu illər üzrə 17 məqsəd irəli sürmüş və 193 ölkə davamlı inkişafla bağlı öhdəlik götürmüşdür.

Davamlı inkişafa dair aparılan tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, davamlı iqtisadi inkişaf resursların indiki və gələcək nəsillər arasında ədalətli bölgüsünə, yəni indiki nəslin tələbatının gələcək nəsillərin tələbatı hesabına ödənilməməsi kimi ideyaya əsaslanır.

Davamlı inkişafın əsas problemləri iqtisadi inkişaf, yoxsulluq, işsizlik, ətraf mühitin mühafizəsi və ərzaq təhlükəsizliyidir [2, s. 20].

Prof. N.Müzəffərli yazır: “İqtisadiyyatın kənar mənfi təsirlərə müqavimət göstərmək qabiliyyəti dayanıqlı inkişafı, yalnız cari inkişaf məqsədlərinə deyil, həm də gələcək inkişaf imkanlarını kifayət qədər yüksək səviyyədə saxlamağa (təbii resursları və onlardan əldə olunan gəlirləri hazırkı və gələcək nəsillər arasında paylaşdırmaq baxımından) hədəflənən inkişafı davamlı inkişaf adlandıra bilərik” [3, s. 225-226].

Hazırda iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş bəzi ölkələrlə müqayisə edilən Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun və işsizliyin azaldılması, iqtisadi artım, təbiətin mühafizəsi kimi göstəricilər davamlı inkişafı şərtləndirən mühüm amillərdən birini təşkil edir.

Beynəlxalq konvensiyalara qoşulan, dünya təsərrüfatına inteqrasiya olunan Azərbaycanda yoxsulluqla mübarizə, işsizliyin azaldılması, iqtisadi artım sosial-iqtisadi siyasətin əsas məqsədinə çevrilmişdir.

Dövlət başçısı tərəfindən 20 fevral 2003-cü ildə təsdiq olunmuş “2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf” və 15 sentyabr 2008-ci

ildə təsdiq edilmiş “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf” Dövlət Proqramları uğurla icra edilmişdir. Nəticədə ölkədə yoxsulluğun səviyyəsi 2003-cü ildəki 49%-dən 2005-ci ildə 29,3%-ə, 2010-cu ildə 9,4%-ə, 2016-cı ildə 5,9%-ə, 2018-ci ildə 5,1%-ə düşmüşdür. Bu göstərici 2020-ci ildə 6,2%, 2021-ci ildə isə 5,9% təşkil etmişdir [4, s. 37].

Respublikamızda davamlı iqtisadi inkişaf üzrə strateji məqsədlərə nail olunması, səmərəli investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi və investisiyaların iqtisadi inkişafa cəlb edilməsində əlverişli investisiya mühitinin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində görülən tədbirlər nəticəsində Dünya Bankı tərəfindən hazırlanan “Doing Business 2020” hesabatına görə ölkəmiz dünyanın 20 ən islahatçı ölkələri sırasında yer almışdır. Kreditlərin alınması üzrə 190 ölkə arasında birinci, biznesə başlama üzrə doqquzuncu olmuşdur.

2003-cü illə müqayisədə iqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların ümumi həcmi 3,7 dəfə, o cümlədən xarici investisiyalar 2,7 dəfə, strateji valyuta ehtiyatları 41 dəfədən çox artaraq 01 iyul 2023-cü ildə 65 mlrd. dollara çatmışdır. Bu dövrdə pensiyaların orta məbləği 8 dəfə, minimum əməkhaqqı 4,5 dəfədən çox artmışdır. Ölkədə 1,5 milyondan çox yeni iş yerləri açılmış, yoxsulluğun səviyyəsi 49,0 faizdən 5,9 faizə düşmüşdür.

Təcrübə göstərir ki, xarici investorlar investisiya qoyuluşlarını həyata keçirən zaman əsasən risklərin üç növünü – makroiqtisadi sabitliyi (iqtisadi artımı, inflyasiya səviyyəsini və valyuta məzənnəsinin dəyişilməsini və s.), investisiya mühitinin və vergi qaydalarının dəyişməsini, iqtisadiyyatın tənzimlənməsini və korrupsiya səviyyəsini, ölkədə siyasi sabitliyi və s. nəzərə alırlar [4, s. 164-165].

Ölkəmizdə hər üç istiqamətdə lazımi tədbirlər həyata keçirilmiş və investorların cəlb edilməsi üçün əlverişli şərait yaradılmışdır. Manatın sabitliyi təmin edilmiş, ölkənin valyuta ehtiyatları artmış, tədiyyə balansının müsbət saldosu çoxalmışdır. Təkcə 2024-cü ildə ölkənin valyuta ehtiyatları 5 mlrd. dollardan çox artaraq 72 mlrd. dollara çatmışdır [7, s. 16].

Ümumi daxili məhsulda qeyri-neft sektorunun payı xeyli artmış, ölkə iqtisadiyyatının neft-qaz sektorundan asılılığı azalmışdır. Belə ki, 2022-ci ilə nisbətən 2023-cü ildə neft-qaz sektorunun həcmi 1,7% azaldığı halda, qeyri-neft qaz sektorunun həcmi 3,7% artmışdır ki, bu da ümumi daxili məhsulun həcmində qeyri-neft qaz sektorunun xüsusi çəkisinin 2022-ci ildəki 52,1%-dən 2023-cü ildə 63,1%-ə qalxmasına şərait yaratmışdır. 2025-ci ildə ÜDM-də qeyri-neft sektorunun 75%-dən çox olacağı nəzərdə tutulur [7, s. 6].

Ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən daxili və xarici investisiyaların həcmi ildən-ilə artmışdır ki, bu da ölkənin dayanıqlı və davamlı inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Bunu aşağıdakı cədvəl məlumatlarından daha aydın görmək olar (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

2015-2023-cü illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyaların həcmi

Göstəricilər	2015	2020	2021	2022	2023	2015-ci ilə nisbətən 2023-cü ildə
Cəmi (mln. man.)	20057,4	22484,0	25313,8	29135,1	32080,9	1,6 dəfə
O cümlədən						
Xarici investisiyalar (mln. man.)	10998,9	10413,2	12751,9	14879,3	14671,2	1,3 dəfə
Xüsusi çəkisi, %-lə	54,8	46,3	50,3	51,1	45,7	-9,1
Daxili investisiyalar (mln. man.)	9058,5	12070,8	12561,9	14255,8	17409,7	1,9
Xüsusi çəkisi, %-lə	45,2	53,7	49,6	48,9	54,3	+9,1

Mənbə: www.stat.gov.az (9, s. 789)

Göründüyü kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşunun həcmi ildən-ilə artaraq 2023-cü ildə 32,1 mlrd. manata çatmışdır ki, bu da 2015-ci ilə nisbətən 1,6 dəfə və ya 60% çoxdur. Eyni zamanda son dörd ildə Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda aparılan bərpa-quruculuq işlərinə 19 mlrd. manat vəsait yönəldilmiş, 2025-ci ilin dövlət büdcəsində isə bu məqsəd üçün 4 mlrd. manat vəsait nəzərdə tutulmuşdur [7, s. 6].

Ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə üçün əsas kapitala 2023-cü ildə 595,0 mln. manat vəsait yönəldilmişdir ki, bu da 2022-ci ilə nisbətən 3,7 dəfə çoxdur. Cari ilin dövlət büdcəsində 17%-dən çox investisiya xərcləri nəzərdə tutulmuşdur [7, s. 6].

İqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun həcminin artması iqtisadi artıma, yeni iş yerlərinin açılmasına, işsizliyin azalmasına müsbət təsir etmişdir. Bunu aşağıdakı cədvəl məlumatlarından daha aydın görmək olar (cədvəl 2).

Cədvəl 2.

Göstəricilər	2020	2021	2022	2023	2024
1. Ümumi daxili məhsulun artım tempi, %-lə, əvvəlki ilə nisbətən	95,8	105,6	104,7	101,1	104,1
2. İşsizliyin səviyyəsi, %-lə	79	6,0	5,7	5,5	5,4
3. Yoxsulluğun səviyyəsi, %-lə	6,2	5,9	5,5	5,2	5,0
4. Orta aylıq nominal əməkhaqqı (manatla)	707,7	732,1	840,0	933,9	996,8
5. Orta aylıq əməkhaqqının artım tempi, əvvəlki ilə nisbətən, %-lə	111,4	103,4	114,7	111,2	108,0
6. İstehlak qiymətləri indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, %-lə	102,8	106,7	113,9	108,3	102,2

Mənbə: www.stat.gov.az (9, s. 55-56, 83, 163, 300) [9, s. 2].

Cədvəldən göründüyü kimi ölkəmizdə əhalinin həyat səviyyəsi əvvəlki illərə nisbətən yüksəlmiş, işsizliyin və yoxsulluğun səviyyəsi aşağı düşmüş, əhalinin gəlirləri artmışdır. Belə ki, 2023-cü ildə respublikamızda işsizliyin səviyyəsi 5,5%, yoxsulluğun səviyyəsi 5,2% təşkil etmiş, istehlak qiymətlərinin 8,3% artımına qarşı orta aylıq əməkhaqqı 11,2% artmış və ya orta aylıq əmək haqqı istehlak qiymətlərinin artımını 30%-ə qədər üstələmişdir. 2025-ci ilin yanvar ayından minimum əməkhaqqı 55 manat artaraq 400 manata, minimum pensiya isə 40 manat artaraq 320 manata çatmış və ya orta hesabla 14-15% artmışdır [7, s. 1]. “Dayanıqlı inkişaf 2023” hesabatına görə Azərbaycan 73,5 bal toplayaraq 166 ölkə arasında 53-cü pillədə qərarlaşmışdır [1, s. 184].

İqtisadi artım həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün vacib şərtdir. İqtisadiyyat böyüdükcə iş yerlərinin sayı artır, işsizlik azalır, gəlirlər artır və yoxsulluğun səviyyəsi aşağı düşür. Səhiyyəyə və təhsilə sərmayə qoymağa imkan yaranır [5, s. 193].

İşğaldan azad olan torpaqlarda həyata keçirilən quruculuq işləri ölkə iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunun inkişafına və bu sahədə müəyyən uğurların əldə olunmasına şərait yaradacaqdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”dən biri olan işğaldan azad olmuş ərazilərə “Böyük Qayıdışa dair Birinci Dövlət Proqramı”nın icrası bu sahədə müsbət nəticələrin əldə olunmasını təmin edəcək, işğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadi və sosial dirçəlişini təmin etməklə dayanıqlı və davamlı inkişafa əsaslanan rəqabətqabiliyyətli sahələrin inkişafına, təbii sərvətlərin səmərəli və qənaətli istifadəsinə və ətraf mühitin mühafizəsinə əsaslanan ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasına, işsizliyin və yoxsulluğun azaldılmasına şərait yaradacaqdır.

Qarşıya qoyulan layihələrin həyata keçirilməsi məqsədilə 2021-2023-cü illərin Dövlət Büdcəsindən işğaldan azad olunmuş ərazilərə 12,1 mlrd. manat vəsait ayrılmışdır [1, s. 246].

Lakin bütün bunlarla yanaşı dünyada baş verən iqtisadi proseslər və qiymətlərin artması ölkə

iqtisadiyyatına da öz mənfi təsirini göstərmişdir. Belə ki, son illər qeyri-neft-qaz sektorunun inkişaf tempi neft-qaz sektorunun inkişafını dəfələrlə üstələsə də (2024-cü ildə müvafiq olaraq 7,3% və 0,5% olmuşdur) ölkə iqtisadiyyatının idxaldan asılılığı hələ də qalmaqda davam edir. Neft-qaz sektoru ixracın 90%-ə qədərini təşkil edir ki, bu da ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı və davamlı inkişafının beynəlxalq bazarda neft-qazın qiymətindən asılı olduğunu göstərir. Ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyası sahəsində bir sıra tədbirlərin görülməsinə baxmayaraq bu sahədə hələ də kifayət qədər uğur əldə edilməmişdir.

Dayanıqlı inkişaf üçün əsas vacib məsələ iqtisadiyyatın perspektiv inkişaf istiqamətləri üzrə hədəflərin düzgün seçilməsi və həmin hədəflərə uyğun strategiyanın formalaşması hesab olunur [6, s. 202].

Ölkə üzrə investisiya qoyuluşlarının iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri və regionlar üzrə paylanmasında da disproporsiyalar mövcuddur. Belə ki, vəsaitlərin əsas hissəsi Bakı şəhəri və ona yaxın ərazilərin payına düşür. Xarici investisiyalı müəssisələrin qeyri-neft sektorunda və digər regionlarda fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün dövlət səviyyəsində tənzimləmə və təşviq tədbirlərinin gücləndirilməsinə ehtiyac vardır.

Bildiyimiz kimi respublikamız zəngin təbii sərvətlərə, xammal potensialına və əmək ehtiyatlarına malikdir ki, bu resursların dövriyyəyə cəlb edilməsilə ölkənin xarici bazarlara çıxış imkanlarını xeyli artırmaq olar.

Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun inkişafında kənd təsərrüfatı, turizm, emal sənayesi və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və s. prioritet təşkil edir. Ölkəmizdə məşğul əhalinin 40%-ə qədəri bilavasitə kənd təsərrüfatı və turizm sahələrində çalışır. Lakin 2024-cü ilin statistik məlumatlarına görə bu sahələrin inkişafında hələ kifayət qədər yüksək nailiyyətlər əldə edilməmişdir. Belə ki, 2024-cü ildə ümumi daxili məhsul istehsalında kənd və meşə təsərrüfatının payı 5,7%, turizm xidməti 2,4%, informasiya və rabitə sahəsi isə 1,9% təşkil etmişdir. [8, s. 2]

Nəticə

Dayanıqlı və davamlı inkişafa dair aparılan tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, davamlı iqtisadi inkişaf resursların indiki və gələcək nəsillər arasında ədalətli bölgüsünə, yəni indiki nəslin tələbatının gələcək nəsillərin tələbatı hesabına ödənilməsi kimi ideyaya əsaslanır.

Davamlı inkişafın əsas problemləri iqtisadi inkişaf, yoxsulluq, işsizlik, ətraf mühitin mühafizəsi və ərzaq təhlükəsizliyidir.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş bəzi ölkələrlə müqayisə edilən Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun və işsizliyin azaldılması, iqtisadi artım və ətraf mühitin mühafizəsi kimi göstəricilər dayanıqlı və davamlı inkişafı şərtləndirən mühüm amillərdən birini təşkil edir. Yoxsulluqla mübarizə, işsizliyin azaldılması, iqtisadi artım sosial-iqtisadi siyasətin əsas məqsədinə çevrilmişdir.

Səmərəli investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi nəticəsində iqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların həcmi 2003-cü ilə nisbətən 3,7 dəfə, o cümlədən xarici investisiyalar 2,7 dəfə artmışdır. Ümumi daxili məhsulda qeyri-neft sektorunun payı xeyli artmış, ölkə iqtisadiyyatının neft-qaz sektorundan asılılığı azalmışdır.

Yoxsulluğun səviyyəsinin aşağı salınması və işsizliyin azaldılması ilə əlaqədar qəbul edilmiş Dövlət Proqramlarının icrası nəticəsində 2003-2023-cü illərdə yoxsulluğun səviyyəsi 49%-dən 5,2%-ə, işsizliyin səviyyəsi isə 5,5%-ə düşmüş, orta aylıq əməkhaqqı 933,9 manata çatmışdır.

Lakin bütün bunlarla yanaşı dünyada baş verən iqtisadi proseslər və qiymətlərin artması ölkə iqtisadiyyatına da öz mənfi təsirini göstərmişdir. Belə ki, son illər qeyri-neft sektorunun inkişaf tempi neft-qaz sektorunun inkişafını xeyli üstələsə də (2024-cü ildə müvafiq olaraq 7,3% və 0,5% təşkil etmişdir) ölkə iqtisadiyyatının idxaldan asılılığı hələ də qalmaqda davam edir. Neft-qaz sektoru ixracın 90%-ə qədərini təşkil edir ki, bu da hələ də ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı və davamlı inkişafının beynəlxalq bazarda neft-qazın qiymətindən asılı olduğunu göstərir.

Ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyası sahəsində bir sıra tədbirlərin görülməsinə baxmayaraq

hələ də bu sahədə lazımi uğur əldə edilməmişdir. Belə ki, 2024-cü ildə Ümumi daxili məhsul istehsalında kənd təsərrüfatının payı 5,7%, turizm xidməti 2,4%, rabitə və informasiya texnologiyaları 1,9% təşkil etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbayan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2023-cü ildə fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, 2024.
2. Ə.Nuriyev. Davamlı və tarazlı regional inkişaf. Bakı, 2017.
3. N.Müzəffərli. İqtisadiyyatın sosialyönümlülüyü sağçı və solçu sistemlərdə. Bakı, 2014.
4. E.İbrahimov. Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın davamlı inkişafının strateji istiqamətləri. “Kooperasiya” nəşriyyatı. Bakı, 2023.
5. K.Büyüker. Davamlı inkişaf təşəbbüslərinin iqtisadi artıma təsiri. “Kooperasiya” elmi-praktiki jurnalı, 2024, № 3.
6. S.Məmmədov. Milli iqtisadiyyatın strukturunda həyata keçirilən şaxələndirmənin dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində rolu. “Kooperasiya” elmi-praktiki jurnalı, 2024, № 3.
7. “Respublika” qəzeti, 28 yanvar, 2025-ci il, s. 1,6.
8. “Azərbaycan” qəzeti, 26 yanvar, 2025-ci il.
9. www.stat.gov.az
10. www.cbar.gov.az

Ханоглан Андалиф оглы Гусейнов
Азербайджанский Университет Кооперации, доцент
E-mail: xanoglan.huseynov@aku.edu.az

Роль макроэкономической стабильности в устойчивом и долгосрочном развитии Азербайджанской Республики

Резюме

Цель исследования изучение роли макроэкономической стабильности в обеспечении устойчивого и долгосрочного развития и предоставление соответствующих рекомендаций для этой цели.

Методология исследования. В статье использованы статистические методы, методы анализа и обобщения.

Прикладная значимость исследования. Реализация рекомендаций, выдвинутых в статье, может быть полезна для обеспечения устойчивого и стабильного развития страны.

Результаты исследования выявили пути обеспечения макроэкономической стабильности для обеспечения устойчивого и стабильного развития.

Оригинальность и научная новизна исследования. Намечены пути обеспечения макроэкономической стабильности для устойчивого и стабильного развития нашей страны.

Ключевые слова: устойчивое и непрерывное развитие, валютные резервы, стабильность маната, безработица, нищета, инфляция, нефтегазовый и ненефтяной секторы

Khanoglan Andalif Huseynov
Azerbaijan Cooperation University, Associate Professor
E-mail: xanoglan.huseynov@aku.edu.az

The role of macroeconomic stability in the sustainable and ongoing development of the Republic of Azerbaijan

Summary

The purpose of the study is to investigate the role of macroeconomic stability in ensuring sustainable and ongoing development and to make appropriate recommendations for this purpose.

Research methodology. The article uses statistical, analysis and generalization methods. Practical significance of the study.

The implementation of recommendations provided in the article can be useful in ensuring sustainable and ongoing (continuous) development in the country.

Research results indicate ways to ensure macroeconomic stability for the achievement of sustainable and ongoing development.

Originality and scientific novelty of the study. The study highlights ways of ensuring macroeconomic stability for sustainable and ongoing development of our country.

Keywords: sustainable and ongoing (continuous) development, foreign exchange reserves, stability of manat, unemployment, poverty, inflation, oil and gas and non-oil sectors.

UOT 33.338.4

Rövşən Ağahüseyn oğlu HƏSƏNOV
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, i.f.d.
e-mail: rh767986@gmail.com,

Şakur Oruc oğlu SƏFƏROV
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasının
iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: shakirsafarov02@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.353

AZƏRBAYCANIN QLOBAL TİCARƏT ŞƏBƏKƏSİNDƏ MÜHÜM BEYNƏLXALQ NƏQLİYYAT VƏ LOGİSTİKA MƏRKƏZİNƏ ÇEVRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq nəqliyyat sistemini, logistika infrastrukturunu və tranzit imkanlarını təhlil etmək, inkişaf etdirilməsi üçün görülən tədbirləri və perspektivləri təqdim etməkdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Azərbaycan Respublikasının strateji mövqeyi, beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərindəki rolu və tranzit potensialı ölkənin iqtisadi, sosial və geosiyasi inkişafına birbaşa təsir edir. Beynəlxalq daşımalar sahəsində qarşıya qoyulan vəzifələr Azərbaycanın qlobal ticarət sistemində rolunu artırmaq, nəqliyyat və logistika sahəsində lider mövqeyə yüksəlmək məqsədini daşıyır.

Tədqiqatın metodologiyası - Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq daşımalar sisteminin inkişaf etdirilməsi istiqamətində aparılan araşdırmalar və icra olunan layihələr spesifik metodoloji yanaşmalar tələb edir. Bu metodologiya, nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, tranzit potensialının artırılması və beynəlxalq ticarətdə mövqeyin gücləndirilməsi üçün hərtərəfli yanaşmanı təmin edir.

Tədqiqatın nəticələri - Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq nəqliyyat və logistika sistemində apardığı islahatlar və həyata keçirdiyi layihələr ölkənin bu sahədə mühüm uğurlar əldə etməsinə şərait yaratmışdır. Geniş nəqliyyat infrastrukturunun qurulması, tranzit potensialının artırılması və beynəlxalq standartlara uyğun xidmətlərin təmin edilməsi Azərbaycanın qlobal nəqliyyat şəbəkəsində əsas iştirakçılardan birinə çevrilməsinə imkan tanıyır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq nəqliyyat və logistika sistemində həyata keçirdiyi tədbirlər və layihələr ölkənin qlobal ticarət şəbəkəsində mühüm bir mərkəzə çevrilməsinə şərait yaratmışdır. Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi, Asiya və Avropa arasında əhəmiyyətli bir nəqliyyat körpüsü kimi yerləşməsi ölkənin tranzit və logistika sahəsindəki potensialını artırmışdır. Bu potensialın reallaşdırılması məqsədilə həyata keçirilən islahatlar beynəlxalq ticarət əlaqələrinin genişlənməsi və dünya bazarlarında mövqeyinin möhkəmlənməsi üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: beynəlxalq nəqliyyat sistemi, logistika infrastrukturu, tranzit potensialı, strateji mövqe, nəqliyyat dəhlizləri, beynəlxalq daşımalar, iqtisadi inkişaf.

Giriş

Nəqliyyat həyatımızda mühüm rol oynamaqla, onun iqtisadi, ictimai və siyasi rolu böyükdür. O, dövlətin iqtisadi bütövlüyünün təmin edilməsinə, regionlarda sosial-iqtisadi inkişaf potensialının artmasına, əhalinin rifah halının yüksəlməsinə, ölkənin bütün regionlarını bütövlüklə əlaqələndirməsinə, biznes və investisiya mühitinin formalaşmasına imkan yaradır. Nəqliyyat vasitələrinin köməyi ilə xammal və materiallar istehsala, istehsal olunan mallar isə istehlakçılara çatdırılır, iqtisadi əlaqələrin təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nəqliyyat modlarının köməyi

ilə yükləri və sərnişinləri dünyanın istənilən yerinə asanlıqla çatdırmaq olur. Nəqliyyat sistemi ölkənin milli iqtisadiyyatında mühim yer tutmaqla hər bir ölkənin yerləşdiyi coğrafi mövqeyinə, iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə bir-birindən fərqlənir. Demək olar ki, ölkəmizdə nəqliyyatın bütün sahələri, quru, su, hava və boru-kəməri nəqliyyatları mövcuddur.

Azərbaycanın nəqliyyat və logistika infrastrukturunun inkişafı: Beynəlxalq dəhlizlər, dəniz və boru kəməri layihələri

Ölkəmizdə malların orta və uzun məsafələr üzərindən yükdaşımaları həcminə görə dəmiryol nəqliyyatı 1-ci yer tutur. Daşımaların iş fəaliyyəti, ümumi istifadəli dəmir yollarında qatarların hərəkəti, manevr işi ilə əlaqəli olan yüklərin vaqonlara, konteynerlərə yüklənməsi, yerləşdirilməsi, bərkidilməsi və yüklərin boşaldılması “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC tərəfindən aparılır. ADY-də yükdaşıma fəaliyyətinin müxtəlif növləri (dalan dəmir yoluna vaqonların verilməsi, marşrut üzrə daşınacaq yüklərin mühafizəsi, vaqon tərəzisinin yoxlanılması, plombların satışı, çən vaqonlarının daxildən yuyulub deqazasiya edilməsi və xaricdən yuyulması, stansiya xidmətləri, lokomotiv və vaqon təmiri) üzrə kontragentlərə xidmətlər həyata keçirir. Ölkəmizdə daşınan yüklərin dövriyyəsinə nəzər salsaq yüklərin əsas hissəsini neft məhsulları, taxıl və çörək məhsulları, mineral tikinti materialları, kimyəvi və mineral gübrələr təşkil edir.

ADY transformasiya çərçivəsində rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etməklə yükləmə və boşaltma əməliyyatlarını qısa boşaltma vaxtı ilə və yüksək məhsuldarlıqla həyata keçirir. Bu yaxınlarda Asiya İnkişaf Bankı 47 milyon ABŞ dolları həcmində Azərbaycanda dəmir yolları sisteminin rəqəmsallaşmasına dəstək üçün kredit ayırmışdır [1].

ADY yükdaşımalarının keyfiyyətli və vaxtında icrası üçün inkişaf etmiş ölkələrin son istehsalı olan konteynerlər, lokomotivlər, yük vaqonları almaqla hərəkət tərkibi parkını yeniləməkdə davam edir. Sərnişindaşımada ətraf mühitə tullantıları azaltmaq üçün yeni nəsil elektrik qatarlarından istifadə edilir. ADY ənənəvi şirkət nümunəsindən müasir, inteqrə olunmuş, keyfiyyətli xidmətlər göstərən rəqəmsallaşma və logistika sahəsində regionun lider şirkətinə, fəaliyyətini ISO 9001: 2015 beynəlxalq standartlarının tələblərinə uyğun korporativ quruma çevrilməyi, reputasiya və nüfuz qazanmağı hədəfləmişdir [2].

Dəmir yollarına yatırılan irihəcmli kapital qoyuluşları və investisiya layihələri mərhələli şəkildə həyata keçirilir, köhnəlmiş infrastruktur problemi aradan qaldırılaraq infrastruktur yenidən qurulur, innovativ texnologiyalar tətbiq etməklə idarəetmə sistemi optimallaşdırılır, əməliyyatların səmərəliliyi və rəqəmsallaşması uğurla həyata keçirilir. Ərazi bütövlüyümüzü bərpa etdikdən dərhal sonra ölkə başçısının tapşırıqlarına uyğun olaraq işğaldan azad edilmiş ərazilərdə dəmir yolu infrastrukturunun yenidən qurulması, şaxələndirilməsi və təzə xətlərin çəkilməsi əsas prioritetlərdən biri kimi müəyyənləşdirilərək işlərin icrasına start verilmişdir. Bərpa proqramı çərçivəsində “Bərdə-Ağdam”, “Horadiz-Ağbənd” dəmir yolu xətlərinin yenidən qurulması, “Füzuli-Şuşa” yeni dəmir yolu xəttinin inşası və zəruri infrastrukturun yaradılması istiqamətində işlər davam etdirilir.

Dünyanın 100 layihəsi siyahısına daxil olan “Bakı-Tbilisi-Qars” dəmir yolu xəttinin fəaliyyətə başlaması Azərbaycanın xarici siyasət kursunda dövlət təhülkəsizliyinin və suverenliyinin möhkəmləndirilməsinə, eləcə də, ölkəmizə qoyulan investisiyaların həcminin artmasına, ixracyönümlü iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinə, ixrac, idxal və tranzit malların daşınmasında xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsinə, beynəlxalq miqyasda nüfuzunun yüksəldilməsinə və investorların cəlb olunmasına əhəmiyyətli təsir etməkdədir.

Təsadüfi deyil ki, Davos Forumunun hesabatına əsasən, dəmir yollarının səmərəliliyinə görə ölkəmiz 11-ci yerdədir [3]. Avropa və Asiya qitələrini birləşdirən bu dəmir yolu xətti yüklərin daşınmasına sərf edilən vaxtı 2 dəfədən çox azaltmağa imkan verir. Blok-qatarlar Çindən Azərbaycana orta hesabla 8-10 gün, Gürcüstanın limanlarına isə 12 gün ərzində çatdırılır. BTQ Avrasiya regionunda yerləşən ölkələr arasında iqtisadi inkişafın və beynəlxalq ticarət həcminin artmasına kömək edir.

Beynəlxalq dəhlizlər və infrastruktur müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatına daha sıx inteqrasiyaya imkan yaradır ki, nəticədə bölgədəki iqtisadi sabitliyə və inkişafa töhfə verir. Çin, Mərkəzi Asiya

və Cənub-Şərqi Asiya, o cümlədən digər qonşu ölkələrin BTQ vasitəsilə Avropaya yüklərin daşınması, yeni bazarlara asanlıqla çıxış əldə edə bilməsi Azərbaycanı regional nəqliyyat habına çevirmiş, siyasi və iqtisadi dividentlər qazandırmışdır. Layihə çərçivəsində gələcəkdə Qars və İstanbul şəhərlərinə sərnişin daşımaların həyata keçirilməsi mümkün olacaqdır. 2023-cü il sentyabrın 25-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Qarsdan Naxçıvana uzunluğu 224 kilometr, 5 stansiyadan ibarət olacaq (Qars-İğdır-Aralıq-Dilucu-Sədərək-Naxçıvan-Culfa) dəmir yolu xəttinin çəkilməsini nəzərdə tutan Qars-Naxçıvan dəmir yolu layihəsinə dair niyyət protokolu imzalamışdır [9].

“Şimal-Cənub” və “Bakı-Tbilisi-Qars” nəqliyyat dəhlizlərinin inteqrasiyası istiqamətində önəmli addımlar atılır ki, bu da respublika ərazisində yeni nəqliyyat qovşağının yaranmasına səbəb olacaqdır. Qlobal və regional nəqliyyat və logistika zəncirinin bir hissəsi kimi rəqabətə davam gətirmək məqsədilə, ölkəmizdən keçən Şimal-Cənub Beynəlxalq Nəqliyyatı Dəhlizi çərçivəsində İran İslam Respublikasının Astara şəhərində illik 4 milyon ton yük əməliyyatlarının aparılması üçün “Astara” dəmir yolu terminalı istifadəyə verilmişdir [7]. Ölkəmiz “Beynəlxalq Dəmir Yolu Yük Daşımaları” (SMQS) haqqında imzalanmış sazişin və “Beynəlxalq Dəmiryol Daşımaları haqqında Konvensiya”nın (KOTİF) üzvüdür.

Müstəqillik qazandıqdan sonra ölkəmizin ilk, ən iri milli aviaşirkəti və milli aviadaşıyıcısı “Azərbaycan Hava Yolları” Dövlət Konserni 7 aprel 1992-ci il tarixində təsis edilmiş, 2008-ci il tarixində adı dəyişdirilərək "Azərbaycan Hava Yolları" (AZAL) Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti kimi adlandırılmışdır. Bu gün müasir donanma, uçuşlarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, səyahətçilərin rahatlığı üçün bilet satışı, təyyarə göyərtəsində göstərilən xidmətlərin yüksək səviyyəsi, personalın nəzakətli davranışı və peşəkarlığı, gözləmə yerlərinin konfortluğu, gömrüksüz ticarət mağazalarının (duty free) və ödənişsiz WiFi zonalarının olması, uçuşların geniş coğrafiyası, yoxlama məntəqəsində sərnişin yoxlamasının sürəti, dünyanın müxtəlif ölkələrinə gündəlik göndərişlər, uğurlu tarif siyasəti milli aviadaşıyıcıya regionun qabaqcıl aviadaşıyıcılar siyahısında olmağa imkan vermişdir. Halhazırda ölkəmizdə Bakı, Naxçıvan, Gəncə, Lənkəran, Qəbələ, Zaqatala kimi beynəlxalq, yerli əhəmiyyətə malik Yevlax və aviasiya uçuşları üçün bağlı olan Xocalı aeroportları mövcuddur.

Ölkəmizdə nəqliyyat-logistika infrastrukturunun yaxşılaşdırılması və ən yüksək səviyyədə hava nəqliyyatı xidmətlərinin göstərilməsi istiqamətində aparılan tikinti işləri ilə, işğaldan azad olunmuş Füzuli, Zəngilan və Laçın şəhərlərində müasir, dünya tələblərinə cavab verən, ICAO və IATA standartlarına uyğun beynəlxalq hava limanları tikilərək istifadəyə verilmişdir. Azərbaycan Hava Yolları” QSC aviaşirkəti İCAO, İATA, ECAC, Dövlətlərarası Aviasiya Komitəsi kimi tanınmış mülki aviasiya birliklərinin tam səlahiyyətli üzvüdür. Azərbaycanın geostrateji mövqeyi, Avropa ilə Asiya qitələri arasında yerləşməsi ölkəmizi əlverişli nəqliyyat-tranzit qovşaqlarından birinə çevirmişdir. Xarici daşımaların fəaliyyətində Bakı-Həştərxan, Bakı-Mahaçqala, Bakı-Ənzəli, Bakı-Bekdaşı, Bakı-Türkmənbaşı, Bakı-Aktau mənzillərini qeyd etmək olar.

Nəqliyyat infrastrukturunun müasir dünya standartlarına uyğunlaşdırılması, Azərbaycan Respublikasının ərazisindən keçən tranzit yükdaşımalarının artan tələbatının qarşılanması, tranzit potensialının rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi və nəqliyyat dəhlizlərinin formalaşdırılması ilə bağlı həyata keçirilən qlobal miqyaslı təşəbbüslərdən biri Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərinin qovşağında yerləşən müasir dövrün ən son mühəndislik yeniliklərindən olan 25 milyon tona qədər yük daşıma gücünə malik Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının (BBDTL) tikintisidir. Bu, “Şərq-Qərb” və “Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişməsində yerləşən və ilk azad ticarət zonası olaraq Azərbaycanın tranzit imkanlarının genişlənməsində, regionun nəqliyyat və logistika mərkəzinə çevrilməsində həlledici rol oynayır.

BBDTL kompleksi beynəlxalq dəhlizlər üzrə ölkəmizə daxil olan yüklərin toplanması funksiyasını yerinə yetirir və multimodal daşımaların ayrılmaz tərkib hissəsi olan BTQ dəmir yolu xətti ilə Avropa istiqamətinə və ya gəmilərlə şərq istiqamətinə səmərəli daşınmasını təmin edir. BBDTL ölkəmizdə dəniz daşımalarının inkişafına öz bəhrəsini verir. Azərbaycan Respublikası 1995-ci ilin may ayından Beynəlxalq Dəniz Təşkilatına (IMO), 4 mart 2016-cı il tarixində Okean və dəniz

mühitinin mühafizəsi, çirklənməsi və qəzaların qarşısının alınması məqsədilə “Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dəniz hüququ haqqında Konvensiyası”na, 4 mart 2016-cı il tarixində “Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dəniz hüququ haqqında Konvensiyası”-na qoşulmuşdur [5].

Azərbaycanda nəqliyyat sisteminin bir qolu olan boru kəməri nəqliyyatının yaranması neft sənayesinin inkişafı və təşəkkülü dövründə başlamışdır. Təbii ki, burada əsas səbəb ölkəmizin ixrac potensialının əsasını qaz, neft və neft məhsullarının təşkil etməsidir. Boru kəmərinin tikintisi böyük maliyyə yatırımları tələb etməsinə baxmayaraq, ölkəmiz üçün neft və təbii qazın nəqlində böyük strateji əhəmiyyətə malikdir. Ölkəmizdə bir neçə mühüm perspektivli qlobal neft-qaz kəməri layihələri həyata keçirilmişdir.

1878-ci ildə Nobel qardaşlarının sifarişi ilə Balaxanı mədənlərindən Qara şəhərdəki Bakı neftayırma zavoduna buxar mühərrikli nasoslarla təchiz olunan 12 km uzunluğunda ilk neft kəməri inşası gerçəkləşdirilmişdir. 1907-ci ildə Bakı-Batumi magistral neft kəmərinin çəkilməsi ilə Bakı nefti dünya bazarına çıxarılmışdır. Bu günkü Azərbaycanda neft Bakı-Novorossiysk, Bakı-Supsa və Bakı-Tbilisi-Ceyhan (1767 km) boru kəmərləri ilə, kommersiya təyinatlı təbii qaz isə Bakı-Tbilisi-Ərzurum, TAP (Trans Adriatik Boru Kəməri) və TANAP (Trans Anadolu Qaz Boru Kəməri) vasitəsi ilə dünya bazarlarına çatdırılır [10].

Avtomobil nəqliyyatı ilə ölkədaxili və beynəlxalq yüklərin daşınması AR qanunvericiliyinə və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq konvensiyalara uyğun həyata keçirilir. Ölkəmizdə yüklərin daşınmasının tənzimlənməsində "Yol hərəkəti haqqında" və "Avtomobil nəqliyyatı ilə yüklərin daşınması qaydaları" tətbiq edilir. Bu qanunlar avtonəqliyyat vasitələri ilə yüklərin beynəlxalq və ölkədaxili daşınmasının təşkilini, müxtəlif növ yüklərin daşınmaya qəbul edilmə tələblərini, nəqliyyat vasitələrinin yol hərəkətində iştirak etməyə buraxılmasını, yol hərəkəti təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin başlıca prinsipləri və s. ilə bağlı tələbləri müəyyən edər. Ölkəmizdə avtomobil yolları sahəsində idarəetmənin, habelə nəzarət mexanizmlərinin daha da təkmilləşdirilməsi, həyata keçirilən işlərin səmərəliliyinin artırılması və sistemliliyinin təmin edilməsi məqsədilə AR Prezidentinin 2017-ci il 18 oktyabr tarixli, 1638 saylı Fərmanı ilə Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyi (AAYDA) yaradılmışdır [8].

Azərbaycan Respublikası yüklərin daşınmasını tənzimləyən bir sıra beynəlxalq konvensiyaların iştirakçısıdır. Ölkəmiz 1993- cü ilin noyabr ayında “Beynəlxalq Avtomobil Nəqliyyatı İttifaqı”na (İRU) üzv olmuş və 2000-ci il 11 fevral tarixində “Beynəlxalq avtomobil daşımaları müqaviləsi”nə (CMR) dair Konvensiyanı imzalamışdır. Bu konvensiya daşıyıcılarla yükgöndərənlər arasında müqavilə münasibətlərini, yaranan iddia və məhkəmələrin baxılma qaydasını tənzimləyir, malların itirilməsi və ya zədələnməsinə görə məsuliyyəti müəyyən edir. Tranzit yükdaşımaların, habelə ölkə iqtisadiyyatının artım tempi nəzərə alınmaqla avtomobil magistrallarının genişləndirilməsi, trafik sıxlığının azaldılması, səyahət vaxtının minumuma endirilməsi, mövcud beynəlxalq və yerli əhəmiyyətli yolların yenidən qurulması ilə irihəcmli investisiyalar qoyulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında son dövrlərdə havaların normadan artıq isti keçməsi və yağıntı miqdarının azalması ilə əlaqədar çaylarda sululuq səviyyəsinin aşağı düşməsi çay nəqliyyatının rolunda azalmalara gətirib çıxarmışdır. Kür Azərbaycanın yeganə çay gəmiçiliyi yolu omaqla, yerli əhəmiyyətli yüklər kiçik çay gəmilərilə Kür çayının mənsəbindən Yevlax şəhərinə qədər daşınır. “AAYDA”,“Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı” QSC, “ADY” QSC, “Azərbaycan Hava Yolları” QSC, “Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi” QSC, “Dövlət Gömrük Komitəsi” və digər dövlət qurumları arasında beynəlxalq daşımaların daha səmərəli həyata keçirilməsində koordinasiyalı işin qurulması, o cümlədən rəqəmsal sistemlərin qonşu ölkələrin şəbəkələri ilə inteqrasiya prosesini həyata keçirə bilməsi üçün dünya bazarında rəqabət apara bilən milli beynəlxalq nəqliyyat logistika şirkətlərinin yaradılması vacibdir.

Ölkəmizin sosial-iqtisadi və qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsi, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası və xarici ticarətin diversifikasiyası kimi milli məqsədlərə nail olunması məqsədilə yük sahibləri üçün satış bazarlarının nəqliyyat və logistika xidmətlərinin tam çeşidinə çıxış imkanları və nəqliyyat əlçatanlığı artırılmalıdır. “Lapis-Lazuli” (Lazurit) marşrutu üzrə

tranzit və nəqliyyat əməkdaşlığına dair Əfqanıstan-Türkmənistan-Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə arasında beştərəfli saziş 2017-ci il noyabrın 15-də Aşqabadda imzalanıb. Sənəddə iştirakçı ölkələrin nəqliyyat infrastrukturunun modernləşdirilməsi, həmçinin gömrük rəsmiləşdirilməsi proseduralarının asanlaşdırılması nəzərdə tutulur. Saziş razılıq əldə edən tərəflərin ərazisindən yüklərin fasiləsiz daşınmasına, nəqliyyatın tranzit hərəkəti ilə bağlı məsələlərin və proseduraların sadələşdirilməsinə şərait yaradır, nəqliyyat vasitələrinin, yüklərin və sərnişinlərin təhlükəsizliyini təmin edir.

Nəqliyyat dəhlizinin “Lazurit” adlanması iki min il əvvəl bu marşrutla əfqan lazuriti və digər yarımqiymətli daşların Qafqaza, Balkan ölkələrinə, Şimali Afrikaya və Avropaya daşınması ilə əlaqəlidir. 2018-ci ildə Əfqanıstanın Herat şəhərində Lazurit dəhlizi üzrə yükdaşımalara start verilib. Lazurit dəhlizi layihənin üzv ölkələrinə regional və kontinental ticarət bazarlarına çıxışları şaxələndirmək üçün şərait yaradacaq. Bu da, öz növbəsində, həm bu dəhliz vasitəsilə yük daşıyan ölkələrin, həm də ərazisindən malların tranziti üçün istifadə olunacaq dövlətlərin iqtisadi inkişafına, həmçinin sürətli və ucuz daşımalar hesabına alıcı ölkələrə malları daha ucuz qiymətə əldə etməyə imkan verəcək.

Azərbaycanın nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı: Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu və Ələt İqtisadi Zonası

2017-ci ildə istifadəyə verilən regionumuzun ən iri infrastruktur layihələrindən biri hesab olunan illik 5 milyon ton yükdaşırma gücünə malik “Bakı-Tbilisi-Qars” dəmir yolu xəttinin fəaliyyətə başlaması, həmin marşrut üzrə Çindən Avropaya “Orta Koridor” Dəmir İpək Yolu vasitəsi ilə yükdaşımalarının həyata keçirilməsi Azərbaycanın qitələrarası tranzit imkanlarını genişləndirməkdə davam etdirir. Ölkəmizdə mükəmməl nəqliyyat infrastrukturu yaradılıb və təqdirəlayiq haldır ki, nəqliyyatın bütün sahələrində yeni layihələr reallaşdırılıb.

Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanın yol infrastrukturu beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən də yüksək qiymətləndirilib. Elə Davos Ümumdünya İqtisadi Forumunun hesabatında avtomobil yollarının keyfiyyətinə görə Azərbaycan dünyada 34-cü, dəmir yollarının səmərəliliyinə görə isə 11-ci yerdədir. İllik yükdaşırma gücü ilkin mərhələdə 500 000 ton, daha sonra isə 1,5 milyon tona qədər artacağı planlaşdırılan Ələt İqtisadi Zonasında yeni hava limanının tikilməsi nəzərdə tutulur. Bu da öz növbəsində iqtisadi zonalara texnologiya və xammalın daha asan şəkildə gətirilməsinə, istehsal edilən malların xarici bazara çıxarılmasına və tranzit yüklərin daşınmasına kömək olacaq.

44 günlük Vətən müharibəsindəki zəfərdən sonra ölkəmizin ən böyük hədəflərindən biri Zəngəzur dəhlizinin açılması və nəqliyyat-kommunikasiya, logistika imkanlarının genişləndirilməsidir. Zəngəzur dəhlizinin açılması qlobal iqtisadiyyatda ən iri iqtisadiyyata malik ölkələrin, Avropanın, Çinin də marağındadır. Bu, strateji baxımdan iqtisadi inteqrasiyanın genişlənməsinə böyük imkanlar açır.

Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanın Avrasiyanın nəqliyyat və logistika mərkəzi kimi mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə, beynəlxalq ticarət proseslərinin intensivləşdirilməsinə şərait yaradır. Gələcəyə hesablanmış bu dəhliz vasitəsilə Azərbaycanın onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan, uzun illər blokadada qalmış Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə birləşdirilməsi təmin edilicək. Bu dəhliz vasitəsilə Azərbaycan qardaş ölkə Türkiyə Cümhuriyyətinə və Avropa ölkələrinə qısa müddətdə yüklərin daşınmasına, bölgənin inkişafının sürətlənməsinə, regionun tranzit və logistik əhəmiyyətinin artırılmasına nail olacaqdır. Bu layihənin perspektivliyini artıran digər bir məsələ qardaş ölkələrin Zəngəzur dəhlizi vasitəsi ilə coğrafi baxımdan birlik və bərabərliyə qovuşmasıdır [4].

Beynəlxalq nəqliyyat və logistika infrastrukturunun inkişafı Azərbaycanın qlobal ticarətdəki rolunun gücləndirilməsinə müsbət təsir göstərir. Bu, iqtisadi artım imkanlarını genişləndirəcək, qarşılıqlı əlaqələrin inkişafına təkan verəcək, malların daşınma vaxtını və xərclərini azaldacaq, habelə beynəlxalq ticarət əməliyyatlarının səmərəliliyini artıracaqdır. Bu məqsədlə nəqliyyat və logistika xidmətləri üçün sərmayə qoyuluşunun stimullaşdırılması mexanizmlərinin hazırlanması, investisiya dəstəyinin gücləndirilməsi və maliyyə dayanıqlılığına nail olunması məqsədilə investorlar üçün əlverişli rəqabət mühitinin təşviq olunmasına, demonopolizasiya prosesinin həyata

keçirilməsinə, ekoloji təmiz və müasir tələblərə cavab verən rəqabətqabiliyyətli nəqliyyat vasitələrinin istifadəsinə, sərhəd-keçid prosedurlarının sadələşdirilməsinə və fəaliyyətinin avtomatlaşdırılmasına, yükdaşımaların qəbul prosedurlarının təkmilləşdirilməsinə, güzəştli şərtlərlə kreditlərin və lizinqlərin verilməsinə, nəqliyyat təşkilatlarına subsidiyaların ayrılmasına, vergi və digər dövlət ödənişləri üzrə güzəştlərin müəyyən edilməsinə yönəldilmiş tədbirlər davam etdirilməlidir.

Nəqliyyat infrastrukturu layihələrini həyata keçirmək və müəyyən edilmiş strateji hədəflərə nail olmaq üçün böyükhəcmli investisiyalar tələb edilir. Nəqliyyat sənayesinin inkişafı ilə bağlı uzunmüddətli məqsədləri dəstəkləmək üçün layihələrin uzunmüddətli maliyyələşdirilməsi imkanlarını asanlaşdıran maliyyə qurumları müəyyən edilməli, büdcə vəsaitləri əsas mənbə olmamalı, əksinə, özəl investisiyaların axını üçün stimul yaradılmalıdır [6]. Beynəlxalq daşımalarda malların uzaq və çətin mövqedə yerləşən ərazilərə etibarlı və sürətli çatdırılmasının həyata keçirilməsi üçün nəqliyyatın müxtəlif modlarının koordinasiyalı inkişafı və onların qarşılıqlı əlaqəsinin təşkil edilməsi mühüm rol oynayır. Nəqliyyat modlarını effektiv şəkildə birləşdirməklə nəqliyyat vasitələrinin səmərəli idarə olunmasına, nəqliyyat sıxlığının qarşısını almağa, yüklərin çatdırılması prosesini optimallaşdırmağa, malların birbaşa alıcıya çatdırılmasına və s. imkan yaranır.

Logistika əməliyyatlarının effektiv idarə edilməsi prosesində mərkəzləşdirilmiş idarəetməyə ehtiyac var. Buna görə də, ölkəmizdə logistika sahəsində informasiya-analitik sistemin yaradılması və inkişaf etdirilməsi, o cümlədən bu sahədə kiberhücumlar və kibercinayətkarlıq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün effektiv strategiyaların işlənib hazırlanması xüsusi aktuallıq kəsb edir. Malların və nəqliyyat vasitələrinin hərəkətinin gömrük tənzimlənməsində səmərəlilik beynəlxalq nəqliyyat xərclərinin azaldılmasında, beynəlxalq ticarətin sürətləndirilməsi və iqtisadi imkanların genişləndirilməsində mühüm amildir.

Elektron gömrük bəyannaməsi və avtomatlaşdırılmış gömrük tənzimləməsi istiqamətində həyata keçirilən texnoloji həllər qaçaqmalçılıq və qeyri-qanuni ticarətin, lazımsız gecikmələrin və əlavə məbləğlərin qarşısını alır, malların idxalı, ixracı və tranziti prosedurları barədə sənədləşmə tələblərinin azaldılmasını və məlumatların internet vasitəsilə əldə edilməsini təmin edir, malların müvəqqəti saxlanılması xərclərini optimallaşdırır, gömrük rəsmiləşdirmələrinin vaxtını azaldaraq sərhədlər boyunca yük axınını sürətləndirir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı təkliflər nəzərə almalıdır:

- Ölkəmizdə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri boyunca logistika mərkəzlərinin və gömrük anbarlarının sayları artırılmalı;
- Gömrük sahəsində islahatlar aparılmalı, gömrük prosedurları təkmilləşdirilməli;
- Gömrük əməliyyatlarının şəffaflığını artırmaq üçün gömrük rüsumlarının yığımının “ASAN xidmət” mərkəzləri vasitəsilə həyata keçirilməsi təmin edilməlidir.

Nəticə

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq nəqliyyat və logistika sistemində aparılmış tədbirlər və layihələr ölkənin qlobal ticarət şəbəkəsində mühüm bir mərkəzə çevrilməsinə şərait yaratmışdır. Azərbaycan, geosiyasi mövqeyinə əsaslanaraq, Asiya və Avropa arasında nəqliyyat körpüsü kimi strateji əhəmiyyətə malikdir. Həyata keçirilən islahatlar və inkişaf layihələri sayəsində nəqliyyat infrastrukturu modernləşdirilib, tranzit potensialı artırılıb, beynəlxalq standartlara uyğun xidmətlər təmin edilib. Bu tədbirlər ölkənin qlobal ticarətdə mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə, iqtisadi artımın təmin edilməsinə və regionda lider mövqeyə yüksəlməsinə töhfə verir.

Azərbaycanın nəqliyyat sahəsindəki irəliləyişləri və layihələri beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsinə şərait yaradır. “Şərq-Qərb” və “Şimal-Cənub” nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafı ilə ölkə Avrasiyanın nəqliyyat və logistika mərkəzinə çevrilməkdədir. Həmçinin Zəngəzur dəhlizi və digər strateji layihələr Azərbaycanın nəqliyyat sahəsindəki əhəmiyyətini daha da artırır. Bu nəticələr beynəlxalq ticarətin sürətləndirilməsi, malların daşınma vaxtının və xərclərinin azaldılması, həmçinin qlobal iqtisadi inteqrasiyanın genişləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanın əldə etdiyi nailiyyətlər və gələcəkdə reallaşdırılacaq layihələr, ölkənin iqtisadi inkişafı və beynəlxalq arenadakı nüfuzunu gücləndirmək məqsədinə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dünya Bankı, Beynəlxalq nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı, 2020.
2. Asiya İnkişaf Bankı, Azərbaycanın dəmir yolu sisteminin rəqəmsallaşma layihələri üzrə hesabat, 2022.
3. Davos Ümumdünya İqtisadi Forumu, Beynəlxalq daşımalar üzrə rəqabətqabiliyyətlilik hesabatı: Azərbaycan, 2022.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, Zəngəzur dəhlizi və regional inteqrasiya perspektivləri, 2023.
5. Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı QSC, Trans-Xəzər nəqliyyat dəhlizinin inkişafı haqqında illik hesabat, 2022.
6. Beynəlxalq Nəqliyyat Forumunun İllik Məruzəsi, Beynəlxalq tranzit yükdaşımalarının perspektivləri, 2020.
7. Şimal-Cənub Nəqliyyat Dəhlizi Təşkilatı, Logistika və nəqliyyat zəncirlərində inteqrasiya tədbirləri, 2021.
8. CMR Konvensiyası üzrə hesabat, Beynəlxalq avtomobil daşımaları müqaviləsi çərçivəsində hüquqi və iqtisadi aspektlər, 2020.
9. Bakı-Tbilisi-Qars Layihəsi, Dəmir yolu nəqliyyatının beynəlxalq ticarətə təsiri, 2021.
10. TANAP və TAP boru kəmərləri konsorsiumu, Qlobal enerji daşımaları və Azərbaycanın rolu, 2023.

Ровшан Агагусей оглы Гасанов
Азербайджанский Университет Кооперации
Кандидат экономических наук
электронная почта: rh767986@gmail.com,

Шакур Орудж оглы Сафаров
Азербайджанская Академия Труда и Социальных Отношений
Кандидат экономических наук
электронная почта: shakirsafarov02@gmail.com

Направления превращения Азербайджана в важный международный транспортно-логистический центр в глобальной торговой сети

Резюме

Целью исследования - является анализ международной транспортной системы, логистической инфраструктуры и транзитных возможностей Азербайджанской Республики, а также представление мер, принимаемых для их развития и перспектив.

Практическое значение исследования - стратегическое положение Азербайджанской Республики, ее роль в международных транспортных коридорах и транзитный потенциал напрямую влияют на экономическое, социальное и геополитическое развитие страны. Поставленные задачи в сфере международных перевозок направлены на повышение роли Азербайджана в мировой торговой системе и выход на лидирующие позиции в сфере транспорта и логистики.

Методология исследования - исследования и проекты, реализуемые в целях развития международной транспортной системы Азербайджанской Республики, требуют особых методологических подходов. Данная методология обеспечивает комплексный подход к совершенствованию транспортной инфраструктуры, повышению транзитного потенциала и укреплению позиций в международной торговле.

Результаты исследования - реформы и проекты, реализуемые Азербайджанской Республикой в системе международного транспорта и логистики, позволили стране добиться значительных успехов в этой области. Создание разветвленной транспортной инфраструктуры, увеличение транзитного потенциала и предоставление услуг на уровне международных стандартов

позволят Азербайджану стать ключевым участником мировой транспортной сети.

Оригинальность и научная новизна исследования - реализуемые Азербайджанской Республикой меры и проекты в международной транспортно-логистической системе создали условия для превращения страны в важный центр мировой торговой сети. Геополитическое положение Азербайджана как важного транспортного моста между Азией и Европой увеличило потенциал страны в сфере транзита и логистики. Реформы, проводимые для реализации этого потенциала, имеют стратегическое значение для расширения международных торговых связей и укрепления позиций на мировых рынках.

Ключевые слова: международная транспортная система, логистическая инфраструктура, транзитный потенциал, стратегическое положение, транспортные коридоры, международные перевозки, экономическое развитие.

Rovshan Agahuseyn Hasanov
PhD in Economics, Azerbaijan Universiti of Cooperation,
e-mail: rh767986@gmail.com,

Shakur Oruc Safarov
PhD in Economics, Azerbaijan Academy of Labor and Social Relations
e-mail: shakirsafarov02@gmail.com

Directions for Azerbaijan to become an important international transport and logistic center in the global trade network

Summary

The purpose of the research - to analyze the international transport system, logistics infrastructure and transit opportunities of the Republic of Azerbaijan, to present the measures taken and prospects for their development.

The practical significance of the research - the strategic position of the Republic of Azerbaijan, its role in international transport corridors and transit potential directly affect the economic, social and geopolitical development of the country. The tasks set in the field of international transport are aimed at increasing the role of Azerbaijan in the global trade system and achieving a leading position in the field of transport and logistics.

Research methodology - research and projects carried out in the direction of developing the international transport system of the Republic of Azerbaijan require specific methodological approaches. This methodology provides a comprehensive approach to improving transport infrastructure, increasing transit potential and strengthening the position in international trade.

The results of the research - The reforms carried out by the Republic of Azerbaijan in the international transport and logistics system and the projects implemented have created conditions for the country to achieve significant successes in this area. The establishment of an extensive transport infrastructure, increasing transit potential and providing services in accordance with international standards allow Azerbaijan to become one of the main participants in the global transport network.

The originality and scientific novelty of the research - The measures and projects implemented by the Republic of Azerbaijan in the international transport and logistics system have created conditions for the country to become an important center in the global trade network. The geopolitical position of Azerbaijan, its location as an important transport bridge between Asia and Europe, has increased the country's potential in the field of transit and logistics. The reforms implemented to realize this potential are of strategic importance for the expansion of international trade relations and strengthening its position in world markets.

Keywords: international transport system, logistics infrastructure, transit potential, strategic position, transport corridors, international transportation, economic development.

UOT 336.7

Aygün Tapdıq qızı MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
“Maliyyə və bank işi” kafedrasının baş müəllimi
E-mail: akifrevan@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.358

BANK RİSKLƏRİNİN MÜASİR ŞƏRAİTDƏ İDARƏ OLUNMASI

Xülasə

Mövzunun aktuallığı: Müasir bank sistemi hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatının vacib sahələrindən biridir. Azərbaycan Respublikasının bank sistemində əsaslı islahatlar həyata keçirilmişdir. Bank sistemi bazar iqtisadiyyatının tələbləri baxımından yenilənmişdir. Ölkədə maliyyə bazarlarının fəaliyyətinin təmin olunması kredit təşkilatlarının milli iqtisadiyyatın idarə edilməsində rolunun artmasına səbəb olur, maliyyə münasibətləri sistemində kreditin rolu da artmaqda davam edir.

Tədqiqatın məqsədi: “Bank risklərinin müasir şəraitdə idarə olunması” mövzusunda tədqiqat respublikada bank fəaliyyətində yaranan risklərin idarə olunması siyasətinin mahiyyətini müəyyən etməyə imkan verir.

Tədqiqatın metodologiyası: Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının, ölkədə fəaliyyət göstərən Kommersiya Banklarının, Dövlət Statistika Komitəsinin, Dünya Bankının, Beynəlxalq Valyuta Fondunun material və məlumatları, illik hesabatları, statistik məlumatları, bank riskləri ilə bağlı normativ-hüquqi aktları, həm də müxtəlif yerli və xarici iqtisadçı alimlərin fikirləri, iqtisadiyyata dair müxtəlif aktual qəzet və jurnalların məlumatları təşkil edir.

Tədqiqatın nəticələri bank sektorunda kredit risklərinin idarə olunması problemlərinin həlli istiqamətində səmərəli təkliflərin verilməsidir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi bankların risklərinin idarə olunması üzrə elmi-analitik tədqiqatdir.

Açar sözlər: Bazar iqtisadiyyatı, bank, risklər, kredit, valyuta, faiz, biznes.

Giriş

Müasir bank sistemi istənilən ölkənin milli iqtisadiyyatının ən mühüm sahələrindən biridir. Azərbaycanın bank sistemində müəyyən dəyişikliklər baş verib. Bank sisteminin bütün sahələri dəyişdirilib. Maliyyə bazarlarının yaradılması kredit təşkilatlarının milli iqtisadiyyatın idarə edilməsində rolunda əsaslı dəyişikliklər, iqtisadi münasibətlər sistemində kreditin rolunun artması deməkdir. Kredit bank işinin bünövrəsinə və onun fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin əsasına çevrilmişdir.

Kredit məhsuldarlığın inkişafına kömək edir və reproduktiv inkişaf üçün kapital mənbələrinin formalaşmasını sürətləndirir. Digər tərəfdən, inkişaf edən bazar iqtisadiyyatı şəraitində kreditlər müəyyən risklərlə üzləşir. Müasir dövrdə bank sektorunda risk problemi xüsusilə qabarıqdır və təcili olaraq idarə olunmalıdır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, banklarda korporativ idarəetmə, risklərin idarə edilməsi və daxili nəzarət problemləri əksər hallarda ayrı-ayrı banklarda böhranlara gətirib çıxaracaq və bank sektorunun maliyyə sabitliyini təhlükə altına salacaq. Bu gün bank biznesinin sürətli inkişafı ilə risklərin idarə edilməsi məsələləri Azərbaycanın bank sisteminin vəziyyətinə mənfi təsir göstərən ciddi amillərdən birinə çevrilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bank sənayesi risklərinin idarə edilməsinin təhlili

Hazırda bank sektorunda risk problemi idarə olunmalıdır.Tədqiqatlar göstərir ki, banklarda korporativ idarəetmə, risklərin idarə edilməməsi və daxili nəzarət problemləri əksər hallarda ayrı-ayrı kommersiya banklarında iflasa gətirib çıxaracaq və ümumilikdə bank sektorunun maliyyə

sabitliyini təhlükə altına salacaq. Bu gün bank biznesinin sürətli inkişafı ilə risklərin idarə edilməsi məsələləri Azərbaycanın bank sisteminin fəaliyyətinə təsir göstərən ciddi amillərdən birinə çevrilir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir bank sistemi risksiz ola bilməz. Hər bir bank əməliyyatı riski ehtiva edir. Bank riski tamamilə aradan qaldırıla bilməz. Kommersiya bankının qəbul etdiyi risk səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, onun potensial mənfəəti də bir o qədər yüksək olmalıdır. Eksperimental banklarda əsas vəzifə riskləri tam aradan qaldırmaq deyil, onları proqnozlaşdırmaq, qiymətləndirmək və azaltmaqdır. Risklər müəyyən edilməli və ölçülməlidir. Əgər risklərin qiymətləndirilməsi düzgün aparılmırsa və ya risklərin aradan qaldırılması üçün effektiv tədbirlər görülə bilmirsə, bank üçün mənfi nəticələr yarana bilər.

Bankların üzləşdiyi müxtəlif risklər arasında faiz dərəcəsi riski, kapital riski, valyuta riski, kredit riski, bazar riski, likvidlik riski və əməliyyat xərcləri riski daha əhəmiyyətlidir. Beləliklə, bank sektorunda risklərin idarə edilməsi üzrə bankların əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

1) Mümkün riskləri müəyyən etmək;

2) Mümkün zərərin miqyasını qiymətləndirmək;

3) İtkilərin qarşısını almaq və ya kompensasiya etmək yollarını tapmaq.

Riskin təhlili onun mənbələrini və səbəblərini müəyyən etməklə başlayır. Bu məqamda hansı mənbələrin üstünlük təşkil etdiyini müəyyən etmək vacibdir. Hesablanmamış risklər həmişə analitik üsullarla qarşısı alına bilən itkilərə və zərərlərə səbəb olur. Eyni zamanda, riski qiymətləndirərkən intuisiyaya güvənmək lazımdır. Bu, riski hesablamaq üçün kifayət qədər məlumat olmadıqda xüsusilə vacibdir. Bu zaman intuisiya və hesablama bir-birinə qarışır. Banklar fəaliyyətləri zamanı bir çox müxtəlif risk növlərinə məruz qalırlar ki, bu risklər onların harada və nə vaxt baş verməsindən, səviyyəsinə təsir edən xarici və daxili amillərdən, təhlil və təsvir üsullarından asılı olaraq dəyişir. Bundan əlavə, müxtəlif risk növləri bank fəaliyyətinə təsir göstərmək üçün bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif növ maliyyə,bank risklərinin təhlili və idarə olunması üçün bir sıra normativ-hüquqi aktlar mövcuddur.

Risklərin idarə edilməsi həmişə riskin kompensasiyası demək deyil. Risk nəzəriyyəsinin əsas müddəalarından birinə görə, maliyyə təşkilatının rəhbərliyi minimum risk səviyyəsinə yox, optimal səviyyəyə çatmağa çalışmalıdır. Risk kompensasiyası həmişə müəyyən bir xərclə bağlıdır. Maliyyə təşkilatının planlaşdırılan mənfəəti və ya onun mövcudluğu üçün zəruri olan mənfəətin məbləği birbaşa risk strategiyalarının və siyasətlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olmamalıdır. Maliyyə sektorunda subyektlərin fəaliyyəti zamanı yaranan risklərin təsnifatı sayəsində analitiklər onları müəyyən meyarlara görə ayırmaq və təhlilin məqsədlərinə uyğun olaraq homogen klasterlər (qruplar) yaratmaq imkanı əldə edərək, konkret təhlil və optimallaşdırma üsullarını səmərəli tətbiq etməyə imkan verir.

Kredit riskinin idarə edilməsinə nail olmaq üçün idarəetmənin bütün səviyyələri tərəfindən başa düşülən dəqiq müəyyən edilmiş kredit riskinin qiymətləndirilməsi və hesabat vermə üsullarının yaradılması lazımdır. Kredit təsdiqləndikdən sonra Risklərin İdarə Edilməsi Departamenti kredit riskinin monitorinqi üzrə məsuliyyəti öz üzərinə götürür.

Banklar ənənəvi kredit riskini idarə etmək üçün aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirməlidir:

1) Qarşı tərəfin kredit müqaviləsinin şərtlərinə əməl etməsinə nəzarət etmək;

2) Müştərilərin fəaliyyətlərində baş verən dəyişiklikləri qiymətləndirmək üçün onlarla müntəzəm görüşlər təşkil etmək;

3) Kreditin yalnız kredit müqaviləsində göstərilən məqsədlər üçün istifadə olunmasını davamlı olaraq yoxlamaq;

4) Müştərilərin və onların zaminlərinin maliyyə vəziyyətini bütün mövcud məlumatlardan istifadə etməklə izləmək;

5) Zəruri hallarda problemli kreditlər üçün müvafiq prosedurları həyata keçirmək.

Daha yüksək səviyyədə, “ənənəvi” üsullarla yanaşı, daxili və xarici kredit reytinqi sistemləri, kreditlərin ödənilməməsi ehtimalları və ödəniş dərəcələri əsasında “riyazi” üsullarla kredit riski idarə oluna bilər.Bu üsul əməliyyat nəticələrini və kapital ayırmalarını hesablamağa imkan verir. [9]

Kredit riskinin kəmiyyətinin müəyyən edilməsi yalnız bir müştərinin kredit borcunu ödəməməsi ehtimalının hesablanmasından daha çoxunu əhatə edir. O, həmçinin xüsusi müştərilər və ya sənayelərlə bağlı risk konsentrasiyalarını və girov dəyərlərindəki dəyişiklikləri əks etdirməlidir. Bu cür məlumatlar bütün kredit portfeli və ya fərdi kreditlər üzrə riski hesablamaq üçün təhlil edilməlidir. [10]

Qlobal iqtisadi sistemdə baş verən dəyişikliklər kontekstində müxtəlif maliyyə institutlarının və kommersiya qurumlarının fəaliyyətindəki tendensiyalar çox aydın görünür. Maliyyə bazarı subyektlərinin fəaliyyət mühiti onların fəaliyyəti zamanı yaranan situasiyalarda qeyri-müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik ilə xarakterizə olunduğundan riskin artması ilə əlaqələndirilir. Maliyyə bazarları kifayət qədər mürəkkəb və əhatəli anlayışdır, çünki fond bazarı ilə yanaşı, sığorta bazarları, bank, pensiya fondları bazarları, dövlət borc bazarları, investisiya bazarları, vençur kapital bazarları - ümumiyyətlə, kapitalın hərəkət etdiyi, kapitalın cəlb olunduğu, cəmləşdiyi, yenidən bölüşdürüldüyü və kapital axınının idarə olunduğu bütün bazarları əhatə edir. Maliyyə bazarının müxtəlif hissələri istənilən sivil, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkənin mühüm hissəsidir. Maliyyə alətlərinin istifadəsi vasitəsilə kapital və müvəqqəti istifadəsiz maliyyə resursları milli iqtisadiyyatlar və qlobal maliyyə bazarları daxilində yenidən bölüşdürülür.[5]

Eyni zamanda, vəsaitlərin yaradılması və istifadəsi prosesi adətən müxtəlif maliyyə risklərinin yaranması ilə sıx bağlıdır. Məhz bir çox praktik situasiyalarda risklərin qaçılmazlığı onların iqtisadiyyatda son dərəcə geniş yayılmasını şərtləndirir. Məsələn, 2008-ci ildə ABŞ-ın mənzil bazarında ipotekanın çökməsi ilə başlayan qlobal maliyyə böhranı risklərin idarə edilməsinin vacibliyini daha da qabardıb. Bəzi banklar müflis oldu, bəziləri simvolik olaraq rəqiblər tərəfindən mənimsənildi, bəziləri isə strateji investorlardan və ya dövlətdən yeni kapital cəlb etmək məcburiyyətində qaldı.

İqtisadiyyatın real sektoru da böhrandan təsirlənir: məhsullarına tələbat kəskin şəkildə azaldığından və bank kreditləri və ya istiqrazlar vasitəsilə yenidən maliyyələşdirmə həddən artıq bahalaşan və ya qeyri-mümkün olan bir çox şirkətlər borclarını ödəməkdə problemlərlə üzləşirlər.

Bu şirkətlərin səhmdarlarının yüksək səviyyəli menecerlərinə məntiqli və əsaslı sual vermək hüququ var. Bu riskləri qabaqcadan görmək, gözləmək və böyük itkilərin qarşısını almaq olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, ölkə iqtisadiyyatında bu vəziyyətin aradan qaldırılması və onun daha da inkişafı bütün iqtisadi sistemin və bu sistemin ən mühüm elementi olan maliyyə institutlarının sabitlik səviyyəsinin yüksəldilməsini tələb edir. A.V.Mertens müəllifi olduğu elmi əsərində maliyyə institutunu “əsas fəaliyyəti maliyyə alətləri ilə əməliyyatlar təşkil edən təşkilat” kimi müəyyən edir. Sistemli risklərin idarə edilməsi olmadan maliyyə institutlarının müxtəlif maliyyə risk faktorlarının davamlı təsadüfi təsiri altında strateji və taktiki məqsədlərə nail olunmasını təmin etmək üçün azad seçim və rəqabət prinsiplərinə əsaslanan bazarda səmərəli fəaliyyət göstərməsi mümkün deyil. [10]

Likvidlik riskinin idarə edilməsində likvidlik məsələləri ilə məşğul olmaq üçün aydın prosedurlar olmalıdır. Bu prosedurlar bankın ümumi risklərinin idarə edilməsi qaydalarının bir hissəsini təşkil etməlidir. Gələcək maliyyələşdirmə tələblərini müəyyən etmək üçün risk menecmenti hər bir valyutada gözlənilən pul vəsaitlərinin hərəkətini qiymətləndirməli və monitorinq etməlidir. Bankın likvidliklə bağlı ehtiyat planlaşdırılması prosesinə bazar likvidliyi və ya bazar likvidliyindəki itkilər nəticəsində yaranan likvidlik ehtiyaclarının ödənilməsi üçün alternativ strategiyalar daxil edilməlidir. Bankların fəaliyyət göstərdiyi bazarlarda likvidlik riskləri mütəmadi olaraq qiymətləndirilməlidir. Müvafiq hallarda, bazar likvidliyi riski bazar mövqeyindən çıxmaq üçün gözlənilən vaxtı əks etdirən risk altında olan dəyər modellərinə daxil edilməlidir.Likvidlik fərqi riski (müxtəlif zaman dövrlərində və müxtəlif valyutalarda gözlənilən pul vəsaitlərinin daxilolmaları və xaricolmaları arasındakı fərq) gələcək likvidlik fərqi dövründə pul vəsaitlərinin hərəkətinin diskontlaşdırılmış dəyərinin monitorinqi və müvafiq faiz dərəcələrində dəyişikliklər nəzərə alınmaqla ayrıca nəzərə alınmalıdır. [8]

Faiz dərəcəsi riski faiz dərəcələrindəki mənfi dəyişikliklərin bankın maliyyə vəziyyətinə təsir

göstərməsi riskinə aiddir. Əgər bank borcları üzrə faiz dərəcəsi təklif olunan kreditlər üzrə faiz dərəcəsindən artıq olarsa, banklar zərər verə bilər.Buna görə də risk bankın gəlirlərinə və onun aktivlərinin, öhdəliklərinin və balanslaşdırma alətlərinin dəyərinə təsir göstərir.

Faiz dərəcəsi riskinin əsas formaları aşağıdakılardır:

1) Bankın aktivləri, öhdəlikləri və balansdankənar əməliyyatlar üçün yeni qiymətlərin müəyyən edilməsi riski (üzən faiz dərəcələri) və şərtlər (sabit faiz dərəcələri) ilə yeni qiymətlər arasındakı fərq;

2) Gəlir əyrisinin formasında dəyişikliklər nəticəsində yaranan gəlir əyrisi riski;

3) Ayrı-ayrı veksellər üzrə faizlərin səhv hesablanması və ödənilməməsinin əsas riski.

Faiz dərəcəsi riskinin idarə edilməsinə bankın aktiv və öhdəliklərinin idarə edilməsi daxildir. Bu idarəetmənin özəlliyi ondan ibarətdir ki, o, ilk növbədə bank portfelinin kredit riski və likvidlik tələbləri, sonra isə digər bankların qiymət rəqabəti ilə məhdudlaşdırılır.

Öhdəliklərin idarə edilməsi çətinləşir, çünki bankların istənilən vaxt müştəriləri və digər kreditorları arasında uğurla yerləşdirə biləcəyi borc alətlərinin ölçüsü və seçimi məhduddur. Risklər müddətinə görə retrospektiv risklərə, cari risklərə və gələcəyə hesablanmış risklərə bölünür.

Valyuta riski, valyuta məzənnələrinin dəyişməsi nəticəsində bankların çəkdiyi itkilər riskini nəzərdə tutur. Valyuta riskinin idarə edilməsində və tənzimlənməsində əsas konsepsiya valyuta mövqeləşdirməsidir. Valyuta mövqeyi bankın xarici valyutada olan öhdəliklərinin tələblərə nisbətini ifadə edir. Qapalı (paritet olduqda) və açıq (satılan və alınan xarici valyutanın məbləğləri uyğun gəlmirsə) valyuta mövqeləri var.

Valyuta riski bankın açıq valyuta mövqeləri ilə bağlıdır. Nəzərə alın ki, borc tələbdən artıq olarsa, valyuta mövqeyi qısa olacaq. Uzun valyuta mövqeyi o zaman yaranır ki, valyuta almaq tələbi valyutanı satmaq öhdəliyini üstələyir.

Valyuta mövqeləri gün ərzində dəyişdiyinə görə banklar həmin valyuta mövqeyinin valyuta riskini və həmin günün məzənnəsi ilə mövqe bağlanarsa, mümkün nəticələrini qiymətləndirirlər. Valyuta mövqelərinin hesablanması onun müxtəlif növ aktiv və öhdəliklər və əməliyyat növləri üzrə aparılması ilə çətinləşir.

Valyuta riskinin idarə edilməsində əsas amil potensial riskin məhdudlaşdırılması üsuludur. Bu yanaşmaların məzənnə dəyişikliyinə, bankın ümumi siyasətində və risk profilində potensial dəyişikliklərə tətbiqi mütəmadi olaraq nəzərdən keçirilməlidir.

Limitlərin müəyyən edilməsi ümumi risk profilini nəzərə almalı və kapitalın adekvatlığı, likvidlik, kredit qabiliyyəti, bazar riski və faiz dərəcəsi riski kimi aspektləri əks etdirməlidir.Bazel Komitəsinin bank tənzimləyicilərinə tövsiyələri banklar üçün lazımi limitləri müəyyən etmək və valyuta əməliyyatları üzərində daxili nəzarəti həyata keçirmək üçün tədbirlər görmək məqsədi daşıyır. Hesab edirəm ki, valyuta riskinin idarə edilməsi likvidlik riskinin idarə edilməsi və faiz dərəcəsi riski ilə bağlı uyğunsuzluq təhlili üçün oxşar prinsiplərə əsaslana bilər. Təhlilin məqsədi xarici aktivlərin və öhdəliklərin ödəmə müddətləri arasında məqbul fərqləri müəyyən etməkdir.Bu fərqi cari və gözlənilən valyuta məzənnələri, faiz dərəcələri, bank rəhbərliyinin məqbul hesab etdiyi risk-gəlir nisbəti kimi əsas göstəricilər əsasında qiymətləndirmək olar.

Bankın riskin bütün forma və növlərinə tab gətirmək qabiliyyəti əsasən onun yüksək səviyyəli menecerlərinin təcrübəsindən asılıdır. Direktorlar Şurası risklərin idarə edilməsi prosesinin əsas iştirakçısıdır.Onun öhdəliklərinə risklərin idarə edilməsi strategiyalarının işlənib hazırlanması, kapitalın tərkibinin və risklərin qiymətləndirilməsi və idarəetmə yanaşmalarının təsdiq edilməsi, strategiyanın bütün səviyyələrdə bölüşdürülməsi şərti ilə effektiv fəaliyyət göstərən risklərin idarə edilməsi çərçivəsinin yaradılması daxildir. [8]

Bu halda, Direktorlar Şurası əməliyyat fəaliyyətini bank menecerinə həvalə edərkən yalnız müəyyən etdiyi strategiyaların həyata keçirilməsinə nəzarəti həyata keçirir.

Risklərin idarə edilməsinin əsas məzmununa aşağıdakılar daxildir:

- ✓ Risklərin idarə edilməsinə həsr olunmuş təşkilati strukturun yaradılması;
- ✓ Risklərin idarə edilməsi strategiyalarının hazırlanması;

- ✓ Müvafiq risk səviyyələrinin müəyyən edilməsi üçün göstəricilər;
- ✓ Risk təhlilini nəzərə alaraq biznes qərarları qəbul edin.

Bank rəhbərliyi özünün “risk strategiyası” nı hazırlayır:

- ✓ Əməliyyatları yerinə yetirərkən risk səviyyəsinə təsir edən amilləri müəyyən etmək;
- ✓ Müəyyən edilmiş amillərin riskə təsir imkanlarının təhlili;
- ✓ Xüsusi risk növlərinin qiymətləndirilməsi ;
- ✓ Optimal risk növünün müəyyən edilməsi;
- ✓ Fərdi tədbirləri müvafiq risk səviyyəsinə uyğunluq baxımından təhlil etmək;
- ✓ Riskin azaldılması tədbirlərinin hazırlanması.

Bank risklərinin idarə edilməsi üzrə beynəlxalq standartlar ümumiyyətlə üç sahəyə bölünür:

- ✓ Şəffaflığı təmin edən makroiqtisadi siyasətlər,
- ✓ Bazarın institusional strukturu,
- ✓ Maliyyə nəzarəti.

Bunlar Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı, Bazel Komitəsi, FATF (Çirkli Pulların Yuyulması üzrə Maliyyə Fəaliyyəti İşçi Qrupu), OECD (İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı) tərəfindən hazırlanır. Bank Nəzarəti üzrə Bazel Komitəsi 1974-cü ildə Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankında yaradılmışdır. (Bazel, İsveçrə). Komitənin əsas vəzifəsi bank fəaliyyətinə nəzarət sahəsində vahid standartların tətbiqindən ibarətdir. Bu məqsədlə Komissiya Üzv Dövlətlərin nəzarət orqanları üçün direktivlər və tövsiyələr hazırlayır. Bu tövsiyələrin icrası mütləq deyil, lakin bir çox hallarda üzv dövlətlərin milli qanunvericiliyində öz əksini tapır.

Bazel Komitəsinin əsas standartları:

• Effektiv Nəzarətin Fundamental Prinsipləri (1997, 2006-cı ildə yenidən işlənmiş) və Bazel I razılaşması

• Bazel II Sazişi

• Bazel III

Bazar riski kredit təşkilatının maliyyə alətlərinin bazar qiymətində və ya valyuta məzənnələrində mənfi dəyişikliklər nəticəsində maliyyə itkiləri ilə üzləşməsi riskidir.Bazar riskinin təhlili qiymətli kağızların investisiya strukturu investisiya növünə görə aparılır.Törəmə alətlər bazarında bankın mövqeyinin təhlili Ümumi balans vəziyyətinin pozulması və açıq valyuta mövqelərinin pozulması kimi amillərdən istifadə etməklə aparılır.Bu amillərə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının normativ sənədlərində müəyyən edilmiş bazar risklərinin tərkibinin göstəriciləri, bankın əməliyyatlarının və investisiya portfellərinin strukturunun göstəriciləri, bankın törəmə alətlər bazarında mövqeyi və qiymətli kağızların amortizasiya riski göstəriciləri daxildir. Bu göstəricilər bazar riskinin həcminə təsirinin qiymətləndirilməsinə kömək edir. Fond bazarında qiymət meyllərində baş verən dəyişikliklərin bank kapitalına və likvidliyinə təsirinin qiymətləndirilməsi, bazar şəraitinə və tendensiyalarına uyğun olaraq bankların balans və balansdankənar alqı-satqı tələblərinin və öhdəliklərinin valyuta strukturunun müəyyən edilməsi və onların bank kapitalına təsirinin qiymətləndirilməsi ilə aparılır. [10]

Faiz dərəcəsi riskini qiymətləndirərkən risklərin idarə edilməsi şöbəsi faiz dərəcələrində mümkün dəyişikliklərin ssenarilərini nəzərdən keçirməli və bankın faiz gətirən aktivlərinin gəlirlilik əyrisindəki dəyişikliklərə həssaslığını hesablamalıdır. Əldə edilmiş nəticələr risklərin idarə edilməsi komitəsi tərəfindən müəyyən edilmiş limitlərlə müqayisə edilməlidir.

Valyuta riski. Bankın valyuta riskinə məruz qalması bankın ilin sonuna hər bir valyuta üzrə mövqeyinin mütləq dəyərini cari valyuta məzənnələrinə nisbətən gələcək valyuta məzənnələrində ehtimal olunan dəyişikliyi əks etdirən amillə vurmaqla qiymətləndirilə bilər. Bu zaman əldə edilən nəticələr Risklərin İdarə Edilməsi Komitəsi tərəfindən müəyyən edilmiş limitlərə uyğun olmalıdır. Mümkünsə, nəticələr risk altında olan dəyər metodları kimi digər üsullarla əldə edilənlərlə müqayisə edilməlidir.

Səhm riskini qiymətləndirmək üçün risklərin idarə edilməsi komitəsi səhm qiymətlərindəki tarixi hərəkətləri təhlil etməli və onların dəyişkənliyini təxmin etməlidir. Bankın kapital riski onun

aldığı iştirak payı (kapital) və həmin kapitalın dəyişkənliyi ilə mütənasibdir.

Kapital riski. Banklar qiymətli kağızların tələb və təklifində gözlənilməz dəyişikliklər və onların dəyərlərinin təkrar qiymətləndirilməsi nəticəsində bankların üzləşdiyi risk səbəbindən kapital riskinə məruz qalırlar. Bu risklər bilavasitə maliyyə itkiləri və ya mənfəətin itirilməsi və ya qiymətli kağızlarla əməliyyatlar zamanı gəlirliliyin azalması nəticəsində yaranır.

Qiymətli kağızlar riski daimi və ya müvəqqəti ola bilər. Qeyd edək ki, investorların qiymətli kağızlara yatırdıqları əmanətləri zərər vermədən ləğv edə bilməməsi səbəbindən qiymətli kağızların qiymətlərinin düşməsi nəticəsində yaranan daimi risk mövcuddur.Qiymətli kağızların dövriyyəsi sahəsində yaranan birbaşa risklərə depozitar təşkilatların və qeydiyyat müəssisələrinin tədarük riskləri yaranır. [5]

Əməliyyat risklərinin idarə edilməsinin məqsədi Bankın məqbul risklərini strateji məqsədlərə əsasən müəyyən edilmiş səviyyədə saxlamaqdır. Bankın əməliyyat risklərinin idarə edilməsi prosesi aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

1) Əməliyyat risklərinin müəyyən edilməsi;
2) Əməliyyat riskinin qiymətləndirilməsi;
3) Əməliyyat risklərinin monitorinqi və hesabatı;
4) Əməliyyat riskinə nəzarət.

Bank əməliyyat risklərinin müəyyən edilməsi mərhələsi müəyyən risk kateqoriyaları üzrə yaranan və gözlənilən əməliyyat riskləri və itkilər haqqında məlumatların müəyyən edilməsi prosesini əhatə edir. Beynəlxalq təcrübəyə əsasən, bankın mövcud və gözlənilən əməliyyat risklərini müəyyən etmək üçün aşağıdakı üsullardan istifadə olunur:

1) Bankın təşkilati strukturuna sorğu vermək;
2) Bank müəssisələrinin rəhbərləri və işçiləri ilə müsahibələr təşkil etmək;
3) Biznes proseslərinin təhlili və optimallaşdırılması üzrə təkliflər vermək;
5) Daxili qaydaları əməliyyat riski baxımından qiymətləndirmək.

Əməliyyat risklərinin effektiv idarə edilməsi və qiymətləndirilməsi məqsədilə Bankın üzləşdiyi əməliyyat riskləri haqqında məlumatlar təhlil bazası sistemində qeydə alınır.Bundan əlavə, Bank müəyyən növ əməliyyat riskləri üzrə erkən xəbərdarlıqların təmin edilməsi, əməliyyat risklərinin səviyyəsinin yüksəlməsi ehtimalının proaktiv şəkildə müəyyən edilməsi və qarşısının alınması və effektiv idarəetmənin aparılması məqsədilə “Əsas Risk Göstəriciləri” sistemindən də istifadə edir. Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan və bank fəaliyyətinin davamlılığını təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş fövqəladə hallar planı da mövcuddur. Mövcud plan insan faktorları (terror hücumları, tətillər və s.), insan faktorları (elektrik təchizatının kəsilməsi, İT sistemlərində nasazlıqlar və s.) və təbii hadisələr (yanğınlar, daşqınlar, qasırğalar və s.) zamanı düzgün hərəkətlərin alqoritmlərini müəyyən edən, bununla da itkilərin minimuma endirilməsini və fəaliyyətin qısa müddət ərzində bərpasını təmin edən qaydalar toplusudur.

ƏDƏBİYYAT

1. “Banklar haqqında” AR-in Qanunu. 2004
2. MB- Banklarda risklərin idarə olunması haqqında Qaydalar. 2010
3. AR Mərkəzi Bankı-Risklərin idarə olunması Standartı
4. MB - Aktivlərin təsnifləşdirilməsi və mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün ehtiyatların yaradılması haqqında Qaydalar. 2003
5. B.X.Ataşov. Maliyyə bazarları. Dərslik. 2016
6. B.X.Ataşov, N.A.Novruzov, E.Ə.İbrahimov. Maliyyə nəzəriyyəsi. Dərslik. 2014
7. Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. AR Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
8. N.P.Aşurbəyli-Hüseynova. Maliyyə risklərinin idarə edilməsi. Dərslik. 2024
9. O.İ.Lavruşin, İ.N.Valenevoy. Bankovskiy riski. Moskva. 2007
10. https://www/cbar/az

Айгюн Тапдыг гызы Мамедова
Азербайджанский Университет Кооперации,
Старший преподаватель кафедры «Финансы и банковское дело»
Электронная почта: akifrevan@mail.ru

Банковские риски в современных условиях и их управление

Резюме

Современная банковская система является одной из важнейших сфер национальной экономики любой страны. В переходный период банковская система Азербайджана претерпела определенные изменения. Все направления банковской системы были модифицированы. Создание финансового рынка означает коренное изменение роли кредитных учреждений в управлении народным хозяйством и повышение роли кредита в системе экономических отношений. Кредит стал основой банковского дела и основой оценки его деятельности.

Цель исследования - изучить сущность политики управления банковскими рисками, реализуемой в нашей республике, цели и задачи исследования по теме «Банковские риски и управление ими».

Методология исследования. Информационная база исследования основана на материалах и данных, годовых отчетах, статистических данных, нормативных правовых актах Центрального банка Азербайджанской Республики, коммерческих банков, действующих в Азербайджанской Республике, Государственного комитета по статистике. Всемирного банка, Международного валютного фонда, а также различных местных и зарубежных правовых актов, касающихся банковских рисков. Состоит из мнений авторов-экономистов, информации из различных актуальных газет и журналов.

Результатами исследования являются эффективные предложения по решению проблем, связанных с управлением кредитным риском в банковском секторе.

Оригинальность и научная новизна исследования заключается в научно-аналитическом изучении влияния рисков на управленческую деятельность банка. Практическое значение темы очень велико.

Ключевые слова: Рыночная экономика, банковское дело, риски, кредит, валюта, процент, бизнес.

Aygun Tapdig Mammadova
Azerbaijan Cooperation University,
Head teacher of the "Finance and banking" department
E-mail: akifrevan@mail.ru

Banking risks in modern conditions and their management

Summary

The modern banking system is one of the most important spheres of the national economy of any country. During the transition period, the banking system of Azerbaijan underwent certain changes. All areas of the banking system have been modified. The creation of the financial market means a fundamental change in the role of credit institutions in the management of the national economy and an increase in the role of credit in the system of economic relations. Credit has become the basis of banking and the basis for evaluating its activity.

The purpose of the research is to study the nature of the banking risk management policy implemented in our republic, the goals and objectives of the research on "Banking risks and their management".

Methodology of the research The information base of the research is based on the materials

and data, annual reports, statistical data, normative legal acts of the Central Bank of the Republic of Azerbaijan, Commercial Banks operating in the Republic of Azerbaijan, the State Statistics Committee, the World Bank, the International Monetary Fund, as well as various local and foreign legal acts related to bank risks. It consists of the opinions of economist authors, information from various current newspapers and magazines.

The results of the study are effective suggestions for solving problems related to credit risk management in the banking sector.

The **originality and scientific novelty** of the research is the scientific-analytical study of the impact of risks on bank management activities. The practical importance of the topic is very great.

Key words: Market economy, banking, risks, credit, currency, interest, business.

UOT 336

Rafiq Məcid oğlu RZAYEV
AR ETN İqtisadiyyat İnstitutunun böyük elmi işçisi
rafiqrzayev74@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.365

İNNOVASİYA-İNVESTİSİYA FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ RİSKLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – innovasiya-investisiya fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətlərinin araşdırılması və risklərinin idarə edilməsi ilə bağlı aspektlərin müəyyənləşdirilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqat işində sistemli və digər yanaşmalardan, o cümlədən məntiqi ümumiləşdirmə və müqayisəli təhlil üsulundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – tədqiqatda əsaslı araşdırmalar innovasiya-investisiya fəaliyyətini stimullaşdıran amillərin müəyyənləşdirilməsinə, eləcə də bu fəaliyyət prosesində yaranan risklərin idarə edilməsinə şərait yaratmaq imkanına malikdir.

Tədqiqatın nəticələri – innovasiya-investisiya fəaliyyətinin inkişafına və risklərinin idarə edilməsinə təsir edən amillərin və onların formalaşması xüsusiyyətlərinin nəzəri baxımdan araşdırılması bir sıra nəticələrin əldə olunmasına gətirib çıxarır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – iqtisadi yüksəliş və sosial rifahın inkişafı, cəmiyyətin məhsuldarlığının və rəqabət qabiliyyətinin artırılması və ümumilikdə, iqtisadi tərəqqi üçün əhəmiyyətli olan innovasiya-investisiya fəaliyyətinin inkişaf aspektlərinin müəyyənləşdirilməsi və bu fəaliyyətin risklərinin idarə edilməsi araşdırmanın elmi cəhətdən aktuallığını müəyyən edir.

Açar sözlər: innovasiya-investisiya fəaliyyəti, risklərin idarə edilməsi, innovativ layihələr, vençur kapitalı, texnologiya, innovasiya-investisiya mühiti, insan kapitalı.

Giriş

Müasir dövrdə qloballaşma, rəqabətin sərtləşməsi və texnoloji dəyişikliklərin intensiv xarakter alması dövlətləri və şirkətləri davamlı inkişafa nail olmaq üçün innovasiya və investisiya faktorlarına üstünlük verməyə məcbur edir. İnnovasiya-investisiya fəaliyyəti iqtisadi artımın və sosial rifahın mühüm təməl daşı hesab olunur. Yeni ideya, texnologiya, yaxud məhsulun yaradılması və tətbiqi prosesi olan innovasiya cəmiyyətin məhsuldarlığını və rəqabət qabiliyyətini artırır. İnvestisiya isə bu innovasiyaların gerçəkləşməsi üçün tələb olunan resursların – maliyyə, texnoloji, insan kapitalı və infrastrukturun yönləndirilməsidir. Bu iki anlayışın sintezi olan innovasiya-investisiya fəaliyyəti kompleks və çoxşaxəli bir prosesdir. Bu fəaliyyətin xarakteri isə həm iqtisadi, həm də sosial-institusional amillərlə formalaşır və müxtəlif ölkələrdə fərqli təzahür edir. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi sistemlərin inkişafında aparıcı rol oynayan innovasiya-investisiya fəaliyyəti yüksək dəyər yaratsa da, eyni zamanda çoxsaylı risklər və qeyri-müəyyənliklərlə müşayiət olunur. Xüsusilə innovasiya-investisiya fəaliyyətinin birgə aparılması, yəni yeni texnologiyaların yaradılmasına və tətbiqinə yönəldilən maliyyə resurslarının istifadəsi həm texnoloji, həm maliyyə, həm də institusional risklərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində olduqca mürəkkəb bir prosesə çevrilir. Bu baxımdan, innovasiya-investisiya fəaliyyətinin risklərinin müəyyənləşdirilməsi, təhlili və effektiv idarə olunması müasir elmi və praktiki yanaşmalar üçün aktual tədqiqat istiqamətlərindən biridir. İnnovasiya layihələrinin, adətən, yüksək qeyri-müəyyənlik dərəcəsinə malik olması, bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisə və investorlar üçün ciddi çağırışlar yaradır. Ənənəvi investisiya layihələrindən fərqli olaraq, innovativ layihələrin nəticələri öncədən proqnozlaşdırıla bilmir, belə ki, bazarın reaksiyası, texnologiyanın qəbul səviyyəsi, hüquqi baryerlər və ya sosial təsirlər layihənin taleyini müəyyən edə bilər. Bu səbəbdən risklərin düzgün qiymətləndirilməsi və azaldılması mexanizmləri innovasiya siyasətinin və innovasiya menecmentinin əsas hədəflərindən hesab olunur.

Qlobal miqyasda innovasiya-investisiya fəaliyyətinin xarakteri və risklərinin təsnifatı

İnnovasiya-investisiya fəaliyyəti bir çox nəzəri əsaslara söykənir. Buraya klassik iqtisadiyyatdan fərqli olaraq daha çox inkişaf etmiş müasir nəzəriyyələr, xüsusən də Şumpeterin innovasiya və təşəbbüskarlıqla bağlı yanaşmaları, Milli İnnovasiya Sistemləri (MİS) konsepsiyası, texnologiya transferi modelləri, bilik və texnoloji yayılma effektləri kimi yanaşmalar daxildir. Bu nəzəriyyələrə görə, innovasiya sadəcə texnoloji yeniliklə məhdudlaşmır, həm də təşkilati, idarəetmə, sosial və institusional sahələri əhatə edir. Bununla yanaşı, innovasiya-investisiya fəaliyyətinin uğurlu olması üçün siyasi sabitlik, hüquqi təminatlar, rəqabət mühiti, şəffaflıq və insan kapitalının keyfiyyəti kimi faktorlar da həlledici rol oynayır [6, s.178].

Dünya praktikasında innovasiya-investisiya fəaliyyətinin inkişafına təsir edən əsas amillərdən biri də rəqabət mühitidir ki, bu da qabaqcıl ölkələrdə daha çox özəl sektorun təşəbbüsü ilə aparılır. Məsələn, ABŞ-da və Avropa İttifaqı ölkələrində vençur kapitalı fondları və texnoloji startapların sayı çoxdur. Bu ölkələrdə universitetlərlə sənaye sektoru arasında sıx əməkdaşlıq mövcuddur, elmi tədqiqatların nəticələri kommersiyalaşdırılır və patentləşmə səviyyəsi yüksəkdir. Bununla yanaşı, dövlətin dəstək mexanizmləri – vergi güzəştləri, R&D (araşdırma və inkişaf) fondları, startap qrantları bu sahədə aktiv istifadə olunur.

Son illərdə Asiya ölkələri, xüsusən Çin, Cənubi Koreya və Sinqapur innovasiya-investisiya fəaliyyəti sahəsində böyük uğurlar əldə etmişdir. Çin yüksək texnologiyalara yönəlmiş böyük dövlət investisiyaları və texnologiya transferi ilə bu sahədə liderliyə can atır. Burada milli strategiyalar vasitəsilə yüksək texnoloji sahələrin inkişafı prioritetləşdirilir, yerli şirkətlər xarici texnologiyaları mənimsəyərək innovativ məhsullar hazırlayırlar. Bu prosesdə dövlətin rolu olduqca əhəmiyyətlidir. Məsələn, Çin hökuməti tərəfindən texnoloji parklar, inkubatorlar və innovasiya mərkəzləri yaradılır, elmi-tədqiqat institutları gücləndirilir və onların sənaye ilə əlaqəsi artırılır [7].

Bütün bu təcrübələr göstərir ki, innovasiya-investisiya fəaliyyəti institusional və struktur baxımından kompleksdir. Bu fəaliyyətin xarakterini müəyyənləşdirən əsas cəhətlər yüksək risk səviyyəsi, qeyri-müəyyən nəticələr və uzunmüddətli dövr tələb etməsidir. Belə ki, innovasiya layihələri tez nəticə vermir, uğur əldə olunana qədər müxtəlif mərhələlərdən keçməli olur: ideya mərhələsi, prototipləşdirmə, test, kommersiyalaşma və genişlənmə. Bu mərhələlərin hər birində uğursuzluq riski var və buna görə də investorlar üçün innovasiya layihələrinə sərmayə qoymaq müəyyən çətinliklər doğurur.

Ümumiyyətlə, innovasiya-investisiya fəaliyyətində risklər çoxşaxəlidir və müxtəlif kateqoriyalar üzrə təsnifatlaşdırıla bilər: xarici risklər, texniki risklər, bazar riskləri, maliyyə riskləri, texnoloji risklər, hüquqi və normativ risklər, institusional risklər, insan kapitalı ilə bağlı risklər və s. Özünəməxsus yanaşma tələb edən bu risklərin hər biri layihənin uğur qazanmasına mane ola bilər. Aşağıda verilmiş cədvəldə mənfi hadisələrin potensial mənbələrinin nəzərə alınması əsasında müəyyən layihə risklərinin strukturu təqdim edilib.

Bəzi riskləri bir az geniş araşdıraraq onların səbəb və nəticələri ilə yaxından tanış ola bilərik. Misal üçün, texnoloji risklər layihənin texniki uğursuzluq ehtimalı ilə əlaqədardır ki, onlar, əsasən, tədqiqat və inkişaf mərhələsində baş verir. Yeni texnologiyanın işləməməsi, gözlənilən nəticəni verməməsi və ya mövcud texnologiyalarla uyğunlaşmaması texnoloji risklərin əsas təzahürləridir. Məsələn, süni intellekt texnologiyasına yönəldilmiş bir innovasiya layihəsi ilkin mərhələdə nəzərdə tutulan səmərəliliyi təmin etməyə bilər və bu, ümumi investisiya itkilərinə gətirib çıxarar.

Bazar riskləri isə innovasiyanın kommersiyalaşdırılması zamanı üzə çıxır. Yəni məhsulun və ya xidmətin bazarda qəbul olunmaması, müştəri marağının aşağı olması və ya rəqabətli üstünlüyün olmaması bu riskin əsas göstəriciləridir. Bir çox startap və texnoloji şirkət məhz bu mərhələdə uğursuzluğa düçar olur. Çünki məhsulun bazar üçün uyğunluğu əvvəlcədən tam müəyyən edilə bilmir və bazar araşdırmalarının nəticələri də hər zaman real satış göstəricilərini əks etdirmir.

Maliyyə riskləri, xüsusən, kapitalın çatışmazlığı pul axınlarının qeyri-sabitliyi və ya əlavə maliyyələşmənin mümkün olmaması ilə bağlıdır. İnnovasiya-investisiya layihələrinin maliyyə dövrləri uzunmüddətli olur və bir çox hallarda gəlir yalnız illər sonra əldə olunur. Bu isə investorların

səbirli və risk qəbul edən olmasını tələb edir [8, s. 13]. Maliyyə risklərinin aradan qaldırılması üçün vençur kapital fondları, qrant proqramları və dövlətin riski bölüşməsi mexanizmləri önə çıxır.

Cədvəl

Layihənin risk strukturu

Xarici risklər	Bazar, məhsula olan tələbin qeyri-müəyyən səviyyəsi
	Hava şəraiti
	Normalar, layihənin həyata keçirilməsi zamanı düzəliş edilə bilən texnoloji tələblər
	Rəqiblərin fəaliyyəti
	Təchizatçılar və subpodratçılar, onların layihəyə təsir dərəcəsi
	Sifarişçilər, uzunmüddətli tərəfdaşlıq qurmaq imkanı
Texniki risklər	İstehsal prosesinə tələblər
	Texnologiyalar, onların minimum sapmalarla icra etmə imkanları
	Mürəkkəblik və interfeyslər
	Müəyyən olunmuş tələblər baxımından əldə edilmiş nəticənin keyfiyyəti
	Nəticələrin vaxtında olması və onların etibarlılığı
İnnovativ layihələrin idarə edilməsi ilə bağlı risklər	Layihənin planlaşdırılması
	Layihənin qiymətləndirilməsi
	Layihənin həyata keçirilməsinə nəzarət
	Layihə daxilində və xaricində əlaqə
Şirkətlə əlaqəli risklər	Məhdud maddi və əmək resursları
	Maliyyə resursları
	Eyni zamanda həyata keçirilən layihələrin prioritetləri

Hüquqi və normativ risklər - patentləşmə, lisenziyalaşdırma, tənzimləyici baryerlər və mülkiyyət hüquqları ilə bağlı məsələlər innovasiya layihələrini çətin vəziyyətə sala bilər. Qanunvericiliyin dəyişməsi, lisenziya tələblərinin sərtləşdirilməsi və ya texnoloji məhsulun hüquqi tanınmaması layihənin tamamilə dayanmasına səbəb ola bilər.

İnsan kapitalı ilə bağlı risklər isə bu sahədə çalışan kadrların təcrübəsizliyi, menecment bacarıqlarının zəifliyi və ya layihədən çıxmaları ilə bağlıdır. Xüsusilə kiçik startaplarda əsas təşəbbüskar və texniki heyətin layihəni tərk etməsi onun sonunu gətirə bilər. Bu səbəbdən insan kapitalı risklərinin qiymətləndirilməsi və motivasiya sisteminin düzgün qurulması innovasiya menecmentində mühüm yer tutur [9, s. 219].

Azərbaycanda innovasiya-investisiya mühiti və inkişaf imkanları

Ölkəmizdə innovasiya-investisiya fəaliyyətinə son illərdə daha çox diqqət ayrılır. Dövlət tərəfindən bu sahənin inkişafı üçün müxtəlif proqramlar və strategiyalar hazırlanır. “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası” bu istiqamətdə qəbul edilən əsas sənədlərdən biridir. Bu cür sənədlərdə, əsasən, innovasiya ekosisteminin yaradılması, insan kapitalının inkişafı, texnoloji infrastrukturların qurulması və innovativ sahibkarlığın dəstəklənməsi hədəf götürülür [1]. Təbii ki, Azərbaycanın innovasiya-investisiya mühiti hələ də inkişaf mərhələsindədir. Son illərdə Bakı və böyük şəhərlərdə texnoparklar, startap mərkəzləri, innovasiya hubları fəaliyyətə başlamışdır. Bu infrastruktur müəyyən dərəcədə elmi-tədqiqat və sahibkarlıq fəaliyyətini birləşdirir. Lakin bölgələrdə bu cür imkanlar kifayət qədər deyil, regionlararası fərqlər açıq şəkildə özünü göstərir. Bundan başqa, insan kapitalı sahəsində də problemlər qalmaqdadır. Əsas çətinliklərdən biri innovasiya sahəsində təcrübəli kadrların və tədqiqatçıların çatışmazlığıdır. Universitetlərdə tədqiqat yönümlü fəaliyyətin aşağı səviyyədə olması, elmi nəticələrin kommersiyalaşdırılması mexanizmlərinin zəifliyi və patentləşmə mədəniyyətinin olmaması da bu sahənin inkişafını ləngidir [2].

İnnovasiya-investisiya fəaliyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də onun nəticələrinin geniş sosial təsirə malik olmasıdır. Yəni bir şirkətin və ya təşkilatın apardığı innovativ fəaliyyət yalnız ona deyil, ümumi iqtisadiyyat üçün də fayda verir. Bu, “spillover” effekti adlanır. Azərbaycanda

bu effektin baş verməsi üçün universitet-sənaye əməkdaşlığının daha da inkişaf etdirilməsi, açıq innovasiya modellərinin tətbiqi və informasiya texnologiyaları sahəsində bilik paylaşımı platformalarının yaradılması zəruridir. Eyni zamanda, dövlətin bu sahədə normativ bazanı təkmilləşdirməsi və innovasiya fəaliyyətini tənzimləyən qanunların sadələşdirilməsi tələb olunur.

İnvestisiya mühitinin yaxşılaşdırılması da innovasiya fəaliyyətinin inkişafı üçün vacib şərtdir. Azərbaycanda makroiqtisadi sabitlik, geniş infrastruktur layihələri və enerji sektoru üzrə investorların marağını artıran təşəbbüslər olsa da, qeyri-neft sektorunda və xüsusən yüksək texnologiya sahəsində investorlar üçün cəlbedicilik hələ də istənilən səviyyədə deyil. Bu sahədə beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq vençur kapital fondlarının yaradılması, innovativ startaplara vergi güzəştlərinin edilməsi və dövlətin innovasiya layihələrində riskləri bölüşməsi təşviq olunmalıdır. Eyni zamanda, tədqiqat institutlarının və universitetlərin “spin-off” layihələr yaratmasına şərait yaradılmalıdır.

Davamlı və effektiv innovasiya-investisiya fəaliyyətinə nail olmaq üçün insan kapitalının inkişafı da xüsusi önəm daşıyır. Azərbaycanın təhsil sistemində STEM (elm, texnologiya, mühəndislik və riyaziyyat) sahələrinin inkişafı, məktəb və universitet səviyyəsində texnoloji biliklərin artırılması və praktiki təcrübə imkanlarının genişləndirilməsi bu istiqamətdə əsas hədəf olmalıdır. Texniki kolleclər, peşə məktəbləri və ixtisaslaşdırılmış kurslar vasitəsilə texniki sahələrə kadr hazırlığı artırılmalıdır. Bununla yanaşı, elmi tədqiqatçılar və innovasiya təşəbbüskarları üçün qrant proqramları və elmi stimullaşdırma mexanizmləri yaradılmalıdır [3].

İnnovasiya-investisiya risklərinin idarə olunması və Azərbaycanda mövcud vəziyyət

Risklərin effektiv idarə olunması innovasiya-investisiya prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu həm strateji planlaşdırma, həm maliyyə menecmenti, həm də institusional yanaşmalarla həyata keçirilə bilər. Qlobal təcrübədə risklərin idarə olunmasında, əsasən, aşağıdakı mexanizmlərdən istifadə olunur: diversifikasiya (layihələrin və portfellərin şaxələndirilməsi), sığorta, dövlət zəmanətləri, inkubasiya və akselerasiya proqramları, vençur kapital fondları, dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı (PPP) modelləri, pilot layihələr və test bazarlarının qurulması.

Məsələn, ABŞ-da və Avropa İttifaqında dövlət və özəl sektor tərəfindən risklərin bölüşdürülməsi təcrübəsi geniş yayılıb. Startapların ilkin mərhələdə dövlət qrantları ilə maliyyələşdirilməsi, onların tədqiqat nəticələrini kommersiyalaşdırmağa qədər dəstəklənməsi və yalnız daha stabil mərhələyə çatdıqdan sonra özəl investorların cəlb olunması risklərin azaldılmasına xidmət edir. Bundan başqa, inkubasiya mərkəzlərində layihələrin əvvəlcə texniki və biznes baxımından qiymətləndirilməsi də uğursuzluq ehtimalını azaldır [4, s. 14].

Azərbaycanda isə innovasiya-investisiya risklərinin idarə olunması üçün institusional baza formalaşmaqdadır. Son illərdə ölkədə texnoparkların və startap ekosisteminin inkişaf etdirilməsi bu sahədə mühüm addım hesab oluna bilər. “Startup Azərbaycan”, “İNNOLAND”, “SABAH. HUB” və digər platformalar gənc təşəbbüskarlar üçün inkubasiya və mentorluq xidmətləri təqdim edir. Eyni zamanda, İnnovasiya və Rəqəmsal İnkişaf Agentliyi, eləcə də Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) bu fəaliyyətləri dəstəkləyir. Buna baxmayaraq, innovasiya layihələrində risklərin sığortalanması, risk kapitalı bazarının formalaşması və hüquqi çərçivənin gücləndirilməsi kimi sahələrdə çatışmazlıqlar qalır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda əsas risklərdən biri vençur kapitalı və “business angel” (biznes mələyi) investisiyalarının çox zəif inkişaf etmiş olmasıdır. Startaplar, adətən, maliyyələşməni ya şəxsi vəsaitlər hesabına, ya da dövlət qrantları ilə həyata keçirməyə çalışırlar. Bu isə bazar iqtisadiyyatı şərtləri daxilində layihələrin davamlılığını zəiflədə bilər. Bundan əlavə, investorların innovativ layihələrə etimad səviyyəsinin aşağı olması və müvafiq risk qiymətləndirmə alətlərinin geniş tətbiq olunmaması da bu sahədəki problemlərdəndir [5].

Risklərin idarə olunmasında informasiya və analitik dəstək də mühüm yer tutur. Risklərin proqnozlaşdırılması üçün məlumat bazalarının yaradılması, texnoloji trendlərin monitorinqi, bazar analizləri və hüquqi dəyişikliklərə dair erkən xəbərdarlıq sistemlərinin mövcudluğu məqsədəuyğun hesab olunur. Bu cür infrastruktur olmadan risklərin effektiv idarəsi mümkünsüzdür.

Nəticə

İnnovasiya-investisiya fəaliyyəti iqtisadi inkişafın, texnoloji tərəqqinin və sosial rifahın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Bu fəaliyyətin xarakteri mürəkkəb, çoxşaxəli və strateji yanaşma tələb edən bir sahədir. Dünyada uğurlu təcrübələr göstərir ki, güclü institusional baza, şəffaf və rəqabətə əsaslanan mühit, yüksək insan kapitalı və dövlətin məqsədyönlü siyasəti bu sahənin inkişafına ciddi təkan verir. Azərbaycanda bu sahədə əhəmiyyətli addımlar atılsa da, qarşıda duran çağırışlar və imkanlar diqqətlə qiymətləndirilməli, kompleks və koordinasiyalı tədbirlər həyata keçirilməlidir. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı və innovativ düşüncənin təşviqi üçün innovasiya-investisiya fəaliyyətinin inkişafı strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, innovasiya mühitinin yaxşılaşdırılması, təhsil və elm sahəsində islahatlar, həmçinin investisiya axınlarının stimullaşdırılması Azərbaycan üçün uzunmüddətli və davamlı inkişafa aparan əsas yol ola bilər.

İnnovasiya-investisiya fəaliyyəti yüksək dəyər yaratsa da, eyni zamanda yüksək risk səviyyəsi ilə də müşayiət olunur. Texnoloji, maliyyə, bazar və hüquqi risklər bu fəaliyyətin əsas çətinliklərini təşkil edir. Bu risklərin idarə olunması üçün yalnız texniki və maliyyə mexanizmləri deyil, həm də institusional və hüquqi çərçivələrin gücləndirilməsi tələb olunur. Qlobal təcrübə göstərir ki, uğurlu innovasiya-investisiya strategiyaları yalnız riskləri düzgün dəyərləndirən və onları idarə etməyi bacaran sistemlərdə mümkün olur. Bu baxımdan, Azərbaycan üçün əsas prioritetlər aşağıdakılar olmalıdır: innovasiya layihələrinə yönəlik risk kapitalı infrastrukturunun formalaşdırılması, startaplara maliyyə və hüquqi dəstəyin genişləndirilməsi, investor-mühafizə mexanizmlərinin gücləndirilməsi, eləcə də innovativ təşəbbüslərin erkən mərhələdə sığortalanması sisteminin tətbiqi. Eyni zamanda insan kapitalının inkişafı, təhsildə innovasiya menecmentinə dair bilik və bacarıqların artırılması da risklərin azaldılmasına birbaşa təsir edən amillərdəndir. Risklərə baxmayaraq, iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı üçün innovasiya və investisiyalar davamlı şəkildə təşviq edilməli, onların risk menecmenti mexanizmləri elmi əsaslarla qurulmalıdır. Beləliklə, innovasiya-investisiya fəaliyyətində riskləri idarə etmək sadəcə təhlükədən qorunmaq deyil, həm də imkanları düzgün dəyərləndirilmək və strateji üstünlük əldə etmək vasitəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. “2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası”. Bakı, 2022.
2. Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. “İnnovasiya ekosistemi üzrə hesabat”. Bakı, 2023.
3. İnnovasiya və Rəqəmsal İnkişaf Agentliyi. “Startap ekosisteminin inkişafı üzrə təhlil”. Bakı, 2024.
4. K.İmanov. “İnnovativ inkişafda texnologiyaların kommersiyalaşdırılması və transferi mərkəzləri” . Bakı, 2019.
5. KOBİA . “İnnovativ bizneslərin maliyyələşməsi və risklərin azaldılması yolları”, Bakı, 2023
6. Şumpeter J.A. The Theory of Economic Development. Harvard University Press, 1934.
7. World Bank. Innovation and Entrepreneurship in East Asia, 2022.
8. Gans, J. S., Stern, S. The Product Market and the Investment in Innovation. NBER Working Paper, 2017.
9. Chesbrough, H. Open Innovation: The New Imperative for Creating and Profiting from Technology. Harvard Business Review Press, 2006 .

Рафиг Меджид оглы Рзаев
Старший научный сотрудник
Института Экономики МНО АР
rafiqrzayev74@mail.ru

Основные характеристики инновационно-инвестиционной деятельности и управление рисками

Резюме

Цель исследования – исследование основных особенностей инновационно-инвестиционной деятельности и выявление аспектов, связанных с управлением рисками.

Методология исследования – в исследовательской работе использовались системный и другие подходы, включая метод логического обобщения и сравнительный анализ.

Значимость внедрения исследования – предметная область исследования позволяет выявить факторы, стимулирующие инновационно-инвестиционную деятельность, а также создать условия для управления рисками, возникающими в процессе этой деятельности.

Результаты исследования – теоретическое исследование факторов, влияющих на развитие инновационно-инвестиционной деятельности и управление рисками, а также особенностей их формирования, приводит к ряду выводов.

Оригинальность и научная новизна исследования – выявление аспектов развития инновационно-инвестиционной деятельности, важных для экономического роста и общественного благосостояния, повышения производительности и конкурентоспособности общества, экономического прогресса в целом, а также управление рисками этой деятельности, определяют научную актуальность исследования.

Ключевые слова: инновационно-инвестиционная деятельность, управление рисками, инновационные проекты, венчурный капитал, технологии, инновационно-инвестиционная среда, человеческий капитал.

Rafig Majid Rzayev
Senior Researcher, Institute of Economics, MSE AR
rafiqrzayev74@mail.ru

Main characteristics of innovation and investment activities and risk management

Summary

The purpose of the study is to investigate the main characteristics of innovation and investment activities and identify aspects related to risk management.

Methodology of the research - the research utilized systems and other approaches, including logical generalization and comparative analysis.

Importance of integration of research - the subject area of the study allows us to identify the factors stimulating innovation and investment activities and to create conditions for managing the risks arising during these activities.

Results of the research - theoretical study of the factors influencing the development of innovation and investment activities and risk management, as well as the specifics of their formation, leads to a number of conclusions.

Originality and scientific innovation of the research - identifying aspects of the development of innovation and investment activities that are important for economic growth and public welfare, increasing productivity and competitiveness of society, and overall economic progress, as well as managing the risks of these activities, determine the scientific relevance of the study.

Key words: innovation and investment activities, risk management, innovative projects, venture capital, technology, innovation and investment environment, human capital.

UOT: 330

Minarə Elman qızı AĞAYEVA
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu, elmi işçi
minara.aghayeva@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.367

ÖLKƏNİN KEYFİYYƏT İNFRASTRUKTURUNUN BİR ELEMENTİ KİMİ STANDARTLAŞDIRMA

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – standartlaşdırmanın ölkənin keyfiyyət infrastrukturundakı rolunu və digər komponentlərlə qarşılıqlı əlaqəsini təhlil etmək, ölkələr üzrə müqayisəli təhlil apararaq Azərbaycanın mövqeyini müəyyən etməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası – sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil və adekvat informasiya.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Azərbaycanda standartlaşdırma sisteminin inkişaf perspektivinin müəyyən olunmasında elmi-nəzəri mənbə qismində istifadə imkanları.

Tədqiqatın nəticələri – Azərbaycan Respublikasında keyfiyyət infrastrukturunun bir elementi kimi dövlət standartlaşdırmasının çatışmazlıqlarının həlli yolları müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – standartlaşdırmanın keyfiyyət infrastrukturunun bir elementi kimi iqtisadi inkişaf və tənzimləyici siyasətlər kontekstində necə funksional bir alətə çevrildiyinin tədqiqi və Azərbaycanda standartlaşdırma sisteminin inkişafı istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Açar sözlər: keyfiyyət infrastrukturu, standartlaşdırma, QI4SD indeksi, akkreditasiya, metrologiya, uyğunluğun qiymətləndirilməsi.

Giriş

Müasir dövrdə ölkələrin iqtisadi rəqabət qabiliyyəti və texnoloji inkişaf səviyyəsi təkcə təbii sərvətlə və bazarlara çıxışla deyil, həm də məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinin təmin olunması və beynəlxalq norma və standartlara uyğunluqla müəyyən olunur. Bu baxımdan, keyfiyyət infrastrukturu müasir dövrdə milli iqtisadiyyatların dayanıqlığını və ixrac potensialını dəstəkləyən əsas institusional çərçivə kimi çıxış edir. Keyfiyyət infrastrukturu – standartlaşdırma, metrologiya, uyğunluğun qiymətləndirilməsi və akkreditasiya kimi komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsi və sistemli fəaliyyətindən ibarət olan bir sistemdir.

Bu infrastrukturun mərkəzi elementlərindən biri məhz standartlaşdırmadır. Standartlaşdırma məhsul, xidmət və proseslərə dair texniki tələblərin müəyyən olunması vasitəsilə həm tənzimləyici mexanizm, həm də texniki əsas kimi çıxış edir. Standartlar yalnız texniki sənədlər deyil. Standartlar iqtisadi, sosial və ekoloji sahələrdə uyğunluğu və effektivliyi təmin edən mühüm vasitələrdir. Bu sənədlər vasitəsilə ölkədə məhsul və xidmətlərin keyfiyyəti artırılır, istehlakçı hüquqları qorunur, təhlükəsizlik və ətraf mühit tələbləri təmin edilir, həmçinin sənaye və ticarət fəaliyyətləri üçün ortaq dil yaradılır.

Məqalənin əsas məqsədi, standartlaşdırmanın ölkənin keyfiyyət infrastrukturundakı rolunu və digər komponentlərlə qarşılıqlı əlaqəsini təhlil etmək, onun iqtisadi inkişaf və tənzimləyici siyasətlər kontekstində necə funksional bir alətə çevrildiyini göstərməkdir. Bu çərçivədə beynəlxalq təcrübə və institutların tövsiyələrinə, o cümlədən UNIDO, ISO və OECD kimi qurumların yanaşmalarına istinad olunaraq məsələnin elmi-nəzəri və tətbiqi əsasları araşdırılacaqdır.

Keyfiyyət infrasrukturu nədir

Keyfiyyət infrastrukturu , bir ölkədə məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinin, təhlükəsizliyinin və etibarlılığının təmin edilməsi üçün zəruri olan siyasət, qurumlar, proseslər və resurslar sistemidir. Bu infrastruktur, əsasən standartlaşdırma, metrologiya, uyğunluğun qiymətləndirilməsi və akkreditasiya kimi texniki sahələri əhatə edir və ticarət, istehsalat, səhiyyə, ətraf mühitin mühafizəsi,

istehlakçı hüquqları və digər sahələrin dayanıqlı inkişafı üçün əsas platformanı təşkil edir.

Beynəlxalq tərifə görə, keyfiyyət infrastrukturu "ölkənin texniki tənzimləmə, standartlaşdırma, metrologiya, uyğunluğun qiymətləndirilməsi (sınaq, inspeksiya və sertifikatlaşdırma daxil olmaqla), akkreditasiya və əlaqədar sahələrdə milli siyasət və qurumların bir-biri ilə əlaqələndirilmiş sistemi" kimi müəyyən olunur [7, s. 3,4].

Keyfiyyət infrastrukturunun güclü və effektiv şəkildə qurulması ölkənin qlobal bazarlara inteqrasiyası, ixrac potensialının artırılması, texniki ticarət maneələrinin azaldılması, məhsul təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və innovasiyaların təşviqi baxımından mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, bu infrastruktur tənzimləyici orqanların effektiv fəaliyyətini təmin etməklə dövlət idarəçiliyinin keyfiyyətini artırır və sahibkarlıq mühitinə müsbət təsir göstərir.

Keyfiyyət infrastrukturunun əsas xüsusiyyəti onun beynəlxalq uyğunluq və tanınma prinsiplərinə əsaslanmasıdır. Məsələn, ISO, IEC, OIML, ILAC və IAF kimi beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə bu sistemin harmonizasiyası təmin olunur. Beləliklə, milli sistemin dünya səviyyəsində tanınması və qarşılıqlı etimad mühiti yaranır.

Standartlaşdırmanın keyfiyyət infrastrukturundakı funksiyası

Standartlaşdırma, keyfiyyət infrastrukturunun əsas komponentlərindən biri olaraq, digər elementlərin – metrologiya, uyğunluğun qiymətləndirilməsi və akkreditasiyanın – funksional və sistemli fəaliyyətini təmin edən normativ əsas rolunu oynayır [7, s. 6,8]. Bu sistemin uğurlu işləməsi üçün standartlar həm texniki, həm də institusional alət kimi çıxış edir.

Standartlar məhsul və xidmətlərə dair tələbləri müəyyənləşdirərək onların təhlükəsizliyi, funksionallığı və keyfiyyəti üçün obyektiv ölçülə bilən əsaslar yaradır. Beləliklə də, texniki uyğunluğun təminatına çevrilir və uyğunluğun qiymətləndirilməsi (sınaq, sertifikatlaşdırma, inspeksiya) proseslərinin əsasını təşkil edir [1, s. 36].

Standartlar ölçmə metodlarını, ölçü vahidlərini və texniki göstəriciləri tənzimləyərək metrologiyanın tətbiq sahəsini müəyyənləşdirir. Bu inteqrasiya ölçmələrin izlənəbilənliyini (traceability) və nəticələrin müqayisə edilə bilməsini təmin edir [3, s. 1-5].

Akkreditasiya orqanları uyğunluğun qiymətləndirilməsi üzrə fəaliyyət göstərən qurumların texniki kompetensiyasını və etibarlılığını qiymətləndirərkən, bunu beynəlxalq standartlara – məsələn, ISO/IEC 17025 və ISO/IEC 17065 – əsaslanaraq edirlər [2, s. 38]. Bu da onu göstərir ki, akkreditasiya standartlaşdırma ilə sıx bağlıdır və onun üzərində qurulur.

Texniki ticarət maneələrinin azaldılması baxımından da standartlar ciddi funksiya yerinə yetirir. Belə ki, beynəlxalq səviyyədə tanınan standartların tətbiqi texniki ticarət maneələrinin azaldılmasına xidmət edir. Dünya Ticarət Təşkilatının TBT (Texniki Maneələr üzrə Saziş) prinsiplərinə uyğun olaraq, uyğunsuz və milli əsaslı texniki tələblər əvəzinə, beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmış sistem ixracat potensialını artırır və qarşılıqlı tanınma razılaşmalarını asanlaşdırır [4, s. 15,18].

Standartlaşdırma tənzimləyici funksiyanı da yerinə yetirərək dövlətə daha çevik və qeyri-məcburi üsullarla bazarı tənzimləmək imkanı verir. Bu xüsusilə sənaye sektorunda innovasiyaların təşviqi və istehlakçı hüquqlarının qorunması baxımından əhəmiyyətlidir [1, s. 25].

Standartlaşdırma yeni texnologiyaların tətbiqi və yayılması üçün texniki baza rolunu oynayır. Elmi tədqiqatların nəticələrinin kommersiyalaşdırılması və sənaye tətbiqinə keçidi də tez-tez standartlar vasitəsilə reallaşır [5]. Bu xüsusiyyət standartlaşdırmanı innovasiya sisteminin mühüm halqası edir.

Standartlaşdırma, keyfiyyət infrastrukturunun yalnız texniki bir komponenti olmaqla kifayətlənmir, həm də dövlət siyasətinin effektiv tənzimləyici aləti və iqtisadi inkişafın əsas stimullaşdırıcı faktorudur. O, keyfiyyətin, təhlükəsizliyin və texnoloji uyğunluğun təmin olunmasında, həmçinin beynəlxalq bazarlara inteqrasiyada əsas rol oynayır.

Standartlaşdırma ilə keyfiyyət infrastrukturunun digər elementləri arasındakı əlaqə

Keyfiyyət infrastrukturu bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dəstək verən və məhsul, xidmət, proseslərin keyfiyyətini, təhlükəsizliyini və uyğunluğunu təmin edən institusional və texniki

sistemlər toplusudur. Bu infrastrukturun əsas komponentləri – standartlaşdırma, metrologiya, uyğunluğun qiymətləndirilməsi və akkreditasiya – bir-biri ilə qarşılıqlı asılılıq şəraitində fəaliyyət göstərir. Bu komponentlərdən biri olan standartlaşdırma, digər bütün elementlərin texniki əsasını təşkil edir [7, s. 6].

Standartlaşdırma və metrologiya arasında qarşılıqlı əlaqə xüsusilə ölçmə sistemləri və metodologiyaları sahəsində aydın şəkildə görünür. Standartlar vasitəsilə ölçmələrdə istifadə olunan vahidlər, texniki parametrlər və kalibrləmə metodları müəyyən olunur. Metrologiya isə bu standartların tətbiqini və ölçmə nəticələrinin dəqiqliyini təmin edir [5]. Beləliklə, metrologiya praktikada ölçmələrin izlənəbilənliyini təmin edir, standartlaşdırma isə bu izlənəbilənliyin normativ bazasını yaradır.

Uyğunluğun qiymətləndirilməsi (sınaq, inspeksiya, sertifikatlaşdırma) prosesləri standartlara əsaslanaraq həyata keçirilir. Standartlar məhsul və xidmətlərin hansı texniki və keyfiyyət göstəricilərinə cavab verməli olduğunu müəyyən edir. Uyğunluğun qiymətləndirilməsi isə bu tələblərə real uyğunluğu ölçür [1]. Məsələn, bir elektrik cihazının təhlükəsizliyi üçün tərtib olunan ISO standartı, onun hansı laboratoriya testlərindən keçməli olduğunu müəyyən edir.

Akkreditasiya, uyğunluğun qiymətləndirilməsi orqanlarının texniki səriştəsini və etibarlılığını qiymətləndirən və tanıyan sistemdir. Bu proses də standartlara əsaslanır – məsələn, sınaq laboratoriyaları üçün ISO/IEC 17025, sertifikatlaşdırma orqanları üçün ISO/IEC 17065 kimi standartlar akkreditasiya prosesinin əsasını təşkil edir [4]. Beləliklə, standartlaşdırma akkreditasiya sisteminin tənzimləyici və texniki çərçivəsini yaradır.

Standartlaşdırma ilə digər komponentlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə təkcə texniki uyğunluğu deyil, həm də beynəlxalq tanınmanı, ixrac potensialını və istehlakçı etibarını gücləndirir. Yaxşı işləyən bir standartlaşdırma sistemi, digər sahələrin də effektivliyini artırır və keyfiyyət infrastrukturunun bütövlükdə funksionallığını təmin edir [7].

Standartlaşdırma keyfiyyət infrastrukturunun mərkəzində dayanaraq onun digər komponentləri üçün normativ əsas, texniki çərçivə və metodoloji dəstək təmin edir. Bu əlaqələr vahid bir sistemin səmərəli fəaliyyətini təmin etməklə yanaşı, ölkənin iqtisadi inkişafı, texnoloji modernləşməsi və beynəlxalq bazarlara çıxışı baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

Qiymətləndirmə və təhlil

Keyfiyyət infrastrukturunun effektivliyi, onun ayrı-ayrı komponentlərinin – o cümlədən standartlaşdırmanın – nə dərəcədə funksional və əlaqəli şəkildə işlədiyindən asılıdır. Bu baxımdan standartlaşdırmanın metrologiya, uyğunluğun qiymətləndirilməsi və akkreditasiya ilə necə inteqrasiya olunduğunu empirik qiymətləndirmə, həm milli siyasət baxımından, həm də beynəlxalq müqayisələr əsasında dəyərləndirilməlidir.

Bu məqsədlə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Sənaye üzrə Təşkilatı (UNIDO) tərəfindən hazırlanmış QI4SD (Quality Infrastructure for Sustainable Development) çərçivəsi faydalı analitik vasitə kimi çıxış edir. QI4SD, ölkələrin keyfiyyət infrastrukturu sahəsindəki mövcud vəziyyətini qiymətləndirməyə və bu sahənin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə (DİM) təsirini ölçməyə imkan verir. QI4SD çərçivəsində standartlaşdırma aşağıdakı sahələrdə dəyərləndirilir:

- Standartlaşdırma üzrə milli institutun mövcudluğu və funksionallığı;
- İSO və IEC standartlarının qəbul səviyyəsi;
- Beynəlxalq texniki komitələrdə iştirak və səsvermə hüquqları;
- İdxal və ixracda beynəlxalq standartların tətbiqi dərəcəsi.

Bu göstəricilər əsasında formalaşan qiymətləndirmə, ölkənin təkcə texniki hazırlıq səviyyəsini deyil, həm də qlobal ticarət və innovasiya sisteminə nə dərəcədə inteqrasiya olduğunu göstərir.

Azərbaycanın təhlil qrupu ölkələri ilə standartlaşdırma üzrə müqayisəsi

Hazırda Azərbaycanda qüvvədə olan standartların əksəriyyəti keçmiş SSRİ-dən miras qalan GOST sisteminə əsaslanır. Bu isə beynəlxalq bazarlarla uyğunluğun təmin olunmasında çətinliklər yaradır. Ölkədə AZS prefiksli milli standartlar qəbul edilməkdədir, lakin onların sayı məhdud, tətbiq dairəsi isə hələ ki geniş deyildir. Eyni zamanda, bəzi sənaye sahələrində (xüsusilə neft və

qaz sektoru) beynəlxalq və regional standartların (məsələn, ISO, IEC) könüllü tətbiqinin artması müşahidə olunur.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Sənaye üzrə Təşkilatı (UNIDO) tərəfindən hazırlanmış analitik və qiymətləndirmə modeli olan "Quality Infrastructure for Sustainable Development" – QI4SD (Dayanıqlı İnkişaf üçün Keyfiyyət İnfrastrukturu) İndeksi çərçivəsində aparılan qiymətləndirməyə əsasən, Azərbaycan standartlaşdırma sahəsində 19,4 bal ilə aşağı mövqedə qərarlaşmışdır. Bu rəqəm institutlaşmanın hələ tamamlanmadığını, eləcə də milli standartların tərtibatı, yenilənməsi və istifadəsinin məhdud olduğunu göstərir. Eyni zamanda, sənaye və müəssisələr arasında standartlara uyğunluq mədəniyyətinin geniş yayılmaması da bu sahənin effektivliyini məhdudlaşdırır.

Azərbaycan ISO (Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı) və IEC (Beynəlxalq Elektrotexniki Komissiya) üzvüdür və bu çərçivədə texniki komitələrdə iştirak imkanına malikdir [8]. Lakin beynəlxalq və Avropa standartlarının milli standart kimi qəbul olunması və lokal tətbiqi baxımından institusional mexanizmlər zəifdir. Bu səbəbdən, məhsulların beynəlxalq bazarlara çıxışı və uyğunluq sertifikatlarının tanınması məhdudlaşır.

Azərbaycan, QI4SD indeksinə əsasən bir sıra göstəricilər üzrə qismən inkişaf etmiş səviyyədə qiymətləndirilir. Azərbaycanın bu indeksdə standartlaşdırma aspekti üzərindən islahat tempinə görə bir neçə ölkə ilə müqayisə edək (Cədvəl 1). Bu bizə ümumi mənzərəni daha aydın görməyə şərait yaradacaqdır.

Cədvəl 1.

Azərbaycanın standartlaşma üzrə təhlil qrupu ölkələri ilə müqayisəsi

Ölkə	İslahatın xüsusiyyəti	Azərbaycanla müqayisədə
Gürcüstan	Avropa standartlaşdırma modelinə keçid, GOST sistemindən imtina	Daha çevik və sürətli islahat aparıb
Qazaxıstan	QazStandart vasitəsilə sistemli islahatlar, rəqəmsallaşma, Avrasiya İqtisadi Birliyi çərçivəsində uyğunluq	Bənzər başlanğıc, lakin daha strukturlaşdırılmış və davamlı proses
Özbəkistan	İslahatlara yeni başlayıb, beynəlxalq təşkilatlarla aktiv əməkdaşlıq (ISO, UNIDO)	Eyni mərhələdə, paralel proseslər aparılır
Moldova	Aİ ilə Assosiasiya çərçivəsində texniki tənzimləmələrin uyğunlaşdırılması	Oxşar miqyas, lakin Aİ inteqrasiyası səbəbindən islahatlar daha dərindir
Ermənistan	Avrasiya İqtisadi Birliyinə üzvlük səbəbindən texniki tənzimləmə və standartlar sistemində bəzi harmonizasiya prosesi var	Azərbaycanla eyni coğrafi mövqedədir, lakin QI sahəsində nisbətən passivdir
Türkiyə	Avropa standartlarına uyğunlaşma çərçivəsində TSE (Türk Standartları Enstitüsü) vasitəsilə modern sistem qurulub	Əsasən qabaqcıl ölkədir, referens və nümunəvi təcrübə kimi istifadə edilə bilər
Rumıniya	Aİ-yə üzvlükdən əvvəl EN standartlarına keçid, texniki reqlamentlərin uyğunlaşdırılması, akkreditasiya sisteminin gücləndirilməsi	Struktur baxımından irəlidədir, hədəf model kimi baxıla bilər
Bosniya-Hersoqovina	Aİ-yə inteqrasiya yönlü, lakin institusional zəifliklər islahatları ləngidir	Azərbaycanın bəzi zəifliklərinə bənzər vəziyyətdədir, müqayisə üçün balanslı nümunədir
İordaniya	Yaxın Şərqdə islahat yönümlü ölkələrdən biri, texniki tənzimləmələrdə beynəlxalq standartlardan istifadəyə üstünlük verir	Azərbaycanın iqtisadi strukturuna və xarici ticarətə bağlılığında oxşardır
Albaniya	Aİ üzvlüyünə namizəd ölkə kimi standartlaşdırma və texniki tənzimləmələrdə uyğunlaşma prosesini həyata keçirir	Azərbaycanın qarşısında duran normativ uyğunlaşma və beynəlxalq ticarətə açılma hədəflərinə uyğun analoji nümunədir

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bu sadalanan ölkələr arasında Gürcüstan, Türkiyə, Rumıniya islahatda qabaqcıl (benchmark) ölkədir. EN/ISO standartlarına sürətli keçid etməklə effektiv institusional dəyişiklik etmişdirlər.

Gürcüstanda standartlar hüquqi baxımdan könüllü xarakter daşıyır. Belə ki, Gürcüstan 2005-ci ildən etibarən könüllü standartlaşdırma prinsipini qəbul etmişdir. Lakin bu standartlar məhsul və xidmətlərin təhlükəsizlik və keyfiyyətini təmin etmək üçün geniş şəkildə tətbiq olunur. Texniki tənzimləmə ilə əhatə olunmayan məhsul və xidmətlərdə isə uyğunluğun qiymətləndirilməsi prosesində bu könüllü standartlar istinad sənədi kimi qəbul edilir.Texniki normativlər isə məcburi xarakter daşıyır və ictimai təhlükəsizlik, sağlamlıq, ətraf mühitin qorunması sahələrində tətbiq olunur. 2020-ci ilə qədər Gürcüstan təxminən 14 000-dən çox Avropa standartını milli standart kimi qəbul etmişdir və bu proses davam edir.

Türkiyədə standartlar əsasən könüllü xarakter daşıyır. Lakin bəzi sahələrdə – xüsusilə təhlükəsizlik, sağlamlıq, ətraf mühit və məhsul keyfiyyəti ilə bağlı olan hallarda – müəyyən standartlar məcburi texniki tənzimləmə formasında tətbiq olunur [15].

TSE tərəfindən hazırlanan milli standartların böyük hissəsi beynəlxalq və Avropa mənşəli standartlara əsaslanır (məsələn, ISO, EN). Avropa İttifaqı ilə Gömrük İttifaqı çərçivəsində Türkiyə bir çox texniki tənzimləməni və uyğunluq qiymətləndirmə prosedurlarını Avropa modelinə uyğunlaşdırmışdır. CE işarəsinin tətbiqi, texniki sənədləşmə, risk analizləri və harmonizə edilmiş standartlardan istifadə bu inteqrasiyanın əsas hissələridir.

Rumıniyanın standartlaşdırma sistemi Avropa İttifaqına üzvlüyü çərçivəsində əsaslı şəkildə islahatlara məruz qalmış və Avropa standartlaşdırma sisteminə tam inteqrasiya olunmuşdur. 2007-ci ildən Avropa İttifaqının üzvü olan Rumıniya üçün Avropa standartlarının (EN) qəbul edilməsi və milli standart kimi tətbiqi məcburidir [14]. Rumıniyada standartlaşdırma sahəsində əsas məsul qurum ASRO (Asociația de Standardizare din România)bu standartları milli səviyyədə qəbul edir.

Rusiyada standartlar iki əsas qrupa ayrılır: Məcburi standartlar (məcburi tətbiq sahələrində) – əsasən texniki tənzimləmələr çərçivəsində müəyyən edilir. Məhsulun təhlükəsizlik, sağlamlıq və ekoloji göstəricilərinə aiddir. Könüllü standartlar (ГОСТ və ya TU – texniki şərtlər) – istehsalçı və ya tənzimləyici orqan tərəfindən seçilə bilər, lakin keyfiyyət təminatı və uyğunluq qiymətləndirilməsi baxımından geniş istifadə olunur [9].

Standartlar “ГОСТ R” (milli), “ГОСТ” (MDB və AİB üçün regional), “TU” (müəssisədaxili) və digər formatlarda mövcuddur. 2023-cü ildə 7 beynəlxalq standart milli standart kimi qəbul edilib.

Qazaxıstan, Özbəkistan, Moldova, İordaniya isə Azərbaycanla oxşar temp və strukturda olan ölkələrdir.

Qazaxıstanın standartlaşdırma sistemi keçmiş sovet sistemindən irsən qalan əsaslar üzərində formalaşmış, lakin 2000-ci illərdən etibarən beynəlxalq və regional inteqrasiyanı hədəfləyən islahatlarla inkişaf etdirilmişdir. Qazaxıstanda standartlar hüquqi baxımdan əsasən könüllü xarakter daşıyır. Lakin bəzi sahələrdə texniki tənzimləmə çərçivəsində məcburi standartlar da mövcuddur. Qazaxıstan sənədlərinə görə, ölkədə 72% milli standartlar beynəlxalq standartlara əsaslanaraq harmonizə olunub. 3 000 beynəlxalq standart Qazaxıstan milli standartı olaraq qəbul edilib; ölkə ISO texniki komitələrində fəal iştirak edir [13].

Özbəkistanda 2024-cü ilin əvvəlində 1 040 beynəlxalq standart milli standart kimi qəbul edilib. Daha əvvəlki dövrlərdə isə təqribən 12 000 beynəlxalq standart milli sistemə inteqrasiya olunub. Ümumilikdə ölkədə on minlərlə beynəlxalq standartın milli səviyyədə qəbul olunması istiqamətində mühüm islahatlar aparılıb [16].

Moldovada milli standartların təxminən 40–45%-i beynəlxalq və Avropa standartlarından (ISO, IEC, EN) formalaşır. 2014-cü ilə qədər 24 915 milli standartdan təxminən 11 000-i bu kateqoriyaya aid idi. Avropa İttifaqı ilə Assosiasiya Sazişi çərçivəsində Moldova standartlaşdırma sistemini beynəlxalq normativlərlə uyğunlaşdırmağa davam edir və bu göstəricini artırmaq üçün islahatlar aparır.

Albaniyada standartlaşdırma sistemi praktiki olaraq Avropa və beynəlxalq standartlara tam

uyğunlaşdırılıb və bu çərçivədə minlərlə CEN, CENELEC, ETSI, ISO və IEC standartı milli səviyyəyə inteqrasiya edilib. Bu, ölkənin Aİ-yə uyğunlaşma prosesində mühüm bir mərhələdir. 2021–2022 dövrü ərzində Albaniya tərəfindən 2 225 Avropa və beynəlxalq standart milli standart kimi qəbul edilmişdir. Bu göstəriciyə 844 CEN, 454 CENELEC, 400 ETSI, 336 ISO və 191 IEC standartları daxildir [10].

İordaniya həm ISO, həm də IEC-in tam üzvüdür və beynəlxalq texniki komitələrdə aktiv iştirakçı kimi fəaliyyət göstərir. CENELEC və CEN-in müşahidəçi üzvüdür və onların standartlarının uyğunlaşdırılması istiqamətində əməkdaşlıq aparır [11].

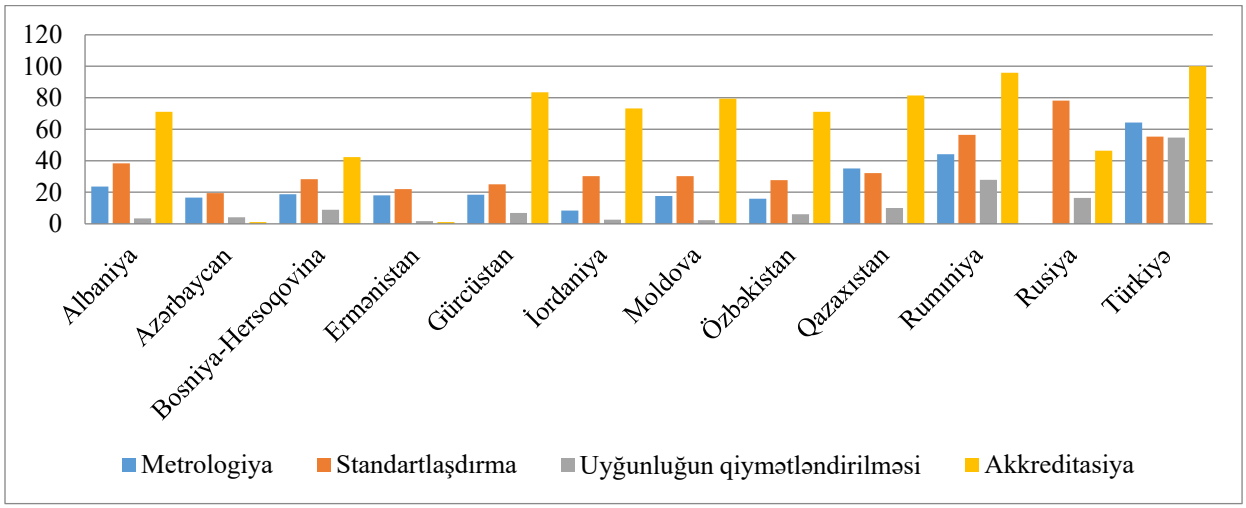
Ermənistan, Bosniya və Herseqovina zəif islahat nümunəsi göstərərək müqayisə üçün zəif institusional kontekstdə olan ölkələrdir.

Albaniya, Moldova, Rumıniya, Gürcüstan, Qazaxıstan milli standartların 80–95%-ni beynəlxalq (ISO, IEC, EN, Codex və s.) standartlara uyğunlaşdırıblar. Azərbaycanda isə bu göstərici 2023-cü ilə qədər cəmi təxminən 17–20% civarındadır, yəni hələ beynəlxalq harmonizasiya tam aparılmayıb. Türkiyə (TSE), Rumıniya (ASRO), Rusiya (Rosstandart), Qazaxıstan (Kazstandart) — standartlaşdırmanı ictimai təşkilatlar, sənaye nümayəndələri və texniki komitələrin iştirakı ilə aparırlar. Azərbaycanda isə hələ də bu proses əsasən mərkəzləşmiş və dövlət dominantlığı ilə həyata keçirilir, özəl sektorun və akademik qurumların iştirakı aşağıdır.

Moldova, Rumıniya, Albaniya – Aİ ilə uyğun olaraq “könüllü tətbiq sahəsi” genişlənib və məcburi sahələr yalnız risk əsaslı prioritetlərlə tənzimlənir. Azərbaycanda isə bəzi sektorlar üzrə bu bölgü hələ də qeyri-müəyyəndir və iş adamları üçün hüquqi qeyri-sabitlik yaradır.

Türkiyə, Gürcüstan, Moldova – standart layihələri ictimaiyyətə açıq portalda yerləşdirir, rəy alma mərhələsi sistematikdir. Azərbaycanda isə ictimaiyyətin iştirak etdiyi açıq məsləhətləşmə və “əvvəlcədən baxış” prosedurları məhduddur.

İndisə təkcə standartlaşdırma deyil, keyfiyyət infrastrukturunun bütün elementləri üzrə Azərbaycanı təhlil qrupu ökələri ilə müqayisə edək (Diaqram 1).

Diaqram 1. Keyfiyyət infrastrukturunun komponentləri üzrə təhlil qrupu ölkələri

Mənbə: QI4SD göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Diaqramdan görünür ki, Türkiyə (70,6) və Rumıniya (56,7) keyfiyyət infrastrukturunun bütün komponentləri üzrə yüksək nəticələr göstərir və bu baxımdan təhlil qrupunun lider ölkələri hesab oluna bilər. Türkiyə bütün göstəricilər üzrə balanslı və yüksək səviyyədə inkişaf etmiş sistemə malikdir – bu da onun ixrac imkanlarının artmasına, məhsul və xidmət keyfiyyətinə etibarın güclənməsinə şərait yaradır.

Rusiya, xüsusilə standartlaşdırma (78,2) və metrologiya (90) sahələrində yüksək səviyyədə nəticə göstərir. Uyğunluğun qiymətləndirilməsi (16,4) və akkreditasiya (46,4) üzrə göstəricilər nis-

bətən aşağıdır. Bu isə texniki infrastrukturun yaxşı inkişaf etdiyi, lakin müstəqil uyğunluq orqanlarının və akkreditasiya mexanizmlərinin daha az effektiv olduğu anlamına gəlir.

Digər tərəfdən, Ermənistan (6,4) təhlil qrupu ölkələri arasında keyfiyyət infrastrukturunun ən zəif inkişaf etdiyi ölkələr sırasındadır. Xüsusilə akkreditasiya (1) sahəsindəki göstəricilər bu ölkələrdə müstəqil və beynəlxalq tanınan akkreditasiya sistemlərinin demək olar ki, olmadığını göstərir. Uyğunluğun qiymətləndirilməsi üzrə göstəricilər də olduqca aşağıdır (Ermənistan – 1,6), bu isə sertifikatlaşdırma və sınaq xidmətlərinin zəif inkişaf etdiyini göstərir.

Qazaxıstan və Gürcüstan kimi ölkələr isə bütün sahələrdə orta səviyyəli nəticələr göstərir, bu da onların hələ inkişaf mərhələsində olduğunu göstərir. Gürcüstanın akkreditasiya sahəsində yüksək nəticəsi (83,5) onun bu sahəyə xüsusi diqqət yetirdiyini göstərir.

Nəticə etibarilə, cədvəl göstərir ki, təhlil qrupu ölkələri arasında keyfiyyət infrastrukturunun inkişaf səviyyəsində ciddi fərqlər mövcuddur. Bu fərqlər təkcə texniki və institusional imkanlardan deyil, həm də dövlət siyasəti, beynəlxalq əməkdaşlıq və iqtisadi prioritetlərlə bağlıdır.

Nəticə

Azərbaycanda standartlaşdırma və ümumilikdə keyfiyyət infrastrukturu sahəsində həyata keçirilən fəaliyyətlər əsasən AZSTAND (Azərbaycan Standartlaşdırma İnstitutu) tərəfindən təşkil olunur və ölkə ISO və IEC kimi beynəlxalq qurumların üzvüdür. Lakin QI4SD indeksinin göstəricilərinə əsasən aparılan təhlil göstərir ki, bu sahədə institusional baza mövcud olsa da, onun funksional effektivliyi və beynəlxalq uyğunluğu baxımından ciddi problemlər qalmaqdadır. Bu təhlil əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, standartların effektiv tətbiqi üçün ilkin şərtlər – metrologiya, uyğunluğun qiymətləndirilməsi və akkreditasiya sahələri balanslı şəkildə inkişaf etməlidir. Təhlil göstərir ki, Azərbaycanda keyfiyyət infrastrukturu sahəsində əsas problemlər institusional natamamlıq, fraqmentasiya və aşağı funksional effektivliklə xarakterizə olunur. Standartların effektiv tətbiqi üçün zəruri olan metrologiya, uyğunluğun qiymətləndirilməsi və akkreditasiya sahələri arasında balansın olmaması da diqqətçəkici məqamdır. Bu sahələrdə texniki imkanlar və normativ mexanizmlər mövcud olsa da, onların praktiki səviyyədə tətbiqi və sənaye sektoruna inteqrasiyası aşağı səviyyədədir. Xüsusilə, aşağıdakı boşluqlar sistematik yanaşmanın zəruriliyini vurğulayır. Aşağıdakı sahələrdə inkişaf ehtiyacı müşahidə olunur:

- İSO və IEC standartlarının daxili qanunvericiliyə və texniki tənzimləmələrə inteqrasiyası hələ də tam deyil;
- Sənaye sektorunun könüllü standartlara uyğunluğunda iştirak səviyyəsi aşağıdır;
- Beynəlxalq texniki komitələrdə fəal iştirak zəifdir.

Bu, bir tərəfdən texniki hazırlığın artırılması, digər tərəfdən isə normativ-hüquqi çərçivənin təkmilləşdirilməsi və institusional potensialın gücləndirilməsi zərurətini ortaya qoyur.

Bu çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün ilk növbədə dövlət səviyyəsində vahid və strategiyaya əsaslanan milli keyfiyyət siyasətinin hazırlanması və bu siyasətin tətbiqinə məsul koordinator qurumların səlahiyyət və imkanlarının gücləndirilməsi zəruridir. Paralel olaraq, texniki imkanların (sınaq laboratoriyaları, kalibrləmə mərkəzləri, akkreditasiya orqanları və s.) inkişaf etdirilməsi və beynəlxalq tanınmanın əldə olunması da prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyənləşdirilməlidir.

Standartlaşdırma sahəsində mövcud vəziyyət göstərir ki, Azərbaycanda bu sahənin institusional bazası formalaşmaqda olsa da, onun effektivliyi və beynəlxalq uyğunluğu baxımından ciddi islahatlara ehtiyac vardır. Xüsusilə sənaye ilə normativ tənzimləmə orqanları arasında koordinasiyanın gücləndirilməsi, milli standartların sayının artırılması, onların mütəmadi yenilənməsi və beynəlxalq standartların qəbuluna yönəlik mexanizmlərin inkişaf etdirilməsi ölkənin texniki tənzimləmə sisteminin gücləndirilməsi üçün zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. ISO. (2020). Standards and Quality Infrastructure. International Organization for Standardization.p. 25
2. ISO, IEC, & UNIDO. (2023). Building trust: The conformity assessment toolbox. International Organization for Standardization. 216 p. https://www.iso.org/sites/cascoregionweek/2023/pdf/Building-trust_EN.pdf
3. Mester, C. (2018). The role of national metrology institutes, the international system of units and the concept of traceability. p. 1–5. https://doi.org/10.23919/SMAGRIMET.2018.8369829
4. OECD. (2016). Quality Infrastructure for Trade Facilitation. OECD Trade Policy Papers, No. 193. https://doi.org/10.1787/5jlpq82v1jxw-en
5. PTB. (2021). The Role of Standards in Quality Infrastructure. Physikalisch-Technische Bundesanstalt
6. Schwery, M. (2020). The Importance of Quality Infrastructure in Economic Development. PTB Working Paper Series. Physikalisch-Technische Bundesanstalt (PTB).
7. UNIDO. (2016). Quality Infrastructure: Building Trust for Trade, United Nations Industrial Development Organization. 12 p. Retrieved from https://www.unido.org
8. https://www.azstand.gov.az
9. https://www.gost.ru
10. https://www.dps.gov.al
11. https://www.standard.md
12. https://www.jsmo.gov.jo
13. https://www.kzstand.kz
14. https://www.asro.ro
15. https://www.tse.org.tr
16. https://www.standart.uz

Минара Эльман гызы Агаева
Институт экономики Министерства Науки и Образования Азербайджанской Республики, научный сотрудник
minara.aghayeva@gmail.com

Стандартизация как элемент национальной инфраструктуры качества

Резюме

Цель исследования – проанализировать роль стандартизации в инфраструктуре качества страны и её взаимосвязь с другими компонентами, а также определить позицию Азербайджана посредством сравнительного анализа по странам.

Методология исследования – системный подход, сравнительный анализ и использование адекватной информации.

Практическая значимость – возможность использования исследования в качестве научно-теоретического источника при определении перспектив развития системы стандартизации в Азербайджане.

Результаты исследования – определены пути решения проблем государственной стандартизации как элемента инфраструктуры качества в Азербайджанской Республике.

Научная новизна и оригинальность – исследование того, как стандартизация становится функциональным инструментом в контексте экономического развития и регуляторной политики как часть инфраструктуры качества, а также определение направлений развития системы стандартизации в Азербайджане.

Ключевые слова: инфраструктура качества, стандартизация, индекс QI4SD, аккредитация, метрология, оценка соответствия.

Minara Elman Aghayeva
Institute of Economics, Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan, scientific worker
minara.aghayeva@gmail.com

Standardization as an element of national quality infrastructure

Summary

Purpose of the research – to analyze the role of standardization within the country’s quality infrastructure and its interaction with other components, as well as to assess Azerbaijan’s position through a comparative cross-country analysis.

Research methodology – systematic approach, comparative analysis, and adequate information sources.

Practical significance – potential use of the study as a scientific-theoretical source in determining the development prospects of the standardization system in Azerbaijan.

Results – the research identifies possible solutions to the shortcomings of state standardization as an element of quality infrastructure in the Republic of Azerbaijan.

Scientific novelty and originality of the research – investigation of how standardization has become a functional tool in the context of economic development and regulatory policies as part of the quality infrastructure, and determination of the directions for the development of the standardization system in Azerbaijan.

Keywords: quality infrastructure, standardization, QI4SD index, accreditation, metrology, conformity assessment.

UOT 330

Ayshan Rovshan VALİBAYLİ
Odlar Yurdu University, lecturer of the departament of "Economics and Economics Relations"
Email - aishanvalibayli.edu@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.368

ECONOMIC DIVERSIFICATION AND MACROECONOMIC STABILITY OF AZERBAIJAN

Summary

The purpose of the research is to model the impact of economic diversification on macroeconomic stability in order to reduce Azerbaijan's dependence on the oil sector.

The methodology of the research was measured by using HHI, export and sector concentration of the economy, and correlation and regression models were used to analyze the relationship between HHI indicator and GDP stability.

The practical significance of the research is to promote strengthening of macroeconomic stability through economic diversification of Azerbaijan, rapid development of non-oil sector and expansion of export portfolio, thus increasing resistance to economic fluctuations.

The results of the research as a result of the economic diversification of Azerbaijan, the development of the non-oil sector supports stable macroeconomic growth and forms a more sustainable, diversified economic structure by expanding the country's sources of income.

The originality and scientific novelty of the research, the application of HHI indicators to real annual and sectoral studies makes this study unique, at the same time, the combination of real 2025 indicators with academic analysis creates a basis for creating a new integrative approach.

Keywords*: *economic diversification, non-oil sector, macroeconomic growth, country's sources of income, economic structure, economic fluctuations

Introduction

The oil and gas sector of Azerbaijan has been considered the main core of the country's economy for many years. With the signing of the "Deal of the Century" in 1994, large investments in this field play a critical role in terms of construction and macroeconomic stability [1]. However, this dependence creates problems for the stability of the economy in volatile market conditions — for example, the sharp drop in oil prices that occurred in 2014-2015 led to the depreciation of the manat and the reduction of GDP [1].

This situation created the foundation for the formation of the "Azerbaijan-2020: Vision of the Future" concept in 2012, and later for the preparation of "Strategic Road Maps". These documents constitute a strategic framework in the direction of minimizing dependence on oil and directing the economy to various areas [1]. [2].

The formation of a multi-sector economy increases investment attractiveness and creates a solid foundation for sustainable growth. According to Gazprombank's economist Gunel Heydarshyn, diversification gives Azerbaijan the opportunity to become "the transport and logistics center of Eurasia"; it is predicted that the share of infrastructure projects in this area will increase to 27% in 2024 and 30% in the next five years [3].

Also, the state and international institutions have brought diversification to the fore in order to build a strong economic structure as a result of joint action. For example, the World Bank's "Country Economic Memorandum" report highlights the importance of sustainability of social infrastructure and economic reforms financed from oil and gas revenues, especially the strengthening of non-oil sectors [4].

At the same time, the government began to focus on non-oil sectors - industry, agriculture,

logistics and tourism development. For example, within the framework of "Strategic Roadmaps", Sumgayit Chemical Industrial Park and new transport-logistics projects have been initiated [1], [5].

The main goal is to direct the revenues from the oil and gas sector to high value-added, competitive and sustainable non-oil sectors to make the economy more sustainable [6]. In addition to positively contributing to investment attractiveness, this approach ensures macroeconomic stability and creates a more stable economic infrastructure for future generations.

Progress of Azerbaijan's Economic Diversification and Impact on Macroeconomic Stability

First of all let’s comprehend why economic diversification is important? Because it strengthens a country’s economy and reduces vulnerability to external shocks and I would like to clarify my attitudes to this matter with the description shown below.

Figure 1. The importance of Economic Diversification
Source: complied by author

Economies heavily reliant on one sector — like oil in Azerbaijan or tourism in some countries — are vulnerable to global price fluctuations. Diversification spreads risk across multiple sectors. Example: If oil prices drop, a diversified economy with strong agriculture, manufacturing, or services can maintain stability.

Diversified economies tend to grow more steadily over time because multiple sectors contribute to GDP, reducing the boom-and-bust cycles common in single-sector economies.

New sectors create varied employment opportunities. For example, investing in ICT or tourism can provide jobs for different skill levels, lowering overall unemployment.

A diversified economy stimulates innovation because multiple industries drive research, technology adoption, and entrepreneurship.

Economic shocks — like global recessions, commodity price drops, or geopolitical crises— impact some sectors more than others. Diversification provides a buffer

Government revenues from multiple sources (taxes, exports, services) are more stable than those from a single volatile sector.

When an economy grows in multiple sectors, it attracts foreign and domestic investment, leading to better infrastructure, education, and healthcare.

In short, economic diversification is crucial for stability, resilience, growth, and long-term prosperity. Countries like the UAE and Saudi Arabia are actively pursuing diversification to reduce dependence on oil and develop sectors like tourism, finance, and renewable energy.

If we pay attention, we will see that in recent years, the government of Azerbaijan has taken important steps in the direction of diversifying the economy. In 2023, the share of non-oil sector in GDP increased to 63% [7]. This growth is an indication that the economy's dependence on the energy sector has decreased and non-oil sectors are developing.

In 2023, the real GDP growth of Azerbaijan was 1.1%. As a result of the comparison, it is clear that this is significantly lower than the growth rate of 5-6% in previous years [8]. This decrease can be attributed to both the decrease in oil production and the failure to provide the expected growth in the non-oil sector.

The inflation rate in 2023 was 8.79%, which is lower than the 13.85% indicator of 2022 [9]. In 2024, inflation further decreased to 2.21% [10]. This indicator indicates that the economy is stabilizing and prices are under control.

In 2023, the unemployment rate was 5.64% [9]. This indicator remains stable compared to previous years. The low unemployment rate indicates that the labor market is healthy and that new jobs are being created in the non-oil sector of the economy.

At the end of 2023, foreign currency reserves of Azerbaijan amounted to 68.3 billion US dollars, which is equal to 97% of GDP [11]. This growth is important for fulfilling the country's external debt obligations and ensuring economic stability.

In 2023, Azerbaijan's public debt decreased to 27% of GDP, which is significantly lower than the 42% indicator of 2021 [12]. This decrease indicates that the financial situation of the state has improved and the economy is more stable.

Positive indicators obtained as a result of economic diversification reveal the effectiveness of policies aimed at ensuring the macroeconomic stability of Azerbaijan. However, for the sustainable development of the non-oil sector, the implementation of infrastructure projects and the attraction of foreign investments are important.

Table 1.

Azerbaijan 2020–2024 years (*diversification & macroeconomic stability indicators*)

Year	Inflation (%)	Non-oil GDP(azn mn)	Headline GDP (AZN mn)	Current Account Balance(USD bn)
2020	2.8 %	n/a	72,432.2	-0.32 (deficit)
2021	6.7%	n/a	92,857.7	+8.20 (surplus)
2022	13.9%	n/a	133,825.8	+23.48 (surplus)
2023	8.8%	69,482.8	n/a	+8.33 (surplus)
2024	2.2%	75,335.8	≈126,300	+4.67 (surplus)

Source: State Statistical Committee of Azerbaijan, World Bank.

The period 2020–2024 reflects both external shocks and domestic policy efforts shaping Azerbaijan's economy. The table highlights key trends in **inflation, GDP composition, and current account balances** that demonstrate gradual diversification alongside maintained macroeconomic stability.

In 2020, Azerbaijan's GDP declined to 72.4 billion AZN, heavily affected by the COVID-19 pandemic and the global oil price downturn. Non-oil GDP was approximately 46.8 billion AZN, representing 64.6% of the total economy. For the first time in many years, Azerbaijan recorded a current account deficit (-0.32 billion USD). Inflation remained moderate at 2.8%, reflecting

suppressed demand. This year underlined the vulnerability of Azerbaijan’s external position to hydrocarbon price volatility while demonstrating some resilience from the non-oil sectors, particularly agriculture.

The economy rebounded strongly in 2021, with GDP increasing to 92.9 billion AZN. Non-oil GDP rose to about 58.1 billion AZN, although the non-oil share declined slightly to 62.6%, showing that the recovery was primarily oil-driven. Inflation accelerated to 6.7% as domestic demand returned and global food and energy prices rose. The current account shifted back to a large surplus (+8.2 billion USD), supported by higher crude oil prices. While non-oil industries grew, the external position remained oil-dependent.

In 2022, GDP surged to a record 133.8 billion AZN, with non-oil GDP at 83.1 billion AZN. Despite this growth, the non-oil share (62.1%) stagnated, reflecting the dominance of hydrocarbons in driving growth. The current account surplus peaked at 23.5 billion USD, showing strong external buffers. However, inflation spiked to 13.9%, the highest level of the period, driven by global food and energy price shocks after the Russia–Ukraine conflict. This exposed the structural limits of diversification in cushioning external shocks.

By 2023, the economy normalized, with GDP at 111.6 billion AZN and non-oil GDP at 69.5 billion AZN, accounting for 62.3% of total GDP. The sharp reduction from 2022 reflected lower oil revenues as global prices eased. Inflation declined to 8.8%, showing monetary stabilization. The current account surplus narrowed to 8.3 billion USD, again underlining oil’s role in shaping external balances. Importantly, the expansion of non-oil industries — particularly manufacturing, ICT, and services — sustained growth despite lower hydrocarbon earnings.

In 2024, GDP stood at approximately 126.3 billion AZN, of which 75.3 billion AZN came from the non-oil economy. The non-oil share increased to nearly 69%, marking the highest diversification level in the observed period. Inflation dropped sharply to 2.2%, within the Central Bank’s target corridor (4% ±2), demonstrating restored price stability. The current account surplus narrowed further to 4.7 billion USD, yet remained positive, supported by both hydrocarbons and modest growth in non-oil exports. This year illustrated the progress of Azerbaijan’s diversification strategy, showing that non-oil sectors increasingly support macroeconomic stability.

Measuring Exports and Sectoral Concentration of the Economy with the Herfindahl-Hirschman Index (HHI)

Measuring exports and sectoral concentration of the economy using the Herfindahl-Hirschman Index (HHI) is important for this article, because it provides quantitative insight into economic diversification and stability.

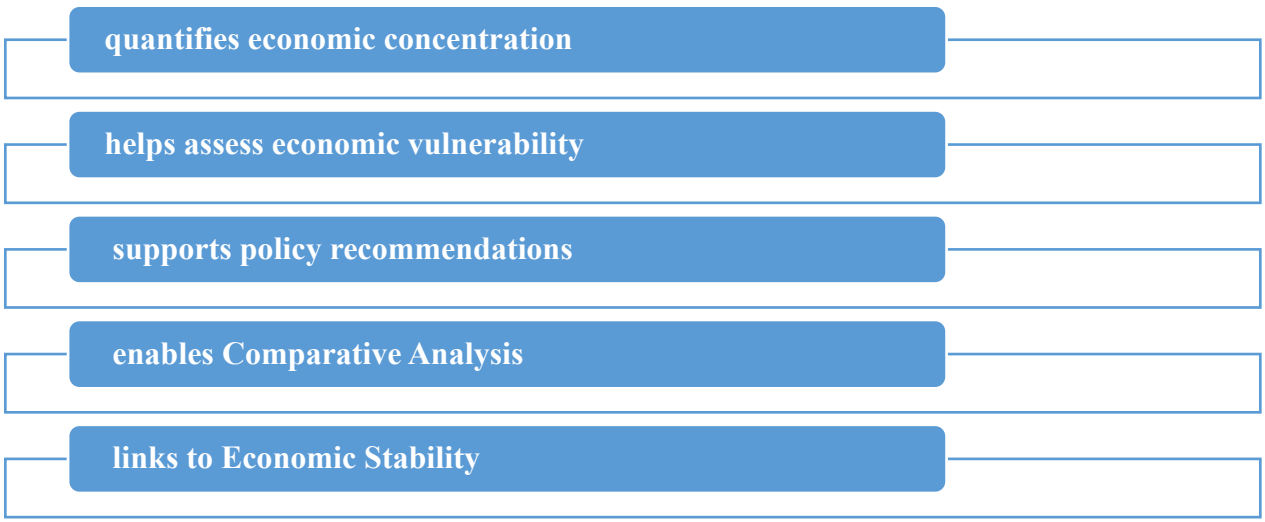

Figure 2. The importance of Herfindahl-Hirschman Index (HHI)

Source: complied by author

The Herfindahl-Hirschman Index (HHI) is an indicator that consists of the sum of the squares of the market shares of firms. HHI measures the concentration of the market and embodies the level of diversification of the economy. The value of HHI varies between 0 and 1; a high HHI value indicates high market concentration and a low HHI value indicates market diversification. The following formula is used to calculate the HHI:

$$HHI=\sum N(si)2$$

Here, si represents the share (in percentage) belonging to each sector.

The application of HHI in the economy of Azerbaijan is important to assess the level of economic diversification and sectoral concentration. For example, in 2021, the HHI value of Azerbaijan's economy was 0.23, and the HHI value of exports was 0.79 [13]. These indicators show that the diversification of the economy and exports is at a low level.

Azerbaijan's export structure remains dominated by hydrocarbons, though diversification efforts are visible in agriculture, chemicals, food processing, and ICT services. According to World Bank and WITS trade data, the export HHI for Azerbaijan was approximately 0.30 in 2022, reflecting a moderately concentrated structure.

2020–2021: Hydrocarbon exports accounted for over 85% of total exports, resulting in an HHI above 0.35, indicating high vulnerability to oil price shocks. The COVID-19 pandemic and oil price collapse led to export volatility, further demonstrating the risks of concentration.

2022: High oil and gas prices drove a surge in the current account surplus (USD 23.5 bn). This reinforced the weight of hydrocarbons in the export basket, keeping HHI around 0.30–0.33. Non-oil exports (agriculture, food processing) grew but remained small relative to energy exports.

2023–2024: As non-oil GDP expanded to 75.3 bn AZN (2024), non-oil exports also rose modestly (USD 3.36 bn in 2024). However, this was insufficient to lower HHI significantly, which remained near 0.30. In relative terms, export diversification lagged behind GDP diversification, underlining structural imbalances.

The persistently high HHI indicates that external balances and fiscal revenues remain highly sensitive to oil market fluctuations. While the domestic economy shows increasing non-oil contributions (non-oil GDP share grew from ~65% in 2020 to ~69% in 2024), the export sector is far less diversified. This divergence explains why macroeconomic stability (inflation, fiscal balance, current account) still depends on hydrocarbon cycles.

A reduction of the HHI toward 0.20–0.25 would indicate meaningful diversification, where non-oil industries such as ICT, tourism, agriculture, and manufacturing play a stronger role in exports. For Azerbaijan, achieving this requires export-oriented policies, deeper integration into global value chains, and support for SMEs in tradable sectors.

The relationship between HHI and economic diversification and macroeconomic stability includes the impact of the structure and diversification of the economy on economic stability. A high HHI value indicates high concentration and low diversification of the economy, which is considered dangerous for economic stability. Conversely, a low HHI value indicates that the economy is highly diversified and macroeconomic stability is ensured.

Conclusion

- High Herfindahl-Hirschman Index (HHI) values are noticeable in Azerbaijan's economy and exports. In 2021, the HHI value of the economy was 0.23, and the HHI value of exports was 0.79. These indicators were an indication of the low level of diversification of the economy and exports.
- High HHI values indicate high concentration and low diversification of the economy, which can be a serious alarm signal for economic stability. In contrast, a low HHI value reflects that the economy is highly diversified and macroeconomic stability is ensured.
- Cooperation between government and business is of great importance to expand the diversification of the economy. This cooperation stimulates the development of the non-oil sector and stimulates the diversification of the economy.

- Export diversification has a positive impact on the stability of the economy and increases it. For this purpose, it is recommended to establish Eximbanks to increase the export of non-oil products.
- In order to ensure the diversification of the economy, measures should be taken in the direction of structural reforms, development of the non-oil sector and export diversification. These measures will dynamize the provision of economic stability and the achievement of sustainable development.

This research examined the economic diversification and macroeconomic stability of Azerbaijan during 2020–2024. The analysis shows that the non-oil sector has steadily grown, contributing an increasing share of GDP, while inflation and external balances remained relatively stable. However, the export structure continues to be concentrated in hydrocarbons, as reflected by a moderately high Herfindahl-Hirschman Index (HHI), indicating that diversification in production has not yet fully translated into export diversification. Overall, Azerbaijan has made significant progress in broadening its economic base, yet further development of non-oil sectors and export-oriented industries remains essential for sustainable macroeconomic stability.

REFERENCES

1. https://jamestown.org/program/devaluation-of-national-currency-threatens-regime-stability-in-azerbaijan
2. https://azerforum.com/en/article/7900022
3. https://www.trend.az/business/3754965.html
4. https://www.worldbank.org/en/news/feature/2010/02/24/azerbaijan-country-economic-memorandum-stresses-importance-of-export-led-diversification-for-the-oil-rich-nation
5. https://bsc.hks.harvard.edu/2022/01/13/exploring-economic-diversification-in-azerbaijan
6. https://growthlab.hks.harvard.edu/policy-research/azerbaijan-project
7. https://caspian-alpine.org/how-azerbaijan-develops-its-non-oil-economy
8. https://nhsjs.com/2025/analyzing-gdp-growth-slowdown-in-2023-in-azerbaijan-key-factors-and-policy-implications/#google_vignette
9. https://www.macrotrends.net/global-metrics/countries/aze/azerbaijan/inflation-rate-cpi
10. https://ycharts.com/indicators/azerbaijan_inflation
11. https://moderndiplomacy.eu/2023/12/29/year-in-review-azerbaijan-concludes-2023-with-historic-accomplishments
12. https://www.elibrary.imf.org/view/journals/002/2024/045/article-A001-en.xml
13. https://www.researchgate.net/publication/372605175_Economic_diversification_as_a_factor_of_sustainable_development_A_case_of_Azerbaijan

Ayşən Rövşən qızı Vəlibəyli
OdlarYurdu Universitetinin “İqtisadiyyat və İqtisadi Münasibətlər”
kafedrasının müəllimi
Email-aishanvalibayli.edu@gmail.com

Azərbaycanın iqtisadi diversifikasiyası və makroiqtisadi sabitlik

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi: Azərbaycanın neft sektorundan asılılığını azaltmaq üçün iqtisadi diversifikasiyanın makroiqtisadi sabitliyə təsirini modelləşdirməkdir**.**

İşin metodologiyası: HHI istifadə edilərək ixrac və iqtisadiyyatın sektor konsentrasiyası ölçülüb və korrelyasiya və reqressiya modelləri ilə HHI göstəricisi və GDP sabitliyi arasındakı əlaqə təhlil edilib.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti Azərbaycanın iqtisadi diversifikasiyası, qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafı və ixrac portfelinin genişlənməsi vasitəsilə makroiqtisadi sabitliyi gücləndirməyə təkan vermək, dolayısıyla iqtisadi dalğalanmalara qarşı müqaviməti artırmaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın nəticələri: Azərbaycanın iqtisadi diversifikasiyası nəticəsində qeyri-neft sektorunun inkişafı sabit makroiqtisadi artımı dəstəkləyir və ölkənin gəlir mənbələrini genişləndirərək daha davamlı, çoxşaxəli bir iqtisadi struktur formalaşdırır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi: HHI indikatorlarının real illik və sektoral tədqiqatlara tətbiqi bu araşdırmanı unikallaşdırır, eyni zamanda, real 2025 göstəriciləri ilə akademik analizlərin birləşdirilməsi yeni inteqrativ yanaşmaya zəmin yaradır.

Açar sözlər: iqtisadi diversifikasiya, qeyri-neft sektoru, makroiqtisadi artım, ölkənin gəlir mənbələri, iqtisadi struktur, iqtisadi dalğalanmalar.

Айшен Ровшен Велибейли
Университет Одлар Юрду, преподаватель кафедры
«Экономика и экономические отношения»
Емейл- aishanvalibayli.edu@gmail.com

Экономическая диверсификация и макроэкономическая стабильность Азербайджана

Резюме

Цель исследования – смоделировать влияние экономической диверсификации на макроэкономическую стабильность с целью снижения зависимости Азербайджана от нефтяного сектора.

Методология исследования измерялась с использованием HHI, экспорта и отраслевой концентрации экономики, а корреляционные и регрессионные модели использовались для анализа взаимосвязи между показателем HHI и стабильностью ВВП.

Практическая значимость исследования заключается в содействии укреплению макроэкономической стабильности посредством диверсификации экономики Азербайджана, быстрого развития ненефтяного сектора и расширения экспортного портфеля, тем самым повышая устойчивость к экономическим колебаниям.

Результаты исследования в результате диверсификации экономики Азербайджана, развития ненефтяного сектора поддерживают стабильный макроэкономический рост и формируют более устойчивую, диверсифицированную экономическую структуру за счет расширения источников доходов страны.

Оригинальность и научная новизна исследования, применение показателей HHI к реальным годовым и отраслевым исследованиям делают данное исследование уникальным, в то же время сочетание реальных показателей 2025 года с академическим анализом создает основу для создания нового интегративного подхода.

Ключевые слова: диверсификация экономики, ненефтяной сектор, макроэкономический рост, источники доходов страны, структура экономики, экономические колебания.

UOT: 330; 331; JEL: J21; J24; O33; O15; E24

Əli Faiq oğlu SƏLİMLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
Dünya İqtisadiyyatı üzrə doktorantı
E-mail: salimli.ali.faig@unec.edu.az
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.370

İNKİŞAF ETMİŞ ÖLKƏLƏRDƏ ƏMƏK BAZARININ RƏQƏMSALLAŞMASI: BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏLƏRİN TƏHLİLİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi inkişaf etmiş ölkələrdə əmək bazarının rəqəmsallaşması təcrübəsini sistemli şəkildə araşdırmaq, bu prosesin strukturunu, platforma əsaslı məşğulluğun yayılma dinamikasını, həmçinin işçi və işəgötürənlər üçün yaratdığı imkanlar və riskləri təhlil etməkdir. Eyni zamanda, beynəlxalq təcrübənin müqayisəli təhlili vasitəsilə Azərbaycanda rəqəmsal əmək bazarının inkişaf perspektivlərinə dair elmi əsaslı tövsiyələr formalaşdırmaqdır.

Tədqiqatın metodologiyası əmək bazarının rəqəmsallaşması və platforma əsaslı məşğulluq təcrübələrinin öyrənilməsi üçün müxtəlif metodlardan ibarətdir. Mövcud elmi ədəbiyyat və beynəlxalq təşkilatların hesabatları təhlil edilmiş, inkişaf etmiş ölkələrin rəqəmsal əmək bazarı modelləri müqayisəli üsulla araşdırılmışdır. Analitik və statistik üsullar işçi və işəgötürənlərin iştirakı, gəlir səviyyəsi və risklərini qiymətləndirmək üçün tətbiq olunmuş, nəticədə Azərbaycanda rəqəmsal əmək bazarının inkişafı üçün elmi əsaslı tövsiyələr formalaşdırılmışdır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti inkişaf etmiş ölkələrin əmək bazarının rəqəmsallaşması təcrübəsinin öyrənilməsi və nəticələrin Azərbaycanda tətbiqinə imkan yaratmasındadır. Araşdırma platforma əsaslı iş modellərinin effektiv tətbiqi və rəqəmsal məşğulluğun inkişafı üçün praktik tövsiyələr təqdim edir.

Tədqiqatın nəticələri inkişaf etmiş ölkələrdə əmək bazarının rəqəmsallaşması platforma əsaslı məşğulluğun genişlənməsinə və işçilərin çevik məşğulluq imkanlarının artmasına şərait yaradır. Müqayisəli təhlil isə Azərbaycanda rəqəmsal əmək bazarının inkişaf perspektivlərini müəyyən etməyə və praktik tövsiyələr hazırlamağa imkan verir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi baxımından qeyd etməliyik ki, tədqiqatın orijinallığı onun inkişaf etmiş ölkələrdə əmək bazarının rəqəmsallaşması təcrübəsini sistemli şəkildə araşdırması və bu təcrübəni Azərbaycanda tətbiq imkanları kontekstində qiymətləndirməsindədir. Elmi yenilik isə platforma əsaslı məşğulluğun üstünlükləri və risklərini işçi, işəgötürən və dövlət üçün nəzərə alan müqayisəli yanaşmanın işlənməsidir.

Açar sözlər: Rəqəmsal əmək bazarı, Gig economy, frilans işlər, platforma əsaslı məşğulluq, beynəlxalq təcrübə.

Giriş

Son onilliklərdə qloballaşma, texnoloji inqilab və rəqəmsal transformasiya prosesləri dünya iqtisadiyyatının bütün sahələrinə, xüsusilə də əmək bazarına ciddi təsir göstərmişdir. Ənənəvi iqtisadi münasibətlərin tədricən rəqəmsal formaya keçməsi, işçi qüvvəsinin fəaliyyət strukturunda, işin təşkili və idarə olunma mexanizmlərində əsaslı dəyişikliklərə yol açmışdır. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) geniş tətbiqi nəticəsində əmək bazarında çeviklik, uzaqdan işləmə (remote work), platforma əsaslı məşğulluq və frilans kimi yeni iş formaları meydana gəlmişdir. Artıq bir çox ölkələrdə əmək münasibətləri yalnız fiziki əməkdaşlıq və ofis əsaslı fəaliyyətlə məhdudlaşmır; rəqəmsal platformalar vasitəsilə fərqli coğrafi məkanlarda yaşayan insanlar eyni zamanda əmək bazarında aktiv iştirak edə bilirlər.

Rəqəmsal əmək bazarının yaranması və inkişafı müasir iqtisadi sistemin çevikliyini artırmaqla yanaşı, yeni iqtisadi münasibətlər formalaşdırmışdır. “Gig economy” və frilans kimi modellər işçi

və işəgötürən arasında birbaşa əlaqəni təmin edən, qısamüddətli, tapşırıq əsaslı əmək münasibətlərinə üstünlük verən yeni platforma əsaslı iş mexanizmlərini ön plana çıxarmışdır. Bu proses bir tərəfdən iqtisadi fəaliyyətin dinamikliyini artırır, digər tərəfdən isə sosial təminat, əmək hüquqları və gəlir bölgüsü kimi məsələlərdə yeni problemlər doğurur. Nəticədə, dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar qarşısında həm normativ-hüquqi tənzimləmə, həm də sosial müdafiə sistemlərinin adaptasiyası baxımından mühüm çağırışlar yaranır.

Statistik məlumatlara əsasən, qlobal rəqəmsal əmək bazarı son illərdə rekord səviyyədə artım nümayiş etdirir. 2024-cü ildə bazarın dəyəri 4,84 milyard dollar təşkil etmiş, 2034-cü ilə qədər isə bu göstəricinin təxminən 23,7 milyard dollara yüksələcəyi proqnozlaşdırılır. Bu artım illik orta hesabla 17,2%-lik dinamik inkişaf tempi deməkdir. Bu, bir tərəfdən rəqəmsallaşmanın iqtisadi fəaliyyətə gətirdiyi innovasiyaları, digər tərəfdən əmək bazarının struktur dəyişikliklərinə uyğunlaşma ehtiyacını əks etdirir. Şimali Amerika bu bazarda əsas paya malik olmaqla, xüsusilə ABŞ-da çevik iş modellərinin geniş yayılması və güclü texnoloji infrastrukturun mövcudluğu ilə fərqlənir. Avropa ölkələri sosial müdafiə və əmək hüquqlarının qorunması istiqamətində fərqli strategiyalar tətbiq edir, Asiya regionunda isə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı və texnoloji innovasiyaların tətbiqi prioritet istiqamətlərdən sayılır.

Bu məqalənin əsas məqsədi qlobal rəqəmsal əmək bazarının formalaşma mexanizmini, onun inkişaf tendensiyalarını, regionlar üzrə xüsusiyyətlərini və sosial-iqtisadi təsirlərini elmi baxımdan təhlil etməkdir. Tədqiqatda ABŞ, Avropa İttifaqı, Yaponiya və Almaniya kimi aparıcı ölkələrin təcrübələri müqayisəli şəkildə araşdırılacaq, rəqəmsallaşmanın işçi hüquqları, gəlir bölgüsü, sosial təminat və əmək münasibətləri sisteminə təsirləri elmi əsaslarla qiymətləndiriləcəkdir.

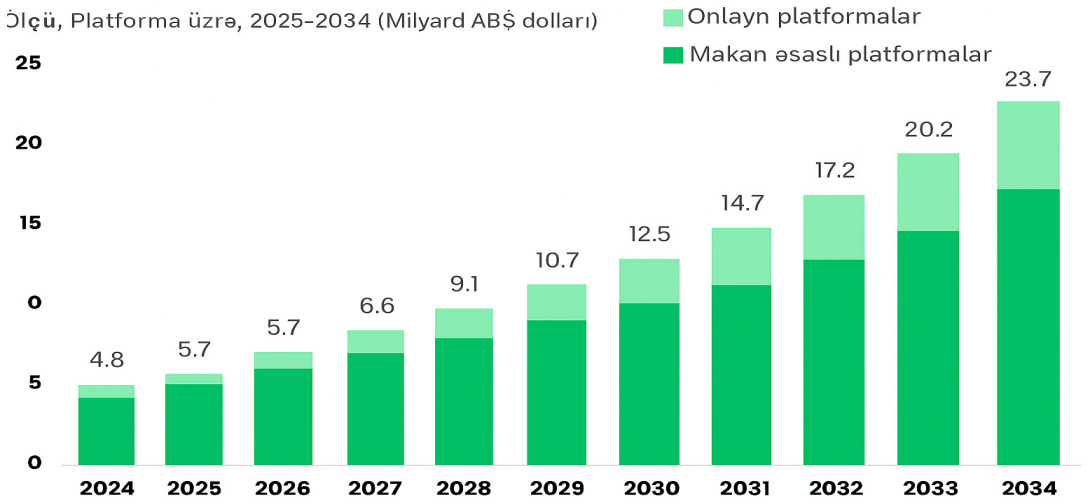
Beləliklə, məqalənin aktuallığı ondan ibarətdir ki, rəqəmsal əmək bazarının inkişafı yalnız iqtisadi artımın deyil, həm də sosial sabitliyin, işçi qüvvəsinin adaptasiya bacarığının və peşə hazırlığının əsas göstəricilərindən birinə çevrilmişdir. Bu istiqamətdə aparılan elmi təhlillər, gələcəkdə əmək bazarının rəqəmsallaşması ilə bağlı milli və beynəlxalq siyasətlərin formalaşmasında mühüm nəzəri və praktiki baza rolunu oynayacaqdır.

Əmək bazarının rəqəmsallaşması

Qlobal rəqəmsal əmək bazarı müasir iqtisadiyyatın ən dinamik inkişaf edən sahələrindən biri hesab olunur və bu tendensiya yaxın onilliklərdə də davam edəcəyi proqnozlaşdırılır. Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı, internetin qlobal miqyasda əlçatan olması və süni intellektin əmək proseslərinə inteqrasiyası nəticəsində əmək münasibətləri köklü şəkildə dəyişməkdədir. Ənənəvi iş yerlərinin yerini getdikcə daha çox onlayn platformalar üzərində qurulan əmək münasibətləri tutur. Bu proses yeni iqtisadi dəyərlər yaradır, eyni zamanda işçilərin məşğulluq strukturunu, gəlir bölgüsünü və sosial müdafiə sistemlərini yenidən formalaşdırır.

Proqnozlara əsasən, qlobal rəqəmsal əmək bazarının dəyəri 2024-cü ildəki 4,84 milyard ABŞ dollarından 2034-cü ildə təxminən 23,7 milyard dollara qədər yüksələcək. Bu, illik orta artım tempi (CAGR) 17,2% olan güclü və sabit inkişaf dinamikasını əks etdirir. Belə bir artım tempi göstərir ki, rəqəmsallaşma artıq iqtisadiyyatın təkcə bir komponenti deyil, onun əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir. Əmək münasibətlərində rəqəmsal transformasiya həm məhsuldarlığın artmasına, həm də iş modellərinin çevikləşməsinə şərait yaradır.

Frilans (freelance) fəaliyyəti və “gig economy” – yəni qısamüddətli, tapşırıq əsaslı iş formaları – bu transformasiyanın əsas nəticələrindəndir. Bu modellər sayəsində işçilər coğrafi məhdudiyyətlərdən azad olaraq dünya bazarına çıxış əldə edir, fərdi bacarıqlarını qlobal səviyyədə təqdim edə bilirlər. Bu proses, xüsusilə, rəqəmsal xidmətlər, dizayn, proqramlaşdırma, tərcümə, kontent istehsalı, onlayn tədris və konsaltinq kimi sahələrdə özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Həmçinin, pandemiya dövründə uzaqdan iş mədəniyyətinin genişlənməsi bu trendlərin daha da möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur. Bu üstünlük əsasən ABŞ-ın güclü texnoloji infrastrukturu, rəqəmsal platformaların geniş istifadəsi və işçi qüvvəsinin çevik məşğulluq formalarına uyğunlaşması ilə bağlıdır. Avropa və Asiya ölkələri də bazarda aktiv iştirak etsələr də, innovasiya və maliyyə imkanları Şimali Amerikanı lider mövqedə saxlayır.

Şəkil 1: Qlobal rəqəmsal əmək bazarının payı proqnozu
Mənbə: *https://market.us/report/digital-labor-market/*

Rəqəmsal əmək bazarı müasir dövrdə əmək münasibətlərinin mahiyyətini köklü şəkildə dəyişən, sürətlə böyüyən və qlobal iqtisadiyyatın mühüm hissəsinə çevrilən bir fenomendir. Bu bazar həm onlayn (məsələn, uzaqdan görülən xidmətlər, proqramlaşdırma, tərcümə, dizayn və s.) formatda, həm də məkan əsaslı (məsələn, çatdırılma, nəqliyyat, xidmət sektoru və s.) fəaliyyət göstərən platformaları əhatə edir. Belə platformalar işçilərlə xidmət istehlakçılarını birbaşa əlaqələndirərək, ənənəvi vasitəçi strukturları aradan qaldırır və əmək münasibətlərində daha çevik, dinamik bir model yaradır.

Bu sistemin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri əmək bazarının qlobal səviyyədə açılmasıdır. Artıq bir çox peşə sahibləri üçün coğrafi məsafə əhəmiyyətini itirir – Azərbaycan, Hindistan və ya Filippində yaşayan bir frilanser ABŞ və ya Avropa şirkətləri üçün eyni anda işləyə bilir. Bu da rəqəmsal platformaların yaratdığı yeni iqtisadi dəyərlərin və transsərhəd əmək münasibətlərinin formalaşmasına səbəb olur.

Bununla belə, rəqəmsal əmək bazarının inkişafı bir sıra sosial və hüquqi problemləri də gündəmə gətirir. Platforma əsaslı işlər çox vaxt qeyri-sabit xarakter daşıyır, yəni işçilər daimi müqavilələrdən və sosial təminatlardan məhrum qalırlar. Frilans və “gig economy” modellərində fəaliyyət göstərən şəxslərin əksəriyyəti tibbi sığorta, pensiya fondu, əmək məzuniyyəti və işsizlik müavinəti kimi hüquqlardan istifadə edə bilmir. Bu, bir tərəfdən çevik işləmə imkanları yaratsa da, digər tərəfdən lazımi sosial müdafiə mexanizmlərinin olmaması kimi ciddi problemlərə gətirib çıxarır.

Rəqəmsallaşmanın əsas hərəkətverici qüvvəsi süni intellekt (AI), avtomatlaşdırma və bulud texnologiyalarıdır. Bu texnoloji dəyişikliklər əmək bazarını köklü şəkildə transformasiya edərək, yeni bacarıqların tələb olunmasına, bəzi ənənəvi peşələrin isə tədricən sıradan çıxmasına səbəb olur. Məsələn, süni intellektin tətbiqi mühasibat, hüquq, tərcümə, hətta tibbi analiz kimi sahələrdə insan əməyinin bir hissəsini əvəz edir. Eyni zamanda, bu proses rəqəmsal bacarıqlara malik yeni işçi qüvvəsinə olan tələbi artırır.

Beynəlxalq təcrübələrin təhlili

ABŞ nümunəsi rəqəmsal əmək bazarının miqyasını açıq şəkildə göstərir. 2023-cü ildə təxminən 64 milyon amerikalı – yəni işçi qüvvəsinin 38 faizi – frilans və qısamüddətli müqavilələr əsasında çalışaraq 1,27 trilyon dollar əlavə dəyər yaratmışdır [8; 9]. Alternativ məşğulluq formaları ümumi işçi qüvvəsinin 10 faizindən çoxunu təşkil edir [2]. Bundan başqa, ölkədə qeyri-məşğul müəssisələrin böyük əksəriyyəti fərdi fəaliyyət göstərir [9]. Bu göstəricilər ABŞ-da rəqəmsal əmək bazarının təkcə məşğulluq mexanizmlərini deyil, həm də iqtisadi strukturu köklü şəkildə dəyişdirdiyini sübut edir.

Cədvəl 1.

ABŞ-da rəqəmsal əmək bazarı statistikası

Göstərici	Statistika
Frilans və gig işçilərin sayı (2023)	64 milyon nəfər
Gig işçilərin payı (%)	38%
Gig işlərdən əldə olunan ümumi gəlir (2023)	1,27 trilyon ABŞ dolları
Alternativ məşğulluq formaları (BLS, 2023)	15,5 milyon nəfər (10,2%)
Platforma əsaslı işçilərin sayı (2024)	7,3 milyon nəfər
Platforma əsaslı işçilərin payı (%)	4,3%
Washington D.C.-də platforma əsaslı işçi payı	9%
Florida ştatında platforma əsaslı işçi payı	6,4%
Nevada ştatında platforma əsaslı işçi payı	6%
Georgia ştatında platforma əsaslı işçi payı	5,9%
Nonemployer müəssisələrin soloprodüktor payı (2025)	86,4%

Mənbə: *Upwork (2023), Bloomberg (2024)*

ABŞ-da rəqəmsallaşmanın coğrafi bölgüsü diqqətəlayiqdir. Məsələn, Washington D.C.-də işçi qüvvəsinin 9%-i, Florida, Nevada və Georgia kimi ştatlarda isə təxminən 6%-i platforma əsaslı işlərlə məşğuldur [1]. Bu fakt göstərir ki, rəqəmsal əmək bazarı yalnız texnoloji mərkəzlərdə deyil, həm də regional iqtisadiyyata təsir göstərir. ABŞ təcrübəsi İEÖ-lərdə çevik və geniş yayılmış model kimi öyrənilə bilər.

Avropa İttifaqında bu proses daha yavaş inkişaf etsə də, strateji əhəmiyyət kəsb edir. Eurostatın 2022-ci il məlumatına görə, 15–64 yaş arası əhalinin 3%-i rəqəmsal platformalarda işləyib. Ali təhsillilər arasında bu göstərici 4,3%, aşağı təhsillilər arasında isə cəmi 1,8%-dir. Gender fərqləri də mövcuddur: kişilərin 3,2%-i, qadınların isə 2,8%-i bu sahəyə cəlb olunub.

Əsas problem sosial müdafiənin zəifliyidir: platforma işçilərinin yarıdan çoxu işsizlik, xəstəlik və istehsalat qəzalarına qarşı sığortasızdır. Təxminən 25%-i yalnız başqa işlərdən əldə edilən sığorta ilə müəyyən təminata malikdir. Bu, Aİ-də dayanıqlı inkişaf üçün sosial təminat sistemlərinin yenilənməsini vacib edir.

Rəqəmsal transformasiya yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinə tələbi artırır. 2021-ci ildə İKT mütəxəssisləri əmək bazarının 3%-ni, orta səviyyəli rəqəmsal bacarıq tələb edən peşələr isə 7%-ni təşkil edirdi. Təxminən 90% işlər isə hələ də minimal rəqəmsal bacarıqlarla icra olunur. Bu, gələcəkdə yüksək ixtisaslı işlərin artacağını, ənənəvi işlərin isə azalacağını göstərir və təhsil sisteminin modernləşdirilməsini zəruri edir.

Qanunvericilik səviyyəsində Aİ Platforma İşləri Direktivi ilə hüquqi boşluqları aradan qaldırmağa çalışır. Direktivə əsasən, işçilər avtomatik “işçi” statusu qazanacaq, yalnız platforma onların müstəqil podratçı olduğunu sübut edə biləcək. Bundan əlavə, algoritmik idarəetmənin şəffaflığı təmin olunacaq və işçilərin hüquqları qorunacaq. Bu dəyişikliklər nəticəsində təxminən 28 milyon platforma işçisi ödənişli məzuniyyət, sığorta və minimum əməkhaqqı kimi fundamental hüquqlara sahib olacaq.

2022-ci ildə Aİ-də 28,3 milyon nəfər platforma işi ilə məşğul idi, 2025-ci ildə bu rəqəmin 43 milyona çatacağı proqnozlaşdırılır. Bu, bazarın sürətli genişlənməsini göstərir. Struktur baxımından əsasən aşağı və orta ixtisaslı fəaliyyətlər üstünlük təşkil edir: taksi və nəqliyyat (39%), çatdırılma (24%), ev xidmətləri (19%), peşəkar xidmətlər (7%), kreativ frilans (6%), ev işləri (3%) və mikro-tapşırıqlar (2%). Bu bölgü rəqəmsal əmək bazarında yüksək ixtisaslı işlərin hələ ki, kiçik paya malik olduğunu göstərir.

Cədvəl 2

Avropa İttifaqında rəqəmsal əmək bazarının statistikası

Göstərici	Statistika / Pay (%)	Mənbə
Platforma əsaslı işləyənlərin ümumi sayı (2022)	28,3 milyon nəfər	EC, 2022
Proqnoz olunan işçi sayı (2025)	43 milyon nəfər	EC, 2022
Platforma iş bazarının böyümə tempi (2022–2025)	+52%	EC, 2022
Ən çox paya sahib sektor – nəqliyyat/taksi	39%	JRC, 2023
Çatdırılma xidmətləri payı	24%	JRC, 2023
Evdə görülən xidmətlər	19%	JRC, 2023
Peşəkar xidmətlər	7%	JRC, 2023
Kreativ frilans (qrafika, media və s.)	6%	JRC, 2023
Ev işləri	3%	JRC, 2023
Mikro-tapşırıqlar (crowdwork)	2%	JRC, 2023
Aşağı bacarıqlı işlərin payı	70%	JRC, 2023
Yüksək ixtisas tələb edən işlərin payı	6%	JRC, 2023
Platforma işçilərinin min. əməkhaqqından aşağı gəlir əldə edənləri	55%	EC/JRC, 2023
Platforma işçilərinin vaxtının ödənişsiz hissəsi	41% (tapşırıq axtarışı, gözləmə və s.)	EC/JRC, 2023
Sosial müdafiədən məhrum işçilər (işsizlik, xəstəlik, qəza)	>55%	Eurostat, 2022
Platforma İşləri Direktivi ilə əhatə olunacaq işçilər	~28 milyon nəfər	EC, 2024

Rəqəmsal əmək bazarında əsas problemlərdən biri gəlirlərin qeyri-bərabər paylanmasıdır. Platforma işçilərinin 55%-i minimum əməkhaqqından az qazanır, vaxtlarının isə 41%-i ödənişsiz fəaliyyətlərə sərf olunur (https://www.consilium.europa.eu/en/infographics/digital-platform-workers/). Almaniyada təxminən 2,8 milyon nəfər bu sahədə çalışır ki, bu da işçi qüvvəsinin 5,7%-ni təşkil edir. Ən geniş yayılmış sahələr çatdırılma, ev xidmətləri və mikro-frilans işləridir. 2022-ci ildə yalnız 18%-i sosial sığorta ilə əhatə olunub, 36%-i isə minimum əməkhaqqından aşağı qazanıb [10].

Eyni zamanda, 2025-ci ilə qədər Almaniya şirkətlərinin dörddə biri süni intellektin tətbiqi ilə iş yerlərinin azalacağını gözləyir [11]. Hökumət bu problemləri azaltmaq üçün Arbeitsschutzkontrollgesetz Qanununu qəbul edib, lakin platforma işçilərinin çoxu hələ də “özözünə məşğul” sayıldığı üçün sosial təminatdan kənarda qalır.

Fransada rəqəmsal əmək bazarı son on ildə sürətlə genişlənərək 2024–2025-ci illərdə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından yeni mərhələyə keçib. Məşğulluq göstəriciləri tarixi maksimuma çatıb (68,8%), əhalinin 59,7%-i əsas rəqəmsal bacarıqlara malikdir ki, bu da Aİ ortalamasından yüksəkdir. Rəqəmsal xidmətlərdə bulud texnologiyaları, böyük verilənlər və kibertəhlükəsizlik sahələrində artım müşahidə olunur, şirkətlərin yarıdan çoxu İT xərclərini artırıb. Bu dinamika rəqəmsal bazarda həm yeni imkanlar yaradır, həm də gəlir bölgüsü və sosial təminat baxımından çağırışlar formalaşdırır. Aİ isə sosial müdafiəni gücləndirərək uzunmüddətli dövrdə dayanıqlı və balanslı rəqəmsal əmək bazarı qurmağı hədəfləyir.

Yaponiya əmək bazarında son on ildə “gig economy” sürətlə yayılıb. 2018-ci ildə 7,44 milyon nəfər, yəni işçi qüvvəsinin 11%-i həm ənənəvi, həm də rəqəmsal işləri birləşdirirdi. 2025-ci ilə qədər “spot work” platforması Timee-nin istifadəçiləri 7 milyona çatıb və bazarın 2028-ci ilə qədər 100 milyard yen (təqribən 636 milyon dollar) dəyərində olacağı proqnozlaşdırılır.

Cədvəl 3.

Yaponiyada rəqəmsal əmək bazarı göstəriciləri

Göstərici	Statistika	İl
Birdən çox işdə çalışanların sayı	7,44 milyon nəfər (ümumi məşğulların 11%-i)	2018
Yan işçilərin sayı	3,05 milyon nəfər	2022
Yan işçilərin yayılma dərəcəsi	4,8% (qeyri-k/t məşğullar arasında)	2022
Timee platformasının istifadəçiləri	7,0 milyon nəfər	2025 (yanvar)
Timee bazar həcmi (proqnoz)	100 milyard yen (~636 milyon ABŞ dolları)	2028
Telework istifadə dərəcəsi	24,6%	2024
Frilanserlərin crowdsourcing istifadə payı	23,8%	2021

Mənbə: *Japan Institute for Labour Policy and Training (2018), Statistics Bureau of Japan (2022), Reuters (2024), Japan Telework Association (2024), Japan Freelance Association (2021).*

Yaponiyada rəqəmsal əmək bazarı həm ənənəvi işlərə əlavə gəlir imkanı verən yan işlərlə, həm də “spot work” platformaları ilə sürətlə inkişaf edir. Birdən çox işdə çalışanların sayı milyonlarla ölçülür, Timee kimi platformaların yayılması bazarın iqtisadi dəyərini artırır və telework ilə crowdsourcing-in artması rəqəmsal məşğulluğun iş mədəniyyətinə nüfuz etdiyini göstərir. Gig və platforma işləri əsasən xidmət (restoran, pərakəndə satış, logistika) və texnoloji sahələrdə yayılıb, gənclər və yarımsənaye işçiləri əlavə gəlir üçün bu imkanlara maraq göstərirlər.

Nəticə

Yekun nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, qlobal rəqəmsal əmək bazarı son illərdə sürətlə inkişaf edərək ənənəvi məşğulluq modellərini köklü şəkildə dəyişdirib. ABŞ, Avropa və Yaponiya kimi aparıcı ölkələrdə frilans, “gig economy” və platforma əsaslı iş formaları geniş yayılır, bu isə həm iqtisadi, həm də sosial strukturlara təsir göstərir. ABŞ nümunəsi rəqəmsal əmək bazarının böyük miqyasını və iqtisadi dəyərini nümayiş etdirir, Avropa İttifaqı isə sosial müdafiənin gücləndirilməsi və işçilərin hüquqlarının qorunmasına diqqət yetirir. Yaponiya isə “spot work” və telework kimi yeni məşğulluq formalarının yayılması ilə rəqəmsal əmək bazarının çevikliyini göstərir.

Rəqəmsal transformasiya işçilərin ixtisas tələblərini artırır, yüksək ixtisaslı işlərin artmasını və ənənəvi işlərin azalmasını sürətləndirir. Eyni zamanda, gəlirlərin qeyri-bərabər paylanması, sosial müdafiənin zəifliyi və algoritmik idarəetmənin şəffaflığının təmin olunmaması kimi çağırışlar mövcuddur. Bu baxımdan, ölkələr rəqəmsal əmək bazarının potensialını tam istifadə etmək üçün qanunvericilik, sosial təminat və təhsil sistemlərini modernləşdirməli, həmçinin yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanmasına önəm verməlidirlər.

Nəticədə, qlobal rəqəmsal əmək bazarı yalnız yeni məşğulluq və gəlir imkanları yaratmaqla kifayətlənmir, həm də iqtisadi inkişaf, sosial bərabərlik və əmək hüquqlarının qorunması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Rəqəmsal transformasiya dövründə ölkələr bu bazarı həm iqtisadi dinamika, həm də sosial dayanıqlılıq üçün balanslı şəkildə inkişaf etdirməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Axios (2024, 2 aprel). US app-based work hotspots: Uber, DoorDash, Lyft. https://www.axios.com/2024/04/02/us-app-work-hotspots-uber-doordash-lyft
2. Bloomberg (2024, 8 noyabr). America’s gig economy workforce holds steady around 10%. https://www.bloomberg.com/news/articles/2024-11-08/america-s-gig-economy-workforce-holds-steady-around-10-of-total
3. Census Bureau (2025, 1 iyul). Nonemployer Statistics and the Gig Economy. https://www.census.gov/library/stories/2025/07/nes-gig-economy.html
4. Japan Freelance Association. (2021). Freelance survey results. https://freelance-jp.org

5. Japan Institute for Labour Policy and Training (2018), Statistics Bureau of Japan (2022), Reuters (2024), Japan Telework Association (2024), Japan Freelance Association (2021).
6. Japan Institute for Labour Policy and Training (JILPT). (2018). Survey on side jobs, https://www.jil.go.jp/english/index.html
7. Japan Telework Association. (2024). Telework survey report. https://japan-telework.or.jp
8. The Guardian (2025, 8 fevral). Gig economy workforce in the US rises to 64 million. https://www.theguardian.com/business/2025/feb/08/gig-workers-independent-contract-freelance
9. Upwork (2023). Freelance Forward: 2023. https://www.upwork.com/resources/gig-economy-
10. https://fair.work/wp-content/uploads/sites/17/2022/04/Fairwork-Germany-Report-ENG-accessible.pdf
11. https://market.us/report/digital-labor-market/
12. https://www.consilium.europa.eu/en/infographics/digital-platform-workers/
13. https://www.ifo.de/en/press-release/2025-06-05/quarter-companies-germany-expect-job-cuts-due-artificial-intelligence

Али Фаиг оглы САЛИМЛИ
Докторант по мировой экономике
Азербайджанского Экономического Университета
E-mail: salimli.ali.faig@unec.edu.az

Цифровизация рынка труда в развитых странах: анализ международного опыта

Резюме

Цель исследования системное изучение опыта цифровизации рынка труда в развитых странах, анализ структуры этого процесса, динамики распространения платформенной занятости, а также возможностей и рисков, которые она создает для работников и работодателей. В то же время, посредством сравнительного анализа международного опыта, формулирование научно обоснованных рекомендаций относительно перспектив развития цифрового рынка труда в Азербайджане.

Методология исследования включает в себя различные методы изучения цифровизации рынка труда и практики платформенной занятости. Проведен анализ существующей научной литературы и отчетов международных организаций, а также сравнительное исследование моделей цифрового рынка труда развитых стран. Для оценки участия, уровня доходов и рисков работников и работодателей были применены аналитические и статистические методы, в результате чего были сформулированы научно обоснованные рекомендации по развитию цифрового рынка труда в Азербайджане. Прикладная значимость исследования заключается в изучении опыта цифровизации рынка труда в развитых странах и возможности применения полученных результатов в Азербайджане. В исследовании даны практические рекомендации по эффективному применению платформенных бизнес-моделей и развитию цифровой занятости.

Результаты исследования свидетельствуют о том, что цифровизация рынка труда в развитых странах создает условия для расширения платформенной занятости и увеличения возможностей гибкого трудоустройства работников. Сравнительный анализ позволяет выявить перспективы развития цифрового рынка труда в Азербайджане и подготовить практические рекомендации.

С точки зрения оригинальности и научной новизны исследования, следует отметить, что оригинальность исследования заключается в системном изучении опыта цифровизации рынка труда в развитых странах и оценке этого опыта в контексте его применения в

Азербайджане. Научная новизна заключается в разработке сравнительного подхода, учитывающего преимущества и риски платформенной занятости для работника, работодателя и государства.

Ключевые слова: *Цифровой рынок труда, гиг-экономика, фриланс, платформенная занятость, международный опыт.*

Ali Faig Salimli
PhD Candidate in World Economy,
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
E-mail: salimli.ali.faig@unec.edu.az

DIGITALIZATION OF THE LABOR MARKET IN DEVELOPED COUNTRIES: ANALYSIS OF INTERNATIONAL EXPERIENCES

Summary

The purpose of the study is to systematically examine the experience of digitalization of the labor market in developed countries, analyze the structure of this process, the dynamics of the spread of platform-based employment, as well as the opportunities and risks it creates for employees and employers. At the same time, through a comparative analysis of international experience, it is to formulate scientifically based recommendations on the prospects for the development of the digital labor market in Azerbaijan.

The methodology of the study consists of various methods for studying the digitalization of the labor market and platform-based employment practices. The existing scientific literature and reports of international organizations were analyzed, and digital labor market models of developed countries were studied in a comparative manner. Analytical and statistical methods were applied to assess the participation, income level and risks of employees and employers, and as a result, scientifically based recommendations were formulated for the development of the digital labor market in Azerbaijan.

The applied significance of the study lies in the study of the experience of digitalization of the labor market in developed countries and the opportunity to apply the results in Azerbaijan. The study provides practical recommendations for the effective application of platform-based business models and the development of digital employment.

The results of the study indicate that the digitalization of the labor market in developed countries creates conditions for the expansion of platform-based employment and the increase in flexible employment opportunities for employees. Comparative analysis allows us to identify the prospects for the development of the digital labor market in Azerbaijan and to prepare practical recommendations.

In terms of the originality and scientific novelty of the study, we should note that the originality of the study lies in its systematic study of the experience of digitalization of the labor market in developed countries and its assessment of this experience in the context of its application in Azerbaijan. The scientific novelty is the development of a comparative approach that takes into account the advantages and risks of platform-based employment for the employee, employer and state.

Keywords: Digital labor market, Gig economy, freelance work, platform-based employment, international experience.

UOT 339.9

Qalib Nizami oğlu QAFARLI
i.f.d., doktorant, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
E-mail: Qalib.qafar@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.372

ÖLKƏ İQTİSADİYYATININ QLOBAL RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNİN FORMALAŞDIRILMASI MEYLLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi ölkə iqtisadiyyatının qlobal rəqabət mühitində formalaşma meyllərinin və bu şəraitdə rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsinin yüksəldilməsi amillərinin araşdırılmasını əhatə edir. Araşdırmada xüsusilə beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın şərtləri və qlobal əmək bölgüsünün dinamikası təhlil olunmuş, ölkələr arasında rəqabət strategiyalarının formalaşmasına təsir edən texnoloji, institusional və iqtisadi faktorlar tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın metodologiyası əsas etibarilə müqayisəli təhlil, statistik göstəricilərin dinamikası, elmi abstraksiya, qrafik və indekslər əsasında qiymətləndirmə metodlarından ibarətdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti: Ölkənin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində iqtisadi siyasətə dair tövsiyələr və dayanıqlı artımın təmin edilməsinə yönələn strategiyaların formalaşdırılması məqsədilə elmi əsaslara malik praktiki tövsiyələr təqdim olunmuşdur.

Tədqiqatın nəticələri baxımından belə qənaətə gəlmək olar ki, qlobal transformasiyalar fonunda ölkələrin rəqabət qabiliyyəti texnoloji, sosial-iqtisadi mexanizmlərin birgə fəaliyyət göstərməsini tələb edir. Həmçinin Azərbaycan Respublikasının inkişaf modeli bu istiqamətdə lazımi potensiala malikdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi kimi, qloballaşma şəraitində ölkəmizin iqtisadi inkişaf modelinin prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində, innovativ və səmərəli mexanizmlərin tətbiqinə əsaslanan konseptual yanaşmaların irəli sürülməsi xüsusi qeyd edilməlidir.

Açar sözlər: qlobal rəqabət, rəqabətqabiliyyətlilik, innovasiya, rəqabət üstünlükləri, makroiqtisadi göstəricilər, istehsalın səmərəliliyi.

Giriş

Qloballaşma fonunda dünya iqtisadiyyatının müasir inkişaf səviyyəsi, bu prosesə daxil olan ölkələrdə beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəldilməsi probleminə xüsusi diqqət yetirilməsinin vacibliyini şərtləndirir. İqtisadi baxımdan rəqabətqabiliyyətlilik dinamik iqtisadi inkişafın təməl prinsiplərindən hesab olunduğundan, dövlət əhəmiyyətli məsələlər sırasında qəbul edilir. Ona görə iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsinin müəyyən edilməsi həm qlobal iqtisadiyyatın inkişaf dinamikasında, həm də ölkələrin iqtisadi inkişafında əsaslı dəyişikliklərə nail olunması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [3, s.38]. Bundan əlavə, qloballaşmanın nəticələri rəqabətədavamlı mal və xidmətlər istehsal etmək, rəqabət qabiliyyətinə təsir edən amillərin nəzərə alınmasının vacibliyini təsdiq edir.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması hər bir ölkənin iqtisadiyyatının beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyinin hədəflərinin dəyişməsinə səbəb olur. Məlumdur ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafı qlobal bazarların inkişafına yönəldilir, bunun sayəsində ölkələrin əmtəə və xidmətlər istehsalında yüksək səmərəli ixtisaslaşma sistemləri və əmək bölgüsü formalaşır. Belə şəraitdə beynəlxalq rəqabət müxtəlif sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrinə malik ölkələrin xarici ticarətində spesifik xüsusiyyətləri ilə özünü göstərir [8, s.82]. Beləliklə, qlobal bazarlarda ölkələrin beynəlxalq rəqabətqabiliyyətlilik strategiyası aşağıdakı şərtlər daxilində formalaşır:

- qloballaşma və inteqrasiya prosesi ilə inkişaf edən təchizat zəncirində rəqabətin qloballaşması. Bu, qlobal miqyasda fəaliyyət göstərən istehlakçıların və vasitəçilərin sayının davamlı artımında, standartlaşdırılmış məhsullara və xammala tələbatın artmasında, son nəticədə tələbin reallaşdırılması yolu ilə rəqabətin qloballaşmasında özünü göstərir [6, s.16];

- istehlakçıların daha çox keyfiyyətli məhsullara üstünlük verməsi ilə ifadə olunan bazarların qütbləşməsi;

- müxtəlif istehsal sahələrinin sərhədlərinin dəyişməsi. Bu, iki istiqamətdə özünü büruzə verir: müxtəlif sahələr arasında sərhədlər silinir və onlar arasında inteqrasiya baş verir; sahədaxili sərhədlər aradan qalxır;

- informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, təkmilləşdirilməsi və tətbiqinin genişlənməsi. Belə texnologiyaların təchizatçılar və müştərilər arasında kommunikasiya, informasiya proseslərinin və əməliyyatlarının daha səmərəli təşkil olunması məqsədilə istifadəsi, dayanıqlı informasiya və kommunikasiya sisteminin formalaşmasına imkan verir;

- bazarların sərbəst şəkildə fəaliyyəti. Beynəlxalq əmək bölgüsünə inteqrasiya çərçivəsində həyata keçirilən liberallaşdırma tədbirləri qlobal iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq bazarların dövlət qurumları tərəfindən tənzimlənməsinin dayandırılması və bir çox sahələrdə inhisarçılığın aradan qaldırılması azad və rəqabətli bazarların fəaliyyətinə zəmin yaratmışdır [5, s.17];

- texniki, texnoloji, biliktutumlu sahələrdə istehsalın və istehlakın rasional və səmərəli təşkilinin vacib olduğu beynəlxalq kooperasiya əlaqələrinin səmərəliliyi, həmçinin inkişafı və s.

Beynəlxalq rəqabətqabiliyyətlilik strategiyalarının formalaşmasının göstərilən şərtlərini nəzərə alaraq, dünya iqtisadiyyatının qloballaşması şəraitində ölkələrin rəqabət mübarizəsinin aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərini müəyyən etmək olar:

- bazar mexanizminin əsas elementlərini - xərcləri, keyfiyyəti, innovasiyanı, maliyyə sabitliyinin gücləndirilməsi kimi amilləri əhatə edən rəqabətin eyni vaxtda olması;

- rəqabətin müxtəlif səviyyələrdə və bazarlarda təkcə əmtəə və xidmətlər deyil, həm də texnologiyalar, investisiyalar, işçi qüvvəsi səviyyəsində baş verməsi ilə əlaqədar olan çoxşaxəli xarakteri;

- rəqabətin dinamizmi - bazarlarda rəqiblərin mövqelərinin sürətlə dəyişməsi;

- bazarlarda rəqabət iştirakçılarının aqressivliyi ilə müşayiət olunan rəqiblər arasında güc balansının daimi pozulması [4, s.22].

Araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, ölkələrin qlobal rəqabətqabiliyyətlilik modelinin formalaşması tendensiyaları elm, texnologiya və innovasiyanın inkişafı, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi, ixracın rəqabət qabiliyyətinin artırılması, habelə xarici investisiyaların cəlb edilməsi, insan kapitalının inkişafı, ixrac dəstəyi, institusional dəyişikliklər, infrastrukturun inkişafı, bütövlükdə davamlı inkişaf kimi mühüm istiqamətləri nəzərə alır. Təsadüfi deyil ki, “Qeyri-neft sektorunda rəqabətqabiliyyətli daxili istehsalın dəstəklənməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamında “birbaşa xarici investisiyalar cəlb etməklə daxili istehsalın rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi, idxalın əvəzlənməsi fəaliyyətinin dəstəklənməsi və yerli məhsullarla özünü təminetmə səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi, ixrac imkanlarının artırılması, ixrac imkanlarının genişləndirilməsinə dövlət dəstəyinin artırılması” [1] xüsusi yer almışdır.

Ölkənin rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi

Davamlı inkişaf iqtisadiyyatın uzunmüddətli rəqabətqabiliyyətliliyi üçün vacib amillərdəndir. Bu baxımdan iqtisadiyyatın əsas makrogöstəricilərindən biri olan ümumi daxili məhsulun (ÜDM) qiymətləndirilməsi vacibdir. ÜDM əsasında ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsini və səmərəliliyini müəyyən etməklə, rəqabətədavamlılığını qiymətləndirmək olar. Bu baxımdan təhlil göstərir ki, 2020-2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikası üzrə ÜDM-də dinamik artım baş vermişdir. Belə ki, 2020-ci illə müqayisədə 2024-cü ildə ÜDM manat və dollar ifadəsində 74,1%, avro ilə 2,6 dəfə artmışdır. Adambaşına ümumi daxili məhsulda araşdırmaların aparıldığı dövrdə manat və dollarla 70,2%, avro ilə 79,4% artmışdır [2]. Qeyd edilənlər Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının rəqabətədavamlılığını təsdiq edir.

Cədvəl 1.

Azərbaycan Respublikasının illər üzrə ümumi daxili məhsulu

İllər	Cəmi			Adambaşına		
	milyon manatla	milyon dollarla	milyon avro ilə	manatla	dollarla	avro ilə
2020	72578,1	42693,0	37407,5	7277,4	4280,8	3750,9
2021	93203,2	54825,4	46312,1	9278,9	5458,2	4610,6
2022	133972,7	78807,5	74724,0	13270,9	7806,4	7401,9
2023	123128,4	72428,5	66975,8	12126,1	7133,0	6596,0
2024	126337,0	74315,0	68661,4	12382,5	7283,8	6729,6
2020-ci illə müqayisədə 2024-cü ildə, %-lə	174,1	174,1	2,6 dəfə	170,2	170,2	179,4

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsinin materialları

Ölkələrin rəqabət qabiliyyətinin beynəlxalq qiymətləndirilməsi təcrübəsində müxtəlif yanaşmalardan istifadə olunur. Bu yanaşmalardan biri müqayisə edilən ölkələrin iqtisadiyyatında məsrəflərin və qiymətlərin müqayisəsinə əsaslanır. Qiymət səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsinə yaxınlaşma əmək məhsuldarlığı, əməkhaqqı və valyuta məzənnəsi kimi xüsusiyyətlərin funksiyası olan xüsusi əməkhaqqının dəyərlərinin hesablanması ilə təmin edilir. Bu göstəricilər sistemi xərclərin və qiymətlərin səviyyələrini müqayisə etməyə, nəticədə ölkələrin rəqabətqabiliyyətlilik səviyyələrindəki dəyişiklikləri müəyyən etməyə imkan verir. Göstərilən yanaşma əsasında istehlak qiymətləri indeksinin müqayisəsi göstərir ki, Azərbaycanda bu göstərici son 5 ildə fərqli istiqamətlərdə dəyişmişdir: cədvəl 2-dən də məlum olduğu kimi, əvvəlki ilə nisbətən 2019-cu ildə 2,6%, 2020-ci ildə 2,8%, 2021-ci ildə 6,7%, 2022-ci ildə 13,9%, 2023-cü ildə 8,8%. Yalnız 2023-cü il üzrə ölkələrə nəzər saldıqda məlum olur ki, istehlak qiymətləri indeksi Türkiyədə 53,9% yüksəlmişdir. Göstərici Qazaxıstanda 14,5% səviyyəsinə çatmış, digər ölkələrdə isə, demək olar ki, istehlak qiymətləri indeksi 2,5-7,8% aralığında tərəddüd etmişdir [2].

Cədvəl 2.

İstehlak qiymətləri indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə

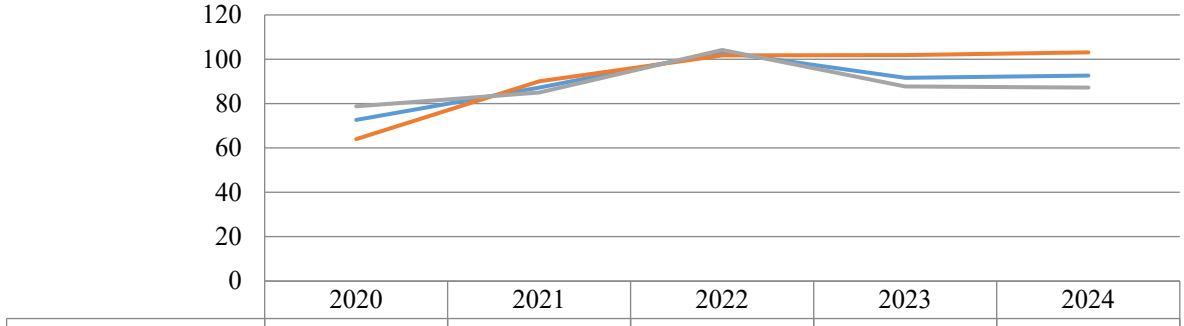
Ölkələr	2019	2020	2021	2022	2023
Azərbaycan	102,6	102,8	106,7	113,9	108,8
Rusiya	104,5	103,4	106,7	113,8	105,9
Türkiyə	115,2	112,3	119,6	172,3	153,9
Gürcüstan	104,9	105,2	109,6	111,9	102,5
Qazaxıstan	105,3	106,8	108,0	115,0	114,5
Avstriya	101,5	101,4	102,8	108,5	107,8
Almaniya	101,4	100,5	103,1	106,9	105,9
Danimarka	100,8	100,4	101,9	107,7	103,3
ABŞ	101,8	101,2	104,7	108,0	104,1
Finlandiya	101,0	100,3	102,2	107,1	106,2
Fransa	101,1	100,5	101,6	105,2	104,9
Yaponiya	100,5	100,0	99,8	102,5	103,2

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsinin materialları

İkinci yanaşma xarici ticarət fəaliyyətinin nəticələri, ixracın həcmi və strukturu, ölkədaxili ticarət dövriyyəsində yerli məhsulların xüsusi çəkisinin dəyişməsi əsasında rəqabət üstünlüklərinin təhlilini nəzərdə tutur. Bu üsul bir ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyəti ilə bağlı vəziyyətinə əsasən qlobal bazarlarda rəqabətə nə dərəcədə hazır olması qənaətinə gəlməyə imkan verir. Qrafik 1-də

göstərilən, Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikasına nəzər saldıqda məlum olur ki, yalnız 2022-ci ildə 2021-ci illə müqayisədə 3,3% artım baş vermişdir. Doğrudur, 2021-ci ildə və 2024-cü ildə əvvəlki ilə nisbətən daha aşağı səviyyədə azalma müşahidə edilir, ümumilikdə isə azalmanın baş verdiyini qeyd etmək mümkündür.

Qrafik 1-dən məlum olduğu kimi idxalda 2022-ci, 2023 və 2024-cü illərdə müvafiq olaraq 1,7%, 1,9% və 3,1% artım, digər illərdə azalma baş vermişdir. Təbii ki, idxalda artım, ümumi şəkildə müsbət hal kimi qiymətləndirilməsə də bəzi hallarda idxal, daxili tələbatın ödənilməsi məqsədi daşıyır. 2022-ci ildə isə 4,2% artımla özünü göstərən ixracın səviyyəsi göstərir ki, digər illər üzrə azalma müşayiət edilir. İxracda azalma hər bir ölkə üçün həm valyuta daxilolmaları, həm idxaldan asılılıq, həm də qlobal bazarlarda rəqabətqabiliyyətlilik baxımından mənfi hal kimi dəyərləndirilə bilər.

	2020	2021	2022	2023	2024
ticarət dövriyyəsi	72,7	87,2	103,3	91,6	92,6
idxal	64	90	101,7	101,9	103,1
ixrac	78,8	85	104,2	87,7	87,2

Qrafik 1. Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası, əvvəlki ilə nisbətən faktiki qiymətlərlə, faizlə

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsinin materialları

Üçüncü daha kompleks yanaşma kimi özünü göstərir və bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərəliliyini xarakterizə edən çox sayda göstəricilər əsasında rəqabətqabiliyyətlilik reytinqlərinə görə ölkələrin müqayisəsinə əsaslanır. Bu yanaşmada rəqabətqabiliyyətlilik ölkənin orta və uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi artım tempini saxlamaq qabiliyyəti kimi də xarakterizə olunur. Yanaşmaya görə istehsalın texniki səviyyəsinin xüsusiyyətləri, məhsulların elmi intensivliyi, resurslardan istifadənin səmərəliliyi, iqtisadi potensialın səviyyəsi, qiymət-keyfiyyət nisbətinin effektivliyinə nail olmaq imkanları kimi göstəricilər əsasında iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyi qiymətləndirilir. Müəyyən edilmiş göstəricilərdən istifadə olunmaqla, rəqabətqabiliyyətliliyin və rəqabət üstünlüklərinin əldə edilməsi mexanizminin formalaşdırılması üçün ilkin şərtlər yaradılır.

Üçüncü yanaşmanın tətbiqi metodologiyasını hazırlayan Dünya İqtisadi Forumudur və onun ekspertləri tərəfindən bu yolla ölkələrin rəqabət qabiliyyəti qiymətləndirilir. Ölkələrin iqtisadi artımını qiymətləndirmək üçün orta və uzunmüddətli perspektivdə makro və mikroiqtisadi göstəricilər, eləcə də rəqabətqabiliyyətlilik indeksi hesablanır. Belə hesablamalar əsasında müqayisənin aparılması bəzi ölkələrin digərlərinə nisbətən rəqabət üstünlüklərini müəyyən etmək, beynəlxalq ticarətini genişləndirmək və iqtisadi sistemin həm mikro, həm də makrosəviyyədə səmərəli inkişafını təmin etmək məqsədilə istifadə olunur [7, s.23].

Qloballaşma şəraitində ölkələrin rəqabət qabiliyyətinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi aşağıdakı amillərin nəzərə alınmasının zəruriliyini tələb edir:

- dövlət qurumları və sosial institutlar - fərdlərin və şirkətlərin mənfəət əldə etməsi məqsədilə biznes mühitini formalaşdırır və bu, ümumi rəqabət qabiliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir;
- infrastruktur - bütövlükdə iqtisadiyyatın və onun ayrı-ayrı sahələrinin coğrafi təmərküzləşmə-

sini müəyyən edir, ölkənin qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyasına töhfə verir, bazarların səmərəli fəaliyyət göstərməsinə və xarici ticarət fəaliyyətinin intensivləşməsinə kömək edir;

- makroiqtisadi mühit - ölkədə biznesin inkişafına və ümumilikdə onun rəqabət qabiliyyətinə birbaşa təsir göstərir;

- insan resursları - əmək məhsuldarlığının artırılmasında əmək qabiliyyətli əhalinin fiziki sağlamlığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir və insan resurslarının sağlamlığına qoyulan investisiyalar iqtisadi inkişaf üçün həlledici amildir;

- təhsil səviyyəsi - innovativ iqtisadi inkişafa nail olunması bilavasitə yüksək təhsil səviyyəsi ilə mümkündür və qloballaşma prosesi sürətlə dəyişən mühitə çevik uyğunlaşa bilən yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinin istifadəsini tələb edir;

- istehlak bazarlarının səmərəliliyi – səmərəli fəaliyyət göstərən bazarlara malik olan ölkələr daha çox çeşiddə mal və xidmətlər istehsal etməyə səy göstərir. Belə şəraitdə xarici ticarət əməliyyatlarında rəqabətin təmin olunması işgüzar fəallığın gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Əmtəə bazarlarının səmərəliliyi ilk növbədə, istehlakçıların davranışı və üstünlükləri ilə müəyyən edilən tələbdən asılıdır;

- əmək bazarının səmərəliliyi - əmək bazarlarında əməyin rasional bölgüsü, iqtisadi vəziyyətdən asılı olaraq əmək resurslarının iqtisadiyyatın bir sahəsindən digərinə miqrasiyası, habelə gəlir səviyyələrini tənzimləyən səmərəli mexanizmlərin olması vacibdir;

- maliyyə bazarının inkişafı - əmanətlərin səmərəli şəkildə istifadəsi və onların yenidən bölgüsü üçün müxtəlif maliyyə idarəetmə mexanizmlərini həyata keçirən inkişaf etmiş maliyyə bazarları zəruridir. İnkişaf etmiş maliyyə bazarları iqtisadiyyata innovasiyaların və investisiyaların tətbiqi üçün şərait yaradır;

- texnoloji hazırlıq - texnologiyaların sürətli inkişafı və istifadəsinin genişlənməsi zərurəti, onların mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar olaraq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir texnologiyaların aktiv istifadəsi ölkələr arasında texnoloji fərqlərin aradan qaldırılmasına gətirib çıxarır;

- bazarın ölçüsü - bazarın ölçüsü coğrafi baxımdan miqyas iqtisadiyyatından istifadə edən şirkətlərə daha çox üstünlük verir. Bu baxımdan qloballaşma prosesi dərinləşdikcə, bazarların yerləşməsinin əhəmiyyəti azalır və bir çox şirkətlər üçün daxili bazarlar deyil, daha çox beynəlxalq bazarlar maraq kəsb edir;

- biznes mükəmməlliyi - məhsul və xidmətlərin səmərəli istehsalı üçün ən mühüm ilkin şərtlərdəndir. Belə amillərə ölkədə biznesin inkişafı sistemi, ayrı-ayrı şirkətlər, onların strategiyaları və əməliyyat fəaliyyətləri aiddir;

- innovasiya - iqtisadiyyatın davamlı inkişafında əhəmiyyətli rolu ilə fərqlənir və aktiv innovasiya fəaliyyəti dövlət dəstəyi tələb edir.

Ölkənin rəqabət qabiliyyətinin artırılması yolları

Hazırda dünya ölkələri, qlobal iqtisadiyyatın dəyişən şəraitində rəqabətqabiliyyətliliyin artırılmasının daha effektiv yollarını müəyyən etməkdə maraqlıdır. Bu məsələnin həlli qlobal iqtisadiyyatın gələcək inkişafının və şaxələndirilməsinin əsas meyilləri, həmçinin ölkələrin dayanıqlı iqtisadi və sosial inkişafı, əhalinin yüksək həyat səviyyəsinə nail olunması ilə ən sıx bağlıdır [11, s. 77].

Beləliklə, beynəlxalq rəqabətqabiliyyətlilik, ölkələrin bu səviyyəyə uyğun olaraq sıralanmasının oxşar prinsiplərinə əsaslanır. Bu, eyni zamanda, ölkənin rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsinə təsir edən amillərin formalaşmasında, bu təsirin səviyyəsinin qiymətləndirilməsində, habelə onları müəyyən edən göstəricilərin sayında özünü göstərir. Bundan əlavə, rəqabətqabiliyyətlilik qlobal iqtisadiyyatın inkişafının bütün əsas tendensiyalarını, innovativ texnologiyaları, ölkələrin ən son nailiyyətlərini nəzərə alır.

Qeyd edilənlərdən aydın olur ki, ölkələrin rəqabət qabiliyyəti istehsal sisteminin uzunmüddətli inkişafını müəyyən edən amillərdəndir və iqtisadiyyatın beynəlxalq iqtisadi sistemə cəlb olunma dərəcəsini müəyyən edir. Qlobal müstəvidə rəqabətqabiliyyətlilik, ölkələrin beynəlxalq bazarların tələbatına cavab verən əmtəə və xidmətlər istehsal etmək qabiliyyətini xarakterizə edir [10]. İqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi iqtisadi inkişafın strateji istiqamətini müəyyən etməyə, o

cümlədən texnoloji və innovativ inkişafın yüksək səviyyəsinə, inkişaf etmiş infrastruktura malik olmaqla iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkə mövqeyində dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanı təmin edir. Eyni zamanda özünün rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsini nəzərə alaraq ölkə iqtisadiyyatının qlobal iqtisadi sistemə daxil olması, uzunmüddətli dayanıqlı iqtisadi artım prosesinin aktivləşməsinə şərait yaradır.

Beləliklə, ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyi ayrı-ayrı istehsalçıların daxili və xarici bazarlarda iqtisadi, sosial və digər amillərlə müəyyən edilən, onun dinamikasını adekvat səciyyələndirən göstəricilər vasitəsilə əks olunan mövqeyidir [9, s.62]. Beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyin bir sıra ümumi xüsusiyyətlərini də vurğulamaq olar:

- əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş vasitə kimi çıxış edir;
- resurslardan səmərəli istifadəni təmin edir;
- iqtisadi subyektlərin azad rəqabət şəraitində dünya bazarının tələbatına cavab verən əmtəə və xidmətlər istehsal etmək qabiliyyətini formalaşdırır;
- iqtisadiyyatın yüksək inkişaf etmiş elmi-texniki və iqtisadi artım templəri ilə xarakterizə olunur;
- iqtisadi sistemin inkişafının davamlılığını və dinamikliyini əks etdirən obyektiv proses kimi özünü təsdiq edir [8, s. 82].

Nəticə

Araşdırmalar əsasında qeyd etmək olar ki, beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti ölkənin iqtisadi potensialını və sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə ölkə daxilində və xaricdə istehsal, bölgü, istehlak və satışın səmərəlilik səviyyəsini əks etdirən göstərici kimi müəyyən edilir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, ayrı-ayrı ölkələrin rəqabətqabiliyyətliliyi onların istehsal etdikləri məhsulların qlobal bazarlarda rəqabət qabiliyyətini nəzərdə tutur.

Ölkənin rəqabət qabiliyyətinin inkişafı istehsal, investisiyaya, innovasiyaya və gəlirə əsaslanan mərhələlərdə həyata keçirilir. İnkişaf etmiş ölkələrin rəqabətqabiliyyətlilik konsepsiyasının formalaşdırılması və həyata keçirilməsi təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi sistemin rəqabət qabiliyyəti dövlətlə biznesin səmərəli qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində innovativ texnologiyalardan istifadə etməklə onun səmərəliliyinin artırılmasına əsaslanır. Qlobal rəqabət şəraitində beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin formalaşması perspektiv texnoloji strukturları nəzərə almaqla elmi-texniki tərəqqinin istehsalata tətbiqi yolu ilə baş verdiyindən, rəqabət qabiliyyətinin əldə edilməsi imkanları da çoxalır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Qeyri-neft sektorunda rəqabətqabiliyyətli daxili istehsalın dəstəklənməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 19 sentyabr 2018-ci il.
2. “Azərbaycanın statistik göstəriciləri” Statistik məcmuə / Bakı – 2025.
3. Hüseyn R.Z. Aqrar sahədə rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı: qloballaşmanın çağırışları və inkişaf imkanları. Bakı-2018, “Avropa” nəşriyyatı. 408 s.
4. Беленов О. Н., Анучин А. А. Конкурентоспособность стран и регионов. М.: КНОРУС, 2015. С. 22.
5. Капустин Н. А. Международные модели регулирования конкуренции: к постановке проблемы // Журнал российского права. 2017. № 1. С. 17
6. Кондратьев В. Б. Мировая экономика как система глобальных цепочек стоимости // Мировая экономика и международные отношения. 2015. № 3. С. 5-17.
7. Лежнева А. В. Формирование конкурентных преимуществ в условиях реализации инновационной стратегии компании // Стратегии бизнеса. 2016. № 5 (25). С. 22-25.
8. Никитина М. Г. Геоэкономика: формирование международной конкурентоспособности: Монография. Симферополь: АРИАЛ, 2012. С. 82.

9. Портер М. Международная конкуренция / под ред. В.Д. Щетинина. - М.: Международные отношения, 1993. - 896 с.
10. Файона П. Глобальная конкурентоспособность: измерение производительного потенциала наций // Исследование Мирового экономического форума. URL: http://www.feg.org.ua/docs.
11. Huseinov M. J., Amrahov V. T. About academic issues of necessary factors for diversification of production in agrarian sector //ISJ Theoretical & Applied Science. – 2017. – Т. 4. – №. 48. – С. 76-78. .Doi: https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2017.04.48.12

Галиб Низами оглы Кафарлы
к.э.н., докторант Азербайджанского
Государственного Аграрного Университета

Тенденции формирования глобальной конкурентоспособности национальной экономики

Резюме

Целью исследования является изучение тенденций формирования национальной экономики в условиях глобальной конкурентной среды, а также факторов, способствующих повышению уровня конкурентоспособности в этих условиях. В исследовании особое внимание уделяется анализу условий международной экономической интеграции и динамике глобального разделения труда. Изучены технологические, институциональные и экономические факторы, влияющие на формирование конкурентных стратегий между странами.

Методология исследования в основном основывается на сравнительном анализе, динамике статистических показателей, научной абстракции, графических методах и методах оценки на основе индексов.

Практическая значимость исследования заключается в выработке научно обоснованных практических рекомендаций по экономической политике, направленных на повышение конкурентоспособности страны и формирование стратегий обеспечения устойчивого роста.

Результаты исследования позволяют сделать вывод, что на фоне глобальных трансформаций конкурентоспособность стран требует синхронного функционирования технологических и социально-экономических механизмов. Кроме того, модель развития Азербайджанской Республики обладает необходимым потенциалом в данном направлении.

Оригинальность и научная новизна исследования заключаются в выдвижении концептуальных подходов, основанных на применении инновационных и эффективных механизмов, с целью определения приоритетных направлений модели экономического развития страны в условиях глобализации.

Ключевые слова: глобальная конкуренция, конкурентоспособность, инновации, конкурентные преимущества, макроэкономические показатели, эффективность производства.

Galib Nizami Qafarli
PhD in Economics, Doctoral Student,
Azerbaijan State Agricultural University

Trends in forming the global competitiveness of the national economy

Summary

The objective of the research is to explore the trends in the formation of the national economy within a global competitive environment and to investigate the factors that contribute to enhancing

competitiveness under these conditions. The study specifically analyzes the conditions of international economic integration and the dynamics of global labor division. It also examines the technological, institutional, and economic factors influencing the formation of competitive strategies among countries.

The research methodology is primarily based on comparative analysis, the dynamics of statistical indicators, scientific abstraction, graphical methods, and index-based evaluation techniques.

In terms of practical significance, the study offers scientifically grounded recommendations for economic policy aimed at enhancing national competitiveness and developing strategies to ensure sustainable growth.

The research results suggest that, in the context of global transformations, national competitiveness requires the joint operation of technological and socio-economic mechanisms. Moreover, the development model of the Republic of Azerbaijan possesses the necessary potential in this direction.

The originality and scientific innovation of the research lie in the proposal of conceptual approaches based on the application of innovative and efficient mechanisms for identifying the priority directions of the country's economic development model in a globalized environment.

Keywords: global competition, competitiveness, innovation, competitive advantages, macroeconomic indicators, production efficiency.

UOT 338.001.36

Fərhad Fikrət oğlu BABAYEV
Azərbaycan Texnologiya Universitetinin doktorantı
email: babayev.farhad@internet.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.382

RƏQABƏT STRATEGİYALARI: NƏZƏRİ YANAŞMALARIN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – rəqabət strategiyalarının nəzəri aspektlərinin tədqiq olunmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqat işində müxtəlif yanaşmalardan, məntiqi olaraq ümumiləşdirmədən, müqayisəli analizlərdən və digər üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – rəqabət strategiyalarının milli müəssisələrdə təbiqi imkanlarının genişlənməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın nəticəsi – müasir şəraitdə rəqabət strategiyalarının əsas mahiyyəti və məzmunu dəqiqləşdirilib.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin təmin edlməsi strategiyalarının təsnifatı, rəqabətlilik strategiyalarının üstünlükləri və mənfi cəhətləri müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: müəssisə, strategiya, səmərəlilik, rəqabət, amil, rəqabət üstünlüyü.

Giriş

Bu gün Azərbaycanda müəssisələr həm xarici müəssisələr, həm də milli həmkarları ilə şiddətli qiymət, çeşid və keyfiyyət rəqabəti şəraitindədir ki, bu da yerli məhsullar üçün müxtəlif səviyyəli xərclərlə bağlıdır. Əmtəə istehsalçılarının rəqabət üstünlükləri üçün müfəssəl strategiyanın formalaşdırılması onlara layiqli bazar seqmentini tutmağa imkan verir və ümumilikdə ölkənin iqtisadi, elmi-texniki və kadr potensialına uyğun olaraq dünya iqtisadiyyatında imkanlarını genişləndirir. Bu ilkin şərtləri nəzərə alaraq yerli firmaların rəqabət üstünlüklərinin formalaşdırılması problemləri ön plana çıxır ki, bu da öz növbəsində hərtərəfli elmi təhlil tələb edir.

Rəqabət iqtisadi nəzəriyyənin fundamental konsepsiyasıdır və bazarların fəaliyyət mexanizmlərini, firmaların davranışlarını və resursların bölüşdürülməsini müəyyənləşdirir. Rəqabətə dair tədqiqatlar neoklassik iqtisadiyyatın klassik modellərindən tutmuş, strateji idarəetmə, davranış iqtisadiyyatı və rəqəmsal texnologiyaların elementlərini birləşdirən müasir nəzəriyyələrə qədər geniş bir yanaşma spektrini əhatə edir. Bu məqalə rəqabətin əsas nəzəriyyələrinin, onların əsas xüsusiyyətlərinin və fərqlərinin təhlilinə həsr olunmuşdur, aparıcı alimlərin bu sahəyə töhfələrinə xüsusi diqqət yetirilir. Məqsəd nəzəri yanaşmaları sistemləşdirmək və müasir şəraitdə bazar dinamikasını başa düşmək üçün onların praktik əhəmiyyətini müəyyənləşdirməkdir. Məqalə həmçinin rəqəmsal platformaların və qloballaşmanın təsiri kimi rəqabətin öyrənilməsində yeni istiqamətləri təhlil edərək, aktual çağırışları və tendensiyaları əks etdirir.

Klassik rəqabət nəzəriyyəsi

Neoklassik iqtisadiyyat çərçivəsində işlənib hazırlanmış klassik mükəmməl rəqabət nəzəriyyəsi çoxsaylı satıcı və alıcıların olduğu, eyni malların satıldığı, tam informasiyanın mövcud olduğu və bazara giriş və ya çıxış üçün heç bir maneənin olmadığı bazarı nəzərdə tutur. Adam Smit özünün [8,s.56] əsərində bu konsepsiyanın əsasını qoymuş, rəqabət vasitəsilə bazarın “görünməz əli”nin tarazlığa nail olunmasında rolunu vurğulamışdır. Smitə görə, sərbəst rəqabət resursların optimal bölüşdürülməsinə kömək edir, qiymət rəqabəti və səmərəli istehsal sayəsində maksimum ictimai rifaha nail olur.

Bununla belə, mükəmməl rəqabət modeli əhəmiyyətli məhdudiyyətlərə malikdir. O, real iqtisadiyyatda nadir hallarda rast gəlinən ideallaşdırılmış fərziyyələrə əsaslanır. Tam informasiya, tranzaksiya xərclərinin olmaması və malların eyniliyi müasir bazarların əksəriyyətinin şərtlərinə

uyğun gəlmir. Bundan əlavə, nəzəriyyə innovasiyaları, firmaların strateji davranışlarını və ya dövlət tənzimləməsi kimi xarici amillərin təsirini nəzərə almır ki, bu da onun mürəkkəb bazar strukturlarının təhlilində tətbiqini azaldır.

Monopoliya və oliqopoliya: mükəmməl rəqabətdən sapmalar

Mükəmməl rəqabətdən fərqli olaraq, monopoliyalı və oliqopoliyalı bazar strukturları məhdud rəqabətlə xarakterizə olunur. Joan Robinson özünün [6, s.225] kitabında firmaların bazar gücünə malik olduğu və qiymətlərə təsir edə bildiyi bazarları təsvir edən qeyri-mükəmməl rəqabət konsepsiyasını təqdim etmişdir. Robinson vurğulamışdır ki, monopoliyalar və oliqopoliyalar resursların qeyri-səmərəli bölüşdürülməsinə, istehlakçı artıqlığının azalmasına və qiymətlərin artmasına səbəb olur ki, bu da iqtisadi siyasət üçün çağırışlar yaradır.

Monopoliya bazarı tamamilə idarə edən yeganə satıcının olmasını nəzərdə tutur, oliqopoliya isə az sayda böyük firmaların strateji qarşılıqlı əlaqədə olduğu bazarla xarakterizə olunur. Oyunlar nəzəriyyəsi oliqopoliyalara tətbiq edilərək, firmaların rəqiblərin hərəkətlərinə əsaslanaraq qiymət və istehsal strategiyalarını necə seçdiyini göstərir. Məsələn, Kurto modeli firmaların mənfəətlərini maksimumlaşdıran istehsal həcmlərini müəyyənləşdirərək tarazlığa necə çatdığını nümayiş etdirir, lakin bu, çox vaxt mükəmməl rəqabətlə müqayisədə daha az səmərəliliyə gətirib çıxarır.

Monopolistik rəqabət nəzəriyyəsi

Edvard Çemberlin özünün [9,s.156] əsərində mükəmməl rəqabət və monopoliyanın elementlərini birləşdirən monopolistik rəqabət konsepsiyasını işləyib hazırlamışdır. Bu modeldə firmalar fərqləndirilmiş məhsullar satır ki, bu da onlara məhdud bazar gücünü təmin edir, lakin aşağı giriş maneələri sayəsində bazar rəqabətli qalır.

Monopolistik rəqabətin əsas xüsusiyyəti məhsulların fərqləndirilməsidir ki, bu da keyfiyyət, dizayn, brendinq və ya marketinq strategiyalarına əsaslana bilər. Bu, firmalara xərclərdən yuxarı qiymətlər təyin etməyə imkan verir, eyni zamanda rəqabətli mühiti qoruyur. Çemberlin vurğulamışdır ki, fərqləndirmə unikal bazar nişləri yaradır ki, bu da pərakəndə ticarət, restoran biznesi və ya moda sənayesi kimi müasir istehlak bazarları üçün xüsusilə aktualdır.

Nəzəriyyənin tənqidçiləri, o cümlədən Robinsonun ardıcılları, monopolistik rəqabət modelinin firmalar arasında strateji qarşılıqlı əlaqəni aşağı qiymətləndirdiyini və texnoloji dəyişikliklər və qloballaşma şəraitində uzunmüddətli bazar dinamikasını tam izah etmədiyini qeyd edirlər. Buna baxmayaraq, nəzəriyyə məhsulların yüksək fərqləndirilmə dərəcəsinə malik bazarların təhlili üçün mühüm alət olaraq qalır.

Porterin rəqabət qüvvələri nəzəriyyəsi

Maykl Porter özünün [4,s.372, 5,s.452] kitabında sənaye sahəsinin rəqabət mühitini təhlil edən beş qüvvə modelini təklif etmişdir. Porter rəqabətin intensivliyini müəyyənləşdirən beş faktoru ayırd edir: yeni iştirakçıların təhlükəsi, təchizatçıların bazar gücü, alıcıların bazar gücü, əvəzedici məhsulların təhlükəsi və mövcud firmalar arasında rəqabət səviyyəsi.

Porterin modeli klassik iqtisadi nəzəriyyələrdən strateji idarəetməyə yönəlməsi ilə fərqlənir. O, firmalara xarici mühitin təhlilinə əsaslanan rəqabət strategiyalarını işləyib hazırlamağa kömək edir. Məsələn, firma miqyas iqtisadiyyatı, patentlər və ya güclü brend kimi maneələr yaradaraq yeni iştirakçıların təhlükəsini azalda bilər. Porter həmçinin fərqləndirmə və xərclər üzrə liderliyin rəqabət üstünlüyünə nail olmaq üçün əsas strategiyalar olduğunu vurğulamışdır.

Beş qüvvə modeli biznes təcrübəsində geniş tanınıb, lakin onun statikliyinə görə tənqid olunur. Rəqəmsallaşma və süni intellekt kimi sürətlə dəyişən texnologiyalar şəraitində modelin bəzi aspektləri, məsələn, yeni iştirakçıların təhlükəsi, daha az proqnozlaşdırıla bilər. Bundan əlavə, model qlobal təchizat zəncirlərinin və rəqəmsal iqtisadiyyata xas olan şəbəkə effektlərinin təsirini tam nəzərə almır.

Davranış rəqabət nəzəriyyəsi

Müasir rəqabət tədqiqatları getdikcə daha çox firmaların və istehlakçıların qərar qəbul etməsində psixoloji və sosial amilləri nəzərə alan davranış iqtisadiyyatına müraciət edir. Herbert Saymon

özünün [7,s.298] əsərində iqtisadi agentlərin informasiya, vaxt və koqnitiv qabiliyyətlərdəki məhdudiyyətlər səbəbindən həmişə optimal davranmadıqlarını iddia edən məhdud rasional davranış konsepsiyasını təqdim etmişdir.

Davranış rəqabət nəzəriyyəsi istehlakçıların qavrayışlarının, brendə sadiqliyin və koqnitiv təhriflərin bazar rəqabətinə necə təsir etdiyinə diqqət yetirir. Məsələn, firmalar qiymətlərin istehlakçılar tərəfindən qavranılmasına təsir etmək üçün anker effekti (anchoring) əsasında strategiyalardan istifadə edə bilər və ya çoxsaylı məhsul variantları təklif edərək seçim illüziyası yarada bilər. Bu nəzəriyyə Amazon, Google və ya Netflix kimi platformaların böyük verilənlər təhlilinə əsaslanaraq istifadəçi davranışlarını idarə etmək üçün alqoritmlərdən istifadə etdiyi rəqəmsal iqtisadiyyatda xüsusilə aktualdır.

Rəqəmsal texnologiyaların və qloballaşmanın inkişafı ilə ənənəvi rəqabət nəzəriyyələri yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Rəqəmsal iqtisadiyyat şəbəkə effektləri, platforma rəqabəti və verilənlərə və texnologiyalara girişlə bağlı əhəmiyyətli giriş maneələri ilə xarakterizə olunur. Məsələn, Google və ya Meta kimi şirkətlər istifadəçilərin sayının artması ilə platformanın dəyərinin artdığı şəbəkə effektləri sayəsində öz bazarlarında dominantlıq edir.

Rəqəmsal rəqabət həmçinin antimonopol tənzimlənməsi ilə bağlı yeni suallar doğurur. Robinsonun qeyri-mükəmməl rəqabət nəzəriyyəsi kimi ənənəvi modellər xidmətləri pulsuz təklif edərək reklam və ya istifadəçi verilənləri ilə qazanc əldə edən platformaların davranışlarını tam izah edə bilmir. Porterin beş qüvvə modeli də texnologiyaların inkişafı və istifadəçi bazasının toplanması üçün yüksək xərclər səbəbindən rəqəmsal iqtisadiyyatda yeni iştirakçıların təhlükəsinin məhdudlaşdığı şəraitdə uyğunlaşdırılmasını tələb edir.

Bundan əlavə, davranış rəqabət nəzəriyyəsi rəqəmsal mühitdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Rəqəmsal platformalar tərəfindən istifadə olunan fərdiləşdirmə alqoritmləri təsdiqləmə təhrifi (confirmation bias) kimi koqnitiv təhriflərin təsirini gücləndirir ki, bu da platformalara istehlakçı seçimlərinə manipulyasiya etməyə imkan verir [10,s.62]. Bu, ədalətli rəqabəti təmin etməyə çalışan tənzimləyicilər üçün yeni çağırışlar yaradır.

İnstitusional rəqabət nəzəriyyəsi

Digər mühüm istiqamət qaydalar, normalar və təşkilatlar kimi institutların rəqabət mühitinin formalaşmasında roluna diqqət yetirən institusional rəqabət nəzəriyyəsidir. Bu yanaşma qeyd olunan müəlliflərin əsərlərində birbaşa təmsil olunmasa da, onların nəzəriyyələrini tamamlayır, dövlət tənzimləməsinin, mədəni normaların və hüquqi sistemlərin rəqabətə təsirini vurğulayır.

Məsələn, Robinson və Çemberlinin ideyalarına əsaslanan antimonopol qanunvericiliyi bazar gücünün sui-istifadəsinin qarşısını almaqda mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, korrupsiya və ya proteksionizm kimi institusional maneələr rəqabət mühitini təhrif edərək monopolistik tendensiyaları gücləndirə bilər. İnstitusional yanaşma ölkələr arasında hüquqi sistemlərin və tənzimləyici çərçivələrin fərqlərinin rəqabət üçün qeyri-bərabər şərait yaratdığı qlobal iqtisadiyyatda xüsusilə vacibdir.

Tədqiqatımız nəticəsində müəyyən etdiyimiz əsas rəqabət nəzəriyyələrinin müqayisəli təhlilini aparaq. Klassik rəqabət nəzəriyyəsi (Smit) ümumi bazar tarazlığını təsvir edərək makroiqtisadi səviyyəyə fokuslanır. Qeyri-mükəmməl və monopolistik rəqabət nəzəriyyələri (Robinson, Çemberlin) ayrı-ayrı firmaların davranışları kimi mikroiqtisadi aspektləri təhlil edir. Porterin modeli sənaye səviyyəsinə yönəlib, davranış nəzəriyyəsi (Saymon) isə psixoloji amilləri əhatə edir. Rəqəmsal iqtisadiyyat və institusional yanaşma qlobal və institusional amilləri nəzərə alaraq makro- və mezo-səviyyəli təhlil əlavə edir.

1. **Rasional davranış fərziyyələri**: Klassik nəzəriyyə və monopolistik rəqabət nəzəriyyəsi iqtisadi agentlərin rasional davranışlarına əsaslanır. Porter qismən strateji davranışı nəzərə alır, lakin modeli rasional yanaşma çərçivəsində qalır. Davranış nəzəriyyəsi məhdud rasional davranış və koqnitiv təhrifləri vurğulayır ki, bu da rəqəmsal bazarlar üçün xüsusilə aktualdır.

2. **Praktik tətbiq**: Porterin modeli strateji idarəetmədə ən çox tətbiq olunur, klassik nəzəriyyə və monopolistik rəqabət nəzəriyyəsi isə daha çox nəzəri əhəmiyyətə malikdir. Davranış nəzəriy-

yəsi marketinq və rəqəmsal iqtisadiyyatda fəal istifadə olunur, institusional yanaşma isə iqtisadi siyasətin işlənib hazırlanması üçün vacibdir.

3. **Bazar dinamikası**: Klassik nəzəriyyə statik tarazlığı nəzərdə tutur, Porter, Saymon və yeni yanaşmalar isə innovasiyalar, istehlakçı seçimlərində dəyişikliklər və texnoloji sıçrayışlar kimi dinamik aspektləri nəzərə alır.

Bütün rəqabət nəzəriyyələri firmaların bazarda qarşılıqlı əlaqə mexanizmlərini və onların resursların bölüşdürülməsinə təsirini izah etməyə çalışır. Hər bir nəzəriyyə rəqabətin iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvəsi olduğunu vurğulayır, baxmayaraq ki, onun təhlili üçün yanaşmalar abstrakt modellərdən praktik alətlərə qədər dəyişir. Rəqəmsal və institusional rəqabət kimi yeni istiqamətlər klassik nəzəriyyələri tamamlayaraq onları müasir reallıqlara uyğunlaşdırır.

Rəqabət nəzəriyyələri geniş praktik tətbiqə malikdir. Mükəmməl rəqabət modeli bazarların səmərəliliyini qiymətləndirmək və makroiqtisadi siyasət hazırlamaq üçün iqtisadi modelləşdirmədə istifadə olunur. Qeyri-mükəmməl və monopolistik rəqabət nəzəriyyələri bazar gücünün sui-istifadəsinin qarşısını almağa yönəlmiş antimonopol tənzimlənməsi üçün əsas təşkil edir. Porterin modeli strateji planlaşdırmada tətbiq olunur, firmalara rəqabət strategiyalarını işləyib hazırlamağa kömək edir. Davranış rəqabət nəzəriyyəsi istehlakçı davranışlarının başa düşülməsinin kritik olduğu marketinqdə, xüsusən rəqəmsal mühitdə tətbiq tapır. İnstitusional yanaşma tənzimləyicilərə qlobal iqtisadiyyatda ədalətli rəqabət şərtləri yaratmağa kömək edir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatda rəqabət nəzəriyyələri platformaların davranışlarını təhlil etmək və yeni tənzimləmə yanaşmalarını hazırlamaq üçün kömək edir. Məsələn, Google və ya Amazon kimi şirkətlərə qarşı antimonopol araşdırmaları qeyri-mükəmməl rəqabət və şəbəkə effektləri konsepsiyalarına əsaslanır. Bundan əlavə, davranış nəzəriyyəsində təsvir olunan koqnitiv təhriflərin başa düşülməsi firmalara daha səmərəli marketinq strategiyaları hazırlamağa imkan verir. [2, s.244,3, s.154,].

Rəqabət nəzəriyyələri bazar dinamikasını təhlil etmək üçün çoxşaxəli alətlər toplusunu təşkil edir. Adam Smitin klassik modelindən Herbert Saymonun davranış yanaşmasına və rəqəmsal iqtisadiyyatın müasir tədqiqatlarına qədər hər bir nəzəriyyə rəqabətin anlaşılmasında unikal töhfə verir. Fərziyyələrdə, təhlil səviyyəsində və praktik tətbiqdə fərqlər bu nəzəriyyələri bir-birini tamamlayıcı edir. Qloballaşma, rəqəmsallaşma və institusional dəyişikliklər şəraitində strateji davranışı, psixoloji amilləri və yeni texnologiyaların təsirini nəzərə alan modellər xüsusi aktuallıq kəsb edir. Gələcək tədqiqatlar klassik, davranış və institusional yanaşmaları birləşdirərək müasir bazarların dinamikasını izah edə bilən daha kompleks rəqabət modellərinin yaradılmasına yönəldilə bilər.

Baxılan strategiyalara əsasən onların təsnifatını tərtib etmək olar (bax Cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi strategiyalarının təsnifatı

Təsnifat işarəsi	Strategiya qrupları
Rəqabət üstünlüyünün növü	mütləq xərc liderliyi, fərqləndirmə,
	bazar niş diqqəti və ya strategiyası
Bazarda yerləşdirmə	genişlik yönümlü yerləşdirmə Ehtiyaclara uyğun yerləşdirmə Giriş yönümlü yerləşdirmə
İcra məqsədi	innovasiya strategiyası
	bazar ehtiyaclarına dərhal cavab vermək üçün strategiya
Bazarı fəth etmək (istehlakçı tələbi)	şiddətli, səbirli, dəyişkən, aydın

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Rəqabətin uğuru birbaşa müəssisənin fəaliyyətindən asılıdır, onu üç aspektlə xarakterizə etmək olar:

- *xarici mühitdəki dəyişikliklərə reaksiya qabiliyyəti və sürəti;*
- *istehlakçı ehtiyaclarını ödəmək üçün fərdi yanaşmanın tətbiqi imkanı;*
- *potensial satış bazarının həcmi.*

Nəzərə alaq ki, əgər müəssisə bazarın kiçik seqmentini tutursa, o zaman mal və ya xidmətlərin göstərilməsinə daha müxtəlif və fərdi yanaşmalar lazımdır. Əks halda, şirkət böyük həcmdə oxşar məhsullar istehsal edərək “miqyas iqtisadiyyatından” uğurla istifadə edə bilər. Zənnimizcə, məhsul və ya xidmətin keyfiyyətini qorumaq və ya yaxşılaşdırmaqla xərcləri azaltmağa imkan verən texnologiyanın sürətli inkişafı bazarda rəqabətin artmasına təkan verir.

Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, rəqabət strategiyaları və rəqabətqabiliyyətlilik məsələlərinin nəzəri araşdırmaları Azərbaycan iqtisadi elmində də müəyyən yer tutmuşdur. Belə ki, Azərbaycan alimlərinin müasir yanaşmaları rəqabət qabiliyyətini dinamik və çoxfaktorlu proses kimi təqdim edir. Müasir iqtisadi şəraitdə rəqabət qabiliyyəti anlayışının məzmunu qloballaşma, rəqəmsallaşma və dayanıqlı inkişaf kimi amillərlə zənginləşir. Azərbaycan alimləri bu prosesi milli iqtisadiyyatın spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq təhlil edərək, praktiki tövsiyələr təklif edirlər və onların yanaşmaları beynəlxalq standartları yerli reallıqla uyğunlaşdıraraq, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırmağa yönəldilib.

Məsələn, rəqabət qabiliyyətini beynəlxalq hesabatlar çərçivəsində qiymətləndirmək mümkündür. Belə ki, Dünya İqtisadi Forumunun (WEF) Qlobal Rəqabət Qabiliyyəti Hesabatını və BMT-nin E-hökumət Hazırlığı Hesabatını əsas götürərək, Azərbaycan iqtisadiyyatının mövqeyini təhlil etmək olar. Bu yanaşmada rəqabət qabiliyyəti 110 amildən ibarətdir və 12 göstərici ilə ölçülür, o cümlədən institutlar, infrastruktur, makroiqtisadi sabitlik və innovasiyala göstəriciləri ilə. Azərbaycanın təhsil və biznes mühitində müəyyən üstünlüklər olsa da, IT, səhiyyə və maliyyə sektorunda bəzi zəifliklərı aradan qaldırmaq üçün innovasiya və maliyyə inkişafını tövsiyə etmək olar.

Digər tərəfdən, Azoyev Q. kiçik sahibkarlıq subyektlərinin rəqabət strategiyasına fokuslanır. Onun yanaşmasında logistika, sosial media marketinqi və M. Porterin strategiyaları (fərqləndirmə) mühüm rol oynayır. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) və innovasiyaların tətbiqi ilə kiçik bizneslər dünya bazarına çıxış əldə edə bilər [1,s.154].

Qeyd edək ki, kənd təsərrüfatı, turizm, İKT, sənaye zonalarında və nəqliyyat kimi sahələrdə innovativ yanaşmaların yaradılması və “Made in Azerbaijan” brendinin təşviqi vasitəsilə sektorlararası əlaqələrin gücləndirməsi, zənnimizcə, sahələrin rəqabət qabiliyyətini artıracaq.

Nəticə

Rəqabət nəzəriyyələri Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir çağırışlarına cavab vermək üçün mühüm elmi və praktik baza təşkil edir. Adam Smitin klassik modelindən Herbert Saymonun davranış yanaşmasına və rəqəmsal iqtisadiyyatın müasir tədqiqatlarına qədər hər bir nəzəriyyə bazar dinamikasının anlaşılmasında özünəməxsus rol oynayır. Bu nəzəriyyələr Azərbaycan müəssisələrinə qlobal və yerli rəqabət şəraitində strategiyalarını formalaşdırmaqda kömək edir, xüsusilə qiymət, çeşid və keyfiyyət rəqabətinin intensivləşdiyi bir dövrdə. Qloballaşma, rəqəmsallaşma və institusional dəyişikliklər fonunda strateji davranış, psixoloji amillər və yeni texnologiyaların təsiri xüsusi aktuallıq kəsb edir. Azərbaycan alimlərinin, məsələn, Nəcəfova, Hüseynov və Əliyevanın tədqiqatları rəqabət qabiliyyətini milli iqtisadiyyatın xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdıraraq təhlil edir və praktiki tövsiyələr təklif edir. Bu, yerli firmaların dünya bazarında mövqelərini gücləndirməsi və iqtisadi inkişafa töhfə verməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Mükəmməl rəqabət modeli bazar səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün nəzəri əsas təmin etsə də, Azərbaycanın real iqtisadi şəraitində Robinson və Çemberlinin qeyri-mükəmməl və monopolistik rəqabət nəzəriyyələri antimonopol siyasətləri üçün daha uyğundur. Bu nəzəriyyələr bazar gücünün sui-istifadəsinin qarşısını almağa kömək edir, xüsusilə neftdən asılı iqtisadiyyatın diversifikasiyası kontekstində. Porterin beş qüvvə modeli firmalara strateji planlaşdırma imkanı verir, məsələn, “Made in Azerbaijan” brendinin təşviqi və ya aqro-parkların inkişafı kimi təşəbbüslərdə.

Davranış nəzəriyyəsi rəqəmsal platformalarda istehlakçı davranışlarının idarə olunmasında effektivdir, xüsusilə sosial media marketinqi və fərdiləşdirmə alqoritmləri vasitəsilə. İnstitusional yanaşma isə dövlət tənzimləməsinin, məsələn, korrupsiyaya qarşı mübarizə və ya biznes mühitinin yaxşılaşdırılması kimi tədbirlərin rolu ilə tamamlanır.

Azərbaycanın iqtisadi siyasəti rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün innovasiyalara və İKT-yə diqqət yetirir. Təhlillər göstərir ki, təhsil və biznes mühitindəki üstünlüklərə baxmayaraq, İT, səhiyyə və maliyyə sektorlarında islahatlar lazımdır. Biz hesab edirik ki, kiçik sahibkarlıq üçün nəzərdə tutulan İKT və innovasiya strategiyaları yerli firmaların qlobal bazarlara çıxışını asanlaşdıra bilər. Kənd təsərrüfatı və turizm kimi sektorlara fokuslanması isə iqtisadiyyatın diversifikasiyasına töhfə verir. Fikrimizcə, bu yanaşmalar beynəlxalq standartları yerli reallıqlarla uyğunlaşdıraraq, Azərbaycanın rəqabət qabiliyyətini gücləndirir.

Gələcək tədqiqatlar klassik, davranış və institusional yanaşmaları inteqrasiya edərək, Azərbaycan iqtisadiyyatının spesifik ehtiyaclarına uyğun daha kompleks rəqabət modelləri yarada bilər. Bu, xüsusilə rəqəmsal transformasiya və dayanıqlı inkişaf kontekstində əhəmiyyətlidir. Azərbaycan müəssisələri üçün rəqabət üstünlüklərinin formalaşdırılması bazar seqmentlərinin tutulmasını, elmi-texniki potensialın inkişafını və dünya iqtisadiyyatında iştirakın genişləndirilməsini təmin edəcək. Beləliklə, rəqabət nəzəriyyələrinin inteqrasiyası və yerli tədqiqatların dəstəyi ilə Azərbaycan iqtisadiyyatı qlobal bazarlarda daha rəqabətli mövqe əldə edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Азоев Г. Конкуренция: анализ, стратегия и практика. М.: Центр экономики и маркетинга, 1996. 207 с.
2. Ансофф И. Стратегическое управление. М.: Экономика, 1989. -265 с.
3. Горев В. П. Факторы формирования конкурентного преимущества на макро и микроуровне. Иркутск: Изд-во ИГЭА, 2012. 164 с.
4. Портер М. Конкурентная стратегия: пер. с англ. М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. 454 с.
5. Портер М. Конкурентное преимущество: как достичь высокого результата и обеспечить его устойчивость: пер. с англ. Е. Калининой. М.: «Альпина Паблишер», 2008. 720 с.
6. Робинсон Дж. Экономическая теория несовершенной конкуренции. М., 1989. 302 с.
7. Саймон Г. А. О применении теории следящих систем для изучения процессов регулирования производства // Процессы регулирования в моделях экономических систем. — М.: Издательство иностранной литературы, 2019-380с.
8. Тейлор Джон А. Адам Смит и неолиберальная экономика. — СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2016. — 100 с.
9. Чемберлин, Э. Г. Теория монополистической конкуренции / Э. Г. Чемберлин. – Москва : Директ-Медиа, 2017. – 374 с
10. Юданов А. Д. Конкуренция: теория и практика. М.: Акалис, 1995. С. 47-85.

Фархад Фикрет оглы Бабаев
Азербайджанский Технологический Университет, Докторант
email: babayev.farhad@internet.ru

Конкурентные стратегии: сравнительный анализ теоретических подходов

Резюме

Целью исследования - является изучение теоретических аспектов конкурентных стратегий.

Методология исследования – в исследовательской работе использовались различные подходы, логическое обобщение, сравнительный анализ и другие методы.

Практическая значимость исследования – расширение возможностей применения

конкурентных стратегий на отечественных предприятиях.

Результат исследования - выяснена основная сущность и содержание конкурентных стратегий в современных условиях.

Оригинальность и научная новизна исследования - классификация стратегий обеспечения конкурентоспособности предприятий, определены преимущества и недостатки стратегий конкурентоспособности.

Ключевые слова: предприятие, стратегия, эффективность, конкуренция, фактор, конкурентное преимущество.

Farhad Fikret Babayev
Azerbaijan Technology University, Doctoral student
email: babayev.farhad@internet.ru

Competitive strategies: a comparative analysis of theoretical approaches

Summary

The purpose of the study is to study the theoretical aspects of competitive strategies.

Research methodology - various approaches, logical generalization, comparative analysis and other methods were used in the research work.

The practical significance of the study is to expand the possibilities of applying competitive strategies at domestic enterprises.

The result of the study is that the basic essence and content of competitive strategies in modern conditions has been clarified.

The originality and scientific novelty of the research is the classification of strategies for ensuring the competitiveness of enterprises, the advantages and disadvantages of competitiveness strategies are identified.

Key words: enterprise, strategy, efficiency, competition, factor, competitive advantage.

UOT 338

Кенан Мобил оглу ЯГУБОВ
Докторант Азербайджанского Университета Кооперации
Email:kenan.yaqubov.01@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.384

РОЛЬ ЗЕЛЕНОЙ ЭКОНОМИКИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

Целью исследования является оценка роли зеленой экономики в обеспечении устойчивого развития в Азербайджане.

Методология исследования – в работе использовались методы сравнительного анализа, логического обобщения, системного подхода, математического анализа.

Прикладная значимость исследования –проведенный в исследовании фундаментальный анализ может быть полезен для повышения экономической эффективности национальной экономики и обеспечения ее перехода к зеленой экономике.

Результаты исследования. Исследование позволяет сделать вывод о том, что как в мировом сообществе, так и в национальном масштабе не ведется никакой конкретной работы по переходу к зеленой экономике. Такая ситуация может усилить противостояние между природой и обществом.

Оригинальность и научная новизна исследования – дано толкование взаимодействия и обратной связи триады природа-общество-производство, а также, рассчитан нефтяной мультипликатор.

Ключевые слова: окружающая среда, природа, общество, производство, зеленая экономика, нефть, энергия и т. д.

Введение

В последние годы процессы, происходящие в глобальном мире, в особенности, изменение климата и вызванное этим повышение глобальной температуры, таяние ледников, повышение уровня Мирового океана, рост загрязнения воздуха, истончение озонового слоя и другие подобные проблемы вызывают серьезную озабоченность. С другой стороны, ограниченность природных ресурсов в условиях растущих потребностей общества, и особенно увеличение площадей засоления почв, вырубки лесов, сокращение биоразнообразия и другие проблемы свидетельствуют о том, что конфликт «природа-общество» обостряется с каждым годом. Предотвращение или устранение вышеуказанных проблем является проблемой не какого-то одного государства, а всего человечества в целом. Добавление экологических проблем к социально-экономическим проблемам, принявшим хронический характер, является одним из вопросов, серьезно обсуждаемых в повестке дня международных организаций. Решение указанных проблем возможно путем совместного сотрудничества всех стран мира. В этой связи концепция устойчивого развития впервые была официально упомянута в докладе Организации Объединенных Наций (ООН) «Наше общее будущее» в 1987 году, а в 2009 году социальные и экологические проблемы были рассмотрены в комплексном виде в докладе Программы ООН по окружающей среде «Зеленая экономика». Вообще-то, переход к зеленой экономике необходим для обеспечения устойчивого развития. Этот взаимодополняемый концептуальный взгляд охватывает не только экономику, но и все сферы нашей жизни, что требует более глубокого изучения проблемы.

Обзор концепции зеленой экономики

Понятие «зеленая экономика» стало использоваться в докладах таких международных организаций, как Программа ООН по Окружающей Среде (UNEP) и Организация

Экономического Сотрудничества, во время мирового кризиса 2007–2008 годов. Ему было дано следующее определение [4]: Это чистая, экологически безопасная экономика, которая способствует благосостоянию и социальному равенству людей, одновременно стремясь снизить экологические риски и недостатки. В. Гасымлы, являющийся одним из известных экономистов нашей страны, в своем исследовании дал следующее определение зеленой экономики: «В глобализирующемся мире учет каждого из экономических, социальных и экологических аспектов для повышения уровня благосостояния людей и обеспечения устойчивости в удовлетворении их потребностей, называется «зеленой экономикой»» [2.с.19].

Основная философия зеленой экономики заключается в том, чтобы трансформировать в положительное русло давление, оказываемое на природу в сфере экономической деятельности, связанной с производством, потреблением и распределением. Точнее, концепция зеленой экономики — это создание системы производства, распределения и потребления товаров и услуг, основанной на новых принципах. Целью здесь является улучшение жизни людей и повышение ее качества, повышение социального равенства и снижение экологических рисков. Зелёная экономика обещает обществу новые перспективы. Так, переход к зеленой экономике создает множество зеленых рабочих мест во многих секторах экономики. Установка специальных турбин для получения энергии ветра в огромных масштабах, производство электро и гибридных автомобилей в транспортном секторе, производство органических продуктов в сельскохозяйственном секторе способствуют появлению особых рабочих мест, что приведет к росту занятости.

Есть эксперты, которые выступают против этой идеи. Сторонники противоположной позиции объясняют свои взгляды тем, что охрана окружающей среды, озеленение и экологические программы приведут к закрытию ряда заводов и фабрик. В результате реализации экологических программ цены могут вырасти, что создаст несоответствие между спросом и предложением (в плане сокращения производства), а это приведет к снижению занятости.

Фактически, зеленая экономика может стать основой решения проблем на рынке труда страны. На начальном этапе зеленые рабочие места будут немногочисленными, что окажет негативное влияние на рынок труда.

Теоретические основы зеленой экономики восходят к представителям классической экономической школы. Многие классические экономисты связывали количественные и качественные изменения экономического роста с сельским хозяйством. Так, Т. Мальтус подчеркивал необходимость ограничения численности населения, показывая, что площади пригодных для использования земель остаются постоянными, тогда как численность населения имеет тенденцию к ежегодному увеличению. Д. Рикардо же связывал существование или отсутствие экономического роста с плодородием почвы. Рикардо показал, что если население будет использовать земли непродуктивно, то уровень жизни через определенный промежуток времени снизится, что в свою очередь приведет к снижению прироста населения. Д.С. Милль считал, что здравый смысл и бережливость могут привести к лучшему распределению богатства [1.с.31]. Как видно, главная цель упомянутых идей — эффективное природопользование. Сторонники зеленой экономики утверждают, что в нашу современную эпоху принципы социальной справедливости и равенства, лежащие в основе зеленой экономики, должны иметь более высокий приоритет, чем принцип эффективности. Они признают, что повышение устойчивости экономического развития за счет перехода к зеленой экономике и передачи ценностей будущим поколениям обеспечит достаточный уровень благосостояния как для них, так и для последующих поколений. Экологические проблемы и долгосрочное использование ресурсов, которые наблюдаются в последние годы, не только противоречат принципам перехода к зеленой экономике, но и создают определенные проблемы, связанные с экономическим ростом. Существует

серьезная необходимость в государственном регулировании для установления и поддержания баланса между вышеупомянутыми факторами. Индийский экономист П. К. Рао в своем исследовании отметил необходимость разработки пяти приоритетных направлений поддержки инициативы зеленой экономики в экологических программах ООН [5.с.105-106]:

1. Обеспечение перехода на чистую энергию для повторного использования и экологически безопасные природосберегающие технологии,
2. Увеличение использования возобновляемых источников энергии,
3. Использование системы устойчивого земледелия.
4. Улучшение инфраструктуры экосистемы.
5. Развитие лесного сектора.

Единство природы и общества для устойчивого развития также формирует производственные отношения. Таким образом, формируется тройственная фаза взаимоотношений «природа-общество-производство». Упомянутая триада имеет между собой прямые и обратные связи. Таким образом, триаду природа-общество-производство можно представить в виде следующего механизма.

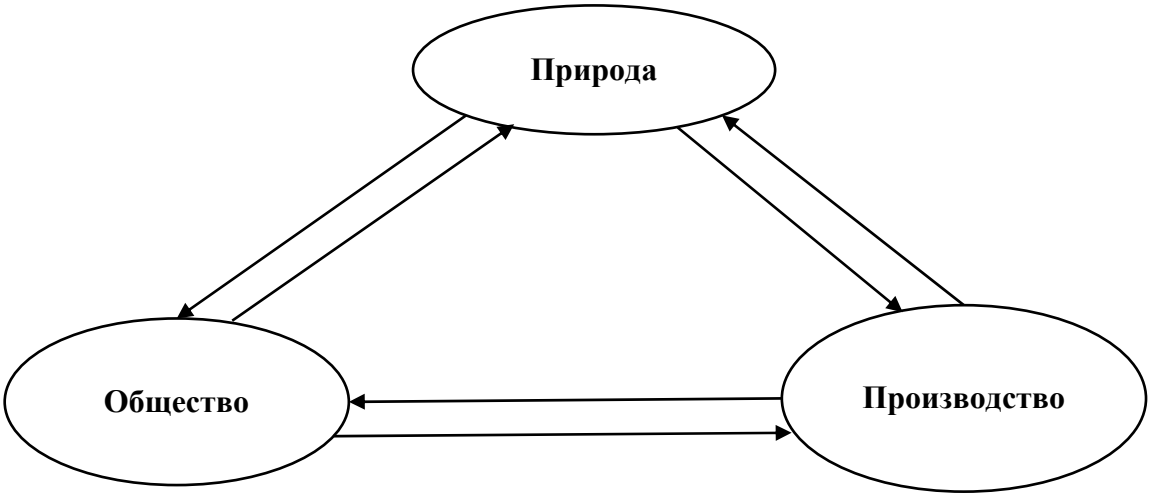

Рисунок 1. Структурная схема триады природа-общество-производство (авторский подход)

Отметим, что в отношениях природы с производством природа имеет особенность обеспечивать производство воздухом, водой, почвой, минеральными продуктами. В результате же негативного воздействия производства происходит загрязнение природы. Таким образом, отходы, образующиеся в результате производства, пыль и пары, образующиеся в процессе производства, загрязняют воздух, воду и почву.

В отношениях же между природой и обществом природа обеспечивает общество водой, воздухом, землей для жизни и эстетической красотой. Общество же отвечает природе как минимум бытовыми отходами и порчей эстетической красоты. В отношениях между обществом и производством страдают и общество, и природа. Так, в результате производственного процесса природа не только загрязняется, но и разрушается. Природа предотвращает лишь небольшую часть загрязнения, которое происходит посредством геобиохимической трансформации. Остальное приводит к различным заболеваниям, сокращению продолжительности жизни, росту смертности, быстрому износу и выходу из строя основных фондов, снижению производства.

В то же время, общество обеспечивает производство рабочей силой, а производство, как

обратная связь, играет решающую роль в удовлетворении материальных и моральных потребностей членов общества. В целом более конкретный подход к выгодам и издержкам, вытекающим из взаимозависимого единства природы и общества, был выдвинут А. Маршаллом в начале XX века. Эта идея была исследована А. Пигу, который утверждал, что ущерб социально-экономическому развитию в отношениях природа-общество состоит из двух частей [3.с.129]:

• Расходы на охрану природы,

• Расходы, возникающие в результате загрязнения окружающей среды.

В целях содействия экологизации мировой экономики ООН организует различные программы, и посредством этих программ обосновывается необходимость международного сотрудничества.

Стоит отметить, что Всемирный банк определил, какая страна мира будет больше всего загрязнять окружающую среду и природу в 2023 году. В пятерку лидеров вошли следующие страны: Китай, США, Индия, Россия и Япония.

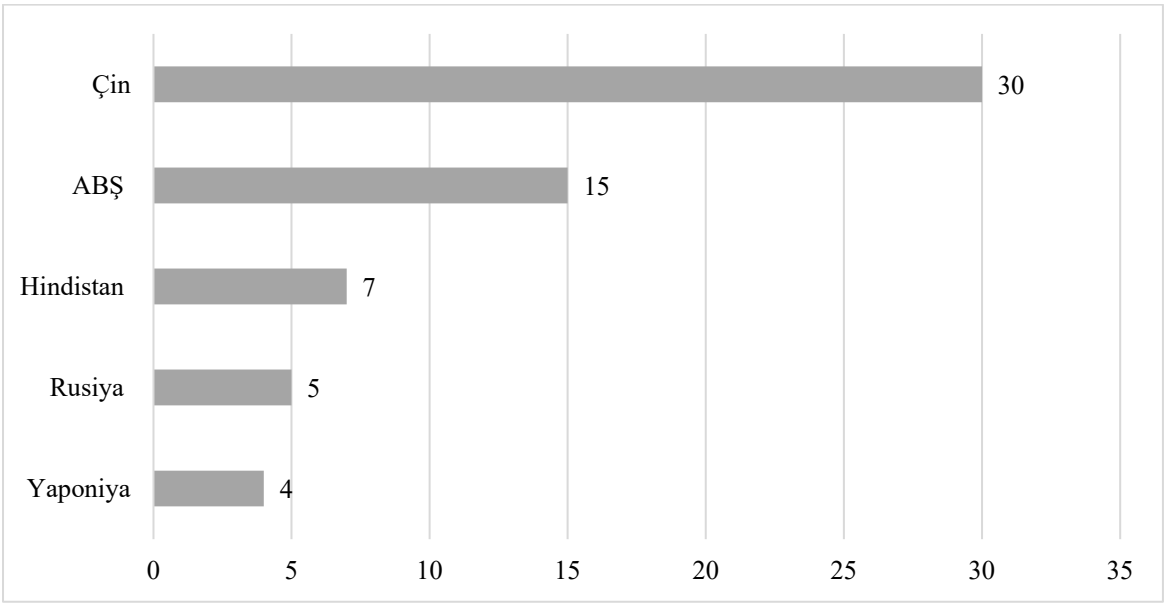

Рисунок 2. Пять стран, которые больше всего загрязняют окружающую среду (в процентах)

Источник: https ://www. Activesustainability. Com/ environment/top-5-most-polluting-countries/

Развитие промышленности в Китае, который имеет крупнейший в мире экспортный рынок, также приводит к чрезмерным выбросам углекислого газа в атмосферу, что показывает, что Китай является страной, которая наносит наибольший ущерб планете с точки зрения загрязнения воздуха. Так, в последние годы Пекин постоянно сталкивается с тревожными сигналами относительно загрязнения окружающей среды. Хотя Соединенные Штаты считаются крупнейшей промышленной и торговой державой мира, они занимают второе место в мире по уровню загрязнения атмосферы. В то же время, хотя США и возглавили важнейшие инициативы, связанные с изменением климата, на практике подавляющее большинство из них оказались недостаточными. По данным многих международных организаций, 14 из 15 самых загрязненных городов мира находятся в Индии. Хотя в стране с 1981 года действует проект закона, запрещающего загрязнении воздуха, сжигание различных видов топлива привело к тому, что Индия заняла третье место в рейтинге стран с самым высоким уровнем загрязнения воздуха в мире. Россия, имеющая высокую зависимость от доходов от экспорта нефти, газа и угольного топлива, занимает 4-е место в мире по загрязнению атмосферы с показателем 5%. Япония занимает 5-е место в мире по уровню загрязне-

ния атмосферы. Причиной этого является высокий уровень развития промышленности.

Таким образом, наблюдения показывают, что основную роль в загрязнении природы играет добыча природных ресурсов и развитие отраслей промышленности. Рассмотрим вышеизложенное с точки зрения азербайджанских реалий.

Оценка текущей ситуации по обеспечению зеленой экономики в Азербайджане

Известно, что добыча нефти в Азербайджане имеет более чем 150-летнюю историю. Конечно, за прошедший период добыча нефти нанесла определенный ущерб воздуху, воде и почве. В этой связи давайте сначала рассмотрим производство экологически вредной продукции, производимой в нашей стране.

Таблица 1.

Динамика производства продукции с экологическим воздействием в Азербайджане

Продукция	Единица измерения	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Добыча нефти (включая газовый конденсат)	тысяч тонн	38814	37501	34532	34580	32646	30147
Производство электроэнергии	млн.kVt.c	25229.2	26072.9	25839.1	27887.8	29039.8	29305.9
Цемент	тысяч тонн	3,444.8	3,488.4	3,237.1	3,438.7	3,561.2	3,963.2
Известняк для строительства	тысяч тонн	485.9	358.3	382.5	406.0	347.6	478.6
Строительный кирпич	тысяч куб	388.7	462.8	542.7	874.0	761.9	617.9

Источник: www. stat.gov az

Как видно из данных таблицы 1, за исключением нефти, производство других видов продукции в последние годы имеет тенденцию к снижению.

В целом, с момента обретения страной независимости и по настоящее время доля нефтяного сектора в производстве ВВП практически во все годы составляла более 30%. При этом на его долю в той или иной форме приходится более 50% доходов государственного бюджета. Конечно, одним из подходов, используемых для определения влияния нефти на экономическое развитие страны, является нефтяной мультипликатор. Если учесть, что в 2023 году Азербайджан произвел ВВП в размере 78,721 млн. долларов США и потребил около 8 млн. тонн нефти, то по текущим мировым ценам это составляет 25,2 млрд. долларов США. Таким образом, средний показатель склонности к потреблению нефти составляет 25,2/78= 0,3. Тогда мультипликатор потребления нефти будет равен

$$\mu_{neft} = \frac{1}{1-0.3} = \frac{1}{0.7} = 1.4$$

Другими словами, увеличение потребления нефти на 1 доллар добавляет 0,4 доллара к ВВП.

В то же время выше мы показали, что каждое государство несет определенные затраты на охрану природы. Динамика этих расходов выглядит следующим образом:

Данные таблицы 2 показывают, что общий объем средств, направляемых на охрану окружающей среды и основной капитал для эффективного использования природных ресурсов и сумма средств, направленных на капитальный ремонт основных производственных фондов для охраны окружающей среды, превышает 90% за все годы анализируемого периода.

Таблица 2.

Расходы на охрану окружающей среды (тыс. манат)

	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Всего	**319256.1**	**387680.4**	**239764.5**	**141342.7**	**231193.6**	**677423.7**
Текущие расходы на мероприятия по охране окружающей среды	47896.3	59222.8	49727.3	50589.6	46410.1	55489.2
на капитальный ремонт основных производственных фондов по охране окружающей среды	3395.1	971.6	1920.1	1028.8	2079.2	841.6
содержание заповедников и национальных парков, охрана и размножение диких животных и рыб	6807.5	6837.4	6206.0	6785.9	7682.0	8439.8
на лесохозяйственные операции	13245.0	10793.0	11702.4	11609	14479.5	17661.7
Средства, направляемые в основной капитал на охрану окружающей среды и эффективное использование природных ресурсов	247912.2	309855.6	170208.7	71329.4	160542.8	594991.4
Расходы на каждую тысячу манатов ВВП, манат	10.77	7.06	4.56	2.54	3.98	11.52

Источник: www. stat.gov az

Особое значение имеет объем средств, направляемых на охрану окружающей среды и капитальные вложения для эффективного использования природных ресурсов, а также капитальный ремонт основных производственных фондов в целях охраны окружающей среды. Согласно статистическим данным, расходы по этим статьям составили в 2018 году 92,65% всех расходов, в 2019 году — 95,2%, в 2020 году — 91,7%, в 2021 году — 86,3%, в 2022 году — 89,5% и, наконец, в 2023 году — 96%.

Таблица 3.

Текущие расходы на мероприятия по охране окружающей среды (тыс. манат)

	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Всего	**47896.3**	**59222.8**	**49727.3**	**50589.6**	**46410.1**	**55489.2**
на охрану и эффективное использование водных ресурсов	20518.8	31984.1	28998.1	20318.6	25374.9	27635.2
на охрану атмосферного воздуха	5694.7	5710.2	5793.3	6096.5	6403.8	7806.5
на охрану окружающей среды от отходов производства и потребления	12773.4	13627.4	11892.0	20937.1	13175.4	13802.8
на восстановление земель	8909.4	7901.1	3043.9	3237.4	1456	6244.7

Источник: www. stat.gov. az

Как видно из таблицы 3, расходы на охрану и эффективное использование водных ресурсов составили в 2018 году 42,8%, в 2019 году – 54%, в 2021 году – 40,2%, а в 2023 году – 49,8%. В среднем расходы на охрану и эффективное использование водных ресурсов за анализируемый период превысили 50%.

Пока невозможно определить размер затрат, возникающих в результате загрязнения окружающей среды. Однако мы хотели бы отметить, что важно принять стимулирующие

меры для перехода к зеленой экономике. Эта идея была бы полезна, в частности, для расширения использования природных источников энергии, таких как солнечная энергия и энергия ветра.

В целом, в то время, когда мировое общество движется к зеленой экономике, экономике Азербайджана, похоже, предстоит еще проделать большую работу.

Выводы

Современная тенденция эксплуатации глобальным сообществом природных ресурсов без предоставления взамен какой-либо конкретной пользы природе подвергает будущее развитие уровня жизни огромному риску. Чтобы обеспечить себе средства к существованию, люди активно уничтожают окружающие их природные ресурсы, что приводит к нарушению экологического равновесия. На этом этапе зеленая экономика становится важным инструментом обеспечения устойчивости социального, экономического и экологического развития.

Экономическое и экологическое развитие, основанное на эффективных принципах и реализации политики зеленой экономики, требует больших инвестиций, что свидетельствует о необходимости поддержки со стороны более развитых стран. Потому что, как мы показали выше, фактором, наносящим наибольший ущерб экологической деятельности, являются именно развитые страны. Мы считаем, что экономическое развитие в слаборазвитых и развивающихся странах можно сделать более экологически устойчивым, поощряя использование экологически чистых производственных технологий. Было бы полезно увеличить производство органической сельскохозяйственной продукции в целях защиты и развития природных ресурсов, защиты окружающей среды и адаптации качества продуктов питания к условиям здорового образа жизни.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдираимов М. Международный журнал менеджмента и социальных исследований. 3.06.2016 стр.29-39 (на турец. языке)
2. Гасымлы М. Зеленая экономика. Баку, 2022, Издательство «Азпринт», 280 с. (на азерб. языке)
3. Иманов Г., Гасанлы Ю. Модели социально-экономического развития Азербайджана. Макроэкономический анализ. Издательство ELM, 2001, 248 стр. (на азерб. языке)
4. UNEP. (2009). Global Green New Deal; Policy Brief. (http://www.unep.org/)
5. Rao, P. K. (2010). The Architecture of Green Economic Policies, Springer- / p.169
6. *https ://www. Activesustainability. Com/ environment/top-5-most-polluting-countries/*
7. www. stat.gov az

Kənan Mobil oğlu Yaqubov
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı

Azərbaycanda davamlı inkişafın təmin edilməsində yaşıl iqtisadiyyatın rolu

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Azərbaycanda davamlı inkişafın təmin edilməsində yaşıl iqtisadiyyatın rolunun qiymətləndirilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası - tədqiqat işində müqayisəli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, sistemli yanaşma, riyazi təhlil metodlarından istifadə edilib.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - tədqiqatda araşdırılmış əsaslı təhlillər iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi və yaşıl iqtisadiyyata keçidi təmin etmək üçün faydalı ola bilər.

Tədqiqatın nəticələri – Tədqiqatdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, istər qlobal cəmiyyətdə və

istərsə də ölkə miqyasında yaşıl iqtisadiyyata keçmək üçün xüsusi iş görülmür. Belə hal isə təbiət-cəmiyyət qarşıdurmasını artıra bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – təbiət-cəmiyyət-istehsal üçlüyünün qarşılıqlı əlaqə və əks-əlaqəsi izah edilmiş və neft multiplikatoru hesablanmışdır.

Açar sözlər: ətraf mühüt, təbiət, cəmiyyət, istehsal, yaşıl iqtisadiyyat, neft, enerji.

Kenan Mobil Yagubov
Doctoral student of the Azerbaijan Cooperation University

The role of the green economy in ensuring sustainable development in Azerbaijan

Summary

The purpose of the research is to assess the role of the green economy in ensuring sustainable development in Azerbaijan

The methodology of the research - comparative analysis, logical generalization, systematic approach, mathematical analysis methods were used in the research work.

Applied significance of the study - the fundamental analyses examined in the study can be useful for increasing economic efficiency and ensuring the transition to a green economy.

The results of the research- It can be concluded from the study that no special work is being done to transition to a green economy in the global society and on a national scale. Such a situation can increase the nature-society conflict.

The originality and scientific innovation of the research- the interaction and feedback of the nature-society-production triad are explained and the oil multiplier is calculated.

Keywords: environment, nature, society, production, green economy, oil, energy.

UOT 658.7

Məhəmməd Cəlaləddin oğlu Yusifov
doktorant, Bakı Biznes Universiteti
E-mail: mahammadyusufov@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.801

MÜASİR İSTEHSALAT MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ LOGİSTİKA SİSTEMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ: TRENDLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – müasir istehsalat müəssisələrində logistika sistemlərinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, qlobal logistika trendlərinin və rəqəmsal transformasiya proseslərinin müəssisələrin fəaliyyət səmərəliliyinə və rəqabət qabiliyyətinə təsirini araşdırmaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası – sistemli yanaşma, təsviri-analitik metod, müqayisəli təhlil və qiymətləndirmə metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqinin əhəmiyyəti – əldə edilən nəticələr istehsalat müəssisələrində logistika proseslərinin optimallaşdırılması, xərclərin azaldılması, paylama şəbəkələrinin təkmilləşdirilməsi və müştəriyönümlü logistika strategiyalarının formalaşdırılmasında praktik əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatın nəticələri – ERP sistemlərinin tətbiqi, avtomatlaşdırma və dayanıqlı logistika həllərinin inteqrasiyasının istehsal və paylama proseslərinin effektivliyini artırdığı müəyyən edilmişdir. Mikron müəssisəsinin təcrübəsi logistika sistemlərinin çevikliyinin müştəri məmnuniyyətinə müsbət təsir etdiyini göstərmişdir.

Tədqiqatın unikallığı və elmi yeniliyi – müasir logistika trendlərinin istehsalat müəssisələri kontekstində inteqrasiyalı və sistemli şəkildə təhlil edilməsi, real müəssisə təcrübəsi əsasında logistika sistemlərinin təkmilləşdirilməsinə dair praktiki nəticələrin əldə olunması ilə xarakterizə olunur.

Açar sözlər: Logistika, təkmilləşdirmə, planlaşdırma, istehsalat, rəqabətqabiliyyətlilik, idarəetmə.

Giriş

Müasir rəqabət şəraitində istehsalat müəssisələrinin uğuru çox vaxt logistika sistemlərinin nə dərəcədə effektiv qurulmasından asılıdır [1, s.853]. Logistika, son onilliklərdə, müştəriləri cəlb etməyin əsas alətlərindən birinə çevrilmişdir – yəni istehsal edilən məhsulun çatdırılma şərtlərinə dəqiq əməl olunmasına əsaslanan xidmətdir. Yaxşı qurulmuş inteqrə olunmuş logistika sistemi şirkətlərə dəyişən bazar şərtlərinə çevik reaksiya vermək, məhsulları müştərilərə vaxtında çatdırmaq, eyni zamanda müştəri məmnunluğunu artırmaq və logistika xərclərini azaltmaq imkanı yaradır. Beləliklə, logistika sistemlərinin təkmilləşdirilməsi müəssisənin həm rəqabət qabiliyyətini, həm də maliyyə göstəricilərini gücləndirən başlıca amillərdəndir. Qloballaşma dövründə bazarlar getdikcə inteqrasiya olunur və dünya miqyasında istehsal-paylama zəncirləri formalaşır. Belə şəraitdə ənənəvi və arxaik logistika yanaşmaları ilə qlobal bazarlara çıxmaq uğursuzluğa məhkumdur; buna görə də beynəlxalq standartlara uyğun müasir logistika sistemlərinin formalaşdırılması və inkişafı qlobal bazarda uğurun açarıdır. İstehsalat müəssisələri üçün məhsulun paylanmasını effektiv idarə edən logistika sistemlərinin yaradılması xüsusilə önəmli hala gəlib. Çünki istehsal sahəsində rəqabət üstünlüyünün ən mühüm ehtiyatları artıq tükənmək üzrədir və şirkətlər logistika xərclərinin azaldılması, xidmət keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması hesabına yeni üstünlüklər formalaşdırmağa çalışırlar. Başqa sözlə, məhsulların vaxtında, daha sərfəli və etibarlı çatdırılması və material axınlarının optimallaşdırılması uğurlu biznesin əsas rəqabət silahına çevrilmişdir.

Bu məqalənin məqsədi müasir istehsalat müəssisələrində logistika sistemlərinin təkmilləşdirilməsi yollarını qlobal trendlər və perspektivlər kontekstində araşdırmaqdır. Məqalədə dünya miq-

yasında logistika sistemlərinin inkişafında müşahidə olunan müasir yanaşmalar, texnologiyaların tətbiqi və müştəri mərkəzli logistika modeli müzakirə olunur. Xüsusilə, ERP sistemləri, rəqəmsal transformasiya, paylama strategiyaları, avtomatlaşdırılmış idarəetmə, təchizat zəncirinin optimallaşdırılması, dayanıqlı (sürdürülə bilən) logistika və müştəri məmnuniyyəti aspektləri təhlil ediləcəkdir. Təqdim olunan nəzəri müzakirələri dəstəkləmək üçün Pskov vilayəti, Velikiye Luki şəhərində yerləşən QSC “OZ Mikron” müəssisəsində logistika sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə Kvaşina Olqa Nikolayevna tərəfindən aparılmış tədqiqatdan (2016-cı il monoqrafiyası) nümunələr gətiriləcəkdir. Qeyd edək ki, “OZ Mikron” şirkəti məqalənin mərkəzi obyekti olmasa da, müasir logistika yanaşmalarının praktik təsirini nümayiş etdirmək baxımından dəyərli nümunə kimi istifadə olunur. Eyni zamanda, mövzu ilə bağlı digər aktual beynəlxalq elmi mənbələrin nəticələrinə də istinad ediləcəkdir [3].

Məqalə akademik üslubda hazırlanmış, giriş, əsas hissə və nəticə bölmələrinə malikdir. Əsas hissədə mövzu üzrə alt bölmələr formasında müzakirələr aparılır, cədvəllər və real nümunələr təqdim olunur. Nəticədə isə müasir istehsalat logistikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan qlobal yeniliklər ümumiləşdirilir və gələcəyə dair perspektiv qənaətlər verilir.

Logistika sistemlərinin təkmilləşdirilməsinin əhəmiyyəti və qlobal tendensiyalar

İstehsalat müəssisələri üçün logistika təkcə məhsulların daşınması və anbarlanması funksiyası deyil, həm də strateji rəqabət alətidir. Logistika prosesləri istehsal, tədarük, paylama və müştəri xidmətləri kimi sahələrə birbaşa təsir edir. Yaxşı qurulmuş logistika sistemi istehsal müəssisəsinə operativlik, səmərəlilik və çeviklik qazandırır. Tədqiqatlar göstərir ki, logistika idarəçiliyinin keyfiyyəti qlobal rəqabət qabiliyyətinə ciddi təsir göstərir; məsələn, logistika idarəetməsinin keyfiyyəti müəssisənin məhsuldarlığına, xərclərinə və müştəriyə çatdırdığı dəyərə bilavasitə təsir edir. Son dövrlərdə qloballaşma, iqtisadi qeyri-müəyyənliklərin artması, məhsul çeşidinin sürətlə çoxalması, məhsul həyat dövrlərinin qısalması və xidmətə tələbin yüksəlməsi kimi meyllər logistika sistemlərinin təkmilləşdirilməsini zəruri edən əsas amillərdəndir [4].

Qlobal miqyasda logistika sahəsində baş verən yeniliklərə nəzər salsaq, bir neçə ümumi trend müşahidə olunur:

- Son illərdə, xüsusilə COVID-19 pandemiyasından sonra, logistikanın əsas prioritetlərindən biri təchizat zəncirinin davamlılığının təmin edilməsi olmuşdur. Pandemiya və geosiyasi risklər logistika axınlarında pozuntular yaratsa da, innovativ texnologiyaların tətbiqi sayəsində ciddi qıtlıqların qarşısının alınması mümkün olmuşdur. Şirkətlər Big Data, IoT və süni intellekt texnologiyalarından istifadə etməklə riskləri qabaqcadan müəyyənləşdirir, çevik və dayanıqlı logistika şəbəkələri formalaşdırırlar. Nəticədə dayanıqlı təchizat zənciri rəqabət üstünlüyü kimi qiymətləndirilir [7].
- Süni intellekt, maşın öyrənməsi, IoT, blokçeyn və böyük məlumat analitikası logistika proseslərinin avtomatlaşdırılmasını və real vaxt rejimində idarə olunmasını təmin edir. Bu texnologiyalar vasitəsilə təchizat zəncirində şəffaflıq və izlənəbilənlik artır, qərarvermə prosesi sürətlənir və potensial problemlər proaktiv şəkildə həll olunur. Rəqəmsal transformasiya müəssisələrin gələcək qlobal şoklara qarşı daha davamlı olmasına şərait yaradır [8].
- Müasir logistikanın fokusunda müştəri məmnuniyyəti dayanır. “Müştəri mərkəzli logistika modeli”, yəni logistika proseslərinin müştərilərin ehtiyac və gözləntilərinə uyğunlaşdırılması, qlobal meyl kimi ön plana çıxır. Bu gün müştərilər sürətli, etibarlı və çevik çatdırılma xidmətinə iqtisadi cəhətdən böyük önəm verirlər [3]. Araşdırmalar göstərir ki, logistika xidmətinin keyfiyyəti (operativlik, məlumat təminatı, fərdi yanaşma və s.) müştəri məmnuniyyəti və sədaqətini əhəmiyyətli dərəcədə təsirləndirir. Müştəri məmnunluğu isə öz növbəsində təkrar alış niyyətini gücləndirir və şirkətə davamlı rəqabət üstünlüyü qazandırır [9]. Buna görə şirkətlər logistika fəaliyyətlərini müştəri yönümlü şəkildə optimallaşdırmağa, yəni xidmət keyfiyyətini artırmağa, fərdiləşdirilmiş çatdırılma opsiyaları təklif etməyə və müştəri geri bildirimlərini logistika qərarlarında nəzərə almağa çalışırlar.
- Ətraf mühitin qorunması və sosial məsuliyyət tələb edən çağırışlar logistika sahəsinə də təsir

edir. Yaşıl logistika konsepsiyası çərçivəsində şirkətlər karbon emissiyalarının azaldılması, yanacağa qənaət, təkrar emal olunmuş qablaşdırma, optimallaşdırılmış marşrutlar kimi tədbirləri loqistika strategiyalarına inteqrə edirlər. Statistikaya görə, nəqliyyat sektoru qlobal CO_2 emissiyalarının 25%-nə cavabdehdir və bunun böyük hissəsi məhz yol nəqliyyatına (yük daşımalarına) düşür. Xüsusilə, yük avtomobilləri nəqliyyat emissiyalarının əhəmiyyətli payını təşkil edir (məs., Avropa İttifaqında yol yük nəqliyyatı bütün nəqliyyat emissiyalarının 95%-ni verir). Bu səbəbdən, şirkətlər daha təmiz nəqliyyat növlərinə (dəmir yolu, dəniz, daxili su yolu) keçid, elektromobil və hibrid yük avtomobillərindən istifadə, şəhər daxilində last-mile (son mil) çatdırılmaları üçün elektrik vasitələri və ya velokuryerlər tətbiq etmə kimi həllərə yönəlirlər. Həmçinin, intermodal daşıma (yükün konteynerlə müxtəlif nəqliyyat növlərinin kombinasiyası ilə daşınması) genişlənir ki, bu da yol nəqliyyatının payını azaltmaqla logistikanın dayanıqlılığını artırır. Tədqiqatlar vurğulayır ki, avtonom nəqliyyat vasitələri, qabaqcıl robot texnikası, süni intellekt və blokçeyn kimi yeniliklər də dayanıqlı logistika sistemlərinin qurulmasında vacib rol oynayır. Ümumilikdə, logistika sektorunda hazırkı yanaşmaların yenidən düşünülməsi, maraqlı tərəflərin (istehsalçılar, logistika provayderləri, dövlət qurumları, cəmiyyət) əməkdaşlığı və yeni texnologiyaların tətbiqi daha səmərəli və ekoloji dayanıqlı logistika sistemləri qurmaq üçün zəruridir [6].

- Son qlobal sarsıntılar göstərmişdir ki, logistika sistemlərində təkcə səmərəlilik deyil, çeviklik və dayanıqlılıq da əsas şərtdir. Şirkətlər “yalnız vaxtında” (JIT) modellərini yenidən qiymətləndirir, alternativ tədarükçülərdən istifadə edir və riskli regionlardan asılılığı azaldırlar. Rəqəmsal ikizlər və real vaxt monitorinqi kimi alətlər təchizat zəncirinin optimallaşdırılmasına və risklərə sürətli adaptasiyaya imkan yaradır [7].

Yuxarıdakı tendensiyalar göstərir ki, müasir istehsalat logistikasının inkişafı çoxşaxəlidir: bir tərəfdən yeni texnologiyalar və rəqəmsal sistemlər logistikanı avtomatlaşdırır və ağıllandırır, digər tərəfdən müştəri yönümlülük və dayanıqlılıq kimi meyarlar logistika modellərinin yenidən formalaşdırılmasını tələb edir.

Rəqəmsal transformasiya və logistika 4.0 texnologiyaları

Rəqəmsal transformasiya anlayışı müəssisələrin rəqabət üstünlüyü qazanmaq üçün müasir rəqəmsal texnologiyaları biznes proseslərinə geniş şəkildə tətbiq etməsini ifadə edir. Logistika sahəsində rəqəmsal transformasiya bəzən “Logistika 4.0” termini ilə də ifadə olunur və Sənaye 4.0 konsepsiyasının təchizat zəncirinə tətbiqi kimi başa düşülür. Bu transformasiyanın əsas komponentləri sırasında Əşyaların İnterneti (IoT), böyük məlumatlar analitikası (Big Data), süni intellekt (AI), maşın öyrənməsi, bulud texnologiyaları, blokçeyn, avtomatlaşdırma və s. xüsusi yer tutur. Bu texnologiyaların məqsədi logistika əməliyyatlarını daha ağıllı, sürətli, səmərəli və çevik etməkdir.

IoT – sensorlar və qurğular şəbəkəsi – logistika proseslərində inqilabi dəyişikliklər yaradır. IoT vasitəsilə təchizat zəncirinin hər bir halqasını – nəqliyyat vasitələrini, konteynerləri, anbar rəflərini, hətta ayrı-ayrı məhsulları real vaxtda onlayn izləmək mümkün olur [7]. Bu texnologiya logistika sisteminə misli görünməmiş görünürlük (visibility) və əlaqəlilik (connectivity) bəxş edir. IoT sensorları yüklərin temperaturu, rütubəti, mövqeyi, hərəkət sürəti və s. kimi parametrləri davamlı ölçərək bulud platformalarına göndərir. Şirkətlər bu məlumatlardan istifadə edərək anbaan yük axınlarını izləyir, gecikmə və ya fors-major kimi halları dərhal aşkarlayır və problemlərə çevik reaksiya verir. Məsələn, ağıllı etiketlər (smart labels) – GPS, RFID və s. Texnologiyaları özündə birləşdirən etiketlər – yüklərin dünyanın istənilən nöqtəsində izlənməsini asanlaşdırır və müxtəlif qurğular arasında avtomatik məlumat mübadiləsinə imkan yaradır. DHL şirkətinin proqnozlarına görə, “ağıllı çap əsası” (Smart Printables) adını verdikləri yeni nəsil etiket texnologiyası yaxın gələcəkdə logistika sektorunda böyük təsir doğuracaq, çünki qlobal miqyasda tam izlənə bilmə və məlumat toplama funksionallığı təmin edəcək. IoT-nin logistika üçün əhəmiyyətini vurğulayan ekspertlər qeyd edirlər ki, bu texnologiya təchizat zəncirindəki hər bir halqanı birləşdirərək daha şəffaf, səmərəli və operativ logistika mühiti formalaşdırır [7].

“OZ Mikron” müəssisəsinin logistika sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə aparılan tədqiqatda tam robotlaşdırmadan bəhs olunmasa da, avtomatlaşdırılmış nəqliyyat və monitorinq sistemlərinin

rolu vurğulanmışdır. Məsələn, şirkət marşrutların optimallaşdırılması və nəqliyyat vasitələrinin izlənməsi üçün telemetriya və cəhd planlama sistemləri tətbiq etmişdir ki, bu da sürətli və az xərcli çatdırılma tələblərinə uyğunlaşmağa yardımçı olmuşdur. Həmçinin, logistik proseslərin rəqəmsallaşdırılması şirkət daxilində dəqiqlik və səmərəlilik mədəniyyəti formalaşdırmış, bütün proseslərin real-vaxt monitorinqi “bottleneck”lərin tez müəyyənləşib aradan qaldırılmasına şərait yaratmışdır. Bu təcrübə göstərir ki, avtomatlaşdırma və rəqəmsallaşma yalnız texniki təkmilləşmə deyil, həm də təşkilati dəyişikliyə – daha məlumatlı, çevik və dəqiq iş mədəniyyətinə gətirib çıxarır [4].

Paylama strategiyaları və təchizat zəncirinin optimallaşdırılması

İstehsalat müəssisələrinin logistika sistemlərinin təkmilləşdirilməsi təkcə texnologiya tətbiqi ilə bitmir; eyni zamanda şəbəkə planlaması və paylama strategiyalarının düzgün qurulması tələb olunur. Yəni məhsulların istehsal nöqtəsindən son müştəriyə qədər olan yolunun effektiv təşkili üçün optimal paylama şəbəkəsi dizaynı, anbarların (distribusiya mərkəzlərinin) yerləşdirilməsi, nəqliyyat kanallarının seçimi kimi qərarlar strateji əhəmiyyət daşıyır. Mərkəzləşdirilmiş və regional distribusiya modellərinin seçimi strateji baxımdan mühümdür. Mərkəzləşdirilmiş modeldə şirkət bütün məhsulları mərkəzi anbarda toplayır və oradan müştərilərə göndərir. Bu, ehtiyatların konsolidasiyasına, yüksək dəyərli və tələbi proqnozlaşdırılması çətin olan mallar üçün stok səviyyəsini azaltmağa imkan verir. Drop-shipping isə mərkəzləşdirmənin bir növüdür və malların birbaşa istehsalçıdan müştəriyə çatdırılmasını nəzərdə tutur. Bu üsul yüksək dəyərli, az satılan məhsullar üçün effektivdir, lakin nəqliyyat məsafəsi və xərcləri artır. Çoxçeşidli və ya yüksək tələbatlı məhsullar üçün isə regional anbarlar xərcləri azaltmağa və çatdırılma sürətini artırmağa kömək edir [5].

Çatdırılma strategiyalarının seçimi də optimallaşdırmaya təsir edir. Müştəriyə çatdırılma sxemi olaraq bir neçə variant ola bilər:

- “Qapıdan qapıya” çatdırılma (şirkətin öz nəqliyyatı və ya kuryer xidməti ilə birbaşa müştəriyə),
- “Özün götürmə” (müşərinin zavoddan/anbardan özü malları götürməsi),
- Kombinə edilmiş sxemlər (məs., məhsulun bir hissə məsafəsini dəmir yolu və ya dəniz yolu ilə göndərilib, qalanını müştərinin özü götürməsi və s.).

Kvaşina O.N.-ın “OZ Mikron” üzrə apardığı tədqiqatda üç müxtəlif çatdırılma sxeminin müqayisəsi təqdim olunur. Müəssisə Velikiye Lukidən Moskva regionundakı bir müştəriyə (Tula şəhəri, ~10 ton yük) məhsul göndərilməsi üçün alternativləri dəyərləndirmişdir:

1. Şirkətin avtonəqliyyatı ilə “qapıdan qapıya” çatdırılma – bütün 1079 km məsafə yük maşını ilə daşınır.
2. Müştərinin öz nəqliyyatı ilə “özün götürmə” – yəni Mikron məhsulu zavodda təhvil verir, qalan məsrəfləri müştəri öz boynuna götürür.
3. Kombinə olunmuş variant + özün götürmə – yük əvvəl 641 km dəmir yolu ilə göndərilir, sonra təyinat nöqtəsinə qədər qalan 230 km məsafəni müştəri özü (avtonəqliyyatla) aparır.

Bu sxemlərin xərc, sürət və risk göstəriciləri Cədvəl 1-də müqayisəli şəkildə verilmişdir.

Cədvəl 1.

Mikron şirkətində müxtəlif çatdırılma sxemlərinin müqayisəsi

Göstərici	Avto “qapıya” (1079 km tam avto)	Avto “özün götür” (müştəri avtosu)	Kombinə (641 km dəmiryolu + 230 km avto)
1. Daşıma xərci, rubl	49 634	32 370	20 361
1 km-ə düşən xərc, rubl	46	30	21
Çatdırılma müddəti, gün	1	2–5	2–3
Çatdırılmada fors-major riski	Aşağı	Orta	Yüksək
Yükün zədələnmə riski	Aşağı	Aşağı	Yüksək
Qrafikə əməl etmə etibarlılığı (5 ballıq)	5	3	4i

Mənbə: [3, s.56]

Yuxarıdakı müqayisədən göründüyü kimi, fərqli müştərilər üçün optimal çatdırılma sxemi müxtəlif ola bilər. Birinci sxem ən sürətli və etibarlı olsa da, xərc ən yüksəkdir. Üçüncü sxem ən ucuzdur, lakin risklər çox və sürət nisbətən aşağıdır. Hər bir müştəri öz prioritetlərinə uyğun variantı seçməlidir – bəzisi üçün sürət və etibarlılıq xərcdən daha önəmli ikən, digəri üçün xərc qənaəti əsas ola bilər. Müştəri mərkəzli logistika baxımından müəssisə hər üç seçimi təqdim etməklə müştərinin özünə uyğun qərar verməsinə imkan yarada bilər. Mikron nümunəsində də vurğulanır ki, “hər bir müştəri üçün sərfəli olan çatdırılma sxemi onun daşınma xidmətinin dəyəri, vaxt tələbi və risklərə verdiyi üstünlüklərdən asılı olaraq fərqlidir”. Şirkət buna görə fərqli şərtlər təklif etməklə müştəri bazasını genişləndirə və məmnuniyyəti artıra bilər. Məsələn, analizin nəticəsinə görə Mikronun 2015-ci ildə müştərilərinin 42%-i öz nəqliyyatı ilə “özün götürmə” üsuluna üstünlük vermiş, qalan 54%-i isə çatdırılmanı Mikrona etibar etmişdir. Bu da göstərir ki, xeyli hissə müştəri baha olsa da rahatlığı (qapıya çatdırılmanı) seçir, digərləri isə qənaətə önəm verib öz logistikalarını qururlar [3].

Paylama strategiyalarının optimallaşdırılmasında digər vacib yanaşma marşrut optimallaşdırması və konsolidasiyadır. Xüsusilə, bir müəssisə eyni istiqamətdə çoxlu kiçik sifarişlər göndərirsə, bunları konsolidasiya edərək “dairəvi marşrutlar” təşkil etmək səmərəli ola bilər. Mikron misalında, şirkət Moskva bölgəsindəki bir neçə müştərinin sifarişini bir böyük yük maşınına yığıb dairəvi bir reyslə çatdırmaq imkanı hesablamışdır. Belə ki, ayrı-ayrılıqda 10 tonluq sifariş yarımyük gedib 46 920 rubl xərci olacaqdı, lakin Zveniqorod və Tver kimi yolda yerləşən şəhərlərdən əlavə sifarişləri eyni maşına yükləməklə (tam 20 ton) ümumi xərc 85 284 rubldan 115 000 rubla yüksəlsə də, ton başına düşən xərc əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Hesablamalar göstərdi ki, belə doldurma (doukoplektasiya) sayəsində bir reysə 29 716 rubl qənaət əldə edilir və bu təcrübənin ildə 5 dəfə təkrarlanması illik ~148 min rubl qənaət deməkdir. Bu cür rəqəmlər konsolidasiya və marşrut optimallaşdırmasının bir istehsalat müəssisəsi üçün necə əhəmiyyətli fayda verə biləcəyini konkret nümayiş etdirir.

Şirkətlər həmçinin distribusiya mərkəzlərinin coğrafi yerləşimi üzərində optimallaşdırma aparırlar. Qlobal şirkətlər üçün sual yaranır: anbarları əsas bazarlara yaxın harada açmalı? Bəzi hallarda böyük bir bazara xidmət etmək üçün həmin bazarın kənarında xüsusi bir paylama mərkəzi qurmaq səmərəli olur. Mikron nümunəsinə qayıtsaq, analiz göstərib ki, Moskva və ətrafı şirkətin satışlarının ~53.65%-ni təşkil edir. Bu səbəbdən, Moskva ətrafında (Podmoskovye-də) “Mikron-MSK” adlı rəsmi distribyutorun bazasında bir distribusiya mərkəzinin qurulması şirkət üçün perspektivli görülüb. Belə mərkəz yaradılsa, Mikron Pskovdakı zavodundan məhsulları öz iri yük maşınları ilə həmin mərkəzə böyük partiyalarla daşıya, oradan isə Moskva şəhəri və qonşu regiondakı müştərilərə daha kiçik partiyalarla, qısa məsafələrlə çatdırmaq mümkün olacaq. Bu addım həm nəqliyyat xərcini, həm də çatdırılma vaxtını azalda bilər.

Dayanıqlı logistika və yaşıl təchizat zənciri

Son illərdə qlobal miqyasda logistika sistemlərinin təkmilləşdirilməsi mövzusunda dayanıqlılıq amili xüsusi önəm qazanmışdır. Dayanıqlı logistika dedikdə, ekoloji, iqtisadi və sosial baxımdan məsuliyyətli logistika praktikaları nəzərdə tutulur. Ənənəvi logistika paradiqmaları (müştəri yönümlülük, “tam vaxtında” çatdırılma və s.) müştəri tələblərini qarşılamış olsa da, onların ətraf mühitə mənfi təsirləri artıq kritik nöqtəyə çatıb. Yol nəqliyyatının havaya atdığı emissiyalar, tıxaclar, fosil yanacaq istifadəsi, səs-küy, tullantılar – bütün bunlar cəmiyyətin logistika sektorundan daha yaşıl həllər tələb etməsinə səbəb olur. Məlumdur ki, logistika əməliyyatlarının ən böyük ekoloji yükü nəqliyyat sektorundan gəlir. Avropa statistikasına görə, nəqliyyat istixana qazı emissiyalarının 25%-nə qədərini təşkil edir və bunun 72%-i yol nəqliyyatının payına düşür, yük avtomobilləri isə bu emissiyaların təxminən 30%-nə səbəb olur. Şəhərlərdə son-mil çatdırılmaları da həm tıxac, həm də səs-küy və çirklənmə yaradır. Bu vəziyyət logistika sahəsində ciddi dəyişikliklərə və yeni strategiyalara ehtiyac olduğunu göstərir [6]

Beynəlxalq səviyyədə bir çox təşəbbüslər var ki, lojistika sektorunu dayanıqlı inkişafa təşviq edir. BMT-nin 2030 gündəliyindəki Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərindən bir neçəsi bilavasitə

logistika ilə əlaqədardır – sənayedə innovasiya və infrastruktur (SDG 9), dayanıqlı şəhər və icmalar (SDG 11), məsul istehlak və istehsal (SDG 12), iqlim dəyişikliyinə qarşı tədbirlər (SDG 13) və s.. Loqistika şirkətləri və istehsalçılar öz ESG (Environmental, Social, Governance) hədəfləri çərçivəsində təchizat zənciri üzrə karbon emissiyalarını azaltmaq öhdəlikləri götürürlər. Məsələn, bir çox qlobal şirkət elan edib ki, Scope 3 (təchizat zənciri üzrə dolayı emissiyalar) qazlarının 2040-2050-ci illərə qədər net-sıfıra endirilməsi məqsədini daşıyırlar [8]. Bu kimi öhdəliklər logistika əməliyyatlarının təməl şəkildə dəyişəcəyinin göstəricisidir.

Kvaşina O.N. monoqrafiyasında dayanıqlı logistika mövzusu birbaşa hədəf olmasa da, onun tövsiyə etdiyi bəzi tədbirlər həm də dayanıqlılığa xidmət edir. Məsələn, Moskva ətrafında distribusiya mərkəzinin qurulması təkcə iqtisadi səmərəlilik yox, həm də yük maşınlarının qət etdiyi məsafəni azaltmaqla emissiyanı azaldacaq. Eyni zamanda, dairəvi marşrutların tətbiqi yolda qət edilən məsafəni azaldaraq yanacaq sərfini aşağı salır. Müştərilərin birgə yüklənməsi eyni prinsipə xidmət edir. Bu nümunələr göstərir ki, bəzən sırf kommersiya məqsədi ilə həyata keçirilən optimallaşdırmalar da ekoloji fayda gətirə bilər (win-win effekti). Əsas odur ki, logistika planlamasında “yaşıl düşüncə tərzi” inteqrasiya olunsun – yəni hər bir qərar verərkən, bunun ətraf mühit və cəmiyyət üçün də nəticələri nəzərə alınsın. Beləliklə, dayanıqlı logistika qlobal logistika sistemlərinin gələcəyində mərkəzi rola malikdir. Gələcək perspektiv ondan ibarətdir ki, intermodal nəqliyyat şəbəkələri (qitələrarası və regional yük axınları üçün) ilə şəhər logistika sistemləri (yerli paylamalar üçün) bir-birinə sıx inteqrasiya ediləcək və hamısı birlikdə emissiyasız və səmərəli logistika infrastrukturu formalaşdıracaq. Bu yolda innovativ həllər, güclü tərəfdaşlıqlar (dövlət-özəl, fərqli şirkətlər arasında əməkdaşlıq) və bəzən də mövcud təcrübələrin tamamilə yenidən düşünülməsi tələb olunur [6].

Müştəri mərkəzli logistika və xidmət keyfiyyəti

İstehsalat müəssisələri təkcə məhsul istehsal etmirlər, həm də o məhsulun doğru zamanda, doğru yerə və doğru şərtlərlə çatdırılmasını təmin etməlidirlər. Müştərilər isə bu logistika xidmətini məhsulun ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qiymətləndirirlər. Müştəri məmnuniyyətinin formalaşmasında məhsulun keyfiyyəti və qiyməti ilə yanaşı, logistika xidmətinin keyfiyyəti böyük rol oynayır. Tədqiqatlar göstərir ki, logistika xidmətinin operativliyi, etibarlılığı, məlumatlandırma səviyyəsi, fərdiləşdirmə imkanı, personalın ünsiyyət keyfiyyəti kimi amilləri müştərinin ümumi məmnuniyyətinə əhəmiyyətli təsir edir. Xüsusilə e-ticarətin yüksəlişi ilə logistika xidmətinin səviyyəsi birbaşa müştəri loyallığı və təkrar alış niyyətini müəyyənləşdirən faktor kimi çıxış edir [9].

Müştəri mərkəzli logistika modeli dedikdə, logistika proseslərinin müştərinin ehtiyac və arzularına uyğun qurulması nəzərdə tutulur. Bu, bir neçə aspektdə özünü göstərir:

1. Müasir müştəri məhsulu mümkün qədər tez istəyir və təyin olunmuş vaxt qrafikinə riayət edilməsini tələb edir. Vaxtında çatdırılma logistika xidmətinin ən əsas göstəricilərindən biridir. Bir çox sənayedə (xüsusən avtomobil istehsalı kimi B2B sahələrində) JIT prinsipi hökm sürür – yəni gecikmə bütün zənciri poza bilər. B2C sektorunda da iki günə, bir günə hətta bir neçə saata çatdırılma standartları formalaşıb. Amazon Prime kimi xidmətlər sayəsində istehlakçılar sürətli çatdırılmanı adi hal kimi qəbul etməyə başlayıblar. Buna görə istehsalçılar öz logistika zəncirlərini bu tələbləri qarşılamağa uyğunlaşdırmağa çalışırlar. Yuxarıda DHL-dən gətirilən sitatda da qeyd olunurdu: “Müasir müştəri məhsulun tez çatdırılmasında iqtisadi cəhətdən maraqlıdır”[3] – yəni alıcı bir qədər artıq xərc hesabına olsa belə daha tez təslimata üstünlük verir, çünki bu onun öz biznesinə və ya rahatlığına fayda gətirir.

2. Müştəri mərkəzli yanaşma o deməkdir ki, fərqli müştərilərə fərqli logistika həlləri təklif oluna bilər. Kiminə ultra-sürətli çatdırılma, kiminə ucuz amma yavaş çatdırılma uyğun gəlir; kiminə qapıya xidmət, kiminə anbardan götürmə variantı daha sərfəli ola bilər. Şirkətlərin və logistika provayderlərinin qarşısında duran vəzifə – bu müxtəlif tələbləri modulyar xidmət paketləri şəklində təqdim etməkdir. Misal üçün, ekspress çatdırılma, standart çatdırılma, iqtisadi çatdırılma kimi seçimlər təklif edilir; və ya müştəri istəsə, əlavə ödənişlə göndərmə vaxtını, marşrutu, hətta çatdırılma vaxt pəncərəsini özü təyin edə bilər. Bu cür seçimlər müştəriyə nəzarət

hissi verir və məmnuniyyəti artırır.

3. Müştərilər sifariş etdikləri məhsulun harada olduğunu, nə zaman çatacağını bilmək istəyirlər. Göndərişin izlənməsi (track-and-trace) imkanı artıq logistika xidmətinin olmazsa-olmazıdır. Yükün yolda gecikməsi halında dərhal xəbərdarlıq edilməsi, problemlər çıxarsa müştərinin sürətli dəstək ala bilməsi də vacibdir. Bu, informasiya keyfiyyəti aspektidir və araşdırmalara görə müştəri məmnuniyyətinə ciddi təsir edir. Müasir logistika sistemləri müştəriyə veb və ya mobil tətbiq üzərindən real vaxt məlumat ötürür, kuryerin yerini göstərir, təslimat vaxt intervalını əvvəlcədən bildirir və s.

4. Müştəri mərkəzli modelin davamlı təkmilləşməsi üçün müştərilərdən davamlı geribildirim toplamaq lazımdır. Mikron şirkətinin tədqiqatında bununla bağlı maraqlı addım atılmışdı – onlar 10 müştərini sorğulayaraq logistika xidmətinin müxtəlif cəhətlərini 10 ballıq şkala ilə qiymətləndirməyi xahiş etmişdilər. Sorğuda çatdırılmanın tamlığı, vaxtında olması, sənədləşmənin düzgün aparılması, razılaşdırılmış şərtlərə əməl olunması kimi meyarlar qiymətləndirilib. Nəticədə müştərilərin ümumən xidmətlərdən razı olduğu (təxminən 9.2-9.4 ortalama bal) üzə çıxsa da, bəzi meyarlarda (məs., ideal şərtlərə əməl olunması) balın nisbətən aşağı olduğu müəyyən edilib. Bu cür məlumatlar şirkətə hansı sahədə inkişaf ehtiyacı olduğunu göstərir. Ümumiyyətlə, logistika xidmət keyfiyyətinin ölçülməsi üçün LSQ modelləri mövcuddur və şirkətlər periodik olaraq müştəri sorğuları, KPI təhlilləri apararaq özlərini qiymətləndirməlidir. Burada məqsəd müştəri məmnuniyyəti ilə logistika əməliyyatları arasındakı əlaqəni anlamaq və zəif həlqələri gücləndirməkdir.

Müştəri məmnuniyyətinin artırılması, yalnız müştərini xoşbəxt etmək üçün deyil, həm də kommersiya faydası gətirdiyi üçün əhəmiyyətlidir. Məmnun müştəri yenidən həmin şirkətlə işləmək (və ya məhsul almaq) istəyir, müsbət ağızdan-ağıza (word-of-mouth) təsir yaradır, hətta bəzi hallarda daha yüksək ödəniş etməyə razı olur (əgər üstün logistika xidməti alacağına inanırsa). PLOS One jurnalında 2023-də dərc edilmiş bir araşdırma, logistika xidmət keyfiyyətinin müxtəlif komponentlərinin müştəri məmnuniyyətinə müsbət təsir etdiyini və məmnun müştərinin logistika xidmət provayderini təkrar seçmə ehtimalının yüksək olduğunu təsdiqləmişdir. Yəni loyal müştəri bazası formalaşdırmaq üçün logistika mühüm rol oynayır.

Mikronun logistika təcrübəsində müştəri mərkəzli yanaşmaya aid bir nüansı da xatırladaq: onlar müştərilərin prioritetlərinə görə fərqli çatdırılma sxemləri təklif etməyi müzakirə etmişdilər (Cədvəl 1-dəki kimi). Bu, əslində müştəriyə seçim azadlığı vermək deməkdir. Kvaşina yazır ki, "hər müştəri üçün optimal çatdırılma variantı onun nəqliyyat xidmətinin dəyəri, çatdırılma vaxtı, risk səviyyəsi kimi meyarları necə sıralamasından asılı olaraq fərdidir" [3].

Bütün əməkdaşlar gördükləri işin son müştəri məmnuniyyətinə təsir etdiyini dərk etməlidir. Bu kontekstdə "daxili müştəri" yanaşmasının tətbiqi, yəni hər bölmənin növbəti mərhələnin və yekunda xarici müştərinin ehtiyaclarını nəzərə alaraq fəaliyyət göstərməsi vacibdir. Mikron müəssisəsi üzrə aparılan tədqiqat göstərir ki, əməkdaşların motivasiyası və komanda əsaslı təlim inteqrə olunmuş idarəetmənin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Nəticə etibarilə, motivə olunmuş və məlumatlı kollektiv müştəri xidmətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin əsas şərtidir [4].

Nəticə

Məqalədə müasir istehsalat müəssisələrində logistika sistemlərinin təkmilləşdirilməsi qlobal trendlər və gələcək perspektivlər kontekstində təhlil edilmişdir. Aparılan araşdırma göstərir ki, logistika artıq yalnız əməliyyat funksiyası deyil, müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini formalaşdıran strateji alətə çevrilmişdir. Logistika xərclərinin optimallaşdırılması, xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsi və bazar dəyişikliklərinə çevik reaksiya imkanları müəssisələrin kommersiya uğurunda həlledici rol oynayır.

Tədqiqat nəticələrinə əsasən, ERP sistemlərinin tətbiqi və rəqəmsal inteqrasiya logistika proseslərinin şəffaflığını və idarəetmə səmərəliliyini artırır, avtomatlaşdırma və robot texnologiyaları isə əməliyyat xərclərini azaldaraq məhsuldarlığı yüksəldir. Paylama şəbəkələrinin optimallaşdırılması və çevik çatdırılma modelləri, Mikron müəssisəsinin təcrübəsində də göründüyü kimi, həm

xərclərə qənaət, həm də müştəri məmnuniyyətinin artmasına imkan yaradır. Eyni zamanda, dayanıqlı və müştəriyönümlü logistika yanaşmaları müəssisələrin uzunmüddətli inkişafı üçün zəruri şərt kimi çıxış edir.

Nəticə etibarilə, müasir istehsalat müəssisələrinin rəqabətə davamlılığı logistika sistemlərinin texnoloji, strateji və ekoloji aspektlər üzrə kompleks şəkildə təkmilləşdirilməsindən asılıdır. Qlobal trendlərin düzgün tətbiqi müəssisələrə həm bazar mövqeyini gücləndirmək, həm də davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək imkanı verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Z. (2024). Logistika sisteminə sistemli yanaşma və onun təkmilləşdirilməsi. XI Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumu, Bakı, Azərbaycan, 853–857.
2. Mahmudlu S. A. (2022). “Firmadaxili rəqabətin potensial logistik təminatı”, Magistr dissertasiyası, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, 74 səh.
3. Квашина, О. Н. (2016). “Совершенствование логистики ЗАО «ОЗ «Микрон» г. Великие Луки Псковской области” [Монография]. Великие Луки: ФГБОУ ВО «Великолукская ГСХА», Экономический факультет, Кафедра «Экономика, менеджмент и торговое дело».
4. Canon, J. G. F., dos Santos, R. J. R., de Carvalho, V. D. H., Monte, M. B. D. S., & de Barros, T. L. (2025). “Integrated Logistics Management Through ERP System: A Case Study in an Emerging Regional Market”. Logistics, 9(2), 59.
5. Chopra S. (2003). “Designing the Distribution Network in a Supply Chain” – Northwestern University, 42 p.
6. Clarivate Analytics (2022). “Sustainable logistics are key to a sustainable future” – Blog by Milovan Kovač, https://clarivate.com/academia-government/blog/sustainable-logistics-are-key-to-a-sustainable-future/
7. DHL Logistics Trend Radar (2024). “Four Logistics Trends to Watch in 2024” – DHL Delivered (DHL, 2023) https://www.dhl.com/global-en/delivered/global-trade/four-logistics-trends-to-watch-in-2024.html
8. KPMG (2023). “Supply Chain Trends 2024: The digital shake-up” – KPMG Insights, https://kpmg.com/xx/en/our-insights/ai-and-technology/supply-chain-trends-2024.html
9. Lin, X., Mamun, A. A., Yang, Q., & Masukujjaman, M. (2023). “Examining the effect of logistics service quality on customer satisfaction and re-use intention”. PloS one, 18(5), e0286382.
10. Modula (2024). “15 Types of Warehouse Robotics For Optimal Efficiency” – Modula Blog, https://modula.us/blog/warehouse-robotics/

Мухаммед Джалаладдин оглы Юсифов
докторант, Бакинский Университет Бизнеса
E-mail: mahammadyusufov@gmail.com

Совершенствование логистических систем в современных производственных предприятиях: тренды и перспективы

Резюме

Цель исследования – определить основные направления совершенствования логистических систем на современных производственных предприятиях, а также проанализировать влияние глобальных логистических трендов и процессов цифровой трансформации на эффективность деятельности и конкурентоспособность предприятий.

Методология исследования – в процессе исследования использованы системный подход, описательно-аналитический метод, методы сравнительного анализа и оценки.

Значение применения исследования – полученные результаты имеют практическую значимость для оптимизации логистических процессов, снижения издержек, совершенствования распределительных сетей и формирования клиентоориентированных логистических стратегий на производственных предприятиях.

Результаты исследования – установлено, что внедрение ERP-систем, автоматизация и интеграция устойчивых логистических решений способствуют повышению эффективности производственных и распределительных процессов. Опыт предприятия «Микрон» показывает, что гибкость логистических систем оказывает положительное влияние на уровень удовлетворенности клиентов.

Уникальность и научная новизна исследования – заключается в комплексном и системном анализе современных логистических трендов в контексте производственных предприятий, а также в получении практических выводов по совершенствованию логистических систем на основе реального опыта предприятия.

Ключевые слова: логистика, совершенствование, планирование, производство, конкурентоспособность, управление.

Mahammad Jalaladdin Yusifov
PhD student,, Baku Business University
E-mail: mahammadyusufov@gmail.com

Improvement of logıstıcs systems ın modern manufacturıng enterprıses: trends and prospects

Summary

The purpose of the research. The purpose of this study is to identify the main directions for improving logistics systems in modern manufacturing enterprises and to analyze the impact of global logistics trends and digital transformation processes on the operational efficiency and competitiveness of enterprises.

Methodology of the research. The research methodology is based on a systems approach, descriptive-analytical method, comparative analysis, and evaluation methods.

The importance of research application. The obtained results have practical significance for optimizing logistics processes, reducing costs, improving distribution networks, and developing customer-oriented logistics strategies in manufacturing enterprises.

Results of the research. The findings indicate that the implementation of ERP systems, automation, and the integration of sustainable logistics solutions significantly enhance the efficiency of production and distribution processes. The experience of the Micron enterprise demonstrates that flexibility in logistics systems has a positive effect on customer satisfaction.

Uniqueness and scientific novelty of the research. The study is characterized by a comprehensive and systematic analysis of modern logistics trends in the context of manufacturing enterprises, as well as by the derivation of practical conclusions on improving logistics systems based on real enterprise experience.

Key words: logistics, improvement, planning, manufacturing, competitiveness, management.

UOT: 3.33.338

Müşfiq Qabil oğlu NAĞIZADƏ
Odlar Yurdu Universiteti, MBA,
Beynəlxalq Maliyyə və Valyuta-Kredit Münasibətləri II kurs magistrantı
E-mail: musfiqnagi@gmail.com,

Elmi Rəhbər: i.f.d. Esmira Mirməmməd qızı ƏHMƏDOVA
ahmedovaesmira@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.389

ÖLKƏLƏRİN SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFINA AÇIQ İNNOVASİYANIN TƏSİRİ: MAKRO VƏ MİKROSƏVİYYƏDƏ TƏTBİQ İMKANLARI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - açıq innovasiya modelinin ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafına təsirini həm makro, həm də mikrosəviyyələrdə təhlil etmək və bu modelin Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün tətbiq imkanlarını müəyyənləşdirməkdir.

Metodologiya - Tədqiqatda əsasən nəzəri-analitik yanaşmadan istifadə edilmişdir. Beynəlxalq təcrübənin müqayisəli təhlili aparılmış, Almaniya, ABŞ və Cənubi Koreya nümunələri əsasında praktik modellər araşdırılmış və Azərbaycan üzrə mövcud statistik məlumatlar əsasında qiymətləndirmə həyata keçirilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti - Tədqiqatda açıq innovasiya modeli yalnız texnoloji yenilik aləti kimi deyil, həm də strateji iqtisadi transformasiya vasitəsi kimi qiymətləndirilmişdir. Məqalədə Azərbaycan üçün konkret siyasət tövsiyələri və inkişaf istiqamətləri təklif olunmuş, bu da onun həm elmi, həm də praktiki dəyərini artırır.

Tədqiqatın nəticələri - açıq innovasiya modelinin iqtisadi sistemlərin çevikliyini, rəqabət qabiliyyətini və texnoloji tərəqqisini artırdığını göstərir. Əldə olunan nəticələr həm elmi, həm də təcrübi əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada açıq innovasiya modeli ilk dəfə olaraq ölkə səviyyəsində iqtisadi transformasiya vasitəsi kimi təqdim olunur və Azərbaycana uyğun konkret strateji tətbiq mexanizmləri irəli sürülür. Tədqiqatda açıq innovasiya modelinin Azərbaycan iqtisadiyyatında tətbiqi imkanları ilk dəfə sistemli şəkildə həm beynəlxalq təcrübə, həm də milli göstəricilər əsasında müqayisəli təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: açıq innovasiya, iqtisadi inkişaf, elmi-tədqiqat və inkişaf (R&D), startaplar, rəqəmsal transformasiya, innovasiya siyasəti.

Giriş

Müasir dövrdə ölkələrin iqtisadi inkişaf strategiyaları yeni çağırışlarla qarşı-qarşıyadır. Ənənəvi sənaye modelləri və təktərəfli istehsal yanaşmaları artıq öz effektivliyini itirərək, daha çevik, bilik əsaslı və texnologiya yönümlü iqtisadi sistemlərlə əvəz olunur. Bu transformasiyanın əsas mərkəzində isə innovasiya dayanır. İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini təmin etmək, dayanıqlı inkişafı təmin etmək və yüksək əlavə dəyər yaratmaq üçün innovasiyanın davamlı şəkildə dəstəklənməsi vacibdir. Son illərdə innovasiyaya yanaşmada diqqətəlayiq bir dönüş yaşanmaqdadır. Ənənəvi “qapalı innovasiya” modelləri - yəni yalnız daxili resurs və biliklərə əsaslanan tədqiqat və inkişaf metodları - öz yerini daha çevik və əməkdaşlıq əsaslı sistemlərə, yəni açıq innovasiya modellərinə verir. Bu modellərdə ideyalar və texnoloji həllər yalnız bir təşkilat daxilində deyil, müxtəlif tərəfdaşlar, o cümlədən universitetlər, fərdi tədqiqatçılar, startaplar və hətta rəqiblərlə qarşılıqlı əməkdaşlıq yolu ilə yaradılır və bölüşdürülür.

Açıq innovasiya anlayışı və iqtisadi modellərdə yeri. Müasir iqtisadi sistemlərdə innovasiyanın rolu heç zaman bu qədər həlledici olmamışdır. Qlobal rəqabət, texnoloji inqilablar və sürətlə

dəyişən bazar şərtləri qarşısında şirkətlər və dövlətlər daha çevik, yaradıcı və nəticəyönümlü yanaşmalara ehtiyac duyurlar. Bu çağırışlara cavab olaraq inkişaf etdirilən açıq innovasiya modeli 2003-cü ildə professor Henry Chesbrough tərəfindən sistemli şəkildə konseptuallaşdırılmış və daha sonra müasir iqtisadi idarəetmənin əsas sütunlarından birinə çevrilmişdir. [4, s. 21–29]

Açıq innovasiyanın konseptual əsasları. Açıq innovasiya ənənəvi qapalı innovasiya modellərindən fərqli olaraq, ideyaların yalnız daxildən gəlməli olduğu fikrini rədd edir. Bunun əvəzinə açıq innovasiya yanaşması həm daxili, həm də xarici ideya mənbələrinin birgə işlənməsini və tətbiqini təşviq edir. Chesbrough bu konsepsiyanı belə izah edir: “Şirkətlər öz sərhədlərinin xaricində yaranan bilik və texnologiyalardan istifadə etməklə innovasiyanı daha sürətli və səmərəli şəkildə inkişaf etdirə bilərlər.” [4, s. 26] Bu modeldə əsas vurğu açıq bilik axınına və əməkdaşlığa əsaslanan dəyərləndirmə prosesinə yönəlir. Artıq müəssisələr yalnız öz tədqiqat qruplarının inkişaf etdirdiyi texnologiyalara deyil, həm də bazarda mövcud olan, bəzən isə rəqiblər tərəfindən yaradılan ideyalara da açıq olmalı və onları daxili proseslərə inteqrasiya etməlidirlər.

Qapalı və açıq innovasiya: müqayisəli baxış

Qapalı modeldə şirkətlər öz tədqiqat laboratoriyalarında yeni məhsul və texnologiyaları inkişaf etdirməyə çalışır, bu isə həm yüksək maliyyə vəsaiti, həm də zaman tələb edir. Açıq model isə bu prosesi sürətləndirir, çünki müxtəlif mənbələrdən biliklər toplanaraq daha sürətli nəticəyə gəlinir. Açıq innovasiyanın müxtəlif formaları mövcuddur və hər biri fərqli əməkdaşlıq yanaşmalarına əsaslanır. Daxiletmə yönümlü innovasiya (Inbound) xarici ideya və texnologiyaların daxili proseslərə cəlb edilməsini nəzərdə tutur. Məsələn, universitetlərdən əldə edilən patentlərin məhsula çevrilməsi bu modelə aiddir. Çıxış yönümlü innovasiya (Outbound) isə şirkətin öz texnologiyasını və ideyasını digər tərəfdaşlarla paylaşaraq gəlir əldə etməsi və ya strateji əlaqələr qurması ilə xarakterizə olunur. Birləşdirilmiş model (Coupled) isə daxili və xarici əməkdaşlıqların birgə istifadəsinə əsaslanır. Bu modellər şirkətlərin resurslarını daha səmərəli istifadə etməsinə, yeni bazarlara çıxmasına və innovasiyaların bazara çıxma müddətini azaltmasına kömək edir. İqtisadi modellərdə açıq innovasiyanın rolu iqtisadi modellərə təklif və tələb zəncirində şəffaflıq, çeviklik və reaksiya sürəti gətirir. Xüsusilə bilik əsaslı iqtisadiyyatda innovasiya təkcə texnoloji deyil, həm də sosial və təşkilati transformasiyanın əsas vasitəsinə çevrilir. Bu modelin tətbiqi ölkələrə əlavə dəyərin və təkrar innovasiya potensialının artmasına, resurs optimallaşdırması kimi üstünlükləri qazandırır. Qlobal praktikada açıq innovasiya modeli bir çox ölkələrin iqtisadi inkişaf siyasətlərində mərkəzi yer tutur. Xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə bu model yalnız texnologiya şirkətləri tərəfindən deyil, həm də dövlət qurumları, universitetlər və sənaye assosiasiyaları tərəfindən geniş şəkildə tətbiq edilir. Bu təcrübələr açıq innovasiyanın yalnız nəzəri konsepsiya deyil, praktiki tətbiq sahəsi və uğurlu iqtisadi artım vasitəsi olduğunu sübut edir. Bu ümumi mənzərəni daha da dəqiqləşdirmək üçün bəzi ölkələrin uğurlu təcrübələrinə nəzər salmaq faydalı olar. Almaniya nümunəsi açıq innovasiya sahəsində elm və sənaye sinerjisinin uğurlu modelini təqdim edir. Bu ölkədə innovasiya fəaliyyəti sistemli şəkildə dövlət, sənaye və universitetlər arasında əməkdaşlığa əsaslanır. Fraunhofer Tədqiqat İnstitutları bu modelin əsas dayaq nöqtələrindən biridir. Fraunhofer modeli çərçivəsində institutlar bir tərəfdən özəl şirkətlərlə birgə layihələr həyata keçirir, digər tərəfdən isə universitetlərlə elmi bilikləri birləşdirərək innovativ texnologiyaların inkişafını təmin edirlər. Eyni zamanda, bu fəaliyyətlər dövlət dəstəyi ilə müşayiət olunur. Statistik məlumatlara əsasən, 2022-ci ildə Almaniyada açıq innovasiya əsasında reallaşan texnologiyaların ümumi ticarət həcmi 18 milyard avro təşkil etmişdir. Bu modelin nəticəsi olaraq məhsulların bazara çıxış müddəti orta hesabla 28% azalmış, yeni iş yerlərinin sayı isə 3 il ərzində 14% artmışdır (Fraunhofer Jahresbericht, 2023). Cənubi Koreya nümunəsi startaplar və texnoloji nəhənglər arasında qurulan körpü modeli ilə seçilir. Bu ölkədə açıq innovasiya startap inkişaf proqramlarının əsas dayağı kimi qəbul olunur. Samsung və LG kimi böyük texnologiya şirkətləri həm yerli, həm də xarici startaplarla əməkdaşlıq edərək innovativ məhsullar hazırlayır. Bu şirkətlər öz daxili tədqiqat və inkişaf bölmələri ilə yanaşı, açıq innovasiya ekosistemlərindən də fəal şəkildə istifadə edirlər. Yalnız Samsung-un 2021-ci ildə fəaliyyət göstərən açıq innovasiya platforması vasitəsilə 70-dən çox yeni texnologiya

kommersiyalaşdırılmışdır. Bu sahədə “Samsung NEXT”, “C-Lab Outside” və “Open Collaboration” kimi təşəbbüslər xüsusi rol oynayır. ABŞ təcrübəsi isə açıq innovasiyanın təbii və dinamik inkişaf etdiyi mühiti – Silikon Vadisini özündə əks etdirir. Minlərlə startap, universitet, investisiya fondu və korporasiya arasında mövcud olan sıx əlaqələr bu modelin effektivliyini təmin edir. Şirkətlər bu yolla təkcə yeni texnologiyalar əldə etmir, həm də rəqəmsal transformasiyanı sürətləndirirlər. Məsələn, Google 2021-ci ildə 27 universitetlə açıq innovasiya çərçivəsində əməkdaşlıq etmiş və nəticədə 14 yeni məhsul bazara çıxarılmışdır. Microsoft, IBM və Apple kimi texnologiya nəhəngləri də müxtəlif açıq innovasiya yarışmaları və hackathonlar vasitəsilə minlərlə yeni ideyanı cəlb edir və bu ideyaları innovativ həllərə çevirirlər. OECD-nin 2023-cü il innovasiya hesabatına əsasən, açıq innovasiya modelini effektiv şəkildə tətbiq edən şirkətlərdə məhsuldarlıq səviyyəsi orta hesabla 17% daha yüksək olur. Bu şirkətlərin yeni bazarlara çıxış qabiliyyəti 2.5 dəfə artır, texnologiyaların bazara çatma müddəti isə orta hesabla 40% daha az olur. Bu faktlar açıq innovasiyanın iqtisadi səmərəliliyini və strateji əhəmiyyətini bir daha təsdiqləyir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında açıq innovasiyanın mövcud vəziyyəti

Azərbaycan Respublikasında innovasiya siyasəti son illərdə dövlət səviyyəsində xüsusi diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. [5, s. 12–20] Neft və qaz sektoruna əsaslanan iqtisadi modeldən daha çox bilgi əsaslı və texnologiya yönümlü iqtisadiyyata keçid strategiyası çərçivəsində innovasiyaya, xüsusilə də açıq innovasiya modellərinə maraq artmaqdadır. Lakin bu sahədə hələ də inkişaf etməli olan çoxlu istiqamətlər mövcuddur. Milli strategiyalarda innovasiya prioriteti: Azərbaycanın iqtisadi inkişafını istiqamətləndirən əsas sənədlərdən biri olan “Milli iqtisadiyyat və əsas sektorlar üzrə Strateji Yol Xəritəsi” və “Rəqəmsal inkişaf və nəqliyyat strategiyası 2022–2026” innovasiyanı və texnoloji yeniliyi əsas hədəflərdən biri kimi təqdim edir. [6, s. 44–50]

Bu sənədlərdə rəqəmsal transformasiya və texnologiyaların tətbiqi, tədqiqat və inkişafın dəstəklənməsi, startap və inkubasiya proqramlarının gücləndirilməsi kimi istiqamətlər vurğulanır. Lakin açıq innovasiya modeli bu strategiyalarda birbaşa deyil, dolayı şəkildə əhatə olunur. Azərbaycan Respublikasında açıq innovasiyanın təşviqi üçün yaradılmış bəzi qurumlar və təşəbbüslər mövcuddur.

INNOLAND İnnovasiya Mərkəzi startapların inkişafı üçün inkubasiya, akselerasiya və coworking xidmətləri göstərir. SABAH.lab isə gənc tədqiqatçılar və tələbələr üçün innovasiya yönümlü layihələrin inkişafı üçün platforma yaradır. High Tech Park və İT Park texnoloji məhsulların hazırlanması və kommersiyalaşdırılması üçün dəstək verir. Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi tərəfindən təşkil edilən InnoWeek və Take Off Baku kimi tədbirlər açıq innovasiya tərəfdaşlıqlarını təşviq edir. Statistikaya nəzər salsaq, 2022-ci ildə Azərbaycanda rəsmi olaraq qeydiyyata alınmış startapların sayı təxminən 120 olmuşdur. Ümumi Daxili Məhsulda (ÜDM) tədqiqat və inkişaf (R&D) xərclərinin payı təqribən 0.2%-dir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, OECD ölkələrində bu göstərici 2–3% arasında dəyişir.

Ali təhsil müəssisələri ilə sənaye sektoru arasında birgə layihələrin sayı aşağı səviyyədədir və sistemli xarakter daşımır. İnnovasiya yönümlü şirkətlərin İT sektorunda payı isə 2021-ci ildə 9.4% təşkil etmişdir (AR Dövlət Statistika Komitəsi). Bu statistikalar göstərir ki, ölkədə açıq innovasiya üçün hüquqi və təşkilati əsaslar mövcuddur, lakin real tətbiq və sistemli inkişaf hələ ilkin mərhələdədir. Əsas çətinliklər və maneələrə misal olaraq, elmi-tədqiqat institutları ilə biznes sektoru arasında əməkdaşlıq zəifdir, nəticədə universitetlərdə yaranan ideyalar tez-tez bazara çıxarıla bilmir. Əqli mülkiyyətin qorunması sistemi qeyri-effektivdir, bu isə tədqiqatçıların ideyalarını bölüşməkdən çəkinməsinə səbəb olur.

Startaplar üçün maliyyələşmə mənbələri məhduddur, xüsusilə erkən mərhələdə olan innovativ layihələr kommersiya dəstəyi ala bilmirlər. Təşkilati və institusional struktur parçalanmış vəziyyətdədir və açıq innovasiya üzrə vahid koordinasiya mexanizmi mövcud deyil. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan gənc və texnologiyaya maraqlı əhali strukturu, təhsil islahatları və dövlətin rəqəmsallaşma siyasəti fonunda açıq innovasiya modelini inkişaf etdirmək üçün əhəmiyyətli potensiala malikdir.

Əgər bu potensial sistemli şəkildə istifadə olunarsa, açıq innovasiya Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişafında və yeni iqtisadi modelə keçidində qaldıra biləcək əsas dayaq nöqtələrindən biri ola bilər. Açıq innovasiya vasitəsilə strateji inkişaf imkanları təkcə texnologiya şirkətlərinin deyil, bütövlükdə ölkənin iqtisadi inkişaf dinamikasını dəyişdirə biləcək sistemli yanaşmadır. Bu modelin tətbiqi rəqabət gücünü artırmaqla, əmək bazarının keyfiyyətini yüksəltməklə və milli innovasiya sistemini gücləndirməklə, iqtisadiyyatın transformasiyasına real töhfələr verə bilər.

Azərbaycanın qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək və qlobal iqtisadi sistemə daha effektiv inteqrasiya etmək üçün açıq innovasiya modeli geniş imkanlar yaradır. Regional və sektoral iqtisadi transformasiya açıq innovasiya modelinin ölkə üzrə balanslı və inklüziv şəkildə tətbiqini tələb edir. Bu model yalnız Bakı və mərkəzi şəhərlərlə məhdudlaşmamalı, regionlarda da geniş şəkildə həyata keçirilməlidir.

Aqrar sahədə universitetlər, texnologiya şirkətləri və fermer birlikləri arasında əməkdaşlıq formatları qurularaq birgə innovativ layihələrin icrası mümkün ola bilər. Məsələn, dron texnologiyası, torpaq analizləri və smart suvarma sistemləri üzrə layihələr kənd təsərrüfatının effektivliyini artırmağa xidmət edə bilər.

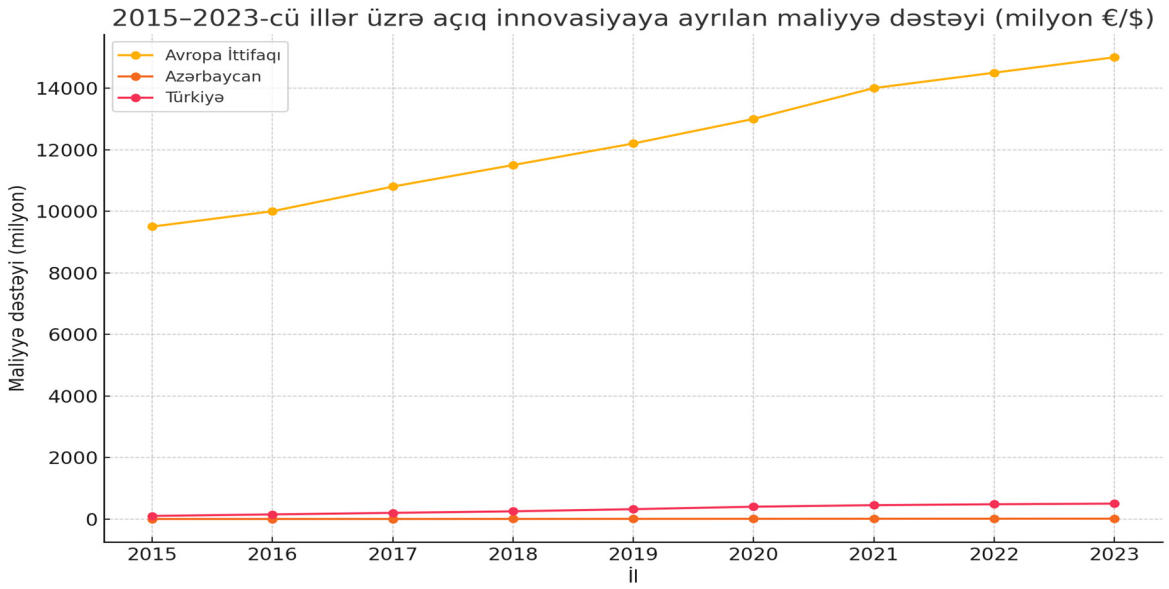
Turizm sektorunda isə rəqəmsal turizm platformalarının hazırlanması üçün universitetlər və startaplar arasında ideya yarışmaları təşkil edilə bilər ki, bu da regionların turizm potensialının innovativ üsullarla təqdim edilməsinə şərait yaradar. Energetika sahəsində isə alternativ enerji texnologiyalarının inkişafı məqsədilə dövlət qurumları və startaplar arasında açıq məlumat paylaşımı platformalarının yaradılması əhəmiyyətli ola bilər. Aşağıdakı yanaşmalar regionların iqtisadi inkişafında açıq innovasiya modelinin rolu və təsirini gücləndirə bilər:

1. Universitet–biznes–dövlət üçbucağı innovasiyanın inkişafı üçün mühüm çərçivə yaradır. İnnovasiya prosesi yalnız fərdi təşəbbüslərlə deyil, bu üçtərəfli sistemli əməkdaşlıq modeli ilə daha səmərəli şəkildə həyata keçirilə bilər. Burada universitetlər tədqiqatlar, patentlər və elmi biliklər təqdim edir, biznes sektoru bu biliklərin kommersiyalaşdırılması, praktiki tətbiqi və bazar bilikləri ilə çıxış edir, dövlət isə hüquqi çərçivə, maliyyə dəstəyi və müxtəlif təşviq mexanizmləri ilə prosesi dəstəkləyir. Bu modelə əsaslanaraq “Açıq innovasiya mərkəzləri” (Open Innovation Labs) yaradılmaqla ideyadan məhsula qədər olan yol vahid məkanda sistemləşdirilə və innovasiya ekosisteminin effektivliyi artırıla bilər.

2. Əmək bazarının keyfiyyətcə inkişafı: Açıq innovasiya əmək bazarını da keyfiyyətcə dəyişir. Çünki bu model, tənqidi düşüncə və yaradıcı yanaşma tələb edir. Komanda əməkdaşlığı və çoxşaxəli bacarıqları stimullaşdırır və gəncləri elmi tədqiqatlara və startap fəaliyyətlərinə təşviq edir, bu da nəticədə, yeni nəsil əmək bazarı və əmək tələb etməyən, eyni zamanda bilgi yaradan işçi qüvvəsi yaradır.

3. Startap mədəniyyətinin dəstəklənməsi və kommersiyalaşdırma prosesinə startapların iri şirkətlərlə əməkdaşlığı üçün açıq platformalar (bazar sorğuları, texnologiya ehtiyacları üzrə açıq elanlar), daha sonra “Proof of Concept” dəstəkləri: Yəni ideyanın texniki və iqtisadi baxımdan mümkünlüyünün test mərhələsinə dövlət dəstəyi, həmçinin, spin-off və spin-out mexanizmlərinin hüquqi və vergi əsaslarının formalaşdırılmasını (universitetlərdən çıxan layihələrin sərbəst biznesə çevrilməsi) aid edə bilərik.

4. Rəqəmsal transformasiya və açıq məlumat ekosistemi açıq innovasiyanın əsas təkanverici qüvvələrindən biridir. Rəqəmsallaşma sayəsində məlumat axını sürətlənir, əməkdaşlıq imkanları artır və innovativ həllərin tətbiqi daha əlçatan olur. Azərbaycanın e-Government təşəbbüsləri və rəqəmsal xidmətləri açıq API-lər vasitəsilə startapların istifadəsinə təqdim olunsa, yeni xidmət və məhsulların yaradılması prosesi əhəmiyyətli dərəcədə sürətlənə bilər. Bununla yanaşı, Açıq Dövlət Məlumatları Portalı (Open Data) genişləndirilməli və texniki baxımdan daha əlçatan, istifadəyə yararlı formata gətirilməlidir. Eyni zamanda, elektron hökumət API-lərinin universitet layihələri ilə inteqrasiyası təşviq edilməli, bu yolla akademik mühitlə dövlət xidmətləri arasında əməkdaşlıq gücləndirilməlidir (Şəkil 1).

Şəkil 1. Azərbaycanda və OECD ölkələrində R&D xərclərinin ÜDM-də payı (2016-2022)

Qrafikdən aydın olur ki, Azərbaycanda R&D sahəsinə ayrılan vəsaitin payı hələ də aşağı səviyyədədir. Bu, açıq innovasiyanın tətbiqi və genişləndirilməsi üçün əsas maneələrdən biridir. OECD ölkələri ilə müqayisə də göstərir ki, innovasiyaya maliyyəyönlü dəstək inkişafın təməlidir.

Nəticə

Tədqiqatın nəticələri açıq innovasiya modelinin müasir iqtisadi inkişafın strateji elementlərindən biri olduğunu təsdiqlədi. Analiz göstərdi ki, bu model bilik və texnologiyanın sərbəst dövriyyəsi, institusional əməkdaşlığın genişlənməsi və resursların optimal istifadəsi baxımından milli və qlobal iqtisadiyyatlara mühüm töhfələr verir. Qlobal təcrübələrə əsaslanaraq demək olar ki, açıq innovasiya yalnız texnoloji yeniliklərin yaradılmasına deyil, həm də iqtisadi strukturların çevikləşdirilməsinə, yeni bazar imkanlarının formalaşdırılmasına və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına xidmət edir. Azərbaycan kontekstində aparılan təhlil göstərdi ki, açıq innovasiyanın tətbiqi üçün ilkin təşkilati və normativ infrastruktur formalaşsa da, bu sahədə sistemli yanaşma və uzunmüddətli strategiyalar hələ tam reallaşmayıb. Elmi-tədqiqat institutları ilə biznes sektoru arasında zəif əlaqələr, əqli mülkiyyətin effektiv qorunmaması və startaplar üçün maliyyə mənbələrinin məhdudluğu bu modelin geniş tətbiqinə əngəl yaradan əsas amillərdir. Bununla belə, ölkənin rəqəmsallaşma siyasəti, gənc və texnologiyaya açıq demoqrafik quruluşu, habelə dövlətin innovasiyaya yönəlik təşəbbüsləri açıq innovasiya modelinin gələcək inkişafı üçün güclü təməl yaradır. Əgər bu potensial hüquqi, maliyyə və institusional islahatlarla dəstəklənsə, açıq innovasiya Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişafında, yüksək texnologiyalar üzrə ixtisaslaşmada və qlobal innovasiya ekosistemlərinə inteqrasiyada həlledici rol oynaya bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, M. *Açıq innovasiyalar və bilik iqtisadiyyatı*. Bakı: Elm, 2021.
2. Hüseynov, T. *Rəqəmsal iqtisadiyyat və inkişaf strategiyaları*. Bakı: Nurlan, 2020.
3. OECD. *Open Innovation in Global Networks*. Paris: OECD Publishing, 2023.
4. Chesbrough, H. *Open Innovation: The New Imperative for Creating and Profiting from Technology*. Harvard Business School Press, 2003.
5. UNCTAD. *Digital Economy Report 2023: Creating a Fairer Digital Future*. Geneva: United Nations, 2023.
6. Lee, S.M., & Trimi, S. Innovation for creating a smart future. *Journal of Innovation & Knowledge*, 2021, Vol. 6(1).

7. Park, Y., Kang, M.J., & Lee, H. Open innovation strategies in Asian economies. *Asian Journal of Technology Innovation*, 2020, Vol. 28(2).
8. Altuntas, G., & Gok, M.S. Determinants of open innovation: A literature review. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 2019, 195.
9. Chesbrough, H.W., Vanhaverbeke, W., & West, J. (Eds.). *Open Innovation: Researching a New Paradigm*. Oxford University Press, 2014.

Мушфиг Габиль оглы Нагизаде
Университет Одлар Юрду, Магистрант II курса МБА, по специальности Международные финансы и валютно-кредитные отношения
Э-почта: musfiqnagi@gmail.com,

Научный руководитель: к.э.н. Эсмира Мирмамед кызы Ахмедова
Э-почта: ahmedovaesmira@gmail.com

Влияние открытых инноваций на социально-экономическое развитие стран: возможности применения на макро- и микроуровнях

Резюме

Целью исследования - является анализ влияния модели открытых инноваций на социально-экономическое развитие стран как на макро-, так и на микроуровне и определение возможностей применения этой модели для экономики Азербайджана.

Методология - В исследовании в основном использовался теоретико-аналитический подход. Был проведен сравнительный анализ международного опыта, рассмотрены практические модели на примере Германии, США и Южной Кореи, а также проведена оценка на основе существующих статистических данных по Азербайджану.

Прикладная значимость - В исследовании дана оценка модели открытых инноваций не только как инструмента технологических инноваций, но и как инструмента стратегической экономической трансформации. В статье предлагаются конкретные политические рекомендации и направления развития для Азербайджана, что повышает ее научную и практическую ценность.

Результаты исследования - показывают, что модель открытых инноваций повышает гибкость, конкурентоспособность и технологический прогресс экономических систем. Полученные результаты имеют как научное, так и практическое значение.

Оригинальность и научная новизна исследования - заключается в том, что впервые модель открытых инноваций представлена здесь как инструмент экономической трансформации на уровне страны и выдвинуты конкретные стратегические механизмы реализации, подходящие для Азербайджана.

В исследовании впервые системно и сравнительно проанализированы возможности применения модели открытых инноваций в экономике Азербайджана на основе как международного опыта, так и национальных показателей. Ключевые слова: открытые инновации, экономическое развитие, научные исследования и разработки (НИОКР), стартапы, цифровая трансформация, инновационная политика.

Mushfig Qabil Nagizadeh
Odlar Yurdu University, MBA,
International Finance and Currency-Credit Relations 2nd year master's student
E-mail: musfiqnagi@gmail.com
Scientific Supervisor: Ph.D. Esmira Mirmammad Ahmadova
E-mail: ahmedovaesmira@gmail.com

The Impact of Open Innovation on the Socio-Economic Development of Countries: Application Opportunities at the Macro and Micro Levels

Summary

The purpose of the study - is to analyze the impact of the open innovation model on the socio-economic development of countries at both macro and micro levels and to determine the possibilities of applying this model for the Azerbaijani economy.

Methodology - The research mainly used a theoretical-analytical approach. A comparative analysis of international experience was conducted, practical models were examined based on the examples of Germany, the USA and South Korea, and an assessment was carried out based on existing statistical data on Azerbaijan.

Applied significance - The research assessed the open innovation model not only as a tool for technological innovation, but also as a tool for strategic economic transformation. The article offers specific policy recommendations and development directions for Azerbaijan, which increases its scientific and practical value.

The results of the research - show that the open innovation model increases the flexibility, competitiveness and technological progress of economic systems. The results obtained have both scientific and practical significance.

The originality and scientific novelty of the research - is that for the first time the open innovation model is presented here as a tool for economic transformation at the country level and specific strategic implementation mechanisms suitable for Azerbaijan are put forward. The study systematically and comparatively analyzed the possibilities of applying the open innovation model in the Azerbaijani economy for the first time based on both international experience and national indicators.

Keywords: open innovation, economic development, research and development (R&D), startups, digital transformation, innovation policy.

UOT: 3.33

Hüseyn Seyyab oğlu MƏMMƏDOV
Odlar Yurdu Universitetinin
Biznesin təşkili və idarə edilməsi ixtisasının
(Beynəlxalq Biznes) II kurs magistrantı
e-mail: huseyn.memmedovh@gmail.com

Elmi rəhbər: i.f.d, dos. Əfqan Əbülfəz oğlu Musayev
afqan.hunna@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.390

AZƏRBAYCANDA BEYNƏLXALQ ELEKTRON TİCARƏTİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi: Azərbaycanda beynəlxalq elektron ticarətin müasir vəziyyətini təhlil etmək və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətində elmi təkliflər irəli sürməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası: Məqalənin elmi-metodoloji əsasını elmi tədqiqat üsulları, o cümlədən, müşahidə, məntiqi ümumiləşdirmə və funksional təhlil kimi metodlar təşkil edir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - ondan ibarətdir ki, irəli sürülən təklif və tövsiyələr Azərbaycanda beynəlxalq elektron ticarətin müasir vəziyyətinin inkişafı istiqamətində hazırlanacaq layihələrin həyata keçirilməsində faydalı ola bilər.

Tədqiqatın nəticələri: Ticarət sektorunda, logistika, ödəniş sistemləri və digər sahələrdə müəyyən çatışmayan cəhətlər var. Lakin bu problemlərin həlli istiqamətində tədbirlər planı işlənib həyata keçiriləcəkdir. Eyni zamanda, potensial bazarlara çıxış imkanları da öz müsbət təsirini göstərir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi: Tədqiqat mövzusunun araşdırılması və təhlili nəticəsində elektron ticarət sahəsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər qeyd edilib.

Açar sözlər: elektron ticarət, ödəmə sistemləri, rəqəmsal biznes, elektron imza.

Giriş

XIX əsrin sonlarından başlayan informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarının inkişafı elektron ticarətin təkamülünə zəmin yaratmışdır. Azərbaycan Respublikasında bu sahənin hüquqi bazası 2004-cü ildə "Elektron imza və elektron sənədlər haqqında" Qanunun qəbul edilməsi ilə təmin edilmişdir. Elektron imzanın mahiyyəti imza açarı sertifikatı, açıq və bağlı açar konsepsiyaları vasitəsilə izah edilir.

Azərbaycanda elektron ödəmə sistemlərinin inkişafı əvvəlcə xarici platformaların (məsələn, Web Money) üstünlüyü ilə xarakterizə olunsa da, sonradan yerli həllər (Hesab.az, EasyPay, epul.az, million.az və s.) bazarda dominant mövqe tutmuşdur. Mərkəzləşdirilmiş Hökumət Ödəmə Portalının yaradılması dövlət və kommunal xidmətlərə elektron ödənişləri olduqca asanlaşdırmışdır.

Elektron ticarət iki növə bölünür:

1. Dolayı (sifariş elektron, çatdırılma ənənəvi)
2. Birbaşa (həm sifariş, həm çatdırılma elektron).

Bu təsnifat infrastrukturun qurulması və hüquqi tənzimləmə zərurətindən irəli gəlir. Elektron ticarətin effektiv tənzimlənməsi üçün adaptiv qanunvericilik prinsiplərinin tətbiqi, texnoloji təhlükəsizlik, kiberhücumlardan müdafiə və fərdi məlumatların qorunması kimi məsələlər diqqətdədir.

Elektron ticarətin tənzimlənməsinin hüquqi aspektləri və mövcud vəziyyət

İnformasiya texnologiyaları sahəsindəki inkişaflar ənənəvi ticarət metodlarını elektron ticarətlə əvəz etmişdir. E-ticarət müəssisələrə yer, zaman və insan resurslarına qənaət etməklə rəqabət

üstünlüyü qazandırır.

Elektron ticarətin müsbət təsirləri yalnız hüquqi infrastruktur tam formalaşdıqda səmərəli olur. E-ticarət həyata keçirilmə üsuluna görə iki yerə ayrılır: **Dolayı elektron ticarət** - internet üzərindən sifariş verilən, lakin ənənəvi yollarla çatdırılan məhsulların ticarəti buraya aiddir. (məsələn, veb sayt vasitəsilə sifariş edilib karqo şirkəti ilə çatdırılan məhsullar). **Birbaşa elektron ticarət** - həm sifarişin, həm də çatdırılmanın internet üzərindən baş verdiyi rəqəmsal məhsulların ticarətidir.

Bu təsnifat e-ticarət infrastrukturunun qurulması və qanunvericiliyin formalaşdırılması zərurətindən irəli gəlir və xüsusilə də birbaşa e-ticarət tətbiqlərində hüquqi tənzimləmə ehtiyacı daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. Hüquq, cəmiyyətdəki münasibətləri tənzimləyən və sanksiyalarla dəstəklənən qaydalar toplusu olmaqla, mövcud reallıqları qanun çərçivəsində idarə edir. Qanunvericiliyin yaradılması prosesi vaxt apardığından, adətən hüquqi qaydalar ictimai həyatdakı yeniliklərdən geri qalır.

Elektron ticarətin sürətli inkişafı zamanı qanuni boşluqdan irəli gələn problemlər meydana çıxmış və müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Bu problemlərin həllində əsas çətinliklər isə bunlardır: Mövcud hüquqi qaydaların yeni problemlərə tam uyğun olmaması; Yeni yaradılan qaydaların hüquq sistemindəki bəzi fundamental prinsiplərinin sual altında qalması.

Bu səbəblərdən, elektron ticarətlə bağlı hüquqi qaydalar tam tətbiq olunmamışdır. Dövlətlər bu problemləri beynəlxalq səviyyədə həll etmək istiqamətində bir sıra işlər aparır.

Azərbaycanda 2005-ci ildə “Elektron ticarət haqqında” Qanun qəbul olunub. Bundan 3 il sonra, yəni 2008-ci ildə ilk dəfə olaraq “Visa” və “MasterCard” tərəindən xüsusi lisenziya almış yerli onlayn ödəmə sistemi yaradılıb. Sahənin dəstəklənməsi məqsədilə növbəti addım kimi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 11 avqust 2010-cu il tarixində 2010-2012-ci illər üçün “Elektron Azərbaycan” Dövlət Proqramı qəbul olunub. Dövlət Proqramında elektron ticarət həllərinin geniş tətbiq edilməsi prioritetlərdən biri kimi müəyyən olunub. Həmçinin, Prezidentin 21 sentyabr 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə “Azexport.az” portalı istifadəyə verilib. Portalın yaradılmasında başlıca məqsəd Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan malların rəqəmsal məlumat bazasını yaratmaq və beynəlxalq elektron ticarət platformaları vasitəsilə xarici bazarlarda alıcılara təqdim etməkdir. Daha sonra Prezidentin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi təsdiqlənib [1, s.161].

Hazırda ölkəmizdə elektron ticarət bazarında ciddi inkişaf müşahidə olunur. Belə ki, Azərbaycanda elektron ticarətlə əməliyyatların həcmi 2021-ci il ərzində 7 milyard 208 milyon manat təşkil edib. Bu da 2020-ci illə müqayisədə 3 milyard 332 milyon manat (86%) artım deməkdir. Bundan başqa, Prezidentin müvaiq Sərəncamı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda ixracın elektron platformalar üzərindən tətbiqinin asanlaşdırılması və e-ticarətlə məşğul olan KOB subyektlərinin sayının artırılması hədəflənib [1, s.162].

Günümüzdə respublikamızda həyata keçirilən electron dövriyyənin bütün iştirakçıları yerli bazarın təmsilçiləri olan elektron mağazaların da sayı günü-gündən artır. Azərbaycan vətəndaşlarının, eyni zamanda müxtəlif ölkələrdə yaradılmış və İnternet üzərindən fəaliyyət göstərən elektron mağazalardan istifadə etmək imkanları var. Azərbaycan Respublikasının formalaşdırdığı inzibati-hüquqi baza, müasir informasiya texnologiyalarının və elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadəsinin inkişaf səviyyəsi ticarətin bu sahəsinin daha da geniş yayılmasına münbit zəmin yaradır ki, bu da müsbət hal kimi qiymətləndirilə bilər. Onu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə respublikamız informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişaf səviyyəsinə görə MDB ölkələri arasında lider mövqeyini qoruyub saxlayır. Ölkə ərazisində internet istifadəçilərinin sayının 2 milyona yaxın olması informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin geniş vüsət aldığını və bu sahədə rəqəmsal potensialın sürətlə artdığını göstərən mühüm statistik göstəricilərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Elektron hökumət infrastrukturu çərçivəsində kommunal ödənişlərin və bank xidmətlərinin rəqəmsal platformalar üzərindən həyata keçirilməsi

ilə başlanan proses, sonrakı mərhələdə məhsul və xidmətlərin onlayn alqı-satqısını təmin edən elektron ticarət subyektlərinin – e-mağazaların formalaşmasına və dinamik inkişafına zəmin yaratmışdır. Hazırda isə aviabiletlərin satışından tutmuş musiqi, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları məhsulları və məişət avadanlıqlarının realizasiyasına qədər müxtəlif sahələr üzrə ixtisaslaşmış e-mağazaların daxili bazarda rolu getdikcə artmaqda və fəaliyyət miqyası genişlənməkdədir.

Elektron ticarətin Azərbaycandakı yüksəliş tendensiyasını əks etdirən əsas meyarlar

Ticarət ən qədim tarixə malik iqtisadi-maliyyə fəaliyyəti sferalarından biri kimi qiymətləndirilir. Son əsrlərdə bu sahədə yeniliklərin aparıcı xətti yeni növ əmtəələrin satış dövriyyəsinə daxil edilməsilə, o cümlədən yeni satış texnologiyalarının tətbiqi ilə xarakterizə olunur. Bu isə innovativ amillərin toplu şəkildə ticarətə tətbiq olunması ilə mümkün olub.

Elektron ticarət bir çox insan tərəfindən rahatlıqla istifadə edilən bir sahədir. Çünki məhsullara daha sürətli və rahat formada baxmağı özündə ehtiva edir. Eyni zamanda elektron ticarətin ölkəmizdə sürətli şəkildə inkişaf etməsi olduqca müsbət haldır. Azərbaycan hal-hazırda inkişaf etməkdə olan ölkə olduğu üçün bu sahədə daha çox perspektivlər formalaşacaqdır. Bundan əlavə ölkə iqtisadiyyatının günü-gündən inkişafı buna bariz nümunədir. Xarici ölkələrə ixrac edilən məhsullar və s.bunlar hər biri ölkənin iqtisadi cəhətdən inkişafına zəmin yaradan əsas amildir.

Müasir dövrdə tərəflər arasında ticarət münasibətləri ticarət-vasitəçi əməliyyatlar əsasında həyata keçirilir. Ticarət-vasitəçi əməliyyatı dedikdə, istehsalçı-ixracatçının tapşırığı ilə ondan (istehsalçıdan) asılı olmayan ticarət-vasitəçinin alqı-satqı ilə bağlı yerinə yetirəcəyi əməliyyatlar nəzərdə tutulur. İqtisadi mənada ticarət vasitəçiliyi kifayət qədər geniş anlayışdır. O, xeyli xidmət dairəsini əhatə edir. Məsələn, xarici kontragentin axtarılıb tapılması, razılaşmaların (sazişin) başa çatdırılması üçün hazırlıq, tərəflərin kreditləşdirilməsi və malın ödənilməsinə nəqliyyat-ekspeditor əməliyyatlarının həyata keçirilməsi, nəqletmədə malların sığorta olunması, gömrükxana şərtlərinin yerinə yetirilməsi, malların xarici bazara çıxarılması üzrə reklam və sair tədbirlərin görülməsi, texniki xidmətlərin həyata keçirilməsi kimi tədbirlər bu qəbildəndir. Bütün bunlar xüsusi ticarət-vasitəçi firmaların iştirakı ilə həyata keçirilir.[4, s.137]

Başqa sözlə, elektron ticarəti şərtləndirən əsas amillərdən biri innovativ yeniliklərdir. Ticarət prosesində son onilliklərdə tətbiq edilən yeni texnologiyalardan ən geniş yayılmışı isə elektron ticarətdir. Beynəlxalq elektron ticarətin önəmi, günü-gündən inkişaf etməkdə olan həyatımızda daha çox bazar və satıcı haqqında kifayət qədər geniş məlumat deməkdir. Yer və məkandan asılı olmayaraq, dünyanın istənilən bölgəsindən ehtiyacınız olan hər hansı bir məhsulu sadəcə bir “düymə”, bir “klik” vasitəsilə əldə edə bilərsiniz. Ticarətdə hələ ki, bu sistem qədər uğurlu başqa bir sistemdən danışıla bilməz.

Beynəlxalq onlayn ticarətin böyüməsi bir sıra çətin işləri sadələşdirdi. Eyni zamanda bunun nəticəsi olaraq gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və transsərhəd infrastrukturun təkmilləşdirilməsi prosesləri də gücləndi. Azaldılmış əməliyyat xərcləri və ticarət sənədləşməsində səmərəliliyin artırılması ticarətin avtomatlaşdırılmasının əsas nəticələrindən biridir. Beynəlxalq elektron ticarətin bu qədər inkişaf etməsində bir çox səbəbləri göstərə bilərik. İlk olaraq insanların daha sürətli məhsullara baxmaq imkanı, eyni zamanda kartla ödəniş sistemlərinin artması və s.bütün bu hallar elektron ticarətə olan marağı daha da artırır.

Beynəlxalq ticarət müasir dövrdə həm ayrı-ayrı ölkələrin, həm də bütövlükdə qlobal iqtisadi sistemin sosial-iqtisadi həyatında mühüm və ayrılmaz bir komponentə çevrilmişdir. Müxtəlif markalı xarici avtomobillərin küçələrdə geniş yayılması, əhalinin istifadə etdiyi geyim məhsulları, məişət texnikası və digər gündəlik istehlak malları beynəlxalq ticarətin cəmiyyətin gündəlik həyatına necə dərin inteqrasiya olunduğunu aydın şəkildə nümayiş etdirir.

İqtisadçılar uzun müddətdir ki, “Dövlətlər nə üçün qarşılıqlı ticarət edirlər?” sualına cavab axtarırlar. Bu suala cavabın əsası beynəlxalq əmək bölgüsünü formalaşdıran fundamental iqtisadi amillərlə bağlıdır. Dünya ölkələri iqtisadi resurslarla - yəni təbii ehtiyatlar, əmək qüvvəsi və kapital imkanları baxımından - qeyri-bərabər şəkildə təmin olunmuşdur. Nəticədə ölkələr arasında

iqtisadi potensial baxımından ciddi fərqlər meydana gəlmişdir. Bu fərqlər xüsusilə iri maşınlı sənayenin inkişafı ilə daha da dərinləşmişdir.

İri maşınlı sənaye kütləvi istehsala əsaslandığı üçün məhsul buraxılışının həcmini həm milli, həm də beynəlxalq miqyasda əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Beləliklə, sənaye məhsullarının istehsalı ölkə sərhədlərini aşaraq beynəlxalq bazarlara çıxmağa başlamış, bunun müqabilində isə müxtəlif ölkələrdən xammal və daxildə istehsalı mümkün olmayan digər malların idxalı zərurətə çevrilmişdir. Bu proses nəticəsində ölkələr arasında sənaye və iqtisadi inkişaf səviyyələrindəki fərqlər daha da güclənmiş, istehsalın ixtisaslaşması dərinləşmiş və nəticə etibarilə qlobal ticarətin genişlənməsi və iqtisadi inteqrasiyanın sürətlənməsi üçün zəmin yaranmışdır.

Beynəlxalq ticarətin iqtisadi əsasları arasında digər mühüm faktor da mövcuddur: fərqli əmtəələrin istehsalı yalnız müxtəlif texnologiyaların və resurs strukturunun effektiv uyğunlaşdırılması ilə mümkün olur. Bu səbəbdən ölkələr konkret məhsul növlərinin istehsalı üzrə ixtisaslaşmağa meyil edir və nəticədə hər bir ölkə digərinin məhsuluna ehtiyac duyur. Bu qarşılıqlı ehtiyac isə beynəlxalq ticarətin davamlı inkişafının başlıca hərəkətverici qüvvələrindən birinə çevrilmişdir. [2, s.26-27]

XIX əsrin son illərində informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları insanların həyatının və elektron ticarətin təkamülünə güclü təsir göstərib. Son illərdə Azərbaycan Respublikasında informasiya və kommunikasiya texnikasının istifadəsində bir çox qərarlar verilməklə, yeni işlər görülmüş və bu texnologiyaların istifadəsində əhəmiyyətli dərəcədə bir çox uğurlar qazanılmışdır. Bu isə dövlətimizdə yürüdülən siyasətin istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Ölkə daxili ticarətdə müəssisələrin genişləməsi üçün və eyni zamanda sahibkarlıqla məşğul olan vətəndaşlarımızın bu sektorda inkişafları üçün onların maddi və texniki bazalarının gücləndirilməsini kifayət qədər ön plana çıxarmışdır.

Cədvəl 1.

Azərbaycanda Elektron və Kartla Ödənişlərin İnkişaf Mərhələləri (2023–2024-cü illər üzrə)

İndikator	2023-cü il göstəricisi	2024-cü il göstəricisi	Qeyd
Ümumi qeyri-nağd kart ödənişləri	49 milyard AZN	78,8 milyard AZN	2024-cü ildə 60,8% artım müşahidə olunub.
E-ticarət üzrə qeyri-nağd ödənişlər	39,1 milyard AZN	66,4 milyard AZN	2024-cü ildə 69,8% artım qeydə alınıb.
E-ticarətin ümumi kart əməliyyatlarındakı payı	79,9%	84,2%	E-ticarətin payı artmaqda davam edir.
E-ticarətin ümumi kart əməliyyatlarındakı payı (beynəlxalq ticarət daxil olmaqla)	44,4%	-	2024-cü il üçün dəqiq məlumat mövcud deyil.
Orta e-ticarət əməliyyatı məbləği	63,02 AZN	66,68 AZN	Orta məbləğdə artım müşahidə olunub.
E-ticarət əməliyyatlarının sayı	219,500	407,100	Əməliyyat sayı 84% artıb.
Debit kartların sayı	-	17,641,000	2024-cü ilin sonuna olan göstərici.
Kredit kartların sayı	-	2,255,000	2024-cü ilin sonuna olan göstərici.

İqtisadi nəzəriyyənin əsas müddəalarından biri ondan ibarətdir ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində məcmu tələb və təklifin predmetini təşkil edən əsas elementlərdən biri əmtəədir. Əmtəə istehsalı isə iqtisadi prosesin yekun mərhələsini ifadə edir və adətən şəxsi istehlak üçün deyil, bazarda satış məqsədilə reallaşdırılır.

Əmtəə (commodity good) — cəmiyyətin konkret ehtiyaclarını ödəmək və mübadilə prosesində

iştirak etmək üçün nəzərdə tutulan iqtisadi dəyər daşıyıcısıdır. Bu dəyər isə əmtəənin digər mallarla mübadiləsi zamanı müəyyən olunur. İqtisadi mühitdə hər bir əmtəə üçün formalaşan tələb və təklif qarşılıqlı əlaqədə olaraq bazar tarazlığını təmin edir. [2, s.28]

Azərbaycan Respublikası 2004-cü ildə “Elektron imza və elektron sənədlər haqqında” Qanun qəbul edib. Burada qanunun əsas hədəfi rəqəmsal sənədlərdə elektron imzanın istifadə olunması qaydalarının hüquqi əsaslarını müəyyən etməkdir. Başqa sözlə desək, bu qanun elektron sənədlərdə tətbiq olunan rəqəmsal imzanın kağız daşıyıcılarda qoyulan adi imza ilə eyni hüquqi qüvvəyə malik olmasını təmin edən prosedurları müəyyən edir.

Azərbaycanın elektron ticarət ekosistemində ödəmə mexanizmlərinin təkamül yolu xüsusi maraq doğurur. İlkin mərhələdə xarici mənşəli platformalar üstünlük təşkil edirdi. Buna misal olaraq Rusiya bazarından çıxan və 2010-cu ildə Bank Standart ilə əməkdaşlığa başlayan Web Money sistemini misal göstərmək olar. Lakin son illərdə yerli texnoloji həllərin sürətli inkişafı sayəsində milli ödəmə infrastrukturu formalaşmışdır.

Müasir dövrdə Azərbaycan bazarında Hesab.az, EasyPay, epul.az, million.az və AzeriCard.com kimi yerli platformalar dominantlıq təşkil edir. Bundan əlavə, dövlət sektorunda elektron ödənişlərin inteqrasiyası istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Mərkəzləşdirilmiş Hökumət Ödəmə Portalının yaradılması vətəndaşların dövlət qurumlarına və kommunal xidmətlərə ödənişlərini rəqəmsal mühitdə həyata keçirməsinə imkan yaradıb. Bu transformasiya prosesi ödəniş sistemlərinin coğrafi diversifikasiyası və texnoloji suverenliyin gücləndirilməsi tendensiyasını özündə əks etdirir. Elektron iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi prosesində əsas hədəf yalnız rəqəmsal biznes mühitinin strukturlaşdırılması deyil, həm də innovativ sahibkarlıq fəaliyyətinin dinamik inkişafını stimullaşdıran balanslaşdırılmış normativ bazanın yaradılması təşkil edir. Bu kontekstdə, mütərəqqi qanunverici mexanizmlərin formalaşdırılması e-kommersiya subyektlərinin fəaliyyətini əngəlləyən bürokratik maneələri aradan qaldırmaqla yanaşı, onların inzibati yükünü optimallaşdırmağa yönəldilib.

Paralel olaraq, rəqəmsal iqtisadi ekosistemdə istehlakçı hüquqlarının etibarlı müdafiə sisteminin qurulması, transaksiya şəffaflığının təmin edilməsi və vergi intizamının möhkəmləndirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qlobal təcrübə göstərir ki, elektron ticarət platformalarında təhlükəsizlik standartlarının implementasiyası, kiberhücumlardan qorunma mexanizmlərinin işlənib hazırlanması və fərdi məlumatların mühafizəsi milli səviyyədə prioritet məsələlər sırasındadır. Eyni zamanda, virtual məkanda ticarət əməliyyatlarının etik prinsiplərə uyğunluğu, sosial məsuliyyət və milli-mənəvi dəyərlərin qorunması tənzimləyici orqanların diqqət mərkəzində saxladığı məsələlərdən biridir. Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq demək olar ki, elektron ticarətin effektiv tənzimlənməsi modeli texnoloji tərəqqinin sürətli tempini nəzərə alan adaptiv qanunvericilik prinsiplərinə əsaslanmalı və yeniliklərə açıq olmalıdır. Bu yanaşma rəqəmsal biznes modellərin çevikliyini qorumaqla dövlət və özəl sektor arasında konstruktiv əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişafına böyük zəmin yaradır.

Elektron ticarətin tənzimlənməsində hüquqi aspektlər

İnformasiya texnologiyaları sahəsindəki inkişaflar ənənəvi ticarət metodlarını elektron ticarətlə əvəz etmişdir. E-ticarət müəssisələrə yer, zaman və insan resurslarına qənaət etməklə rəqabət üstünlüyü qazandırır.

Bu təsnifat e-ticarət infrastrukturunun qurulması və qanunvericiliyin formalaşdırılması zərurətindən irəli gəlir və xüsusilə də birbaşa e-ticarət tətbiqlərində hüquqi tənzimləmə ehtiyacı daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. Hüquq, cəmiyyətdəki münasibətləri tənzimləyən və sanksiyalarla dəstəklənən qaydalar toplusu olmaqla, mövcud reallıqları qanun çərçivəsində idarə edir. Qanunvericiliyin yaradılması prosesi vaxt apardığından, adətən hüquqi qaydalar ictimai həyatdakı yeniliklərdən geri qalır.

Bu səbəblərdən, elektron ticarətlə bağlı hüquqi qaydalar tam tətbiq olunmamışdır. Dövlətlər bu problemləri beynəlxalq səviyyədə həll etmək istiqamətində bir sıra işlər aparır.

Azərbaycan Respublikasında elektron ticarət sahəsində fəaliyyət göstərən fiziki və hüquqi

şəxslərin hüquq və vəzifələri yalnız milli qanunvericilik əsasında məhdudlaşdırıla bilər. “Elektron ticarət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, bu sahədə fəaliyyət göstərmək üçün ümumilikdə xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunmur. Bununla belə, bəzi spesifik fəaliyyət sahələrində elektron ticarətin həyata keçirilməsi üçün lisenziya alınması qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuşdur. Belə hallarda subyektlər yalnız aidiyyəti icazəni (lisenziyanı) əldə etdikdən sonra fəaliyyət göstərə bilərlər. Sözügedən qanun maliyyə bazarı, sığorta və qiymətli kağızlar bazarı istisna olmaqla, elektron ticarətin bütün sahələrinə şamil edilir. Bu istisna sahələrdə elektron ticarətlə bağlı münasibətlər isə digər normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənir.

Azərbaycanın dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyası çərçivəsində xarici ticarət əməliyyatlarının – xüsusilə idxal və ixracın – hüquqi tənzimlənməsi istiqamətində zəruri hüquqi baza formalaşdırılmışdır. Bu sahədə Milli Məclis tərəfindən müvafiq qanunlar qəbul olunmuş, Prezident fərman və sərəncamları imzalanmış, Nazirlər Kabineti tərəfindən isə müvafiq normativ-hüquqi sənədlər təsdiqlənmişdir. İqtisadi tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanın gələcək iqtisadi inkişafı beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin intensivliyindən və keyfiyyətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olacaqdır.

Azərbaycanın geosiyasi və geoiqtisadi baxımdan əhəmiyyətli bir mövqedə – müxtəlif iqtisadi və siyasi maraqların kəsişdiyi ərazidə yerləşməsi gömrük sisteminə strateji status qazandırır. Bu baxımdan, gömrük tənzimlənməsi yalnız iqtisadi deyil, həm də siyasi təhlükəsizlik baxımından vacib əhəmiyyət daşıyır. Daxili bazarın qorunması və idxal-ixrac əməliyyatlarına nəzarət vasitəsilə iqtisadi suverenliyin təmin olunması, həmçinin gömrük siyasətinin səmərəli həyata keçirilməsi istiqamətində Azərbaycan gömrük orqanlarına böyük məsuliyyət düşür.

Beynəlxalq münasibətlər sistemində dövlətlərarası əməkdaşlığın yeni formalarının yaradılması və mövcud sahələrin dərinləşməsi gömrük sferasındakı münasibətlərin daha geniş və kompleks yanaşma tələb etdiyini göstərir. Bu kontekstdə gömrük sistemi bazar münasibətlərinin formalaşması, tənzimlənməsi və Azərbaycan iqtisadiyyatının qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası prosesində əsas mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir. [3, s.85]

Nəticə

Araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, Azərbaycanda beynəlxalq elektron ticarət sürətlə inkişaf etsə də, logistika, ödəniş sistemləri və digər sahələrdə müəyyən problemlər vardır. İnternet istifadəçilərinin artması, rəqəmsal ödəmə sistemlərinin genişlənməsi və logistika sahəsindəki inkişaflar bu sahəyə müəyyən dəstək göstərsə də, infrastruktur, hüquqi çərçivə və gömrük proseduralarında mövcud olan bəzi məhdudiyyətlər beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətini olduqca aşağı salır. Eyni zamanda, potensial bazarlara çıxış imkanları da inkişaf edir və olduqca genişlənir. Yerli sahibkarların qlobal bazara inteqrasiyası üçün rəqəmsal bacarıqların gücləndirilməsi, təlim proqramlarının təşkili və dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi olduqca vacib amildir. Gələcəkdə Azərbaycanın beynəlxalq elektron ticarətdə daha geniş rol oynaması üçün sistemli yanaşma, effektiv qanunvericilik və innovativ texnologiyaların tətbiqi əsas şərtlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. V. Qasımlı, M. Talıbova, G. Qulıyeva, A. Museyibov, F. Mirzəyev, A. Qədəşov, G. Əhmədova. “Rəqəmsal iqtisadiyyat”. Bakı, 2023
2. A. Əsədov, R. Məmmədov. “Elektron ticarət və rəqəmsal iqtisadiyyat” Bakı, 2023; Səh 162.
3. Qəribov Asəf, Əzizov Anar, Əhmədova Sədaqət. “Beynəlxalq Ticarət Əməliyyatları” Dərs Vəsaiti Bakı – 2017;
4. Biznesin təşkili və idarə edilməsi, dərslik, Bakı – 2011.
5. https://odero.az/az/news/azerbaycanda-eticaretin-inkishafi/

Huseyn Seyyab Mammadov
Second year Master's student of the Business Organization and Management (International Business) specialty of Odlar Yurdu University
Email: huseyn.memmedovh@gmail.com

Scientific supervisor: i.f.d, assoc. Prof. Afgan Abulfaz Musayev
Email: afqan.hunna@gmail.com

The current status of international electronic trade in Azerbaıjan

Summary

Purpose of the study: The purpose of the study is to analyze the current state of international e-commerce in modern Azerbaijan and put forward scientific proposals for its improvement.

Methodology of the study: The scientific and methodological basis of the article is scientific research methods, including methods such as observation, logical generalization and functional analysis.

Applied significance of the study: is that the proposed proposals and recommendations can be useful in the implementation of projects to be developed in the direction of the development of the current state of international e-commerce in Azerbaijan.

Results of the study: There are certain shortcomings in the trade sector, logistics, payment systems and other areas. However, an action plan will be developed and implemented to solve these problems. At the same time, the opportunities for access to potential markets also have a positive effect.

Originality and scientific novelty of the research: As a result of the investigation and analysis of the research topic, scientifically substantiated proposals were made for improving the field of electronic commerce.

Key words: electronic commerce, payment systems, digital business, electronic signature

Гусейн Сейяб оглу Мамедов
Университет Одлар Юрду, специальность «Организация и управление бизнесом (международный бизнес)» Студент 2 курса магистратуры
Электронная почта: huseyn.memmedovh@gmail.com

Научный руководитель: к.ф.-м.н., доц. Проф. Афган Абульфаз оглу Мусаев
Электронная почта: afqan.hunna@gmail.com

Текущее состояние международной электронной торговли в Азербайджане

Резюме

Цель исследования: Целью исследования является анализ текущего состояния международной электронной коммерции в современном Азербайджане и выдвижение научных предложений по ее улучшению.

Методология исследования: Научно-методологической основой статьи являются научные методы исследования, в том числе такие методы, как наблюдение, логическое обобщение и функциональный анализ.

Прикладное значение исследования: Предложенные предложения и рекомендации

могут быть полезны при реализации проектов, которые будут разрабатываться в направлении развития текущего состояния международной электронной коммерции в Азербайджане.

Результаты исследования: Имеются определенные недостатки в сфере торговли, логистики, платежных систем и других областях. Однако будет разработан и реализован план действий по решению этих проблем. В то же время возможности выхода на потенциальные рынки также имеют положительный эффект.

Оригинальность и научная новизна исследования: В результате исследования и анализа темы исследования были сделаны научно обоснованные предложения по совершенствованию сферы электронной коммерции.

Ключевые слова: электронная коммерция, платежные системы, цифровой бизнес, электронная подпись

IV BÖLMƏ.
SOSİAL MÜNASİBƏTLƏR

UOT 364.3, JEL: H53; H55; I38

Emin Əli oğlu ƏLİRZAYEV
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
E-mail: alirzayev@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.393

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA SOSİAL MÜDAFİƏNİN FORMALAŞMASININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Azərbaycan Respublikasında sosial müdafiənin xronoloji inkişafının prioritetlərini nəzərdən keçirməklə sosial müdafiənin perspektiv sistemli inkişafı məqsədilə tədqiqatlarda həmin prioriet istiqamətlər üzrə sosial müdafiənin təşkili və idarə olunmasında dəyərləndirilməmiş olaraq qalan və təkmilləşdirilməyə ehtiyac olan tənzimləmə obyektlərinin və elementlərinin müəyyən edilməsi üçün konseptual əsasların möhkəmləndirilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası – Tədqiqat sahə üzrə idarəetmə səviyyəsində sosial müdafiənin təşkilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tətbiq edilmiş başlıca qanunvericilik islahatları və strateji dövlət proqramlarının tədqiqinə söykənməklə müəllif dəyərləndirilmələr müstəvisində ümumi elmi təhlil metodlarına əsaslanır.

Tədqiqatın nəticələri – Azərbaycanda sosial müdafiənin inkişafında sistemli sosial müdafiənin təmin olunması istiqamətində retrospektiv əsasda müəyyənləşdirilmiş hədəflərə nəzərən yaxın perspektivdə təkmilləşdirilməsi tələb olunan sosial müdafiə komponentlərinin mənzərəsini formalaşdırır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Tədqiqat çıxarılan əsas nəticələr nəzərə alınmaqla növbəti perspektivdə sosial müdafiənin sistemli inkişafının təmin olunması üçün təkmilləşdirilməyə ehtiyac olan həlqələrin idarəetmə səviyyəsində nəzarətə götürülməsi üçün nəzəri-praktiki əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – məqalə Azərbaycanda sosial müdafiənin tarixən inkişafında sosial müdafiə mexanizmlərinin əhalinin rifahının təmin olunmasındakı rolu və sahələrarası əlaqələrin iqtisadi motivi öyrənilməklə, daha optimal islahatlılıq mühitinin formalaşması üçün strateji baxış formalaşdırır.

Açar sözlər: sosial müdafiə, sosial müdafiənin təşkili, sosial müdafiənin idarə olunması, sosial müdafiənin komponentləri, sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi.

Giriş

Müasir şəraitdə sosial müdafiə sahəsi sosial siyasətin iqtisadi müstəvidə həyata keçirilməsi istiqamətlərindən bir olmaqla, dövlət tənzimlənilməsinin predmetidir. Dövlətin sosial siyasətinin çərçivələri də sosial müdafiənin prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsində həlledici rola malikdir.

Sosial müdafiənin təşkili nəticəsi olaraq baş verən inkişaf prosesinin özünün nəticəsində sosial müdafiənin lokal şəraitdə tətbiqi təcrübəsi formalaşır. Sosial müdafiənin inkişafında tətbiq edilən islahatlılıq tədbirlərinin əsas istiqamətləri, əsas götürülən dövlət proqramları üzrə müəyyən edilən müddətli inkişaf konturları sosial müdafiənin retrospektiv yanaşmada təşkili xüsusiyyətlərini ortaya çıxarır. Sosial müdafiənin təşkili xüsusiyyətləri qoyulmuş hədəflərə münasibətdə sahənin

idarə olunmasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün istiqamətlərin müəyyən olunması üçün baza əhəmiyyətini daşıyır. Həmin xüsusiyyətlərin tədqiq edilərək öyrənilməsi isə özlüyündə sosial müdafiənin növbəti dövr üçün islahatlarının əsas istiqamətlərini, əhatə dairəsini və öyrənilmiş “dərslər”dən yola çıxaraq reallaşdırılması daha çox ehtmiallar ehtiva edən hədəflərinin dəqiqləşdirilməsi üçün seçim imkanları formalaşdırır.

Sosial dövlət modeli ilə irəliləyən Azərbaycan Respublikasında sosial müdafiə sahəsinin ötən inkişaf dövründə xeyli istiqamətlərdə uğurlu və ya müəyyən mexanizmlər üzrə elementlərə münasibətdə daha az effektiv yerinə yetirildiyini söyləyə biləcəyimiz idarəetmə təcrübəsi formalaşmışdır. Həmin istiqamətlər və mexanizmlərin sosial müdafiə sahəsinin əlaqədar olduğu sosial-iqtisadi münasibətlərlə əlaqədə əhali rifahının təmin olunmasındakı rolunun elmi yanaşmada araşdırılması növbəti strateji hədəflərin daha effektiv əsaslar üzrərndə formalaşdırılması üçün imkanlar açır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasında sosial müdafiənin perpsektiv inkişafı üçün də bu məsələlərin elmi tədqiqat obyektinə alınması nəzəri olmaqla yanaşı, praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Sosial müdafiənin təşkili təcrübəsinin elmi-nəzəri təhlil edilməsi və əsas xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi əhəmiyyəti Azərbaycanda yaxın və uzunmüddətli perspektiv üçün önəmli strateji konturların müəyyən edilməsi imkanlarını da formalaşdırması ilə bağlıdır.

Qeyd etməliyik ki, müşahidələrimiz və son axtarışlarımız göstərir ki, sosial müdafiə və təminatla bağlı getdikcə daha çox elmi yazılar ərsəyə gətirilməsinə baxmayaraq, bilavasitə seçilən mövzu üzrə tədqiqatlar aparılmamışdır. Bununla əlaqədar mövzunun işlənilməsində müəllif mülahizələrinin daha çox çəkiyə malik olması, həmçinin müvafiq normativ sənədlərə istinadlardan istifadə zəruri mahiyyətdə olmaqla özünü göstərməkdədir.

Azərbaycanın sosial müdafiə məkanında inkişafın əsasları

Sosial müdafiə sistem olaraq ölkə daxilində formalaşan sosial və iqtisadi ehtiyaclar, eyni zamanda beynəlxalq əməkdaşlıq müstəvisində müəyyən edilən çərçivələrin təsiri şəraitində müvafiq normativ, təşkilati və idarəetmə tədbirləri müstəvisində kompleks uyğunlaşdırılma məqsədilə həyata keçirilən fəaliyyət nəticəsində formalaşaraq yeni xüsusiyyətlər kəsb edir.

Müasir şəraitdə müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıqların qurulması, bu çərçivədə müxtəlif sosial əsaslı əhali qruplarının sosial müdafiəsinin həyata keçirilməsinin ümumbəşəri standartlarının gözlənilməsi və bununla qlobal miqyasda insanları sosial-iqtisadi proseslərin mənfi (kənar) təsirlərindən qorumaqla cəmiyyət həyatının stabilliyinin təmin edilməsi və bununla rifahının təmin edilməsi və yüksəldilməsi məqsədini daşıyan müxtəlif beynəlxalq konvensiyaların ölkələr tətəfindən tədricən ratifikasiya edilməsi də həmin ölkələrdə sosial müdafiə sisteminin formalaşması amili kimi çıxış edir, lakin tədqiqatlar səviyyəsində də hesab edilir ki, hər hansı ölkənin tarixi inkişaf prosesində sosial müdafiə ilə bağlı formalaşan model digər bir, yaxud bütün dünya ölkələri üçün tam tətbiq imkanları da yaratmamaqdadır. Bu mənada milli sosial müdafiə sisteminin digər inkişaf etmiş sistemlərə yaxınlaşdırılması məqsədilə nümunə (örnək) olaraq götürülərək tədqiq edilən istənilən ölkə modeli üzrə meyarların (məs., sosial prioritetliyin əsas götürüldüyü İsveç modeli, iqtisadi və sosial prioritetlərin qarışığına əsaslanan Almaniya modeli, yaxud xidmət keyfiyyətinin əsas götürüldüyü ABŞ modeli və s. kimi) dəqiq öyrənilərək yerli spesifik xüsusiyyətlərə uyğunlaşdırılmaqla və əlavə elementlərin də daxil edilməsilə tətbiqi şəraitində müsbət nəticələr əldə olunması mümkün hesab edilir [1].

Ölkə daxilində sosial müdafiənin sosial və iqtisadi təsirliliyi və ya sosial müdafiə imkanları əhalinin həyat səviyyəsinə təsir göstərilməsi imkanları ilə birbaşa əlaqəlidir. Sosial müdafiənin çoxistiqamətli və ya çoxmexanizmli sistem quruluşuna malik olması onun sosial əhatəsini genişləndirmək üçün mühüm şərtləndəndir.

Ölkələrin tarixi inkişafında sosial müdafiənin də inkişafı uzunmüddətli dövr nəticəsində tətbiq edilən dəyişikliklərin nəticəsi olaraq, belə demək mümkünsə, sistem olaraq püxtələşir.

Məsələn, 1883-cü ildə ilk dəfə olaraq Almaniyada xəstəliklə əlaqədar sığortalanmanın tətbiqindən sonra bu sığorta mexanizmi 1925-ci ilə qədər yalnız dünyanın 27 ölkəsi, 1939-cu ilə qədər

əlavə olaraq 8 ölkə, sonrakı on ildə isə 16 ölkəsində tətbiq edilmiş, sosial sığortanın inkişafı əsasən İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı ərəfədə baş vermişdir [2, s. 93].

Bu kimi məqamlar sosial müdafiənin transformasiyasının bilavasitə iqtisadi islahatlardan fərqli olaraq sosial müdafiə islahatları şəraitində nəticələrinin daha gec hiss olunması təbiətini vurğulamağa əsas verən məqamlardan biridir.

Azərbaycan Respublikası qısa zaman müddəti ərzində iqtisadi və digər resursların əhalinin sosial müdafiəsinə yönəldilməsi baxımından müsbət təcrübəyə malik ölkələrdəndir. Belə ki, planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadi sisteminə keçid etmiş ölkələr arasında bu yolda yaranan sosial-iqtisadi çətinliklərin tənzimlənilməsi nəticələri bu barədə mülahizələr irəli sürməyə imkan verir. Sosial müdafiənin müxtəlif istiqamətləri üzrə qeydə alınmış müvafiq statistik fəaliyyət göstəriciləri də bu fikri deməyə əsaslar verir.

Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə sosial müdafiə (və təminatın) təşkili və həyata keçirilməsi ilə bağlı əsas normativ sənəd hesab edilən - Beynəlxalq Əmək Təşkilatının "Sosial təminatın minimal normaları haqqında" 102 saylı Konvensiyasının prinsiplərini, həmçinin 202 saylı tövsiyəsini əsas götürməsi insan ehtiyaclarını nəzərə alan minimal sosial müdafiə səviyyələrinin nəzərə alındığı milli sosial müdafiə sisteminin qurulması üçün mühüm çərçivə təsirinə malikdir. Eyni zamanda sosial təminat hüququ BMT tərəfindən qəbul edilmiş bir sıra fundamental hüquqi sənədlərlə (Ümumdünya İnsan Haqları Bəyannaməsi, İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (Maddə 9, 10 (2) və 10 (3)), Qadınlara qarşı Ayrı-seçkiliyin Hər Şəklinin Ləğv Edilməsi Konvensiyası (Maddə 11 (1) (e), 11 (2) (b) və 14 (2)), Uşaq Hüquqları Konvensiyası (Maddə 26, 27 (1), 27 (2) və 27 (4)), Hər cür İrqi Ayrı-seçkiliyin ləğv edilməsi haqqında Konvensiya (Maddə 5 (e) (iv)), Bütün Miqrant İşçilərin və Ailələrinin Hüquqlarının Müdafiəsi haqqında Beynəlxalq Konvensiya (III hissə, maddə 27; IV hissə, maddə 54) və Əlillərin Hüquqları Konvensiyası)) təsbit edilmişdir [3, s. 5-7].

Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqil Azərbaycanda sosial müdafiənin təşkilinin ilkin vacib əlamət olaraq, sistemli hal alması müəyyən dövr tələb etmişdir. 1991-ci ilin 18 oktyabr tarixində ikinci dəfə elan olunmuş dövlət müstəqilliyinin ilk illərində demək olar ki, əhalinin sistemli sosial müdafiəsi təşkil oluna bilməmişdir. Bu illərdə, demək olar ki, əhalinin sosial müdafiəsi təkcə sovet sistemindən qalmış idarəetmə və hesablama yanaşmaları əsasında da olsa belə, əsasən pensiya təminatı sistemi vasitəsilə aparılmışdır. Sosial sığorta vəsaitlərinin toplanıldığı vahid fondun olmaması, ünvanlı dövlət sosial yardımı sisteminin mövcud olmaması, müavinətlərlə təminatın da sosial sığorta prinsiplərinə əsaslanmadan əvvəlki dövrlərdən qalmış, qarışıq və müxtəlif güzəştlərə əsaslanan normativ yanaşmalarla, bəzən isə subyektiv maraqlardan asılı olaraq icra edilməsi sistemli sosial müdafiənin həyata keçirilməsi qarşısında dayanan nəzərəçarpan təşkilati problemləri təşkil etmişdir.

1992-ci ildə ölkədə müəssisə və təşkilatların sosial sığorta ayırmalarına və onların məqsədyönlü xərclənməsinə nəzarəti gücləndirmək, əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində olan paralelçiliyi ləğv etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Pensiya Fondu və Azərbaycan Respublikasının Sosial Sığorta Fondu bazasında bütün müəssisə və təşkilatlarından sosial sığortaya ayırmaların tam həcmdə daxil olduğu Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun yaradılması sosial sığorta münasibətlərinin formalaşması üçün ilkin başlanğıc rolunu oynadı [4].

Vətəndaşların pensiya təminatının yeni əsaslarla reallaşdırılması istiqamətində yaradılan qanunvericilik ilk vaxtlarda müəyyən problemlərin həllinə köməklik göstərsə də, bu istiqamətin normativ müstəvidə təkmilləşdirilməsi ilə bağlı sözügedən normativ akta 1994-2007-ci illərdə ümumilikdə 27 ayrı qanunla dəyişiklik aparılmışdır [5].

Ölkənin sosial müdafiə sistemində köklü dəyişikliklərə başlanılmasını Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli 767 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş 2001-2005-ci illər üçün inkişaf hədəflərini müəyyən edən "Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı Konsepsiyası"nın qəbulu ilə əlaqələndirmək olar [6].

Belə ki, bu strateji-normativ sənədlə müəyyən olunmuş çərçivədə vətəndaşların pensiya təmi-

natı üçün etibarlı maliyyə təminatının yaradılması, pensiya təminatının bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğunlaşdırılması, sosial sığorta haqları ilə ödənişlər arasındakı əlaqənin uyğunlaşdırılması, vətəndaşların minimum yaşayış səviyyəsini təmin edən pensiyaların müəyyən edilməsi kimi istiqamətlər növbəti məqsəd və prinsiplər olaraq müəyyən edilmişdi. Bu konsepsiyanın əsas təşkilati-idarəetmə üstünlüyünü - bu əsasda informasiya texnologiyalarının tətbiqi bazasında pensiya təyinatı üçün zəruri olan məlumatların və ödənilmiş sığorta haqları barədə məlumatların uçotunu nəzərdə tutan və həmin məlumatlar əsasında formalaşan sığorta kapitalı hesabına elektronlaşdırılmış şəkildə pensiya təyinatına imkan verən, eyni zamanda məcburi dövlət sosial sığorta haqları hesabına maliyyələşdirilən sosial müavinətlərlə təminatın həyata keçirilməsi üçün təkmil mexanizmin yaradılması təşkil etmişdir ki, bu da sonrakı illərdə sosial sığorta sistemi ilə bağlı digər dövlət konsepsiyalarının həyata keçirilməsi üçün bünövrə rolunu oynamışdır.

2006-cı ilin 1 yanvar tarixindən qüvvəyə minən “Əmək pensiyaları haqqında”Qanun isə müasir şərtlərlə pensiya təminatının idarəetmə əsaslarının daha da aydınlaşdırılmasına gətirib çıxardı. Bu dəyişikliyin xüsusi əlamətlərindən biri - əslində iqtisadi nöqteyi-nəzərdən tətbiqi məqsədləri fərqli olan - sosial yardım və pensiya təminatının (biri bilavasitə yoxsulluqla mübarizə, digəri isə gəlirlərin yenidən bölgüsü və ya tarazlaşdırılması məqsədli və sosial sığorta mahiyyətli olmaqla) maliyyə mənbələrinin ayrılmasının baş verməsindədir. Belə ki, pensiya təminatından fərqli olaraq Azərbaycanda ünvanlı dövlət sosial yardımının sistemli tətbiqinə daha gec bir müddətdə - 2006-cı ilin yanvarın 1-dən etibarən başlanılmışdır ki, yalnız bu zaman bu mexanizmin konkret olaraq dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilməsi qanunvericilik səviyyəsində təsbit olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında sosial müdafiənin formalaşmasının əsas istiqamətləri

Sosial müdafiədə islahatlılıq imkanlarının başlıca olaraq pensiya sistemi ətrafında təmərküzləşdirilməsinin də təsirlərilə 2006-2013-cü illərdə əmək pensiyalarının orta aylıq məbləğinin 5,7 dəfə yüksəldilməsinə və beləliklə də, bu göstərici üzrə ölkəmizin postsovet coğrafi məkanında öncül mövqelərdə qərarlaşmasına gətirib çıxarmışdır ki [7], bu da pensiya təminatının ölkədə sosial müdafiənin ən aparıcı həlqəsinə çevrilməsini təmin etmişdir. Qeyd edilən bu konsepsiyanın nəzərəçarpan prioritetlərini - cari, ortamüddətli və uzunmüddətli dövr üzrə maliyyə dayanıqlılığına nail olunması, pensiya təminatı sisteminin uzunmüddətli inkişafı üçün aktual təhlillərə əsaslanan mexanizmlərin formalaşdırılması, sığorta prinsiplərinə uyğun olmayan ödəmələrin tənzimlənməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən bir sıra öhdəliklərin dövlət öhdəliyi kimi fərqləndirilməsi, əmək pensiyalarının könüllü yığım komponentinin real praktikada tətbiqi və qeyri-dövlət pensiya institutlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi kimi mühüm fundamental məqsəd və vəzifələr təşkil etmişdir. Bu konsepsiya sığorta prinsiplərinə uyğun olmayan, yəni güzəştli və xüsusi şərtlərlə, habelə erkən pensiyaya çıxma hallarında pensiya məbləği ilə ödənilən sığorta haqqı arasında mütənasibliyin təmin edilməsi məqsədi ilə pensiya yaşının optimal həddinin müəyyən edilməsi, zərərli və təhlükəli işlərdə çalışanlar, mülkiyyətində olan kənd təsərrüfatına yararlı torpaqları istifadə edən, fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlar və digər kateqoriyalar üçün pensiya təyinatı və sığorta haqqı normativləri şərtlərinə yenidən baxılmasını nəzərdə tutmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, pensiya qanunvericiliyinə 2017-ci ildə aparılmış dəyişikliklər 2014-2020-ci illər üzrə növbəti müvafiq konsepsiya sənədinin sığorta prinsiplərinin gücləndirilməsi, maliyyə dayanıqlılığının artırılması istiqamətində ən əhəmiyyətli qanunvericilik islahatları hesab edilə bilər. Bu çərçivədə aparılmış dəyişikliklərə əsasən, sığorta əsası olmayan və güzəştli şərtlərlə müəyyən olunan pensiyalar üzrə xərclərin dövlət öhdəliyi hesab edilərək dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilməli olması təsbit olundu. Həmçinin həmin islahatlar güzəştli şərtlərlə pensiya təyinatına imkan verən şərtlərlə bağlı bir sıra məhdudlaşdırılmalarla xarakterizə edilə bilər. Eyni vaxtda əmək pensiyalarının dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməsi aparılmaqla pensiya məbləğini təşkil edən iki komponent üzrə (baza və sığorta hissələri) baza yanaşmasının ləğvi, minimum pensiya məbləği, bu məbləğin hesablanmasını təmin edən minimum pensiya kapitalı kateqoriyasının təsis edilməsi və bütün pensiyaların sığorta hissəsindən ibarət olmaqla konvertasiya

olunmaqla yenidən hesablanması, nəticədə minimum pensiya şərtini təmin etməyən pensiyaların bütünlüklə müəyyən edilən minimum pensiya məbləğinə çatdırılması, habelə sığortaolunanlar tərəfindən ödənilən məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının daha çox hissəsinin - 50 faizinin deyil, artıq 90 faizinin pensiya hesablanması üçün əsas hesab edilən sığorta kapitalına yönləndirilməsi təmin olundu ki, bu, sonrakı illərdə pensiya məbləğlərinin daha sürətli artımı üçün şərait yaratmışdır. Qeyd edilən dövrdən sonrakı illərdə orta pensiya məbləğlərinin daha çox artma tendensiyası göstərməsini məhz bu dəyişikliklərin təsirinin nəticəsi olaraq qiymətləndirmək də olar. Belə ki, açıqlanan dövlət statistikasına əsasən hesablamaq olar ki [8], pensiya məbləğlərində dinamik artımın təzahür etdiyi 1995-2019-cu illəri əhatə edən dövr ərzində təyin olunmuş pensiyaların orta məbləği üzrə davamlı artım tendensiyası saxlanılmaqla, 2007-2019-cu illərdə 5,4 dəfəyədək, 2019-2024-cü illər ərzində isə təqribən 2 dəfəyədək artım qeydə alınmış, qeyd olunan ümumi dövr ərzində orta illik artım tempi əmsalı təqribən 1,2 təşkil etmişdir. 2024-cü ilin əvvəlinə Azərbaycanda cəmi pensiyaçıların sayı 1095958 nəfər, təyin edilmiş pensiyaların orta məbləği 441,3 manat, yaşa görə orta pensiya məbləği isə 474,6 manat təşkil etmişdir.

Rəsmi statistika əsasında hesablamalarımız göstərir ki, 2023-cü ildə Azərbaycanda ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin orta hesabla 20 faizdən artıq hissəsi sosial ödəniş mənşəli transfertlər hesabına formalaşmaqdadır. Həmin transfertlərin təqribən 86 faizini əhəmiyyətli gəlir istiqaməti hesab olunan pensiya ödənişləri təşkil etməkdədir. Transfertlərin regional paylanması ilə bağlı göstəricilər arasında kəskin diferensiasiyanın da olmaması sığorta-pensiya sisteminin təşkili ilə bağlı müsbət meyllərdən hesab edilə bilər [9].

Qeyd olunanlarla yanaşı, sosial müdafiə sisteminin inkişafında pensiya təminatının digər sosial müdafiə proqramları (mexanizmləri) ilə müqayisədə daha nəzərəçarpan təkamül göstərdiyini də qeyd etmək lazımdır. Bunu sosial müdafiə sistemində pensiya təminatının daha qabaqcıl yer alması, bu mexanimə ən geniş həssas sosial təbəqə olan pensiyaçıların rifahının təminatçısı kimi yanaşılmaqla, keçid iqtisadiyyatı şərtlərində dəyişkən sosial-iqtisadi şərtlərdə qısa müddət ərzində əhalinin yoxsulluqdan qorunması instinktlərinin və minimal sosial rifahının formalaşdırılmasının təmin edilməsinə yönəlmiş strateji hədəflərin aparılmış islahatların ana xəttini formalaşdırması ilə əlaqələndirmək mümkündür. Əlbəttə, burada aztəminatlı ailələrə verilən ünvanlı dövlət sosial yardımının təyin edilməsi məqsədilə istifadə olunan ehtiyac meyarının məbləğinin 2011-ci ildəki 75 manatdan 2,3 dəfə artırılaraq 2021-ci ildə 170 manata çatdırılması [10], eləcə də bu istiqamətdə ayrılan vəsaitlərin ailəbaşına və ya adambaşına bölgüsü göstəricilərinin də baş vermiş artımların timsalında ünvanlı dövlət sosial yardımı, habelə əlilliyi olan şəxslərin və digər sosial həssas kateqoriyadan əhalinin sosial müdafiəsi ilə bağlı əhəmiyyətli addımların müsbət təsirlərini də gözardı etmək mümkün deyildir.

Azərbaycanda sosial müdafiənin təşkilinin önə çıxan başqa bir aspektini – sosial müdafiədə innovativ yanaşmaların tətbiqi hesab etmək olar. Qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanda artıq illərdir ki, bank kartlarından istifadə edilməsi pensiyaların, həmçinin sosial müavinətlərin əhaliyə çatdırılmasının əsas üsulu kimi istifadə olunmaqdadır. Ölkədə bu istiqamətdə növbəti hədəfləri müəyyənləşdirən - “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda bununla dövlət-özəl tərəfdaşlığının gücləndirilməsinə, maliyyə sektorunun və iqtisadiyyatın inkişafına müsbət təsirlərinin olacağı qiymətləndirilir.

Belə ki, sosial ödənişlərdə banklararası rəqabətin gücləndirilməsi, pensiya və müavinətlərin alınması üzrə bank seçimində sərbəstliyin təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Bu əsasda maliyyə dərinliyini ifadə edən göstəricilərin davamlı yaxşılaşacağı, iqtisadi subyektlərin milli ödəniş sistemində aparılan əməliyyatlarının həcminin 25% artacağı, o cümlədən ödəniş kartları ilə aparılan əməliyyatlarda nağdsız əməliyyatların payının 55%-ə çatacağı hesab edilir [11].

Ölkədə sosial müdafiədə innovativ metodların tətbiqinin digər bir üstün istiqaməti olaraq, sosial müdafiə xidmətlərinin təşkilində əksər istiqamətlərdə elektronlaşdırılmanın daha qabarıq tətbiq edilməsi hesab edilə bilər.

Sosial müdafiədə bilavasitə innovativ təkmilləşdirilmə tədbiri olmaqla yanaşı, eyni vaxtda sin-

xron olaraq sosial müdafiənin təşkilati-idarəetmə, normativ tənzimləmə və sistemlilik aspektlərində təkmilləşdirilməsini ifadə edən mərkəzləşdirilmiş elekron idarəetmə sisteminin yaradılması Azərbaycanda sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsində fundamental dəyişikliklərdəndir. AR Prezidentinin 2019-cu il 15 aprel tarixli 634 nömrəli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin “Mərkəzləşdirilmiş elektron informasiya sistemi haqqında Əsasnamə” və “e-sosial” internet portalı haqqında Əsasnamə” təsdiq edilmişdir. Əmək, məşğulluq, sosial müdafiə və sosial təminat, habelə Nazirliyin fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq digər sahələrdə əmək, məşğulluq, sosial müdafiə və sosial təminat, habelə Nazirliyin fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq digər sahələrdə informasiyanın yaradılması, toplanılması, işlənməsi, saxlanılması və axtarışı işlərinin avtomatlaşdırılmasında Mərkəzləşdirilmiş elektron informasiya sisteminin tərkibində yaradılmış müvafiq sahələr üzrə müxtəlif reyestrlərdən istifadə olunur ki, bu sistemlər üzrə məlumatların idarə edilməsi və qərar qəbulu digər dövlət orqanları və qurumlarından zəruri informasiyaların avtomatik inteqrasiyası şəraitində aparılır. “e-sosial” portalı isə MEİS bazası üzərində məlumatlardan istifadəyə əsalanmaqla əmək, məşğulluq, sosial müdafiə və sosial təminat sahələrində xidmətlərin elektron təşkili üzrə vahid platforma üzərindən elekron qaydada təmin edilməsini yerinə yetirir [11]. Portal şəffaflıq, istifafədə rahatlığı, səmərəlilik, təhlükəsizlik, fasiləsizlik, operativlik prinsipləri baxımından sosial xidmətlərə əlçatanlığı daha da artırmışdır. “e-sosial” internet portalının hazırda 1 milyon 520 minədək aktiv istifadəçisinin olması, həmin portal vasitəsilə 30-dan çox növdə elektron arayış əldə etmək mümkün olması, qurulmasından keçən ötən dövrdə “e-sosial” internet portalından istifadə sayının 82,7 milyonu ötməsi bu sistemin tətbiqinin müsbət təsirlərini göstərməkdədir [12].

Beləliklə, bu və burada məhdud imkanlardan irəli gələrək sadalaya bilmədiyimiz fərqli istiqamətlərin də olduğunu nəzərə alaraq, hesab etmək olar ki, Azərbaycan Respublikasında sosial müdafiənin təşkilində ilk növbədə sığorta-pensiya sistemi və sonradan ünvanlı dövlət sosial yardım sistemlərinin diqqət mərkəzinə alınması bu mexanizmlərin sosial müdafiənin tarixi inkişafı prosesində prioritet olaraq formalaşması ilə nəticələnmişdir. Eyni zamanda ölkədə sosial dövlət quruculuğunun ilk illərindən sığorta-pensiya sisteminin yoxsulluqla mübarizədə, eləcə də əhalinin həyat səviyyəsinin təmin edilməsi və yaxşılaşdırılması üçün əsas mexanizm olaraq müəyyən edilməsinin qısa müddətdə müsbət nəticələr verməsi inkişafın indiyəqədərki mərhələsində bu sistemin strateji əhəmiyyət qazanmasına da gətirib çıxarmışdır.

Nəticə

Təbiidir ki, sosial müdafiə sahəsi spesifikasının mürəkkəbliyindən və çoxprizmalılığından irəli gələrək çoxsaylı faktorların təsiri ilə formalaşmaqda olan və daim dəyişən xüsusiyyətlər kəsb etməkdədir. Məqalədə (istənilən halda) məhdud zaman və tədqiqat məkanı çərçivəsində Azərbaycanın sosial müdafiə modelinin formalaşmasında həlledici rol oynamış əsas sosial-iqtisadi proseslər və onların sosial müdafiə sisteminin inkişafına qarşılıqlı təsirlərinin əsas xüsusiyyətlərinə icmallaşdırılmış iqtisadi-nəzəri baxış təqdim olunmuşdur. Hesab edirik ki, həmin amillər ətrafında təfərrüatlı təhlili yanaşmaların verilməsi ayrıca (əlavə) tədqiqat yazılarının işlənilməsi ilə dəstəklənə bilər. Ötən dövr ərzində, xüsusən ilk dövlət quruculuğu illərində əhalinin həyat səviyyəsinin təmin edilməsi, həmçinin sosial münasibətlərin tənzimlənilməsi əsas tutularaq Azərbaycanda pensiya sisteminin əsas müdafiə mexanizmi kimi qəbul edilərək tətbiqi ilə sosial müdafiənin digər mexanizmlərinin inkişafının nisbətən geridə qalması arasında məntiqi əlaqələrin olduğunu inkar etməmək lazımdır. Sonrakı illərdə sığorta-pensiya sisteminə paralel olaraq əhəmiyyətli sosial müdafiə mexanizmi hesab edilən ünvanlı dövlət sosial yardımının tətbiqinə daha gec başlanılması da nəzərə alınmaqla bu sistemin inkişafı da hələlik formalaşma mərhələsində hesab edilə bilər. Geniş mənada sosial müdafiə mexanizmi hesab edilə biləcək icbari tibbi sığorta mexanizmlərinin tətbiqi də uzunmüddətli tarixə malik deyildir. Əlilliyi olan şəxslərlə bağlı sosial müdafiə tədbirlərinin, xüsusən təyinatla bağlı meyarların təkmilləşdirilməsi ilə bağlı xüsusən son illərdə əhəmiyyətli islahatların aparılması məlum olsa da, ümumən ölkədə əlilliyi olan şəxslərin sayının əhalidə payı baxı-

mından qiymətləndirilməmiş (aşkar edilməmiş) əlillik vəziyyətlərinin müəyyən edilməsilə onların müvafiq müavinətlərlə təmin olunması məqsədilə tədbirlər görülməsi ölkədə sosial müdafiənin inkişafı baxımından nəzərə alına bilər. Ümumilikdə sığorta-pensiya sistemi, ünvanlı dövlət sosial yardımı, əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsi tədbirlərinin birinci növbədə diqqətə alınmasının vacibliyi ilə yanaşı, əhalinin bütün yaşda və sosial statusda olan kontingentlərinə istiqamətlənən təminat xarakterli (reabilitasiya, sosial xidmətlər, mənzil təminatı və s.) sosial müdafiə mexanizmləri ilə də maksimum əhatə olunması, bu istiqamətlərdə daha geniş maliyyə resurslarının ayrılmasına imkan verəcək idarəetmə tədbirlərinin diqqətdə saxlanılması mühüm məsələlərdəndir. Hesab etmək olar ki, ölkədə sosial müdafiə sahəsi sistemli olaraq növbəti transformasiya mərhələsini keçməkdədir. Bu mərhələdə sosial müdafiə islahatlarının daha çox xidmətlərin elektronlaşdılması müstəvisində aparılmasına çalışılması aydın nəzərə çarpır. Bu kimi məsələlər də öz növbəsində sosial fayda baxımından xidmətlərin elektronlaşma şəraitində təşkili və təqdim olunmasının sosial müdafiədə alternativ xərclər prinsipilə dəyərləndirilmələrə zərurəti də yeni bir problem olaraq ortaya çıxarır. Belə ki, sosial müdafiə ilə bağlı islahatların effektivliyi istənilən halda ilk növbədə sosial fayda və sistem-idarəetmə xərcləri arasında əlaqənin optimallığı ilə şərtləndiriləcəkdir, başqa sözlə, sosial müdafiədə islahatlılığın əlavə xərclərə tələbat yaratmaqla sosial fayda artımı ilə nəticələnməyəcək elementlərə istiqamətləndirilməsi təkamül xüsusiyyətləri kimi qəbul edilməməlidir. Bu isə ölkədə sosial müdafiə sisteminin dəyişən beynəlxalq və yerli tələblər istiqamətində təkmilləşdirilməsi məsələlərinin idarəetmənin gündəmində saxlanılmasını, sadalanan məsələlər adekvat strateji islahat proqramlarının işlənilməsi və tətbiqini daha da aktuallaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Хамидуллин Н. Р. Международные аспекты формирования социальной защиты населения, опыт зарубежных стран //Вестник Оренбургского государственного университета. – 2012. – №. 3 (139). – С. 214-219. (Müraciət tarixi: 05.03.2025).
2. Yazgan T. İktisatçılar için sosyal güvenlik ders notları. – Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı İktisadi İşletmesi, 2019.
3. Azərbaycan Respublikasında sosial təminatlar üzrə vəziyyətin tədqiqatı və Beynəlxalq Əmək Təşkilatının "Sosial təminatın minimal normaları haqqında" 102 saylı Konvensiyasının ratifikasiyasının sürətləndirilməsi barədə: [Elektron resurs] / Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası; Beynəlxalq Əmək Təşkilatı; "Xidmət –İş" Həmkarlar İttifaqları Federasiyası.-Bakı, 2021. URL:https://xidmet-is.az/upload/files/fayllar/102-konvensiya.pdf (Müraciət tarixi: 05.03.2025).
4. "Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun yaradılması haqqında" 30 sentyabr 1992-ci il tarixli 233 nömrəli AR Qanunu https://e-qanun.az/framework/7782
5. "Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında" 23 sentyabr 1992-ci il 305 nömrəli AR Qanunu https://e-qanun.az/framework/7739
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli 767 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı KONSEPSİYASI" https://e-qanun.az/framework/4412
7. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 4 noyabr tarixli 827 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "2014-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin islahatı Konsepsiyası" https://e-qanun.az/framework/28572
8. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. *Təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği* (1995-2024-cü illər) https://www.stat.gov.az/source/healthcare/
9. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. *Ev təsərrüfatları büdcəsi* URL:https://www.stat.gov.az/source/budget_households/ (Müraciət tarixi: 18.01.2025)
10. "Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası"nın təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 iyul 2022-ci il tarixli 3378 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə

sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası” URL: https://e-qanun.az/framework/50013 (Müraciət tarixi: 20.01.2025)
11. “Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin “Mərkəzləşdirilmiş elektron informasiya sistemi haqqında Əsasnamə”nin və “e-sosial” internet portalı haqqında Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı https://e-qanun.az/framework/41978
12. “E-sosial” portalının 1 milyon 520 minədək aktiv istifadəçisi var https://sosial.gov.az/media/xeberler/e-sosial-portalinin-1-milyon-520-minedek-aktiv-istifadecisi-var?hl=az (2024, Aprel 26) (Müraciət tarixi: 06.01.2025).

Эмин Али оглы Алирзаев
Кандидат экономических наук
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет (UNEC)
E-mail: alirzayev@gmail.com

Основные характеристики формирования социальной защиты в Азербайджанской Республике

Резюме

Целью исследования является укрепление концептуальных основ для выявления объектов и элементов регулирования, которые остаются неоцененными и нуждаются в совершенствовании в организации и управлении социальной защитой в Азербайджанской Республике с целью разработки перспективного системного развития социальной защиты путем пересмотра приоритетов хронологического развития социальной защиты в этих приоритетных областях.

Методология исследования – Исследование основано на общенаучных методах анализа на уровне авторских оценок, основанных на изучении основных законодательных реформ и стратегических государственных программ, реализуемых в направлении совершенствования организации социальной защиты на уровне управления в сфере.

Результаты исследования – формируют картину компонентов социальной защиты, требующих улучшения в ближайшем будущем в связи с поставленными на ретроспективной основе целями в направлении обеспечения системной социальной защиты в развитии социальной защиты в Азербайджане.

Прикладная значимость исследования – Принимая во внимание основные сделанные выводы, исследование имеет теоретическую и практическую значимость для взятия под контроль связей, требующих улучшения на уровне управления, для обеспечения системного развития социальной защиты в следующей перспективе.

Уникальность и научная новизна исследования – в статье изучается роль механизмов социальной защиты в обеспечении благосостояния населения и экономический мотив межсекторальных отношений в историческом развитии социальной защиты в Азербайджане, а также формируется стратегическое видение для формирования более оптимальной среды реформ.

Ключевые слова: социальная защита, организация социальной защиты, управление социальной защитой, компоненты социальной защиты, совершенствование социальной защиты

Emin Ali Alirzayev
PhD in Economics
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
E-mail: alirzayev@gmail.com

The main characteristics of the formation of social protection in the Republic of Azerbaijan

Summary

The purpose of the study is to strengthen the conceptual foundations for identifying regulatory objects and elements that remain unassessed and need improvement in the organization and management of social protection in the Republic of Azerbaijan in order to develop a perspective systematic development of social protection by reviewing the priorities of the chronological development of social protection in these priority areas.

Research methodology – The study is based on general scientific analysis methods at the level of author's assessments, based on the study of the main legislative reforms and strategic state programs implemented in the direction of improving the organization of social protection at the management level in the field.

The results of the study – form a picture of the social protection components that require improvement in the near future in relation to the targets set on a retrospective basis in the direction of ensuring systematic social protection in the development of social protection in Azerbaijan.

Applied significance of the study – Taking into account the main conclusions drawn, the study is of theoretical and practical importance for taking control of the links that need improvement at the management level to ensure the systematic development of social protection in the next perspective.

Originality and scientific novelty of the study – the article studies the role of social protection mechanisms in ensuring the well-being of the population and the economic motive of inter-sectoral relations in the historical development of social protection in Azerbaijan, and forms a strategic vision for the formation of a more optimal reform environment.

Keywords: social protection, organization of social protection, management of social protection, components of social protection, improvement of social protection.

UOT: 338.43; **JEL**: J43; M12; M54; O15; P48

Elman İbiş oğlu İBİŞOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin dosenti,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: elman.ibishli@gmail.com

Rafail Zeynal oğlu RZAYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin baş müəllimi
E-mail: rafael_rzayev@unec.edu.az

Gülcənnət Rəhim qızı RƏHİMOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin magistri
E-mail: rq.gul.502@gmail.com

Lalə Çingiz qızı FƏTƏLİYEVA
Bakı Dövlət Universitetinin magistri
E-mail: feteliyevalale95@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.394

MOTİVASİYA SİSTEMİNİN İŞÇİ PERFORMANSINA TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi SOCAR-da mövcud motivasiya sisteminin effektivliyini müxtəlif aspektlərdən təhlil etmək və bu məqsədlə aparılmış sorğu əsasında əldə olunan empirik nəticələr üzərində dayanmaqdır. Eyni zamanda təşkilatda motivasiya sisteminin hazırkı vəziyyəti və işçilərin motivasiya səviyyəsinə təsirini təhlil edərək, işçi gözləntiləri ilə mövcud təşviq mexanizmləri arasındakı uyğunluğu dəyərləndirmək, motivasiya alətlərinin – maddi və qeyri-maddi təşviqlərin – əməkdaşların işə yanaşmasına, iş məmnuniyyətinə və nəticədə təşkilatın məhsuldarlıq səviyyəsinə göstərdiyi təsiri qiymətləndirməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası kəmiyyət və keyfiyyət metodlarının sintezi, deskriptiv təhlil, empirik təhlil və sorğular, korrelyasiya və reqressiya analizi kimi metodoloji yanaşmalardan formalaşdırılmışdır. Eyni zamanda, müasir idarəetmə nəzəriyyələri və motivasiya modelləri (Maslow, Herzberg, Vroom və s.) əsasında analitik təhlil aparılmış, eləcə də müxtəlif şirkətlərdə keçirilmiş empirik tədqiqatlara əsaslanan nümunələr təqdim olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, yalnız nəzəri əsasları deyil, həm də müəssisə və təşkilatlarda motivasiya mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə, əmək məhsuldarlığının artırılmasına və idarəetmə qərarlarının effektivliyinin yüksəldilməsinə xidmət edən praktik nəticələr təqdim edir.

Tədqiqatın nəticələri baxımından isə motivasiya sistemi yalnız əmək məhsuldarlığının artımına deyil, həm də təşkilatlarda davamlı inkişaf, strateji idarəetmə keyfiyyətinin yüksəldilməsi və əmək bazarında rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə xidmət edir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi baxımından qeyd etməliyik ki, SOCAR kimi geniş şəbəkəyə malik və müxtəlif peşə sahiblərini bir araya gətirən təşkilatlarda tətbiq olunan motivasiya sistemləri, işçilərin peşəkar inkişafı, əməyin stimullaşdırılması və onların şirkətə bağlılığının artırılması baxımından xüsusi araşdırma tələb edən bir sahədir. Elmi yeniliyi isə, mövcud motivasiya sistemlərinin nə dərəcədə işlək olması, işçilərin gözləntilərinə uyğunluğu və bu sistemlərin real təsir gücünün müəyyən edilməsi, yalnız müəssisənin daxili idarəetmə siyasətinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün deyil, eyni zamanda potensial təkmilləşdirmə istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün də zəruriliyinin əsaslandırılmasıdır. Nəticələr göstərir ki, düzgün və ədalətli motivasiya sistemi əməkdaşların işə bağlılığını artırmaqla yanaşı, təşkilatın strateji məqsədlərinə

çatmasında mühüm rol oynayır. Məqalədə həmçinin, motivasiya sistemlərinin təşkili və optimallaşdırılması üçün tövsiyələr irəli sürülür. Bu yanaşma işçi dövriyyəsinin azalmasına, əmək məhsuldarlığının artmasına və təşkilatın rəqabət qabiliyyətinin güclənməsinə səbəb ola bilər.

Açar sözlər: Motivasiya sistemi, işçi performansı, əmək məhsuldarlığı, işçi məmnuniyyəti, işçi motivasiyası, təşkilati motivasiya modelləri, performansın qiymətləndirilməsi.

Giriş

Müasir dövrdə qlobal və yerli iqtisadiyyatın davamlı inkişafı, təşkilatların yalnız maddi resurslara deyil, eyni zamanda insan kapitalına əsaslanan idarəetmə strategiyalarına üstünlük verməsini zəruri etmişdir. Xüsusilə iri sənaye müəssisələrində, o cümlədən enerji sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün əməkdaşların peşəkarlığı, motivasiyası və performansı istehsalın keyfiyyəti və səmərəliliyi baxımından həlledici rol oynayır. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR) kimi ölkə iqtisadiyyatında strateji yerə malik olan bir qurumda işçi motivasiyası və performansının idarə olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

SOCAR, minlərlə əməkdaşın çalışdığı, mürəkkəb və çoxşaxəli istehsal proseslərinin həyata keçirildiyi, yerli və beynəlxalq bazarlarda rəqabət aparan bir təşkilatdır. Belə genişmiqyaslı fəaliyyət sahəsi əməkdaşların davamlı yüksək performansla işləməsini tələb edir. Bu səbəbdən də SOCAR-da motivasiya sisteminin effektivliyi yalnız əməkdaşların fərdi iş göstəricilərinə deyil, ümumilikdə təşkilatın məhsuldarlığına və strateji məqsədlərinə nail olunmasına birbaşa təsir göstərir. Şirkətdə motivasiya sistemləri həm maddi (əməkhaqqı, mükafatlandırma, sosial paketlər), həm də qeyri-maddi (karyera inkişafı, təlimlər, peşəkar tanınma, iş şəraitinin yaxşılaşdırılması və s.) elementləri əhatə edir.

Bununla yanaşı, böyük və çoxsaylı struktur bölmələrə malik olan SOCAR kimi təşkilatlarda motivasiya sistemlərinin fərqli istehsalat və inzibati sahələrdə necə tətbiq olunduğu, bu sistemlərin işçilərin məhsuldarlığına nə dərəcədə təsir etdiyi və mövcud motivasiya mexanizmlərinin nə dərəcədə effektiv olduğu xüsusi tədqiqat tələb edir. Əməkdaşların motivasiyası ilə bağlı yanlış və ya qeyri-adekvat yanaşmalar həm performansın aşağı düşməsinə, həm də işçi dövriyyəsinin artmasına səbəb ola bilər ki, bu da təşkilat üçün əlavə resurs itkisi və səmərəsiz idarəetmə ilə nəticələnə bilər.

Bu məqalədə məqsəd SOCAR-da mövcud motivasiya sistemlərinin işçi performansına və şirkət məhsuldarlığına təsirini qiymətləndirmək, beynəlxalq nəzəriyyə və modellər (Maslow, Herzberg, Vroom və s.) əsasında bu təsiri təhlil etmək və real əməliyyat mühiti kontekstində səmərəli motivasiya mexanizmləri üzrə tövsiyələr irəli sürməkdir. Eyni zamanda, bu tədqiqat çərçivəsində SOCAR-ın müxtəlif struktur bölmələri üzrə motivasiya sistemlərinin müqayisəli analizi aparılacaq və insan resurslarının idarə olunması sahəsində daha səmərəli strategiyaların formalaşdırılması üçün praktiki təkliflər veriləcəkdir.

Nəzəri-metodoloji yanaşmalara sistemli baxış

Motivasiya və onun işçi performansı ilə əlaqəsi müasir idarəetmə elminin mərkəzi istiqamətlərindən birini təşkil edir. Bu tədqiqatın nəzəri-metodoloji bazasını klassik və müasir motivasiya nəzəriyyələri, təşkilati davranış modelləri, məhsuldarlığın qiymətləndirilməsi meyarları və insan resurslarının idarə edilməsi ilə bağlı empirik yanaşmalar təşkil edir. Tədqiqat həm normativ-nəzəri, həm də tətbiqi-analitik yanaşmaları özündə birləşdirərək sistemli analizə əsaslanır. Tədqiqatın nəzəri təməlində aşağıdakı əsas motivasiya nəzəriyyələri dayanır:

- A. Maslounun ehtiyaclar ierarxiyası nəzəriyyəsi – Maslou (1943) insanların davranışlarını ehtiyaclara əsasən mərhələli şəkildə izah etmişdir. İşçilərin motivasiyasının formalaşmasında fizioloji, təhlükəsizlik, sosial, hörmət və özünüreallaşdırma ehtiyaclarının ardıcıllığı nəzərə alınır [11, s. 370].

- F. Herzbergin ikifaktorlu nəzəriyyəsi – Herzberg (1959) motivasiya və hijyen amillərini fərqləndirərək göstərmişdir ki, işçilərin məmnuniyyəti əsasən motivasiyaedici amillərlə, narazılıq isə hijyen faktorlarının çatışmazlığı ilə bağlıdır. Bu modelin tətbiqi iş mühitinin və motivasiya siyasətinin balanslı qurulmasını zəruri edir [9, s.46].

- V. Vroomun gözlənti nəzəriyyəsi – Vroom (1964) fərdi performansın motivasiya, səy və nəticə gözləntiləri ilə əlaqəli olduğunu göstərmişdir. İşçilər ancaq nəticə əldə etmək ehtimalını və bu nəticənin dəyərini yüksək qiymətləndirdikdə motivasiya olunurlar [17, s.28].

- Ekvivalentlik və gücləndirmə nəzəriyyələri – Adams (1965) və Skinnerin işləri motivasiya və performans arasındakı əlaqədə ədalətlilik və mükafat mexanizmlərinin önəmini vurğulayır [1, s. 267].

Bundan əlavə işçi performansı və məhsuldarlığın ölçülməsi üçün aşağıdakı nəzəri çərçivələr də əsas götürülmüşdür:

- Balanced Scorecard (BSC) – Kaplan və Norton tərəfindən işlənmiş bu model fərdi və təşkilati performansın dörd əsas istiqamətdə (maliyyə, müştəri, daxili proseslər və öyrənmə-inkişaf) qiymətləndirilməsini mümkün edir [10, s.187].

- Key Performance Indicators (KPI) – Fərdi və kollektiv iş nəticələrinin qiymətləndirilməsində spesifik və ölçüləbilən göstəricilərin müəyyən edilməsi metodudur.

SOCAR-da motivasiya sisteminin işçi performansına təsirinin qiymətləndirilməsi

Müasir təşkilatlarda işçilərin motivasiyasının təmin edilməsi onların məhsuldarlığını və işə bağlılığını artırmaq baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. İşçi motivasiyasının adekvat səviyyədə təmin olunmaması yalnız fərdi performansa deyil, eyni zamanda təşkilatın ümumi səmərəliliyinə və bazardakı rəqabət qabiliyyətinə də mənfi təsir göstərir. Xüsusilə böyük və kompleks struktura malik şirkətlərdə motivasiya sistemlərinin düzgün qurulması və tətbiqi, işçi gözləntiləri ilə real təşviq mexanizmləri arasındakı uyğunsuzluqların qarşısının alınmasını tələb edir. SOCAR-da tətbiq olunan motivasiya sistemlərinin effektivliyini qiymətləndirmək və onların işçilərin motivasiyasına təsirini müəyyən etmək məqsədilə SOCAR-ın müxtəlif departamentlərində çalışan əməkdaşlar arasında 100 nəfər olmaqla anket sorğusu keçirilmişdir. Sorğu Google Forms platforması üzərindən təşkil olunmuş və iştirakçılar fərqli struktur bölmələrdən olan işçilərdən ibarət olmuşdur. Respondentlərin seçimində müəssisənin müxtəlif səviyyəli əməkdaşlarının iştirakı təmin edilmiş, bu da nəticələrin daha əhatəli və obyektiv olmasına şərait yaratmışdır. Sorğuda 22 sual yer almışdır ki, bunlardan 4-ü demoqrafik məlumatları toplamaq məqsədilə, 6-sı əsas tədqiqat sualları, 10-u işçilərin motivasiya sisteminə və onun işçi davranışlarına təsirinə dair Likert şkalasında dəyərləndirmə sualları, 2-si isə motivasiya sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təklifləri öyrənmək məqsədilə açıq tipli suallardan ibarət olmuşdur. Bu sual strukturu müəssisədə motivasiya sisteminin cari vəziyyətini və onun işçilərə təsirini hərtərəfli qiymətləndirməyə imkan vermişdir.

Sorğunun məqsədi, SOCAR-da mövcud motivasiya mexanizmlərinin işçilərin gözləntilərinə nə dərəcədə uyğun gəldiyini müəyyən etmək, bu sistemlərin hansı istiqamətlərdə uğurlu olduğunu və hansı sahələrdə təkmilləşdirməyə ehtiyac duyulduğunu aşkar etmək idi. Xüsusilə motivasiya strategiyalarının müəssisə daxilində qəbul olunma səviyyəsi, işçi performansı və məmnuniyyət göstəricilərinə təsiri, habelə rəhbərlik tərəfindən tətbiq olunan təşviq sistemlərinin real effektivliyi sorğunun əsas təhlil obyektləri sırasında yer almışdır. İlk olaraq sorğuda iştirak edən respondentlərin demoqrafik göstəricilərinə baxaq. Aşağıdakı Cədvəl 6-dan da göründüyü kimi, sorğuda iştirak edən işçilərin təxminən 70%-i kişi, 30%-i isə qadındır. Bu nəticə göstərir ki, nümunədəki işçilərin əksəriyyəti kişilərdən ibarətdir ki, bu da neft sənayesi kimi bir sahədə (SOCAR-da) kişi əməkdaşların sayının üstünlük təşkil etdiyini əks etdirir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Respondentlərin cinsə görə paylanması

Cins	Say (n)	Faiz (%)
Kişi	70	70%
Qadın	30	30%

***Mənbə**: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Yaş qruplarına görə paylanmaya nəzər yetirdikdə, Cədvəl 2 göstərir ki, respondentlərin ən böyük hissəsi 31-40 yaş aralığındadır (35%). Nümunənin 30%-ni 41-50 yaş arası, 20%-ni 20-30 yaş arası gənc işçilər, 15%-ni isə 51 yaşdan yuxarı daha yaşlı əməkdaşlar təşkil edir. Orta yaş

qrupunun üstünlük təşkil etməsi SOCAR-da kadrların əsasən orta yaşlı peşəkarlar olduğunu deməyə imkan verir (Cədvəl 2).

Cədvəl 2.

Respondentlərin yaş qrupları üzrə paylanması

Yaş qrupu	Say (n)	Faiz (%)
20-30 yaş	20	20%
31-40 yaş	35	35%
41-50 yaş	30	30%
51 və yuxarı	15	15%

***Mənbə**: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

İş təcrübəsinə (stajına) dair nəticələr Cədvəl 3-də verilmişdir. Respondentlərin 25%-i 5 ildən az iş stajına malikdirsə, 30%-i 6-10 il, digər 30%-i 11-20 il, 15%-i isə 20 ildən çox iş təcrübəsinə sahibdir. Müxtəlif staja malik işçilərin rəylərinin əhatə olunması, motivasiya sisteminin həm yeni, həm də veteran işçilər tərəfindən necə dəyərləndirildiyini anlamağa imkan yaradır (Cədvəl 3).

Cədvəl 3.

Respondentlərin müəssisədə iş stajı üzrə paylanması

Təşkilatda iş stajı	Say (n)	Faiz (%)
0-5 il	25	25%
6-10 il	30	30%
11-20 il	30	30%
21 il və yuxarı	15	15%

***Mənbə**: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır*

Respondentlərin tutduğu vəzifə statusuna nəzər salsaq, Cədvəl 4-ə əsasən, cavab verənlərin böyük əksəriyyəti – 70%-i – icraçı səviyyəli işçilər (mütəxəssislər) idi. Orta rəhbər vəzifələrdə çalışanlar 20%, yuxarı rəhbərlik (menecment) isə təxminən 10% təşkil edib. Bu deməkdir ki, sorğuya qatılanların əsas hissəsi sıravi əməkdaşlar olduğu üçün mövcud motivasiya sistemi barədə rəylər daha çox birbaşa icraedici işçilərin baxışlarını əks etdirir; eyni zamanda müəyyən sayda rəhbər şəxslərin də fikirləri nəzərə alınıb (Cədvəl 4).

Cədvəl 4.

Respondentlərin vəzifə statusu üzrə paylanması

Vəzifə statusu	Say (n)	Faiz (%)
İcraçı işçi (mütəxəssis)	70	70%
Orta rəhbərlik	20	20%
Yuxarı rəhbərlik	10	10%

***Mənbə**: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır*

Demoqrafik göstəricilərin təhlili göstərir ki, sorğu iştirakçıları şirkətin müxtəlif təbəqələrini təmsil edirlər. Bu da motivasiya sisteminə dair qiymətləndirmələrin fərqli baxış bucaqlarından gəldiyini və nəticələrin bütövlükdə kollektivin fikirlərini yansıtdığını söyləməyə əsas verir. Mövcud motivasiya sisteminin ümumi vəziyyətini dəyərləndirmək üçün respondentlərə cari motivasiya sistemindən məmnunluq səviyyəsi barədə sual verilmişdir. Cədvəl 5-də bu sualın nəticələri göstərilir. Göründüyü kimi, işçilərin cəmi 35%-i (5% “çox məmnunam” + 30% “qismən məmnunam”) hazırkı motivasiya sistemindən məmnun olduğunu bildirir. Respondentlərin 25%-i neytral mövqe tutaraq sistem barədə qəti fikir bildirmir, lakin nəzərəçarpan dərəcədə böyük bir qisim – ümumilikdə 40% (30% “qismən narazıyam” və 10% “çox narazıyam”) – mövcud motivasiya sistemindən

narazıdır. Başqa sözlə, hər 10 işçidən dördü hazırkı motivasiya mexanizmlərini qənaətbəxş hesab etmir. Bu nəticə müəssisədə tətbiq olunan motivasiya sisteminin işçilərin əhəmiyyətli bir hissəsinin gözləntilərini tam qarşılamadığını və yaxşılaşdırma ehtiyacı olduğunu göstərir (Cədvəl 5).

Cədvəl 5.

Mövcud motivasiya sistemindən məmnunluq səviyyəsi

Qiymətləndirmə	Say (n)	Faiz (%)
Çox məmnunam	5	5%
Qismən məmnunam	30	30%
Neytral (nə məmnun, nə narazı)	25	25%
Qismən narazıyam	30	30%
Çox narazıyam	10	10%

***Mənbə**: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır*

Motivasiya sisteminin birbaşa işçi motivasiyasına təsirini öyrənmək məqsədilə verilən digər bir sualın nəticələri Cədvəl 6-da əks olunub. Respondentlərin 50%-i “Bəli, mövcud sistem məni motivasiya edir” cavabını verib. 30%-i “Qismən motivasiya edir” deyə cavablandırdığı halda, 20%-i isə “Xeyr, motivasiya etmir” cavabını seçib. Bu o deməkdir ki, işçilərin yarısı şirkətin hazırkı motivasiya vasitələrinin onları işə həvəsləndirdiyini açıq şəkildə təsdiqləyir. Digər yarısı isə ya qismən (tam deyil) motivasiya hiss edir, ya da ümumiyyətlə motivasiya olmadığını bildirir. Xüsusilə hər 5 işçidən 1-i motivasiya sisteminin onu heç motivə etmədiyini deyir ki, bu da ciddi siqnaldır. Nəticə etibarilə, hazırkı sistem işçilərin hamısı üçün eyni dərəcədə effektiv olmayıb – bəzi işçilər üzərində yüksək motivasiya təsiri göstərsə də, əhəmiyyətli bir qrup üçün təsir ya zəifdir, ya da yoxdur (Cədvəl 6).

Cədvəl 6.

Mövcud motivasiya sistemi sizi işinizə həvəsləndirirmi?

Cavab	Say (n)	Faiz (%)
Bəli	50	50%
Qismən	30	30%
Xeyr	20	20%

***Mənbə**: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır*

Sorğunun əsas tədqiqat suallarının ilk hissəsi çərçivəsində işçilərdən onları ən çox motivə edən amilləri göstərmələri də xahiş olunub. Cədvəl 7-də işçilərin göstərdiyi əsas motivasiya amillərinin paylanması verilmişdir. Göründüyü kimi, işçilərin yarısı üçün (50%) ən vacib motivasiya amili maddi təminatdır, yəni yüksək əməkhaqqı və mükafatlar onları motivasiya edən başlıca faktordur. İkinci yerdə karyera və vəzifə yüksəlişi imkanı (20%) gəlir – yəni təxminən hər beş respondentdən biri üçün əsas motivator vəzifədə irəliləmə perspektividir. Üçüncü yerdə rəhbərlik tərəfindən tanınma və tərif (15%) durur ki, bu da az sayılmayacaq bir qrup işçinin mənəvi stimullaşdırmaya önəm verdiyini göstərir. 10% respondent yaxşı iş şəraitini (məsələn, rahat və təhlükəsiz iş mühiti, avadanlıqlar və s.) əsas motivasiya amili kimi qeyd edib. Son olaraq 5% “digər” cavabını seçib ki, bu kateqoriyaya işdən kənar əlavə amillər (məsələn, iş vaxtının rahatlığı, kollektiv ruhu, iş təminatlılığı və s.) daxil ola bilər. Bu nəticələrdən aydın olur ki, SOCAR-da işçilərin motivasiya olmasında ən çox maddi amillər rol oynayır, lakin qeyri-maddi amillər (karyera inkişafı, tanınma, iş mühiti və s.) də ümumilikdə işçilərin yarısı üçün əsas motivasiya mənbəyi olmasa da, ikinci dərəcəli olsa belə mühüm əhəmiyyət daşıyır (Cədvəl 7).

Cədvəl 7.

İşçilərin göstərdiyi ən vacib motivasiya amilləri

Motivasiya amili	Say (n)	Faiz (%)
Maddi təminat (yüksək əməkhaqqı, mükafatlar)	50	50%
Karyera və vəzifə yüksəlişi imkanları	20	20%
Tanınma və tərif	15	15%
Yaxşı iş şəraiti	10	10%
Digər	5	5%

***Mənbə**: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır*

Qeyd edək ki, mövcud motivasiya sisteminin vəziyyəti işçilərin yalnız təxminən üçdə birini tam qane edir, qalanlarının isə ya gözləntiləri ödənmir, ya da neytral mövqedədir. Demoqrafik müxtəlifliyə baxmayaraq, işçilərin əksəriyyəti üçün maddi motivasiya əsas stimul rolunu oynayır. Bununla yanaşı, motivasiya sisteminin işçiləri həvəsləndirmə dərəcəsi arzuolunan səviyyədə deyil – işçilərin yarıya qədəri üçün sistemin motivasiyaedici təsiri ya yoxdur, ya da kifayət qədər güclü deyil.

Müəssisədə tətbiq olunan motivasiya strategiyalarının təhlili

Motivasiya strategiyalarının müxtəlif aspektləri üzrə işçilərin rəyləri burada geniş şəkildə təhlil olunur. Sorğunun əsas tədqiqat suallarının ikinci hissəsi çərçivəsində və Likert şkalalı sualların ilk qrupunda, müəssisədə tətbiq olunan konkret motivasiya vasitə və metodlarının necə dəyərləndirildiyi araşdırılmışdır. İşçilərə şirkətin mövcud motivasiya strategiyasının müxtəlif istiqamətləri barədə bəyanatlarla razılaşma dərəcələrini göstərmək təklif olunub. Cədvəl 8 bu bəyanatlardan bəziləri üzrə cavabların paylanmasını (razılaşma faizini) əks etdirir (Cədvəl 8).

Cədvəl 8.

Motivasiya strategiyasının müxtəlif aspektləri üzrə işçilərin rəyləri

Bəyanatlar	Razılaşır (%)	Neytral (%)	Razılaşmır (%)
Maddi təşviq (əməkhaqqı, bonuslar) kifayət qədər təmin edilir.	55%	20%	25%
Mənəvi motivasiya (tərif, təşəkkür) kifayət qədər tətbiq edilir.	30%	20%	50%
İşçilərin təlim və inkişaf imkanları yetərlidir.	50%	30%	20%
Karyera yüksəlişi imkanları ədalətli və şəffafdır.	25%	25%	50%
Rəhbərlik uğurlu nəticələri tanıyır və mükafatlandırır.	35%	25%	40%
İş şəraiti (mühit və avadanlıqlar) motivasiyaedicidir.	70%	20%	10%

***Mənbə**: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır*

Yuxarıdakı cədvəlin nəticələrini təhlil etdikdə aydın görünür ki, mövcud motivasiya strategiyasının bəzi elementləri işçilər tərəfindən yüksək qiymətləndirilir, bəziləri isə xeyli tənqid olunur. Xüsusilə, iş şəraiti motivasiya baxımından ən güclü tərəf kimi qiymətləndirilib – işçilərin 70%-i iş mühiti və şəraitinin onları motivə etdiyini bildirir, cəmi 10% bu fikirlə razılaşmır. Bu, müəssisədə (SOCAR-da) rahat və təhlükəsiz iş şəraitinin mövcud olduğunu və bunun işçilərin motivasiyasına müsbət təsir göstərdiyini göstərir.Bundan əlavə, maddi motivasiya vasitələri (əməkhaqqı və bonuslar) ümumən müsbət dəyərləndirilib: respondentlərin 55%-i maddi təşviqin kifayət qədər olduğunu təsdiqləyib, hər dörd nəfərdən biri (25%) isə bununla razılaşmır. Razılaşmayanların da olması göstərir ki, bir qisim işçi maaş və mükafatların səviyyəsinin daha yüksək olmasını arzular, lakin yenə də işçilərin yarıdan çoxu maddi təminatı motivasiya strategiyasının uğurlu cəhəti kimi görür. Təlim və inkişaf imkanları barədə rəylər də nisbətən müsbətdir: işçilərin 50%-i şirkətin onlara peşəkar inkişaf üçün yaxşı imkanlar yaratdığı fikri ilə razıdır, 20%-i isə bununla razılaşmır.

Bu orta göstərici deməyə əsas verir ki, işçilərin əksəriyyəti təlim və inkişaf sahəsini qənaətbəxş hesab edir, lakin müəyyən bir qrup əlavə inkişaf imkanlarına ehtiyac duyur.

Digər tərəfdən, motivasiya strategiyasının bəzi zəif tərəfləri açıq şəkildə üzə çıxır. Karyera yüksəlişi (vəzifə artımı) imkanlarının ədalətliliyi ən aşağı qiymət alan sahədir – cəmi 25% respondent bu bəyanatla razılaşıb, işçilərin yarısı (50%) isə mövcud karyera imkanlarının ədalətli və şəffaf olmadığı qənaətindədir. Bu, müəssisədə əməkdaşların çoxunun karyera perspektivlərindən narazı olduğunu, yüksəliş imkanlarının zəif və ya qeyri-şəffaf görüldüyünü göstərir. Mənəvi motivasiya vasitələri (işçilərin əməyi üçün tərif, təşəkkür, ictimai tanınma) də ciddi çatışmazlıq kimi qeyd olunub – cəmi 30% işçi şirkətdə bu cür qeyri-maddi motivasiya üsullarının yetərli olduğunu düşünür, 50% isə bunun əksini qeyd edir. Yəni, işçilərin yarısı rəhbərlikdən kifayət qədər təqdir və tanınma görmədiyini ifadə edir ki, bu da motivasiya strategiyasında mühüm bir boşluqdur. Rəhbərliyin uğurlu nəticələri tanıması və mükafatlandırması barədə də fikirlər bənzərdir: razılaşanlar 35%, razılaşmayanlar 40% olmuşdur. Bu nisbət göstərir ki, əksər işçilər yaxşı nəticələrə görə mükafatlandırmanın sistemli olmadığını və ya nadir hallarda baş verdiyini düşünür (Cədvəl 9).

Cədvəl 9.

İşçilər tərəfindən ən yuxarı qiymət alan motivasiya aspektləri

Güclü tərəf (motivasiya aspekti)	Razılaşır (%)
İş şəraiti (mühit və avadanlıqlar)	70%
Maddi təşviq (əməkhaqqı və bonuslar)	55%
Təlim və inkişaf imkanları	50%

***Mənbə**: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır*

Beləliklə, sorğu nəticələri motivasiya strategiyasının güclü və zəif tərəflərini aşkar şəkildə üzə çıxarır. Cədvəl 9 və Cədvəl 10 ən yüksək və ən aşağı qiymətləndirilən sahələri ümumiləşdirir. Güclü cəhətlərə iş şəraiti və maddi təşviq başda olmaqla, həmçinin təlim imkanları aid edilə bilər. Zəif cəhətlər isə əsasən karyera inkişafı və tanınma kimi mənəvi stimullaşdırma sahələridir (Cədvəl 10).

Cədvəl 10.

İşçilər tərəfindən ən aşağı qiymət alan motivasiya aspektləri

Zəif tərəf (motivasiya aspekti)	Razılaşır (%)
Karyera yüksəlişi imkanlarının ədalətliliyi	25%
Mənəvi motivasiya (tərif və tanınma)	30%
Uğurlu nəticələrə görə rəhbərlik tərəfindən tanınma	35%

***Mənbə**: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır*

Beləliklə, SOCAR-da tətbiq olunan motivasiya strategiyasının əsas uğurlu cəhətləri işçilərə yaxşı iş şəraiti təmin etməsi və maddi stimullar (əmək haqqı, mükafatlar) verməsidir – bu sahələr işçilərin əksəriyyəti tərəfindən müsbət qarşılanır. Digər tərəfdən, strategiyanın zəif tərəfləri kimi işçilərin inkişaf və irəliləmə ehtiyaclarının tam ödənilməməsi (karyera yüksəlişində ədalətsizlik hissi) və işçilərin əməyi qarşısında mənəvi həvəsləndirmənin (təşəkkür, tanınma) yetərsizliyi ön plana çıxır.

SOCAR-ın motivasiya sisteminin işçi performansına təsirinin qiymətləndirilməsi

Motivasiya sistemlərinin müxtəlif aspektlər üzrə effektivliyini qiymətləndirmək və onların işçilərin performansına təsirini müəyyənləşdirmək məqsədilə sorğuda 10 Likert şkalalı sual daxil edilmişdir. Bu suallar vasitəsilə müəssisədə tətbiq olunan motivasiya strategiyalarının işçilər tərəfindən necə qəbul edildiyini, onların gözləntilərini nə dərəcədə qarşıladığını və ümumi məmnunluq

səviyyəsinin hansı istiqamətdə dəyişdiyini anlamaq mümkün olmuşdur. Eyni zamanda, Likert suallarının nəticələri müəssisənin motivasiya siyasətinin işçi təşəbbüskarlığı, məhsuldarlıq və sadiqlik üzərindəki real təsirini araşdırmağa imkan yaratmışdır. Analizin daha sistemli aparılması və statistik modellərin qurulmasını asanlaşdırmaq məqsədilə Likert suallarının hər biri üçün qısaldılmış adlar müəyyən edilmişdir. Bu adlandırma sistemi SPSS-də multireqressiya və digər analizləri apararkən rahatlıq yaratmaq üçün seçilmiş və hər bir dəyişənin məzmununu tam əhatə edən üç hərfdən ibarət simvollarla ifadə olunmuşdur (Cədvəl 11).

Cədvəl 11.

Sorğunun 11-20-ci suallarının qısaldılmış adları

Sual №	Sualın tam məzmunu	Qısaltma
11	Sizin struktur bölmənizdə tətbiq olunan motivasiya sistemləri işçilərin gözləntilərinə uyğundur.	**MOT**
12	İşçilərə təklif olunan motivasiya vasitələri onların məhsuldarlığını artırır.	**MPD**
13	Motivasiya mexanizmləri struktur bölmədə işçi məmnuniyyətini artırır.	**MMN**
14	Rəhbərlik motivasiya sistemlərini daim təkmilləşdirir.	**RTM**
15	Mövcud motivasiya strategiyaları işçi sadiqliyini təmin edir.	**MSD**
16	Motivasiya sistemləri iş yerində məhsuldarlığın artmasına səbəb olur.	**MPS**
17	Struktur bölmənizdə motivasiya sistemləri işçilərin təşəbbüskarlığını artırır.	**MIT**
18	Maddi və qeyri-maddi motivasiya vasitələri işçilərin fəaliyyətinə müsbət təsir edir.	**MQT**
19	Motivasiya mexanizmləri nəticə yönümlü iş mühitinin formalaşmasına kömək edir.	**MNY**
20	Mövcud motivasiya strategiyaları işçilərin uzunmüddətli əmək fəaliyyətinə töhfə verir.	**MUF**

***Mənbə**: Cədvəl SPSS analiz nəticəsində müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.*

Bu qısaltmalar statistik modelləşdirmə zamanı həm vizual təhlili asanlaşdıracaq, həm də dəyişənlər arasındakı əlaqələrin müəyyənləşdirilməsində daha səmərəli istifadəyə imkan verəcəkdir (Cədvəl 12).

Cədvəl 12.

Laykert dəyişənlərinin etibarlılıq statistikaları

Reliability Statistics	
Cronbach's Alpha	N of Items
.993	10

***Mənbə**: Cədvəl SPSS analiz nəticəsində müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.*

Sorğunun Likert şkalalı suallarının etibarlılığını qiymətləndirmək üçün aparılmış analiz nəticəsində Cronbach's Alpha əmsalının 0.993 olduğu müəyyən edilmişdir ki, bu da dəyişənlərin ölçmə konsistensiyasının son dərəcə yüksək olduğunu göstərir. Bu nəticə, istifadə olunan Likert suallarının ölçməyə çalışdığı anlayışlar arasında güclü daxili uyğunluğun olduğunu, respondentlərin cavablarında ardıcıllıq və sabitlik müşahidə olunduğunu təsdiqləyir. Etibarlılıq göstəricisinin 0.9-dan yuxarı olması, verilən sualların işçi motivasiyası və motivasiya sistemlərinin effektivliyi ilə bağlı mövzuları dəqiq və ardıcıl şəkildə ölçdüyünü sübut edir, bu isə aparılan analizin nəticələrinin statistik baxımdan etibarlı olduğunu ifadə edir.

Müəssisədə tətbiq olunan motivasiya strategiyalarının işçi məmnuniyyəti üzərində təsirini müəyyənləşdirmək məqsədilə multireqressiya analizi aparılmışdır. Bu analiz vasitəsilə motivasiya sistemlərinin müxtəlif komponentlərinin işçilərin ümumi məmnuniyyətinə hansı dərəcədə təsir etdiyi ölçülmüş və bu təsirin statistik olaraq əhəmiyyətliliyi qiymətləndirilmişdir. Modeldə müs-

təqil dəyişənlər kimi motivasiya sistemlərinin gözləntilərə uyğunluğu (MOT), motivasiya vasitələrinin məhsuldarlığa təsiri (MPD), rəhbərliyin motivasiya siyasətini təkmilləşdirməsi (RTM) və mövcud motivasiya strategiyalarının işçi sadiqliyinə təsiri (MSD) nəzərə alınmışdır. Asılı dəyişən (dependent variable) kimi isə "motivasiya mexanizmləri struktur bölmədə işçi məmnuniyyətini artırır" (MMN) dəyişəni seçilmişdir ki, bu da işçi məmnuniyyətinin motivasiya sistemlərinə bağlılığını müəyyən etməyə imkan vermişdir (Cədvəl 13).

Cədvəl 13.

Model xülasəsi

Model Summary[b]									
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Change Statistics				
					R Square Change	F Change	df1	df2	Sig. F Change
1	.967[a]	.935	.933	.320	.935	519.574	4	145	.000
a. Predictors: (Constant), MSD, RTM, MOT, MPD									
b. Dependent Variable: MMN									

***Mənbə**: Cədvəl SPSS analiz nəticəsində müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.*

Multireqressiya analizi nəticələrinə əsasən, modelin R dəyəri 0.967, R kvadratı (R^2) isə 0.935 olaraq əldə olunmuşdur ki, bu da modelin müstəqil dəyişənlərin asılı dəyişəni izahetmə gücünün çox yüksək olduğunu göstərir. R^2 göstəricisinin 0.935 olması, işçi məmnuniyyətindəki dəyişkənliyin 93.5%-nin modeldəki müstəqil dəyişənlər tərəfindən izah edildiyini göstərir ki, bu da çox yüksək izahetmə gücüdür və modelin uyğunluğunu təsdiqləyir. Düzəldilmiş R kvadratı (Adjusted R^2) 0.933 olduğu üçün, modeldə istifadə olunan dəyişənlərin real təsir gücünün də yüksək olduğunu və əlavə dəyişənlərin daxil edilməsinə ciddi ehtiyac olmadığını sübut edir. Standart səhvin (Std. Error of the Estimate) 0.320 olması isə modelin proqnozlarının dəqiqliyini təsdiqləyən bir göstəricidir, yəni proqnoz edilən dəyərlərlə real dəyərlər arasında fərq olduqca aşağıdır. F dəyişimi (F Change) 519.574 və Significance (Sig. F Change) 0.000 olduğu üçün, modelin ümumi olaraq statistik əhəmiyyətli olduğu və təsadüfi nəticə olmadığı sübut edilir (Cədvəl 14).

Cədvəl 14.

ANOVA

ANOVA[a]						
Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	212.563	4	53.141	519.574	.000[b]
	Residual	14.830	145	.102		
	Total	227.393	149			
a. Dependent Variable: MMN						
b. Predictors: (Constant), MSD, RTM, MOT, MPD						

***Mənbə**: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır*

ANOVA cədvəli modelin statistik əhəmiyyətliliyini qiymətləndirmək üçün istifadə edilir və nəticələr F=519.574 dəyərinin $p<0.001$ səviyyəsində statistik olaraq əhəmiyyətli olduğunu göstərmişdir. Regression Sum of Squares (212.563) və Residual Sum of Squares (14.830) dəyərləri müqayisə edildikdə, modeldəki dəyişənlərin işçi məmnuniyyətinin dəyişməsini izahetmə qabiliyyətinin yüksək olduğu görünür. Mean Square dəyərlərinə baxıldıqda (53.141 və 0.102), müstəqil dəyişənlərin işçi məmnuniyyətinə təsirinin təsadüfi amillərlə müqayisədə dəfələrlə yüksək olduğu müşahidə olunur. P dəyərinin (Sig.) 0.000 olması, modelin təsadüfi nəticələrə əsaslanmadığını və statistik olaraq güclü olduğunu göstərir. ANOVA nəticələri multireqressiya modelinin ümumi

olaraq əhəmiyyətli və etibarlı olduğunu sübut edir ki, bu da modeldəki dəyişənlərin işçi məmnuniyyətinə təsir etdiyini göstərən əsas dəlillərdən biridir (Cədvəl 15).

Cədvəl 15.

Koeffisientlər

Coefficients[a]								
Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.	95.0% Confidence Interval for B	
		B	Std. Error	Beta			Lower Bound	Upper Bound
1	(Constant)	.214	.075		2.863	.005	.066	.361
	MOT	.799	.069	.805	11.625	.000	.663	.935
	MPD	-.150	.088	-.163	-1.702	.091	-.324	.024
	RTM	.168	.068	.173	2.489	.014	.035	.302
	MSD	.157	.087	.162	1.812	.072	-.014	.329
a. Dependent Variable: MMN								

***Mənbə**: Cədvəl SPSS analiz nəticəsində müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.*

Modeldə hər bir müstəqil dəyişənin işçi məmnuniyyətinə təsiri fərqli olmuş və standartlaşdırılmış beta (β) dəyərləri bu təsirin hansı dəyişəndə daha güclü olduğunu müəyyən etməyə imkan vermişdir. MOT (β=0.805, p<0.001) ən güclü təsirə malik dəyişən olmuş və işçi məmnuniyyətinin artmasında əsas rolu oynadığı təsdiqlənmişdir. Bu nəticə onu göstərir ki, motivasiya sistemlərinin işçilərin gözləntilərinə uyğun olması işçi məmnuniyyətini daha çox artıran amildir. RTM (β=0.173, p=0.014) müsbət və statistik olaraq əhəmiyyətli təsir göstərmişdir, bu isə rəhbərliyin motivasiya sistemlərini inkişaf etdirməsinin işçi məmnuniyyəti üzərində mühüm rola malik olduğunu göstərir. MPD (-0.163, p=0.091) isə mənfi təsir göstərmiş və statistik baxımdan sərhəd dəyərdə olmuşdur, bu isə işçilərin motivasiya vasitələrinin məhsuldarlıq üzərindəki rolunu daha az əhəmiyyətli hesab etdiklərini göstərir. MSD (β=0.162, p=0.072) isə müsbət təsir göstərsə də, statistik baxımdan əhəmiyyətlilik səviyyəsinə tam çatmamışdır ki, bu da işçi sadiqliyinin məmnuniyyət üzərindəki təsirinin müəyyən dərəcədə olduğunu,lakin əsas faktor olmadığını sübut edir (Cədvəl 16).

Cədvəl 16.

Qalıqların statistik təhlili

Residuals Statistics[a]					
	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation	N
Predicted Value	1.19	5.09	3.19	1.194	150
Residual	-1.812	.887	.000	.315	150
Std. Predicted Value	-1.679	1.586	.000	1.000	150
Std. Residual	-5.666	2.775	.000	.986	150
a. Dependent Variable: MMN					

***Mənbə**: Cədvəl SPSS analiz nəticəsində müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.*

Modelin etibarlılığını qiymətləndirmək üçün qalıq (residual) statistikaları da nəzərdən keçirilmişdir. Minimum və maksimum proqnoz dəyərləri (1.19 - 5.09) arasında geniş bir diapazon mövcud olmuş, orta dəyər isə 3.19 olaraq əldə edilmişdir. Bu, işçi məmnuniyyətinin fərqli səviyyələrdə olmasına baxmayaraq, modelin ümumi proqnozlarının dəqiq olduğunu göstərir. Residual minimum və maksimum dəyərləri (-1.812 və 0.887) isə bəzi fərdi hallarda işçi məmnuniyyətinin proqnoz edilən dəyərlərdən fərqləndiyini göstərsə də, ümumi mənada modelin balanslı olduğunu sübut edir. Standart qalıq (Std. Residual) dəyərləri isə normal paylanmaya yaxın olmuş və modeldə ciddi sapmaların olmadığını göstərmişdir.

Nəticə

Multireqressiya analizinin nəticələri göstərir ki, işçi məmnuniyyətinin motivasiya sistemləri ilə əlaqəsi yüksəkdir və model bu əlaqəni dəqiq izah edə bilir. Xüsusilə motivasiya sistemlərinin işçi gözləntilərinə uyğun olması (MOT) məmnuniyyətə ən güclü təsir göstərən dəyişəndir, bu isə müəssisədə motivasiya sistemlərinin real işçi ehtiyaclarına uyğun qurulmasının əhəmiyyətini vurğulayır. Rəhbərliyin motivasiya sistemlərini daim təkmilləşdirməsi (RTM) də müsbət təsir göstərmişdir, bu isə rəhbərlik yanaşmasının işçi məmnuniyyətini artırmaqda vacib rol oynadığını sübut edir. Digər dəyişənlərdən işçi sadiqliyi (MSD) və motivasiya vasitələrinin məhsuldarlığa təsiri (MPD) isə nisbətən zəif təsirə malik olmuş və statistik baxımdan tam əhəmiyyətli olmamışdır, bu da işçilərin məmnuniyyətinə təsir edən digər faktorların mövcud olduğunu göstərir. Ümumilikdə, modelin həm izahetmə gücünün çox yüksək olması (R^2=0.935), həm də statistik olaraq əhəmiyyətli olması ($p<0.001$) onun etibarlı olduğunu və müəssisədə motivasiya sistemlərinin işçi məmnuniyyəti ilə güclü əlaqəyə malik olduğunu təsdiqləyir. Bu nəticələr SOCAR-da motivasiya sistemlərinin daha effektiv olması üçün onların işçi gözləntilərinə daha uyğun şəkildə formalaşdırılmasının və rəhbərlik tərəfindən daim təkmilləşdirilməsinin vacibliyini ortaya qoyur.

Multireqressiya tənliyi:

$$MMN = \beta_0 + \beta_1 MOT + \beta_2 MPD + \beta_3 RTM + \beta_4 MSD + \varepsilon$$

Əhəmiyyətli dəyişənlərə görə yerinə qoyulmuş düstur:

$$MMN = 0.214 + 0.799 MOT + 0.168 RTM + \varepsilon$$

Düsturun izahı:

Bu tənlik göstərir ki, işçi məmnuniyyəti (MMN) əsasən motivasiya sistemlərinin işçi gözləntilərinə uyğunluğu (MOT) və rəhbərliyin motivasiya sistemlərini təkmilləşdirməsi (RTM) ilə izah edilir.

0.799*MOT əmsalı onu göstərir ki, motivasiya sistemlərinin işçilərin gözləntilərinə daha uyğun olması 1 vahid artdıqda, işçi məmnuniyyəti orta hesabla 0.799 vahid artır. Bu, modeldə ən güclü təsirə malik dəyişəndir və müəssisədə motivasiya sistemlərinin işçi tələblərinə uyğunlaşdırılmasının məmnuniyyətə birbaşa təsir etdiyini göstərir.

0.168*RTM əmsalı isə rəhbərliyin motivasiya sistemlərini daim təkmilləşdirməsinin təsirini ifadə edir. Yəni, rəhbərlik bu sistemləri inkişaf etdirdikdə və yenilədikdə, işçi məmnuniyyəti orta hesabla 0.168 vahid artır. Bu dəyişənin təsiri MOT ilə müqayisədə daha zəif olsa da, statistik olaraq əhəmiyyətlidir və rəhbərlik siyasətinin motivasiya üzərində müəyyən dərəcədə rol oynadığını göstərir.

Sabit termin olan 0.214, digər dəyişənlər sıfır olduqda belə işçi məmnuniyyətinin müəyyən bir baza səviyyədə mövcud olduğunu ifadə edir. Modeldə MPD və MSD dəyişənləri statistik baxımdan əhəmiyyətli olmadığından, onlar tənlikdən çıxarılmışdır. Bu nəticə motivasiya sistemlərinin işçilərin gözləntiləri ilə nə qədər uyğunlaşmasının və rəhbərliyin bu sistemləri inkişaf etdirməsinin işçi məmnuniyyətinin əsas müəyyənediciləri olduğunu təsdiqləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adams, J. S. (1965). *Inequity in social exchange*. Advances in Experimental Social Psychology, 2, 267–299.
2. Armstrong, M. (2020). *Armstrong’s Handbook of Human Resource Management Practice* (15th ed.). Kogan Page.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). *Əmək bazarı göstəriciləri*. https://stat.gov.az
4. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985). *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*. Springer.
5. Əliyev, H. (2019). İşçilərin motivasiya sisteminin təhlili və təkmilləşdirilməsi yolları. *Azərbaycan İqtisadiyyat Jurnalı*, (4), 112–120.
6. Əsədov, A. (2021). Kadrların idarə olunması sistemində motivasiya modelləri. *İdarəetmə və*

İqtisadiyyat, (1), 55–63.
7. Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence*. Bantam Books.
8. Herzberg, F. (2003). *One more time: How do you motivate employees?* Harvard Business Review Press.
9. Herzberg, F., Mausner, B., & Snyderman, B. B. (1959). *The motivation to work*. New York: Wiley, 46-52.
10. Kaplan, R. S., & Norton, D. P. (1996). *The Balanced Scorecard: Translating strategy into action*. Harvard Business School Press, 187-210.
11. Maslow, A. H. (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review*, 50(4), 370–396.
12. Parmenter, D. (2015). *Key Performance Indicators: Developing, Implementing, and Using Winning KPIs*. Wiley.
13. Robbins, S. P., & Judge, T. A. (2022). *Organizational Behavior* (19th ed.). Pearson.
14. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist*, 55(1), 68–78.
15. Shahzad, K., Bashir, S., & Ramay, M. I. (2008). Impact of HR practices on perceived performance of university teachers in Pakistan. *International Review of Business Research Papers*, 4(2), 302–315.
16. SOCAR (Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti). (2022). *İllik hesabat*. https://socar.az
17. Vroom, V. H. (1964). *Work and motivation*. New York: Wiley, 28-36.

Эльман Ибиш оглу Ибишов
Доцент Азербайджанского Государственного Экономического Университета, доктор философии по экономике
E-mail: elman.ibishli@gmail.com

Рафаил Зейнал оглу Рзаев
Старший преподаватель Азербайджанского Государственного Экономического Университета
E-mail: rafael_rzayev@unec.edu.az

Гюльджаннет Рагим кызы Рагимова
Магистр Азербайджанского Государственного Экономического Университета
E-mail: rq.gul.502@gmail.com

Лала Чингиз кызы Фаталиева
Магистр Бакинского Государственного Университета
E-mail: fetelievalale95@gmail.com

Оценка влияния системы мотивации на производительность труда работников

Резюме

Целью исследования является анализ эффективности действующей системы мотивации в SOCAR с различных аспектов и рассмотрение эмпирических результатов, полученных в ходе проведенного с этой целью опроса. Анализируя текущее состояние системы мотивации в организации и ее влияние на уровень мотивации сотрудников, мы оцениваем соответствие ожиданий сотрудников существующим механизмам стимулирования, а также оцениваем влияние мотивационных инструментов – материальных и нематериальных – на

отношение сотрудников к работе, удовлетворенность работой и, как следствие, на уровень производительности организации.

Методология исследования основана на таких методологических подходах, как синтез количественных и качественных методов, описательный анализ, эмпирический анализ и опросы, корреляционно-регрессионный анализ. Аналитический анализ проводился на основе современных теорий менеджмента и моделей мотивации (Маслоу, Герцберг, Врум и др.), а также примеров, основанных на эмпирических исследованиях, проведенных в различных компаниях. Прикладная значимость исследования заключается в том, что оно дает не только теоретические основы, но и практические результаты, способствующие совершенствованию механизмов мотивации на предприятиях и в организациях, повышению производительности труда и повышению эффективности управленческих решений.

Практическое значение исследования заключается в том, что оно дает не только теоретические основы, но и практические результаты, служащие совершенствованию механизмов мотивации на предприятиях и в организациях, повышению производительности труда, повышению эффективности управленческих решений.

Результаты исследования - система мотивации служит не только повышению производительности труда, но и устойчивому развитию организаций, повышению качества стратегического управления и укреплению конкурентоспособности на рынке труда.

Оригинальность и научная новизна исследования – следует отметить, что системы мотивации, применяемые в организациях с широкой сетью, таких как SOCAR, объединяющих людей различных профессий, являются областью, требующей специальных исследований с точки зрения профессионального развития сотрудников, стимулирования труда и повышения их приверженности компании. Научная новизна исследования заключается в обосновании необходимости определения степени функциональности существующих систем мотивации, их соответствия ожиданиям сотрудников и реального влияния этих систем не только для оценки эффективности внутренней управленческой политики предприятия, но и для выявления потенциальных направлений совершенствования. Результаты показывают, что правильная и справедливая система мотивации, помимо повышения приверженности сотрудников, играет важную роль в достижении стратегических целей организации. В статье также даны рекомендации по организации и оптимизации систем мотивации. Такой подход может привести к снижению текучести кадров, повышению производительности труда и повышению конкурентоспособности организации.

Ключевые слова: Система мотивации, эффективность работы сотрудников, производительность труда, удовлетворенность сотрудников, мотивация сотрудников, модели организационной мотивации, оценка эффективности труда.

Elman Ibish İbıshov
Associate Professor of Azerbaijan State University of Economics,
Doctor of Philosophy in Economics
E-mail: elman.ibishli@gmail.com

Rafail Zeynal Rzayev
Senior Lecturer of Azerbaijan State University of Economics
E-mail: rafael_rzayev@unec.edu.az

Guljannet Rahim Rahımova
Master of Azerbaijan State University of Economics
E-mail: rq.gul.502@gmail.com

Lala Chingiz Fatalıyeva
Master of Baku State University
E-mail: feteliyevalale95@gmail.com

Evaluation of the Impact of the Motivation System on Employee Performance

Summary

The purpose of the research is to analyze the effectiveness of the current motivation system in SOCAR from various aspects and to focus on the empirical results obtained based on a survey conducted for this purpose. At the same time, by analyzing the current state of the motivation system in the organization and its impact on the motivation level of employees, it is to assess the compatibility between employee expectations and existing incentive mechanisms, and to assess the impact of motivational tools - material and non-material incentives - on employees' approach to work, job satisfaction and, as a result, the productivity level of the organization.

Research methodology was formed from methodological approaches such as synthesis of quantitative and qualitative methods, descriptive analysis, empirical analysis and surveys, correlation and regression analysis. At the same time, an analytical analysis was conducted based on modern management theories and motivation models (Maslow, Herzberg, Vroom, etc.), as well as examples based on empirical studies conducted in various companies.

The practical significance of the research lies in the fact that it provides not only theoretical foundations, but also practical results that serve to improve motivation mechanisms in enterprises and organizations, increase labor productivity, and increase the effectiveness of management decisions.

The results of the research - in the motivation system serves not only to increase labor productivity, but also to improve the quality of strategic management in organizations, and to strengthen competitiveness in the labor market.

The originality and scientific novelty of the research - we should note that motivation systems applied in organizations such as SOCAR, which have a wide network and bring together people of various professions, are an area that requires special research in terms of professional development of employees, stimulation of labor, and increasing their commitment to the company. The scientific novelty is that determining the extent to which existing motivation systems are functional, their compliance with employees' expectations, and the real impact of these systems are justified not only for assessing the effectiveness of the enterprise's internal management policy, but also for identifying potential improvement directions. The results show that a correct and fair motivation system plays an important role in increasing employee commitment to work and achieving the organization's strategic goals. The article also puts forward recommendations for organizing and optimizing motivation systems. This approach can lead to a decrease in employee turnover, an increase in labor productivity, and a strengthening of the organization's competitiveness.

Keywords: Motivation system, employee performance, labor productivity, employee satisfaction, employee motivation, organizational motivation models, performance appraisal.

UOT- 001.338

Nazənin Gəray qızı ABUZƏRLİ
Magistratura MBA, Biznesin idarə edilməsi, 908 BMV.
E-poçt : nazeninabuzerli@gmail.com

Elmi Rəhbər: Əfqan Əbülfəz oğlu MUSAYEV,
i.f.d., OYU İqtisadiyyat və iqtisadi münasibətlər
kafedrasının baş müəllimi
E-poçt: afqan.hunna@gmail.com
ORCİD- 0009-0001-5780-6182.
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.396

MÜƏSSİSƏDAXİLİ YADLAŞMA SAHƏSİNDƏ NƏZƏRİ BAXIŞLARIN TƏHLİLİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi. Müəssisədaxili yadlaşma sahəsində nəzəri baxışları təhlil edərkən əsas məqsədimiz Azərbaycanda sahibkarlıqdaxili yadlaşmanın mövcud vəziyyətini fəlsəfi baxışlar prizmasından təhlil etməkdən ibarətdir.

Tədqiqat metodologiyası əsasən elmi abstraksiya, təhlil, sintez, müqayisə və ümumiləşdirmə kimi üsullarla formalaşır. Bu məqsədə çatmaq üçün metodologiya fəlsəfi təhlili, iqtisadi məlumatları və nümunələri birləşdirir. Fəlsəfi təhlil empirik nəticələrin şərhi üçün konseptual əsas yaradan müəssisədaxili yadlaşma klassik nəzəriyyələrinin öyrənilməsinə əsas verəcəkdir.

Tədqiqat praktiki əhəmiyyəti baxımından Karl Marks, Jan-Jak Russo, Con Lokk, Tomas Hobbs, Georq Vilhelm Fridrix Hegel və İmmanuel Kant kimi nəzəri mütəfəkkirlərin əsərlərinə əsaslanaraq, daxili təşkilatdaxili biznes mühitinin nəzəri əsaslarını açmağa və onların müasir biznes mühitinə tətbiqinə cəhd edir. Bu filosoflar əməyin istismarı haqqında öz mülahizələrini təqdim edirlər - Marks əməyin istismarı haqqında, Russo təbii azadlığın itirilməsi haqqında, Lokk mülkiyyət hüququ haqqında, Hobbs müqavilə öhdəlikləri haqqında, Hegel dialektik yadlaşma və mənəvi muxtariyyət - bunlar birlikdə özgəninkiləşdirmənin çoxşaxəli mahiyyətini dərk etmək üçün möhkəm zəmin yaradır.

Tədqiqatın nəticələri baxımından, yadlaşma başqası tərəfindən rədd edilməsidir. Özgəninkiləşdirmə əmək məhsuluna, prosesin idarə edilməsinə, əmlaka, dövlət və ictimai idarəçiliyə mülkiyyət hüququndan əlçəkmə deməkdir. Müəssisədaxili yadlaşmanın özü insanlar və onların işi, icmaları və ya daxili məqsəd hissi arasında əlaqənin kəsilməsi, məsafə və ya itkisi vəziyyətinə aiddir. Latınca alienatio ("başqasına köçürmə") sözündən yaranan bu termin tarixən üzvi birliyi pozan köçürmə və ya yadlaşmaya aiddir.

Açar sözlər; təbii azadlığın itirilməsi, üçbucaqlı yanaşma, yadlaşma, ölü bir varidat, uğursuzluq.

Giriş

Müəssisədaxili yadlaşma anlayışı biznes strukturları daxilində fərdlərin və ya qrupların işindən, əmlakından və ya sahibkarlıq məqsədindən uzaqlaşdırılmasına aiddir. Bu fenomen işçilər, təsisçilər və ya maraqlı tərəflər öz əməyinin bəhrələrindən, qərar qəbuletmə proseslərindən və ya sahibkarlığın ideal şəkildə gətirdiyi yaradıcı müstəqillikdən qopmuş hiss etdikdə baş verir. Tez-tez sənaye şəraitində işçinin istehsaldan ayrılmasına diqqət yetirən ənənəvi yadlaşmadan fərqli olaraq, müəssisədaxili yadlaşma yenilik və mülkiyyət vədlərinin struktur, iqtisadi və ya sosial maneələrlə sarsıldığı sahibkarlıq ekosistemi üçün xarakterikdir. Biznes strukturları kontekstində bu, işçilərin şirkətin missiyasından qopduğunu hiss etməsi, təsisçilərin kənar investorlara nəzarəti itirməsi və ya mənfəətin bölüşdürülməsində marjinallaşdırılan maraqlı tərəfləri əhatə edə bilər. Bu termin klassik özgəninkiləşdirmə anlayışlarına əsaslanır, lakin onları firmalardakı daxili münasibətlərin

xarici bazar qüvvələri qədər vacib olduğu müasir sahibkarlıq dinamikasına uyğunlaşdırır.

İş həyatında və gündəlik fəaliyyətlərimizdə tez-tez fərziyyələr irəli sürürük və bu fərziyyələrin başqalarında şübhə və ya neqativ mühakimə doğura biləcəyi fikri, adətən, ağlımıza belə gəlmir.

Ünsiyyət prosesinin özü fərziyyələrlə zəngindir. Bu fərziyyələrdən bəziləri cüzi xarakter daşısa da, digərləri həm şəxsi fəaliyyətimizə, həm də kollektiv əmək münasibətlərinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Əslində, iş mühitindəki münasibətlərin əksəriyyəti məhz qarşılıqlı ünsiyyət zamanı meydana gələn fərziyyələrin təsiri ilə formalaşır.

Bəzi fərziyyələr zərərsiz görünə bilər, lakin nəticədə narazılıq və ya qəzəbə səbəb ola bilər. Digərləri isə cəsarətli olsa da, emosional inciklik yarada bilər. Belə fərziyyələr əmək münasibətlərinə birbaşa təsir göstərərək əməkdaşlar arasında əlaqələrin formalaşmasına və ya pozulmasına gətirib çıxara bilər. Bununla yanaşı, bəzi fərziyyələrin iş mühiti ilə zəif və ya heç bir əlaqəsi olmur, lakin onların mövcudluğu belə münasibətlərə dolayı təsir göstərə bilər.

Müəssisədaxili yadlaşmanın mahiyyəti və konseptual əsasları. 1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra dərin iqtisadi transformasiyaya məruz qalmış Azərbaycanda müəssisədaxili yadlaşma anlayışı biznes strukturları daxilində fərdlərin və ya qrupların işindən, əmlakından və ya sahibkarlıq məqsədindən uzaqlaşdırılmasına aiddir. Bu, fenomen işçilər, təsisçilər və ya maraqlı tərəflər öz əməyinin bəhrələrindən, qərar qəbuletmə proseslərindən və ya sahibkarlığın ideal şəkildə gətirdiyi yaradıcı müstəqillikdən qopmuş hiss etdikdə baş verir. Tez-tez sənaye şəraitində işçinin istehsaldan ayrılmasına diqqət yetirən ənənəvi yadlaşmadan fərqli olaraq, müəssisədaxili yadlaşma yenilik və mülkiyyət vədlərinin struktur, iqtisadi və ya sosial maneələrlə sarsıldığı sahibkarlıq ekosistemi üçün xarakterikdir. Biznes strukturları kontekstində bu, işçilərin şirkətin missiyasından qopduğunu hiss etməsi, təsisçilərin kənar investorlara nəzarəti itirməsi və ya mənfəətin bölüşdürülməsində marjinallaşdırılan maraqlı tərəfləri əhatə edə bilər. Bu termin klassik özgəninkiləşdirmə anlayışlarına əsaslanır, lakin onları firmalardakı daxili münasibətlərin xarici bazar qüvvələri qədər vacib olduğu müasir sahibkarlıq dinamikasına uyğunlaşdırır. Sovet dövründə Azərbaycanın iqtisadiyyatı mərkəzləşdirilmiş şəkildə planlaşdırılmış, əməyə və istehsala dövlət tərəfindən ciddi nəzarət edilmişdir ki, bu da insanların öz işlərindən geniş şəkildə uzaqlaşmasına səbəb olmuşdur.

Müəssisədaxili yadlaşma sahəsində nəzəri baxışların təhlili zamanı əsas məqsədimiz Azərbaycanda daxili sahibkarlıq yadlaşmasının mövcud vəziyyətini fəlsəfi çərçivə prizmasından təhlil etməkdir. Karl Marks, Jan-Jak Russo, Con Lokk, Tomas Hobbs, Georg Vilhelm Fridrix Hegel və İmmanuel Kant kimi nəzəriyyəçi mütəfəkkirlərin əsərlərindən istifadə edərək, bu tədqiqat müəssisədaxili yadlaşmanın nəzəri əsaslarını üzə çıxarmağa və onları Azərbaycanın müasir biznes mənzərəsinə tətbiq etməyə çalışır. Bu filosoflar əməyin istismarı haqqında Marks, təbii azadlığın itirilməsi haqqında Russo, mülkiyyət hüquqları haqqında Lokk, müqavilə öhdəlikləri haqqında Hobbs, dialektik yadlaşma haqqında Hegel və mənəvi muxtariyyət haqqında müxtəlif perspektivlər təklif edirlər ki, bunlar birlikdə yadlaşdırılmanın çoxşaxəli mahiyyətini anlamaq üçün möhkəm əsas yaradır. Məqsəd təkcə sahibkarlıqdaxili, müəssisədaxili yadlaşmanın miqyasının diaqnostikası deyil, həm də onun Azərbaycanın iqtisadi inkişafı və sahibkarlıq potensialı üçün nəticələrini öyrənməkdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün metodologiya fəlsəfi təhlili, iqtisadi məlumatları və nümunələri birləşdirir. Fəlsəfi təhlil tədqiqatı klassik müəssisədaxili yadlaşma nəzəriyyələrində əsaslandıracaq, empirik nəticələri şərh etmək üçün konseptual çərçivə təmin edəcəkdir. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsindən kiçik və orta sahibkarlığın məhsuldarlığı, gəlirlərin bölüşdürülməsi və iş şəraiti ilə bağlı statistik məlumatlar kimi iqtisadi məlumatlar tədqiqatda ölkənin mövcud reallıqlarına əsaslanacaq. [3] Neft və qaz, kənd təsərrüfatı və ya texnoloji startap kimi sektorlardan nümunələr yadlaşmanın konkret biznes strukturlarında necə özünü göstərdiyini göstərəcək. Bu üçbucaqlı yanaşma mücərrəd nəzəriyyəni konkret sübutlarla birləşdirərək sahibkarlıq özgəninkiləşdirməsinin hərtərəfli araşdırılmasını təmin edir.

Yadlaşma - başqası tərəfindən inkar edilmədir. Yadlaşdırılma - Əmək məhsuluna sahiblikdən, prosesə rəhbərlikdən, mülkiyyətdən, dövlətdən, dövlət idarəçiliyindən uzaqlaşdırılmanı nəzərdə tutur.

Özündə yadlaşma insanlar və onların işi, icmaları və ya daxili məqsəd hissi arasında ayrılıq, uzaqlaşma və ya əlaqənin itirilməsi vəziyyətinə aiddir. Latın alienatio (“başqasına köçürmə”) sözündən qaynaqlanan bu termin tarixən üzvi birliyi pozan köçürmə və ya özgəninkiləşdirməni nəzərdə tutur. Filosoflar bu konsepsiya ilə uzun müddət mübarizə apararaq, onu sosial, iqtisadi və ekzistensial qüvvələr tərəfindən formalaşan fundamental insan təcrübəsi kimi müəyyən edirlər. Bu araşdırmanın kontekstində özgəninkiləşdirmə sadəcə psixoloji vəziyyət deyil, biznes strukturları daxilində fərdlərin və ya qrupların sahibkarlıq cəhdlərini formalaşdıran proseslərdən və nəticələrdən uzaqlaşma yollarını əks etdirən struktur hadisədir.

Yadlaşdırılma emosional və ya intellektual geri çəkilməni nəzərdə tutur, kommersiyalaşma isə başqaları arasında Karl Marksın işlətdiyi termindir - insan əməyinin və ya yaradıcılığının sadəcə bazar obyektlərinə endirilməsini nəzərdə tutur. Depersonalizasiya (De+persona+lizasiya), bu arada, şəxsiyyətsiz sistemlərdə fərdi şəxsiyyətin aşınmasını, bürokratik və ya mənfəət yönümlü təşkilatların tez-tez tənqidini əhatə edir.[2]. Bu terminlər birlikdə yadlaşdırılmanın -özgəninkiləşdirmənin əhatə dairəsini genişləndirir, sahibkarlıq çərçivəsində onun təzahürlərini ətraflı araşdırmağa imkan verir.

Biznes kontekstində yadlaşma işçilərin, sahibkarların və ya maraqlı tərəflərin əməyindən, mənfəətindən və ya yaradıcı nəzarətindən uzaqlaşması kimi özünü göstərir. İşçilər üçün bu, onların işi mənası və ya təsiri olmayan təkrarlanan bir işə çevrildikdə baş verə bilər. Marksın muzdlu əməyin məhsuldan və istehsal prosesindən ayrılma mənbəyi kimi tənqidini təkrarlayır. (İqtisadi və Fəlsəfə Əlyazmaları 1844) [1].

Karl Marksın əsərlərində kök salan yadlaşma anlayışı uzun müddət fərdlər və onların işləri arasındakı münasibətləri təhlil etmək üçün tənqidi obyektiv olmuşdur. Müasir biznes kontekstində yadlaşma sahibkarlarla onların müəssisələri arasında əlaqənin kəsilməsi kimi özünü göstərir və motivasiyanın, innovasiyanın və ümumi məhsuldarlığın azalmasına gətirib çıxarır. Sürətli iqtisadi transformasiyaya məruz qalan Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyətinin özgəninkiləşdirilməsi problemi xüsusilə aktualdır.

Karl Marksın 1844-cü il İqtisadi və Fəlsəfi Əlyazmalarında ifadə olunan yadlaşma anlayışı nəzəriyyəsi kapitalist sistemində işçilərin öz əməyindən, əməyinin məhsullarından və özlərindən necə uzaqlaşdıqlarını təsvir edir. Marks yadlaşmanın dörd ölçüsünü müəyyən etdi [1].

- Əmək məhsulundan uzaqlaşma: Sahibkarlar, xüsusən də böyük və ya bürokratik təşkilatlarda öz işlərinin nəticələrindən qopmuş hiss edə bilərlər.
- Əmək prosesindən uzaqlaşma: İş proseslərinə nəzarətin olmaması gücsüzlük hissinə səbəb ola bilər.
- Özündən uzaqlaşma (növ-varlıq): Sahibkarlar mənfəət güdərkən şəxsi dəyərlərini və məqsədlərini unuda bilərlər.
- Başqalarından uzaqlaşma (sosial yadlaşma): Rəqabət və fərdiyyətçilik əməkdaşlığı və icmanı poza bilər. Bu ölçülər müasir biznes mühitləri, o cümlədən Azərbaycanın sahibkarlıq ekosistemi üçün yüksək dərəcədə tətbiq olunur.

Yadlaşma anlayışı Karl Marksın nəzəri irsində, xüsusilə onun intellektual inkişafının erkən mərhələlərində mühüm konseptual əhəmiyyətə malik olmuşdur. Marksın ilkin dövr əsərlərində – xüsusilə 1844-cü il əlyazmaları və “Alman ideologiyası” kimi mətnlərdə – bu anlayış geniş şəkildə işlənmişdir. Bu mənbələrdə yadlaşmanın iki əsas forması müəyyən edilir.

Birinci forma insanın təbiətdən ayrılaraq mədəni və ictimai mühitdə özünə “ikinci təbiət” yaratması ilə bağlıdır. Bu proses daha çox insan inkişafının labüd mərhələsi kimi, pozitiv xarakterli bir yadlaşma kimi qiymətləndirilir və müəyyən tarixi kontekstdə keçici hesab olunur [1].

İkinci forma isə kapitalist iqtisadi münasibətlərinin yaratdığı sistematik yadlaşmadır. Bu halda fərd öz təbii mahiyyətindən uzaqlaşır, nəticədə isə öz fəaliyyətinə, münasibətlərinə, ətraf mühitə və bütövlükdə həyata yadlaşmış olur. Bu, insanın kapitalist bazarının və onun mexanizmlərinin

tərkib hissəsinə çevrilməsi ilə müşayiət olunur.

Aydındır ki, Marksın yadlaşma konsepsiyası onun insan təbiəti barədə təsəvvürləri ilə sıx bağlıdır. Hərçənd ki, onun sonrakı əsərlərində, xüsusilə “Kapital”da bu anlayış birbaşa işlədilməmişdir, lakin konseptual səviyyədə bu anlayışın perspektivi qorunub saxlanılmışdır. Əmtəə fetişizmi fenomeni bir növ insanın təbii mahiyyətinə yadlaşmasının maddi-sosial əsaslarını izah etmək üçün istifadə olunur [2].

Marksın ilkin yazılarında “Entfremdung” (yadlaşma) anlayışı ənənəvi olaraq qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərin ayrılması və ya harmonik nizamın pozulması kimi başa düşülür. Bu kontekstdə yadlaşma, insanın öz mahiyyətindən uzaqlaşmasını əks etdirir [2].

Müəssisədaxili yadlaşma ilə bağlı nəzəri yanaşmaları təhlil edən alimlər arasında Jozef Şumpeterin xüsusi rolu vardır. XX əsrin aparıcı iqtisadçılarından biri olan Şumpeterin iqtisadi proseslərə baxışı həm Adam Smitin, həm də Karl Marksın yanaşmaları ilə müqayisə edilə biləcək qədər kompleksli və çoxşaxəlidir. O, iqtisadi artımın konjunktura dalğaları, iqtisadi sistemlərin transformasiyası və iqtisadi təlimlərin tarixi kontekstində təhlilini aparmışdır [5].

Şumpeter iqtisadi həyatın struktur bütövlüyünü və qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə alaraq, iqtisadi dinamika və tsikl nəzəriyyəsini formalaşdırmış, bu çərçivədə sahibkarlıq funksiyasına mərkəzi yer ayırmışdır. 1912-ci ildə nəşr etdirdiyi “İqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi” əsərində o, Marksın tənqid etdiyi passiv kapitalist obrazının əvəzinə yenilikçi, təşəbbüskar və texnoloji tərəqqiyə açıq sahibkar modelini irəli sürmüşdür. Bu tip sahibkarın fəaliyyəti kapitalın effektiv istifadəsinə, texnoloji yeniliklərin tətbiqinə və ümumi mənfəətin artırılmasına yönəlmişdir [5].

Şumpeterin fikrincə, iqtisadi artım sahibkarların istehsal faktorlarını yeni kombinasiyalarla tətbiq etməsi nəticəsində baş verir. O, bu dəyişiklikləri təkcə artım deyil, həm də struktur transformasiyası kimi qiymətləndirir və burada innovasiyaların aparıcı rolunu vurğulayır. Şumpeter eyni zamanda texnoloji yeniliklər və institusional dəyişikliklərin yaratdığı rəqabət mühiti əsasında iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvəsi olan rəqabət nəzəriyyəsini formalaşdırmışdır. O, iqtisadi artımın tsiklik xarakterini qanunauyğun proses kimi qiymətləndirmiş və kredit mexanizminin bu tsikllərin idarə olunmasında mühüm rol oynadığını qeyd etmişdir. Kredit, iqtisadi dövriyyəyə əlavə resurs və texnoloji innovasiyaların daxil edilməsinə imkan yaradır. Nəticə etibarilə, Şumpeter belə qənaətə gəlmişdir ki, kapitalist sahibkarlıq sistemi zamanla dövlət tərəfindən tənzimlənən iqtisadi modelə transformasiya olunur [5].

1843–1845-ci illər arasında Marks Adam Smit, David Rikardo, Ceyms Mill kimi klassik iqtisadçıların və Sen-Simon, Şarl Furye kimi Fransa utopik sosialistlərinin əsərləri üzərində geniş tədqiqat aparmışdır. O, yadlaşmanı kapitalist iqtisadi münasibətlərinin sistematik nəticəsi kimi qiymətləndirmişdir. Marks bu konsepsiyanı, əsasən, Lüdviq Feyerbaxın “Xristianlığın mahiyyəti” (1841) əsərində ifadə olunan “Tanrı insan təbiətinin yad formasıdır” tezisi kontekstində təhlil etmişdir [2].

Max Stirner isə “Eqo və Özü” (1844) əsərində insanlığın fərd üçün yad bir ideal forması olduğunu irəli sürərək yadlaşma anlayışını fərqli istiqamətdə inkişaf etdirmişdir. Lakin Marks 1845-ci ildə yazdığı “Alman ideologiyası” əsərində Stirnerin yanaşmasını sərt şəkildə tənqid etmişdir [2].

Müasir dövrdə çoxmədəniyyətli və çoxdilli mühitlərdə fəaliyyət göstərən fərdlər gündəlik ünsiyyətdə bir sıra problemlərlə qarşılaşırlar. Bu səbəbdən elmi və praktik tədqiqatlarda aydın, yığcam və məqsədyönlü ünsiyyətə nail olunması əsas məqsədlərdən biri kimi müəyyən edilir. Bu bacarıqların əldə olunması, ictimai-sosial münasibətlərin daha effektiv qurulmasına xidmət edir.

Yadlaşdırılma prosesi isə daha çox fərdin istehsal fəaliyyətindən, əmək məhsuluna sahiblikdən, qərarvermə və idarəetmə proseslərindən, mülkiyyətdən və dövlət institutlarından kənarlaşdırılması ilə xarakterizə olunur.

Müəssisədaxili yadlaşmaya müxtəlif yanaşmalar və təsnifatı. 1776-cı il iqtisadi düşüncə tarixində mühüm hadisə kimi yadda qalır. İqtisadi liberalizmin banisi hesab olunan Adam Smitin “Millətlərin sərvəti” əsəri həmin ilin mart ayında Londonda çap edilmişdir. Bu əsər vasitəsilə Smit dünya şöhrəti qazanmış və iqtisad elminin əsas fiqurlarından biri kimi tanınmışdır. Kitabda sosial,

iqtisadi və siyasi problemlərə dair A.Smitin apardığı təhlillər geniş oxucu auditoriyasının marağını cəlb etmiş və nəticədə əsər 1778-ci ildə yenidən nəşr olunmuşdur [6]. ABŞ-da müstəqillik müharibəsinin başa çatması və Avropada kapitalist münasibətlərinin inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması bu nəşrə marağı artırmışdır. Dövlət xərcləri mövzusunda Smitin apardığı təhlillər hələ də liberal iqtisadi düşüncənin vacib nailiyyəti kimi qiymətləndirilir. Kitabın birinci fəslində dövlət məsrəfləri, üçüncü fəslində isə dövlət borcları müzakirə olunur. A.Smit xüsusilə beşinci fəsildə konkret iqtisadi məsələlərə dair dərin təhlillər aparır [6]. Onun vergilər mövzusundakı mülahizələri də diqqətəlayiqdir; Smit vergi prinsiplərini bərabərlik, aydınlıq, ödəmə rahatlığı və iqtisadi əsaslı vergi yığımı kimi dörd əsas prinsiplə əsaslandırır.

Smit sərvət anlayışına sadə, primitiv yanaşmadan uzaq durmuş, sərvəti "ölü bir varidat" kimi qəbul etməyərək insanın iqtisadi və mənəvi maraqları, həyat tərzi və davranışlarını da tədqiq etmişdir. İqtisadiyyat tarixində bu dərəcədə geniş oxunan başqa bir əsər yoxdur. Ən tanınmış iqtisadçılar belə A.Smitin kitabını liberalizmin əsas mənbəyi kimi qiymətləndirmişlər.

Adam Smit iqtisadi sistemini "Xalqlar sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat" əsərində formalaşdırmış və bu əsər iqtisadi nəzəriyyə (siyasi iqtisad) elminin inkişafında önəmli yer tutmuşdur. Onun elmi irsi həm iqtisadiyyatın, həm də mədəniyyətin inkişafına hələ də təsir göstərməkdə və aktual olaraq qalmaqdadır [7]. Nəşrindən artıq iki əsr keçməsinə baxmayaraq, A.Smitin iqtisadi ideyaları bir çox ölkələrdə, o cümlədən müstəqillik əldə etmiş və bazar iqtisadiyyatına keçid edən Azərbaycanda da tətbiq olunur.

Hegel dialektik nəzəriyyəni irəli sürərək metafizik fəlsəfəyə qarşı çıxmışdır. Marks isə Hegelçi və Feyerbaxçı dialektik materializmə əsaslanan sosializm anlayışını təkrar nəzərdən keçirmiş və Avropadakı liberal və digər sosialist fikirləri tənqid etmişdir. Marks və Engels Lüdviq Feyerbaxın ideyalarından güclü təsirlənsələr də, nəticədə Feyerbaxın materializminə qarşı çıxmışlar.

İrlandiyalı tədqiqatçı Şon Mistleyin fikirləri də diqqətəlayiqdir. O, yadlaşma ilə ünsiyyət arasında sıx əlaqənin mövcudluğunu vurğulayır və mövzunu üç aspektdə təhlil edir: 1) problemlərin qəbulu, 2) uğursuzluğun səbəbləri, 3) balansın qurulması [4].

İnsanlarla bağlı nəzəriyyələr fərdlərin şəxsi təcrübəsinə əsasən istiqamət verə bilər və hər kəs bu nəzəriyyələrdən eyni şəkildə faydalanmır.

Ünsiyyət isə məlumat verənlə məlumat alan arasında münasibət əsasında formalaşır. Məlumat alan tərəfin reaksiyası məlumat verənin ötürməsini nə qədər uğurla həyata keçirdiyini göstərir. Ünsiyyət modelləri və prinsipləri aşağıdakı məsələlərin aydınlaşdırılmasına kömək edir:

- Ünsiyyətin zəruriliyi nə ilə bağlıdır?
- Ünsiyyətdə insanlara kömək edən bacarıqlar hansılardır?
- İnsanın istifadə edə biləcəyi mövcud vasitə və metodlar hansılardır?
- İnsanlar öz bacarıqları və vasitələrdən istifadə etməklə necə ünsiyyət qururlar?

Ünsiyyət, eyni zamanda, effektiv planlaşdırma, investisiya, zəhmət, müvəffəqiyyət və bəxt nəticəsində əldə edilən mənfəətə bənzəyir. Hər bir idarəçi üçün səy göstərmək əsas şərtdir, çünki əks halda uğur qazanmaq mümkün deyil. Ünsiyyət müəssisəni bütövlükdə saxlayan hörgü və eyni zamanda fasiləsiz zəifləyən ipdir. O, təşkilati effektivliyə ən böyük təsir göstərən amil olaraq, tez-tez göründüyündən daha çox diqqət və həssaslıq tələb edir. Ünsiyyət fərziyyələrə əsaslanır və buna görə də əhəmiyyəti bəzən gözardı edilir. Ünsiyyətin tamamilə mükəmməl şəkildə qurulması isə mümkün deyil.

XXI əsrin yeni tendensiyaları Sənaye-4-ün cəmiyyətimizə verdiyi yeniliklərlə yanaşı, ünsiyyətin yeni modelini də təqdim etmişdir. Artıq insanlar bir-biri ilə üz-üzə deyil, məsafəli ünsiyyət qurmağa üstünlük verirlər. Məsafəli ünsiyyətin bir neçə modeli tanınmaqdadır:

1. mobil ünsiyyət (mobil telefonla)
2. e-mail vasitəsi ilə
3. robotik-sekretarlarla
4. SMS-lə və ya peycerlə
5. Votsap, ZOOM, fasebook, Tviter , İnstaqram, Tik-tok və s. sosial şəbəkələrlə.

Bu ünsiyyət vasitələri "ikibaşlı" xüsusiyyətə malikir. Belə ki, ünsiyyəti sadələşdirib, asanlaşdırmaqla yanaşı insanları yadlaşdırır və bir-birindən uzaqlaşdırır. Nəticədə ciddi sosial problemlərə yol açır. Gənclər kitab oxumaqdan, alimlərə qulaq asmaqdan uzaqlaşaraq, məlumatları telefondan almağa üstünlük verir. Bu isə kütləvi savadsızlaşmaya yol açır. Gənclər bir-birini telefonla bəyənir, evlənir və nəticədə tez bir zamanda boşanırlar.

Azərbaycanın biznes strukturlarında ikili reallığı Rousseau və Hobbesun baxışları əks etdirir: Russonun təəssüflə qeyd etdiyi muxtariyyətin aşınması və Hobbsun dəstəklədiyi sabitləşdirici, lakin uzaqlaşdırıcı kompromisdir. [10] Bu gərginlik *struktur, qaçılmazlıq, azadlıq və nizam* arasında tarazlıq tələb edən fəlsəfi çağırış kimi sahibkarlıqdaxili yadlaşmanı vurğulayır.

Jan-Jak Russo və Tomas Hobbsun sosial müqavilə nəzəriyyələri Azərbaycanın biznes strukturlarında sahibkardaxili yadlaşdırılma ilə bağlı ziddiyyətli, lakin bir-birini tamamlayan perspektivlər təklif edir və bunu muxtariyyət və sabitlik arasında gərginlik kimi xarakterizə edir. [10] Hər iki filosof fərdlərin kollektiv sistemlərin xeyrinə azadlıqdan necə imtina etdiyini, müasir sahibkarlığı formalaşdıran ierarxik və iqtisadi strukturlarla rezonans doğuran dinamikanı araşdırır.

Jan-Jak Russo "İctimai Müqavilə"də iddia edir ki, həqiqi azadlıq fərdlərin sosial məhdudiyyətlərdən asılı olmayaraq muxtar hərəkət etdiyi təbiət vəziyyətində mövcuddur. Bununla belə, fərdi iradənin "ümumi iradə" ilə uyğunlaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuş sosial müqavilənin formalaşdırılması, hakimiyyətin qeyri-bərabər şəkildə möhkəmləndiyi zaman bu azadlığın itirilməsinə səbəb olur. [13]

Con Lokkun "Hökumətin iki traktatı" əsərində qeyd olunduğu kimi, mülkiyyət hüquqları fəlsəfəsi Azərbaycandakı sahibkarlıqdaxili yadlaşdırılmanı, xüsusən də inhisarların və dövlət müdaxiləsinin səbəb olduğu mülkiyyətdən məhrumetmə obyektivini başa düşmək üçün cəlbedici çərçivə təklif edir. Lokk iddia edir ki, insanlar öz əməyinin bəhrələri kimi müəyyən edilən təbii mülkiyyət hüququna malikdirlər, çünki işləməklə onlar şəxsi səylərini sərf edir, mülkiyyət və şəxsiyyət münasibətləri yaradır. Xarici qüvvələr bu əlaqəni kəsdikdə, insanları haqlı olaraq qazandıqlarına nəzarət etməkdən məhrum edərək, yadlaşdırırlar. [8] Azərbaycanın sahibkarlıq mənzərəsində bu mülkiyyətdən məhrumetmə özünü biznes strukturları daxilində muxtariyyətin itirilməsi kimi göstərir, burada inhisarçı strukturlar və hökumət səlahiyyətləri təsisçilərin, işçilərin və maraqlı tərəflərin fəaliyyətinə xələl gətirir, sahibkarlıqdaxili yadlaşdırılmani dərinləşdirir.

Georg Wilhelm Friedrich Hegelin dialektik fəlsəfəsi "Ruhun fenomenologiyası"nda açıqlandığı kimi, Azərbaycanda sahibkarlıq yadlaşdırılmasına dinamik bir perspektiv təqdim edir, onu sadəcə olaraq statik bir vəziyyət kimi deyil, uzlaşma prosesində zəruri mərhələ kimi təsvir edir. [9]. Hegel yadlaşmaya (və ya Entfremdung) şüurun özünü dünyaya xaric etdiyi, özü ilə yaradıcılığı arasında ayrılıq yaratdığı zaman özünə yadlaşma anı kimi baxır. Lakin bu bölgü son nöqtə deyil, inkişafın katalizatorudur: inkar və sintezin dialektik prosesi vasitəsilə özgəninkiləşdirilən elementləri uzlaşdıraraq daha yüksək birliyə nail olunur. [9] Azərbaycanın biznes strukturları kontekstində bu onu deməyə əsas verir ki, istər təsisçilər, istər işçilər, istərsə də investorlar arasında sahibkarlıqdaxili yadlaşdırılma transformasiya mərhələsi kimi xidmət edə bilər, yadlaşdırılmaya qalib gələn və məqsədi bərpa edən yeniliklər vasitəsilə potensial olaraq aradan qaldırıla bilər.

Sahibkarlıq ekosistemlərində yadlaşdırılma, təsisçilər və ya işçilərin orijinal baxışlarından və ya töhfələrindən qopduğu zaman baş verir, Hegel bunu şüurun mənfəətə əsaslanan şirkətlər və ya ierarxik idarəetmə kimi xarici strukturlarda obyektivləşdirməsi kimi görə bilərdi. Məsələn, Azərbaycanda texnoloji startap təsisçisi yaradıcı missiyası olan bir müəssisədə başlaya bilər, ancaq investorun tələbləri diqqəti qısamüddətli qazanclara yönəltdiyi üçün özgələşmiş hiss etmək üçün işçiləri ilkin məqsəddən uzaqlaşdıra bilər. Bu, Hegelin yadlaşdırılma konsepsiyasını subyekt (sahibkar və ya fəhlə) və obyekt (təsərrüfat subyekti) arasında parçalanma kimi əks etdirir, burada əmək özünün ifadəsi deyil, xarici qüvvəyə çevrilir. Lakin Hegelin dialektikası bu yadlaşmanın müvəqqəti olduğunu müdafiə edir. Onun yaratdığı gərginlik – inkar – cavabı doğurur: yenilik. İnvestorların nəzarəti ilə özgəninkiləşdirilən təsisçi, özgəninkiləşdirilən elementləri daha birləşmiş müəssisəyə sintez edərək, kraudfundinq və ya işçi mülkiyyəti kimi yeni modelə keçə bilər. Eynilə,

qərar qəbul etməkdən kənarlaşdırılan işçilər yeni proseslər və ya məhsullar həyata keçirə, agentliyi geri ala və firmanı yaradıcı potensialları ilə uyğunlaşdıra bilərlər. [9]

Sahibkarlıq ekosistemlərində yadlaşma müxtəlif, lakin bir-biri ilə əlaqəli şəkildə özünü göstərir. Təsisçilər arasında bu, ortaq sahiblər razılaşmadıqda və ya bir tərəf nəzarəti digərinə təhvil verdikdə, çox vaxt maliyyə təzyiqi və ya qeyri-bərabər təcrübə səbəbindən yarana bilər. Məsələn, maliyyələşməni təmin etmək üçün öz kapitalından imtina edən təsisçi, Lokkun şəxsiyyət mənbələri kimi əmək və mülkiyyətə verdiyi vurğunu təkrarlayaraq, yaratdığı müəssisədən qopmuş hiss edə bilər. [8] İşçilər, bu vaxt, onların rolu firmanın uğurunda heç bir töhfə və ya maraq olmadan vəzifələri yerinə yetirməyə endirildiyində sahibkarlıqdaxili yadlaşma yaşayır. Marks bunu mikrokosmosda əməyin əmtəələşməsi ilə müqayisə edə bilərdi. Bu, ilkin əməkdaşlıq vədlərinin biznes miqyası kimi sərt ierarxiyalara yol verə biləcəyi startaplarda xüsusilə doğrudur. İnvestorlar yadlaşdırılmaya də töhfə verə və ya ondan əziyyət çəkə bilərlər: onların mənfəətin maksimumlaşdırılmasına diqqəti təsisçiləri və işçiləri firmanın ilkin missiyasından uzaqlaşdıra bilər, minoritar investorlar isə Hobbesin ötürülən, lakin istismar edilən hüquqlar ideyası ilə səsləşərək, strateji qərarlardan kənarda hiss edə bilərlər.

Bu daxili yadlaşma innovasiya və qarşılıqlı fayda üçün bir məkan kimi sahibkarlıq ekosisteminin potensialını sarsıdır. O, diqqəti xarici bazar rəqabətindən hədəflərin uyğunsuzluğu və ya ədalətsiz mükafat bölgüsü etibar və agentliyə xələl gətirdiyi daxili çatlara çevirir.

Keçid iqtisadiyyatında sahibkarlığın artan, lakin kövrək qüvvə olduğu Azərbaycanda sahibkarlıqdaxili yadlaşma kapitala məhdud çıxış və ya bürokratik əngəllər kimi mövcud problemləri daha da gücləndirə, biznes strukturlarını dəstəkləyən münasibətləri zəiflədə bilər. Bu dinamikanı tədqiq etməklə, bu tədqiqat klassik yadlaşdırılma nəzəriyyələrini müasir sahibkarlıq kontekstinə uyğunlaşdırır və Azərbaycan firmalarında yadlaşdırılmanın diaqnostikası və həlli üçün çərçivə təklif edir.

Tarixi kontekstdə Azərbaycanın iqtisadi təkamülündə yadlaşma Sovetdən əvvəlki və sovet dövrləri və sovetdən sonrakı olaraq, 3 mərhələdə təhlil edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Karl Marks, İqtisadi və Fəlsəfi Əlyazmalar 1844, www.marxists.org/archive/marx/works/1844/manuscripts /
2. Karl Marks Yadlaşma haqqında, www.marxists.org/archive/marx/works/1844/manuscripts /
3. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, https://www.stat.gov.az
4. Şon Misteyl , Ünsiyyət, 2-ci nəşr, Vilds Yard, The Dean Alresford, Hampşire, SO 24, UK. Management Pocketbooks Ltd. https://pocketbook.az/storage/books/June2022
5. Şumpeter, J. (1942). Kapitalizm, Sosializm və Demokratiya. https://dergipark.org.tr/en/download /article-file/1136372
6. Adam Smitin "Millətlərin sərvəti", 1776, Adam Smith // Internet Speculative Fiction Database (ing.). 1995.
7. A. Smit "Xalqlar sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat" Adam Smith // Internet Speculative Fiction Database (ing.). 1995
8. Con Lokk, Hökumətin iki risaləsi, https://www.gutenberg.org/ebooks/7370
9. Fridrix Hegel, Ruhun Fenomenologiyası, https://www.marxists.org/reference/archive/hegel
10. Thomas Hobbes, Leviathan, https://www.gutenberg.org/ebooks/3207
11. Georg Vilhelm Fridrix Hegel, Ruhun Fenomenologiyası, https://www.marxists.org/reference/archive/hegel/works/ph.
12. Immanuel Kant, Əxlaq metafizikasının əsasları, https://www.earlymodernexts. com/assets/pdfs/kant1785.pdf
13. Jan-Jak Russo (Jean-Jacques Russeau) Sosial Müqavilə, https://www.earlymodernexts.com/assets/pdfs/rousseau1762.pdf

Назанин Герай кызы Абузерли
Степень магистра делового администрирования (MBA), 908 BMV
Электронная почта: nazeninabuzerli@gmail.com

Научный руководитель: Афган Абульфаз оглы Мусаев
PhDr., ст.препод. кафедры «Экономика и экономические отношений» УОЮ
Электронная почта: afqan.hunna@gmail.com
ORCİD- 0009-0001-5780-6182

Анализ теоретических взглядов в области внутриорганизационного отчуждения.

Резюме

Цель исследования. При анализе теоретических взглядов в области внутри предпринимательского отчуждения нашей главной целью является анализ современного состояния внутри предпринимательского отчуждения в Азербайджане через призму философских взглядов.

Методология исследования формируется в основном за счет таких методов, как научная абстракция, анализ, синтез, сравнение и обобщение. Для достижения этой цели методология объединяет философский анализ, экономические данные и примеры. Философский анализ ляжет в основу исследования классических теорий внутриорганизационного отчуждения, обеспечивая концептуальную основу для интерпретации эмпирических результатов.

С точки зрения прикладной значимости опираясь на труды таких мыслителей-теоретиков, как Карл Маркс, Жан-Жак Руссо, Джон Локк, Томас Гоббс, Георг Вильгельм Фридрих Гегель и Иммануил Кант, в данном исследовании предпринята попытка раскрыть теоретические основы внутриорганизационного отчуждения и применить их к современной деловой среде Азербайджана. Эти философы предлагают свои взгляды на эксплуатацию труда: Маркс — на эксплуатацию труда, Руссо — на утрату естественной свободы, Локк — на права собственности, Гоббс — на договорные обязательства, Гегель — на диалектическое отчуждение и моральную автономию, — которые в совокупности обеспечивают прочную основу для понимания многогранной природы отчуждения.

С точки зрения результатов исследования, отчуждение — это отвержение кем-то другим. Отчуждение — означает изъятие права собственности на продукт труда, управления процессом, имущества, государства и государственного управления. Отчуждение само по себе означает состояние разобщенности, дистанции или потери связи между людьми и их работой, сообществами или чувством внутреннего предназначения. Происходящий от латинского слова alienatio -«передача другому», этот термин исторически относится к передаче или отчуждению, которое нарушает органическое единство.

Ключевые слова: утрата естественной свободы, треугольный подход, отчуждение, мертвое наследие, неудача.

Nazanin Geray Abuzerli
Master of Business Administration (MBA),
908 BMV. Baku. Azerbaijan..
E-mail: nazeninabuzerli@gmail.com

Supervisor: Afgan Abulfaz Musayev
PhDr., Senior Lecturer of the Department of
"Economics and Economic Relations" UOYU
E-mail: afqan.hunna@gmail.com
ORCİD- 0009-0001-5780-6182. Baku. Azerbaijan

Analysis of theoretical views in the field of intra-entrepreneurial alienation.

Summary

The purpose of the study. In analyzing theoretical views in the field of intra-entrepreneurial alienation, our main goal is to analyze the current state of intra-entrepreneurial alienation in Azerbaijan through the prism of philosophical views.

The research methodology is formed mainly through such methods as scientific abstraction, analysis, synthesis, comparison and generalization. To achieve this goal, the methodology combines philosophical analysis, economic data and examples. Philosophical analysis will form the basis of the study of classical theories of intra-organizational alienation, providing a conceptual basis for interpreting the empirical results.

In terms of practical significance, drawing on the works of such theoretical thinkers as Karl Marx, Jean-Jacques Rousseau, John Locke, Thomas Hobbes, Georg Wilhelm Friedrich Hegel and Immanuel Kant, this study attempts to uncover the theoretical foundations of intra-organizational alienation and apply them to the contemporary business environment of Azerbaijan. These philosophers offer their views on labor exploitation: Marx on labor exploitation, Rousseau on the loss of natural freedom, Locke on property rights, Hobbes on contractual obligations, Hegel on dialectical alienation and moral autonomy, which together provide a solid foundation for understanding the multifaceted nature of alienation.

In terms of the research findings, alienation is a rejection by someone else. Alienation is the withdrawal of ownership of the product of labor, the control of a process, property, the state, and public administration. Alienation itself refers to a state of disconnection, distance, or loss of connection between people and their work, communities, or sense of inner purpose. Derived from the Latin alienatio (“transfer to another”), the term historically refers to a transfer or alienation that disrupts organic unity.

Key words: loss of natural freedom, triangular approach, alienation, dead heritage, failure.

UOT- 001338

Tural Sadiq oğlu QƏDİMOV
Odlar Yurdu Universiteti, Magistratura MBA,
Təhsil, Səhiyyə,Turizm, Ümumi Menecment., 908 ÜM.
E-poçt: turalqadimli@gmail.com,

Əfqan Əbülfəz oğlu MUSAYEV
Elmi rəhbər: i.f.d., OYU "İqtisadiyyat və iqtisadi münasibətlər" kafedrasının baş müəllimi
E-poçt: afqan.hunna@gmail.com
ORCİD- 0009-0001-5780-6182.
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.402

KONFLİKTLƏR ÜZRƏ BAXIŞLARIN TƏHLİLİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Münaqişə anlayışı müxtəlif hüquqi mənbələrdə fərqli şəkildə təsnif edilir. İşçilərlə işəgötürənlər arasında yaranan mübahisələr Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Tədqiqatın məqsədi bu sahədə əmək qanunvericiliyinin əsas prinsipləri və hüquqi əsaslarını nəzərdən keçirməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası - Tədqiqat metodologiyası əsasən elmi abstraksiya, təhlil, sintez, müqayisə və ümumiləşdirmə kimi üsullarla formalaşır. Tədqiqatda sistemli və kompleks yanaşma əsas götürülmüş, həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət metodlarından istifadə olunmuşdur. Əsasən statistik təhlil, müqayisəli analiz, SWOT və PEST təhlil metodları tətbiq edilmişdir. Sahə üzrə aparılmış empirik müşahidələr və ekspert rəyləri də metodoloji bazanı tamamlamışdır.

Tədqiqatın tədbiqi əhəmiyyəti - Tədqiqatın nəticələri müəssisələrin idarəediciləri üçün praktik tövsiyələr təqdim edir. Praktiki əhəmiyyəti baxımından Hüqo Qrotsi, Jan-Jak Russo, Feyerbax, Didye, Monteskye kimi Avropa nəzəriyyəçiləri bu münaqişələrin həlli yollarını araşdırdılar. Bununla bağlı səlahiyyətlərin, fəaliyyət üslublarının və icra qaydalarının münaqişələrə səbəb olmamasına yönəlmiş ideyalar və əsərlər yazıblar.

Tədqiqatın nəticəsi - Ümumilikdə, tədqiqat 7 kateqoriya üzrə münaqişələri təhlil etmək məqsədi daşıyırdı. Bir çox nəzəriyyəçilər dövlət və cəmiyyət arasında münasibətlərə, vətəndaşların mənafeyinə müdaxilənin münaqişələrə necə gətirib çıxardığı barədə fikirləri təhlil etmişlər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Tədqiqatın nəticələri baxımından və bu nəzəriyyələr əsasında dünyanın əksər ölkələrində demokratik hüquq normaları və qanunvericilik bazaları formalaşmışdır. Rusiyalı hüquqşünaslar Maksim Tixomirov və L.Tixomirov hesab edirlər ki, fiziki və ya hüquqi şəxslər arasında müxtəlif mövzularda mübahisələr yaransa belə, bu mübahisələr qanun pozuntusu ilə əhatə olunubsa, bu cür mübahisələr hüquqi konflikt kimi formalaşır. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) Birləşmiş Millətlər Təşkilatının beynəlxalq sahədə əmək münasibətlərini tənzimləyən qurumlarından biridir.

Açar sözlər; maraqlara müdaxilə, inzibati konflikt, mediasiya, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı.

Giriş

Dünyada və cəmiyyətdə baş verən hadisələrin və münasibətlərin çox vaxt münaqişələr və konfliktlərlə zəngin olduğu müşahidə edilir. Konfliktlər, fərqli tərəflər arasında fikir ayrılıqları, maraqların toqquşması və ya dəyərlərin ziddiyyətləri nəticəsində yaranır. Bu vəziyyətlər həm şəxsi münasibətlərdə, həm də beynəlxalq səviyyədə özünü göstərir və onların düzgün anlaşılması, idarə olunması və həlli üçün müxtəlif nəzəriyyələr və yanaşmalar mövcuddur.

Konfliktlərin təhlili müxtəlif baxış bucaqlarından həyata keçirilir. Bu baxışlar arasında psixoloji, sosial, iqtisadi və siyasi aspektlər ön plana çıxır. Hər bir yanaşma konfliktin mahiyyətini,

səbəblərini və onunla mübarizə yollarını fərqli şəkildə izah edir. Məsələn, bəzi nəzəriyyələr konfliktləri təbii və inkişaf edən proses kimi qəbul edir, digərləri isə onları arzuolunmaz və həll olunmalı problemlər kimi qiymətləndirir.

Münaqişələrin mahiyyəti və təsnifatı

Münaqişə anlayışı müxtəlif hüquqi mənbələrdə fərqli cür təsnif edilir. İşçi və işəgötürən arasında mübahisələr Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi ilə tənzimlənir. İş qanunvericiliyinin bu sahədə əsas prinsipləri və hüquqi baza araşdırılır. Ümumilikdə tədqiqat konfliktləri 7 kateqoriya üzrə təhlil etməyi qarşısına qoymuşdur.

1. İnzibati xarakterli konfliktlər
2. İş və ya əmək xarakterli konfliktlər
3. Mülki xarakterli konfliktlər
4. Sosial xarakterli konfliktlər
5. Hərbi xarakterli konfliktlər
6. İqtisadi xarakterli konfliktlər
7. Cinayət xarakterli konfliktlər

İnzibati xarakterli konfliktlər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına [1], beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə və Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalar Məcəlləsinin müvafiq maddələrinə əsasən tənzimlənir. [2]

Bir çox nəzəriyyəçi alimlər dövlətlə cəmiyyət münasibətlərində vətəndaşların maraqlarına müdaxilələrin konfliktlərə səbəb olması barəsində fikirləri təhlil etmişlər. Avropalı nəzəriyyəçilərdən Hüqo Qrotsi, Jan Jak Russo, Feyetbax, Didye, Mönteskye kimi nəzəriyyəçilər bu konfliktlərin həlli yollarını tədqiq etmişlər. Bu baxımdan səlahiyyətlərin, fəaliyyət üslublarının, icra qaydalarının münaqişələrə səbəb olmaması üçün fikirlər, əsərlər yazmışlar.

Bu nəzəriyyələrin əsasında hal-hazırda, demokratik hüquq normaları və qanunvericilik bazası əksər dünya ölkələrində formalaşdırılmışdır. Azərbaycan Respublikasında belə münaqişələri tənzimləyən normativ-hüquqi aktlardan “İnzibati icraat haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu, [3] “Mediasiya haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununu və s. göstərmək olar. [4]

İnzibati münaqişələr inzibati tənbeh, xəbərdarlıq, nəzarət, ictimai işlərə cəlbetmə, barışıq, və s. formalarda həyata keçirilir. Bu baxımdan, inzibati tənbeh bir məsuliyyət formalaşdırma tədbiridir. İnzibati münaqişələrə səbəb olan tərəflər qanunvericilik normalarına əməl edilməsi ruhunda yetişdirilməli və ya tərbiyə edilməlidir. İnsan cəmiyyətinin formalaşması ilə yaranmış təsərrüfatdaxili, şəxsi həyat münasibətləri, sosial-iqtisadi sferada insanlararası müxtəlif məzmunlu mübahisələr olmuşdur ki, daha sonra münaqişələrə çevrilmişdir. Hüquq normalarının formalaşması ilə bu münaqişələrin məhkəmə qaydasında həllinə daha geniş yer verilməkdədir. Münaqişələr kateqoriyasına nəzər yetirdikdə burada dövlət məmurları ilə vətəndaşlar arasında yaranmış anlaşılmazlıqlar, pozuntuların da xüsusi yer tutduğunu görmək mümkündür. Bu tədqiqatda münaqişənin nə olması, hansı mənanı ifadə etməsinə aydınlıq gətirmək istərdim. “Münaqişə” latın dilindəki “confliktus” sözündən yaranmaqla maraqların, baxışların toqquşmasını ifadə edir. Yerli təcrübəyə nəzər yetirdikdə isə, Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “münaqişə mübahisə - müzakirə zamanı araya çıxan bəhs, deyişmə” kimi qiymətləndirilir. [5] Sosioloq Məcid Əfəndiyev münaqişələri - qarşılıqlı fəaliyyətdə olan tərəflərin bir-birinə zidd məqsədlərinin, mövqelərinin, görüşlərinin toqquşması kimi xarakterizə etmişdir. [6]

Rusiyalı hüquqşünaslar Maksim Tixomirov və L. Tixomirova hesab edirlər ki, fiziki və ya hüquqi şəxslər arasında müxtəlif predmetə əsaslanan mübahisələr olsa da, həmin mübahisələr hüquq pozuntusu ilə əhatə olunduğu təqdirdə hüquqi münaqişə kimi formalaşır. Mübahisələr üzrə müxtəlif yanaşmalar olduğu kimi hüquqi mübahisələrə və münaqişələrə dair müxtəlif fikirlər, yanaşmalar mövcud olmuşdur. Belə ki, hüquqi münaqişə tərəflərin – yəni, dövlət və onun orqanlarının, ictimai birliklərin, vətəndaşların hüquq subyektlərinin hüquqi vəziyyətinin və statusunun qanuna zidd şəkildə dəyişdirilməsi məqsədilə yaranan qarşıdurması kimi dəyərləndirilməlidir. [7]

Aleksandr Borisoviç Zelentsovun fikrincə, “hüquqi sferada yaranmış münaqişələrin-mübahisə-

lərin xarakterindən asılı olaraq mübahisənin inzibati olub-olmamasını aydınlaşdırmaq olur. Elmi mənbələrdə qeyd olunduğu kimi, inzibati orqanların öz səlahiyyətlərini hüquqa zidd şəkildə həyata keçirməsi nəticəsində vətəndaşların subyektiv hüquqlarının pozulması hallarında inzibati hüquq münasibətləri çərçivəsində hüquqi mübahisə meydana çıxır [8]. Tədqiqatçı V. Zelentsov inzibati hüquqi münaqişələrin xarakterik xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi təsnif edir:

1. İnzibati hüquqi münaqişələr, əsasən, dövlət idarəetməsi sferasına aid olan icra hakimiyyəti orqanlarının idarəetmə funksiyalarını icra etdiyi zaman formalaşır;
2. Bu münaqişələrdə tərəflərdən biri fərdi şəxs, digəri isə ümumi idarəetmə orqanı olur;
3. Tərəflər arasında formal hüquqi münasibətlərin mövcud olmamasına baxmayaraq, onların faktiki əlaqələrinin məzmunu, sosial rolları və bu əlaqələr sistemində hüquq normalarına əsaslanan təşkilati qeyri-bərabərlik mövcuddur;
4. Münaqişələrdə ümumi idarəetmə orqanı tərəflərdən biri kimi mütləq şəkildə iştirak edir;
5. Hüquqi mübahisənin təşəbbüsü adətən məhkəməyə təqdim olunan iddia ərizəsi vasitəsilə həyata keçirilir;
6. Mübahisənin predmeti subyektiv ümumi hüquqların və vəzifələrin, eyni zamanda inzibati aktların qanuniliyinin mübahisələndirilməsi ola bilər;
7. Bu münaqişələrin həlli və baxılması konkret hüquqi prosedur normaları çərçivəsində baş tutur. [8]

1. İnzibati hüquq sahəsində tanınmış tədqiqatçı alimlərdən **Mirzə Aslanovun** fikrincə İnzibati-hüquqi mübahisə anlayışı maddi və prosessual inzibati hüquq münasibətlərinin xüsusi bir növünü ifadə edir. Bu növ münasibətlər dövlət idarəçiliyi prosesində tərəflər arasında yaranan konfliktlərdən və ya qanunçuluğa dair baxış fərqliliklərindən irəli gələn ziddiyyətlərlə xarakterizə olunur. Bu hal münaqişə kimi təfsir oluna bilər. [9]

2. İş və ya əmək xarakterli konfliktlər də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının norma və prinsiplərinə və Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin müvafiq maddələrinə əsasən tənzimlənir. Əmək Məcəlləsi münaqişələri iki formada izah edir. 1) Kollektiv əmək mübahisəsi nəticəsində və 2) Fərdi əmək mübahisəsi nəticəsində yaranan münaqişələr. Müvafiq məcəllənin 15-ci maddəsi kollektiv əmək mübahisəsini kollektiv tələblərdən törəyən fikir ayrılığı kimi, 16-cı maddə isə fərdi əmək mübahisəsini əmək müqaviləsinin, kollektiv müqavilənin və ödənişin təminatının, işçilərin işin icrasına yönəldilməsi, bu sənədlərin və digər normativ-hüquqi aktların tətbiqi zamanı fərdi qaydada işəgötürənlər arasında ayrı-ayrılıqda yaranan fikirlər kimi izah etmişdir. [10]

Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) beynəlxalq sferada əmək münasibətlərini tənzimləyən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qurumlarından biridir. Azərbaycan Respublikası 1992-ci il mayın 12-dən etibarən Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) üzvüdür və təşkilatın 57-ci Konvensiyasına qoşularaq burada təsbit edilmiş prinsip və normaları qəbul etmişdir [11]. Sözügedən Konvensiya əmək sahəsində meydana gələ biləcək münaqişələrin tənzimlənməsinə yönəlib və əsasən istehsalatda iş saatlarının normallaşdırılması, işsizlərin və anaların sosial müdafiəsi, qadınların və yeniyetmələrin gecə saatlarında iş rejimi, eləcə də yeniyetmələrin minimal iş yaş həddi kimi məsələləri əhatə edir. 1998-ci ildə isə 86-cı Beynəlxalq Əmək Konfransı tərəfindən əmək sahəsində əsas prinsiplər və hüquqlar haqqında Bəyannamə qəbul edilmişdir. Bu sənəd aşağıdakı dörd əsas istiqaməti özündə birləşdirir [12]:

- İşçilərin sərbəst şəkildə birləşmək və kollektiv müqavilə bağlama hüququ;
- İcbari və məcburi əməyə son qoyulması;
- Məcburi uşaq əməyinin ləğvi;
- İşçilər arasında ədalətsiz ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması.

3. Mülki xarakterli konfliktlər də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə və Azərbaycan Respublikası Mülki və Mülki Prosessual Məcəllələrinin müvafiq maddələrinə əsasən tənzimlənir. [13]

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına (OECD) görə maraqlar toqquşması, "vəzifəli şəxsin

xidməti maraqları ilə şəxsi maraqları arasında ziddiyyəti təşkil edir ki, şəxsi maraqların rəsmi vəzifələrin və öhdəliklərin düzgün yerinə yetirilməsinə qeyri-qanuni təsir göstərməsi zamanı yaranır.” [14]. Maraqlar toqquşması (münaqişə-konflikt) anlayışı mülki qanunvericilikdə bir məmurun peşəsindən irəli gələn xidməti vəzifəsi ilə bu vəzifə səlahiyyətlərinin yerinə yetirilməsinə təsir edən şəxsi maraqları arasındakı münaqişəni özündə ehtiva edir.

Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru yanında Korrupsiyaya qarşı Mübarizə Baş İdarəsinin rəisi, II dərəcəli dövlət ədliyyə müşaviri Nazim Rəcəbovun rəhbərliyi ilə 2022-ci ildə hazırlanmış “Maraqlar toqquşması” adlı vəsaitdə maraqlar toqquşması sahəsində mütərəqqi beynəlxalq təcrübə öyrənilərək milli kontekstdə tətbiq edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Bu normativ xarakterli vəsaitdə, ümumiyyətlə, “münaqişə” bir neçə əks və ya ziddiyyətli fikir, mövqe və inancın “toqquşma” sı kimi təqdim edilmişdir. Münaqişələrə bir qayda olaraq, sosial qarşılıqlı təsir prosesində yaranaraq, tərəflərin əksqütblü mövqelər tutması kimi baxılmış və ortaya çıxmış vəziyyətin özü də əksər hallarda, qəbul olunmuş normalardan kənara çıxan mənfi davranışlarla müşayiət olunduğu qeyd edilmişdir. Maraqlar toqquşması fərdlər, rollar və ya vəzifələr arasında münaqişə deyildir. Bu, şəxsi və vəzifədən irəli gələn maraqlar toqquşmasıdır. Maraqlar toqquşması “birinci dərəcəli” (xidməti) maraqla bağlı peşəkar mühakimənin və ya hərəkətlərin “ikinci dərəcəli” (şəxsi) maraqdan təsirlənmə riski yaradan hallar toplusudur. [15]

Prosessual xarakterli baxışlarda münaqişə və mübahisə fərqləndirilir. Belə ki, İPM-nin 24.2 və 24.3 maddələrində mübahisə münaqişə anlamında deyil, istintaq, araşdırma prosesinin tərkib hissəsi kimi nəzərdə tutulur. Hesab edilir ki, mübahisələr nəticəsində həqiqət üzə çıxarıla bilər. Eyni zamanda kommersiya mübahisələri və arbitrajda baxılan beynəlxalq mübahisələr də fərqləndirilməkdədir.

4. Sosial xarakterli konfliktlər də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə və Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin müvafiq maddələrinə əsasən tənzimlənir. Sosial konflikt nəzəriyyəsi tədqiqatçı alimlər tərəfindən geniş öyrənilməkdədir. Müasir dövrümüzdə sosial münaqişə nəzəriyyəsinə cəmiyyətdəki fərdlərin və sosial siniflərin konsensus əsasında deyil, ziddiyyət əsasında qarşılıqlı əlaqədə olduqlarını iddia edən marksist əsaslı bir sosial nəzəriyyə kimi yanaşılmaqdadır. Münaqişələrin müxtəlif formaları sayəsində müxtəlif sosial qruplar, varlılar və yoxsullar qarşı-qarşıya qoyulurlar. Tədqiqatlar belə nəticəyə gəlir ki, daha güclü qruplar güclərini artıra bilir və daha az gücə sahib qrupları istismar etmək üçün güclərindən istifadə etməyə meyllidirlər. Sosial konfliktlər bir çox formada ola bilər və status da daxil olmaqla bir çox müxtəlif növ qaynaqlar üzərində mübarizəni əhatə edə bilərlər.

Marksizm nəzəriyyəsinə əsasən, sosial sinif və bərabərsizlik cəmiyyətin strukturunda mövcud olan münaqişə və ziddiyyətlərdən irəli gəlir. Sosial münaqişə nəzəriyyəsi isə vurğulayır ki, müxtəlif sosial qruplar arasında maraqların toqquşması və məhdud iqtisadi resurslar üzərində mübarizə cəmiyyətin əsasını təşkil edir [18].

Karl Marksın fikrincə, kapitalizmdə mövcud olan sinfi qarşıdurmalar - onun təbiətinin qeyri-sabit və böhranlara meyilli olmasından qaynaqlanan - fəhlə sinfinin sinfi şüurunun inkişafına səbəb olacaq, nəticədə bu sinif siyasi hakimiyyəti ələ keçirərək sinifsiz, azad istehsalçılar birliyindən ibarət kommunist cəmiyyətinin yaranmasına gətirib çıxaracaqdır [18].

Konflikt nəzəriyyəsi münaqişəni sosial dəyişikliklərin əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi qiymətləndirir. Münaqişə həm həll edilən ziddiyyətlər yaratmaqla, həm də davamlı dialektik prosesdə yeni qarşıdurmalar və təzadlar formalaşdırmaqla cəmiyyətin inkişafına təsir edir. Tarixi materializmin klassik nümayəndələri Karl Marks və Fridrix Engels isə insanlıq tarixinin əsasən cəmiyyətin maddi ehtiyaclarının təmin olunmasında və istehsal üsullarının dəyişməsində siniflərarası qarşıdurmaların rolu ilə bağlı olduğunu irəli sürmüşlər.

5. Hərbi xarakterli konfliktlər də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə və Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasına müvafiq tənzimlənir.

6. İqtisadi xarakterli konfliktlər də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, beynəlxalq

hüququn norma və prinsiplərinə və Azərbaycan Respublikası Mülki, Əmək, Vergi, Gömrük Məcəllələrinin müvafiq maddələrinə əsasən tənzimlənir.

Azərbaycanda biznes qurumlarında müəssisədaxili münaqişələrin tənzimlənməsinin nəzəri əsaslarını tədqiq edən alimlərdən Əvəz İslam oğlu Bayramovu, Vüqar Avtandil oğlu Bayramovu, Vüqar İbad oğlu Bayramovu misal çəkmək olar. İqtisadi antalogiyanı tədqiq edən alimlərin fikrincə “İnkişaf/keyfiyyət yüksəlişi – spesifikasından asılı olmayaraq əksər milli varlıqlar üçün endogen məzmun daşıyır. Xalis “iqtisadi inkişaf” deyilən şey əslində çılpaq abstraktsiyadır, yaxud yoxdur! İnkişaf milli sosiumun daxili münasibətlər sisteminin (təkcə iqtisadi yox) doğurduğu keyfiyyət yeniləşməsi prosesidir. Tərəqqi / inkişaf proseslərinin gətirdiyi keyfiyyət yeniləşməsi, yaxud yüksəlişi nəticə etibarilə hər üç sferanı (sosio -mədəni, sosio-siyasi, sosio-iqtisadi) eyni səviyyədə əhatə edir” [19].

Amerikan iqtisadçısı T. Barker hesab edir ki, qlobal maliyyə böhranı iqtisad elminin reallıqdan uzaqlaşma dərəcəsinin doğurduğu “anlaşılmazlıq” kimi xarakterizə edilə bilər. “İqtisadi nəzəriyyə ... iflasa uğramışdır” və bu həqiqət əksəriyyət tərəfindən qəbul edilir. “İqtisad elmi... 50 ildir yanlış müqəddəm şərtlərə istinad edir və nəzəri müddəalar (ələlxüsus, tarazlıqla bağlı) gerçəkliyə uyğun deyildir”. [20].

7. Cinayət xarakterli konfliktlər də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə və Azərbaycan Respublikası Cinayət və Cinayət Prosessual Məcəlləsinin müvafiq maddələrinə əsasən tənzimlənir.

Beynəlxalq konfliktlərin tərəflərinin statusu müəyyənləşdirilərkən, dövlətin — yəni konflikt tərəfinin — böyük dövlət, regional lider, BMT üzvü və ya BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əgər konflikt tərəfi Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvüdürsə, veto hüququndan istifadə edərək, öz dövlətinə qarşı qəbul olunmaq istənilən qərarın qarşısını ala bilər. Bu, tərəfin statusunun ikinci meyar — qüvvələr balansına təsirini göstərir. Qüvvələr balansı isə tərəflərin malik olduqları maddi və mənəvi resursların məcmusu ilə müəyyən olunur və “Dövlətin qüdrəti” anlayışı ilə ifadə edilir. Bu qüdrət geosiyasi, iqtisadi, elmi, ideoloji, mənəvi-psixoloji və hərbi amilləri əhatə edir. Praktikada beynəlxalq siyasi konfliktlərdə yalnız real qüdrət deyil, həmçinin tərəflərin bir-birinin qüdrəti barədə subyektiv təsəvvürləri də mühüm rol oynayır.

Amerikalı konfliktoloq J. Mitçell “Beynəlxalq konfliktin strukturu” (1981) əsərində konfliktin dinamikasını araşdıraraq onun strukturunda üç əsas tərkib hissəsini fərqləndirir: konflikt vəziyyəti, konfliktli davranış və konflikt məqsədləri. Konflikt vəziyyəti — iki və ya daha çox siyasi qüvvənin uyğun gəlməyən məqsədlər güddüyü vəziyyətdir. Bu mərhələdə tərəflərin məqsədləri araşdırılır, mövcud vəziyyəti dəyişməyə və ya qorumağa çalışan aktorlar müəyyən edilir. Konflikt məqsədləri anlayışı isə gözləntilər, emosional vəziyyət və konflikt şəraitinin qavranılması kimi psixoloji aspektləri əhatə edir. Hər bir konflikt stress və ona qarşı psixoloji müdafiə reaksiyalarını yaradır; konfliktin yüksək intensivliyi stereotipləşməni artırır və qarşı tərəfə qarşı neqativ münasibətləri gücləndirir. Üçüncü tərkib hissə — konfliktli davranış — bir tərəfin digər tərəfi öz məqsədlərindən imtina etməyə və ya onları dəyişdirməyə məcbur etmək üçün həyata keçirdiyi zorakı və ya qeyri-zorakı hərəkətlərdən ibarətdir.

Roma hüququnda cavabdehin şəxsiyyəti üzrə verilən iddialar iki qrupa bölünürdü: actiones in rem (əşya iddiaları) və actiones in personam (şəxsi iddialar). Əşya iddiaları isə aşağıdakı kimi üç qrupa ayrılırdı:

1. Actiones rei persecutoriae - pozulmuş əmlak hüquqlarının bərpasına yönələn iddialar;
2. Actiones poenales - cavabdehin cəzalandırılması məqsədilə cərimə tələbinə dair iddialar;
3. Actio mixtae - vurulmuş zərərin ödənilməsi və eyni zamanda cavabdehin cəzalandırılmasına yönələn iddialar [21].

XIX əsrdən başlayaraq Almaniya, Fransa, İtaliya, İspaniya və digər Avropa ölkələrində inzibati orqanların özbaşınalığının qarşısını almaq məqsədilə inzibati məhkəmələr yaradılmışdır. Tədqiqatçı A.N. Artomonovun fikrincə, inzibati ədliyyənin tarixi boyunca üç əsas modeli formalaşmışdır:

1. Unifikasiya edilmiş model — inzibati ədliyyə funksiyalarının ümumi yurisdiksiya məhkəmələrinə həvalə edilməsi (ABŞ, Böyük Britaniya, Kanada);
2. İdarəetmə tipli model — inzibati ədliyyə orqanlarının icra hakimiyyəti sisteminə daxil olması (fransız modeli) (Fransa, Portuqaliya, Yunanıstan);
3. Məhkəmə tipli model — ixtisaslaşdırılmış inzibati məhkəmələrin vahid məhkəmə sisteminin tərkib hissəsi olması (alman modeli) (Almaniya, Avstriya, Finlandiya). [22]

İnzibati mübahisə, inzibati məhkəmə icraatına dair əslində konkret fikir mövcud deyil. Hüquq camiyasında bu sahədə bir-birini təsdiq edən və hətta bəzən biri digərini təkzib edən müxtəlif yanaşmalar mövcud olmuşdur. Belə ki, nəzəriyyədə bir qrup müəlliflər inzibati məhkəmənin predmetinə inzibati xətaları, bəziləri inzibati hüquqi mübahisələri, başqaları isə həm inzibati xətaları, həm də inzibati hüquqi mübahisələri daxil edirlər. [23]

A.V. Zelentsov və E.V. Slepçenko da həmçinin, həm inzibati xətaları, həm də inzibati mübahisələri inzibati məhkəmə icraatının predmeti hesab edən müəlliflərdəndirlər. [24] Qeyd olunan müddəaya əsasən, haqlı olaraq, vurğulamaq mümkündür ki, müasir dövrdəki inzibati hüquq insan hüquq və azadlıqlarının qanunauyğun təminində, dövlətin inzibati orqanlarının qanun pozuntularının qarşısını almasında, sui-istifadə, neqativ halların aradan qaldırılmasında zəruri əhəmiyyət kəsb edən qorunma, müdafiə, mühafizə üsullarını yaradan qanunun aliliyinin təmin edilməsi istiqamətində mövcud mühüm sahədir. İnzibati orqanlar dövlətin vətəndaşla, şəxslərlə ünsiyyət quran vasitəsi olduğundan yaranmış münasibətdə vicdanlı, qanuni, hüquqi, ədalətli davranış qaydalarına riayyət edilməsi inzibati sferada vətəndaş məmnunluğunun yaradılmasına, inam və etimadın yüksəldilməsinə özlüyündə müsbət təsir edir. Hüquqi dövlətdə inzibati məhkəmə icraatı, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, dövlətin cəmiyyətlə ünsiyyət vasitəsi, hətta mühüm atributu olaraq hüquqları pozulmuş şəxslərin hüquqlarına, mənafelərinə toxunan inzibati xarakterli aktlarına, inzibati orqanların qanunsuz hərəkətlərinə, yaxud hərəkətsizliyinə, özbaşınalığına qarşı çıxan, zəruri məsuliyyət müəyyən edən məhkəmə sisteminin bir qolu olmaqla ədalət mexanizmidir. Lakin onu da vurğulamaq gərəklidir ki, inzibati məhkəməni hüquqi dövlətin mühüm atributlarından hesab edənlərlə yanaşı, inzibati məhkəmə icraatını hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipinə qarşı qoyaraq bir orqanın daxilində inzibati hakimiyyətlə məhkəmə hakimiyyətinin birləşdirilməsini azadlıq ideyasına zidd hesab edənlər də olmuşdur. Müasir inzibati məhkəmə icraatının tarixinə nəzər yetirdikdə, bu məhkəmənin yaranma vaxtına, ümumilikdə ilk olaraq harada yaranmasına dair konkret fikir, mühakimənin olmadığı bəlli olur. M.M. Kovalevski, F.V. Taranovski kimi bir sıra müəlliflər inzibati məhkəmə icraatının tarixini qədim və orta əsrlər dövründəki Avropa ölkələri ilə əlaqələndirirlər. [25]

Digər bir mənbədə isə, inzibati ədliyyə ideyası ilk dəfə burjua cəmiyyətində meydana çıxaraq özünün sonrakı inkişafını Fransada, Almaniyada və Avstriyada tapması iddia edilir. [26]

İstənilən hər bir təşkilatda fikir ayrılıqları yarana bilər. İş yerində konfliktləri idarə etməyi bilən insanların olması dövriyyəni aşağı, məhsuldarlığı yüksək saxlamaq və müştəriləri məmnun etmək üçün vacibdir.

Bu tədqiqatda biz münaqişələrin idarə edilməsinin nə olduğunu və nə üçün vacib olduğunu, beş ümumi münaqişənin idarə edilməsi strategiyasından birini seçməklə bağlı məsləhətləri (nümunələrlə) və iş yerində münaqişəni uğurla idarə etmək üçün lazım olan bacarıqları izah edirik.

Münaqişənin idarə edilməsi iş yerində münaqişənin müəyyən edilməsi və həlli üçün tələb olunan üsullar toplusudur. Münaqişə istənilən iş mühitinin normal bir hissəsi olduğundan, münaqişənin idarə edilməsinin məqsədi münaqişəni tamamilə aradan qaldırmaq əvəzinə onun mənfi təsirlərini aşkar etmək və minimuma endirməkdir. Münaqişələri ədalətli və səmərəli şəkildə həll etmək üçün münaqişələrin idarə edilməsindən istifadə olunur. Bununla siz həmkarlarınız arasında zəif ünsiyyətdən qaça, məhsuldarlığı artırmaq üçün iş yerində gərginliyi azalda, həmçinin işçilərin əhval-ruhiyyəsini yüksək saxlaya bilərsiniz.

Münaqişənin idarə edilməsi növləri

Mübarizə apardığınız şəxsiyyət tipindən asılı olaraq, münaqişələrin idarə edilməsi üslublarının beş növü vardır:

1. Yerləşdirmə
2. Qaçmaq
3. Güzəşt
4. Əməkdaşlıq
5. Rəqabət.

Şəxsiyyət tipini başa düşmək karyera planlamasında faydalı ola bilər, çünki bu, başqaları ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunuz, məlumatı emal etdiyiniz və iş yerində qərarlar qəbul etdiyiniz barədə məlumat verə bilər. Tədqiqat Myers-Briggs Type Indicator-un (MBTI) tarixini və struktu-runu araşdırırıq və onun 16 şəxsiyyət tipinin icmalını təqdim edərək, bu özünüdərketmənin karyera inkişafınızı necə dəstəklədiyini vurğulayır.

MBTI və şəxsiyyət yazımının mənşəyi

Şəxsiyyətin qiymətləndirilməsi ideyası Karl Jung və digər psixoloqların işi ilə 20-ci əsrin əvvəlindən ortalarına qədər irəliləmişdir. Jungun "Psixoloji Tiplər" əsərindən ilhamlanaraq, ana-qız tədqiqat qrupu Katharine Briggs və Isabel Briggs Meyers insanlara karyera uğurları tapmağa kömək etmək üçün şəxsiyyət-inventar testi sistemi hazırlamışdılar. [28]

MBTI testi İkinci Dünya müharibəsi zamanı ilk dəfə işçi qüvvəsinə daxil olan şəxslərə güclü tərəfləri və üstünlükləri ilə uyğun gələn rolları tapmaqda kömək etmək üçün hazırlanmışdır. Sənayelərin və potensial iş yerlərinin geniş şəkildə genişləndiyi yüksək istehsal onilliklərində daha da inkişaf etdirildi. Myers-Briggs Tip Göstəricisi özünü kəşf etmək üçün axtarış edən işəgötürənlər və fərdlər üçün bir vasitə kimi bu günə qədər davam etməkdədir.

MBTI necə işləyirsə MBTI sorğu anketi, aşağıdakı dörd təyinedicinin hər birində necə təsnif etdiyinizə əsasən fərdləri 16 şəxsiyyət tipinə ayırır:

(I) introvert- daxilə qapalı və (E) ekstravert – sosiala açıq. Siz başqaları ilə münasibətinizə görə daha çox “Mən” və ya “E” siniz. Siz “insan insanısınız” və ya çoxlu təklik zamanı enerjinizi doldurursunuz?

(S) qəbulu və I(N) təhsili. Məlumat toplamaq və emal etməkdən asılı olaraq daha çox “S” və ya “N” olursunuz. Metodik olaraq idarə olunan qərarlar qəbul edirsiniz, yoxsa bağırsaq instinkti ilə gedən birisiniz?

(T)Thinking -düşünmək və (F)Feeling - hiss etmək. Qərarları necə qəbul etdiyinizdən asılı ola-raq daha çox "T" və ya "F" olursunuz. Əgər məntiqlə hərəkət edirsinizsə, daha çox “T” və ya emosiyalar sizi tez-tez istiqamətləndirirsə, “F” olursunuz.

(J) udmaq və (P) qəbul etmək. Ətrafınızdakı dünyadan ya daha çox “J” olmaqla və diqqətlə düşünülmüş qərarlarla hərəkət etməklə, ya da vəziyyətə daha uyğunlaşa bilən və ya şıltaqlığa tabe olmaqla daha çox “P” olmaqla təsirlənirsiniz.

Vəzifə öhdəliyini yerinə yetirmədikdə yaranan bir sıra münaqişələr var ki, onlar Az.R. ƏM-ə əsasən aşağıdakı formada tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 18-ci maddəsinə əsasən, əmək münasibətləri çərçivəsində fərdi və kollektiv əmək mübahisələrinin tənzimlənməsi hüquqi əsaslara malikdir [10]. Müvafiq olaraq, işçilərin, işəgötürənlərin, əmək kollektivlərinin və həmkarlar ittifaqları təşkilatlarının öz hüquq və qanuni mənafelərini müdafiə etmək məqsədilə fərdi və ya kollektiv əmək mübahisəsi aparmaq hüququ vardır. Bu hüququn həyata keçirilməsi yalnız qanunvericiliklə müəyyən olunmuş hallarda və qaydada məhdudlaşdırıla bilər.

İşçi ilə işəgötürən arasında və ya əmək kollektivləri səviyyəsində əmək qanunvericiliyinin tətbiqi ilə bağlı yaranan mübahisələrin həlli prosedurları Əmək Məcəlləsinin XI bölməsində ətraflı şəkildə nəzərdə tutulmuşdur.

Əmək müqaviləsinə əsasən işçinin əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- əmək müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş əmək funksiyasını vicdanla və məsuliyyətlə yerinə yetirmək;
- müəssisədaxili intizam qaydalarına və əmək intizamına riayət etmək;
- əməyin mühafizəsi və təhlükəsizlik qaydalarına əməl etmək;

- işəgötürənə vurulan maddi zərərə görə qanunla müəyyən edilmiş məsuliyyəti daşımaq;
- dövlət sirrini və işəgötürənin kommersiya sirrini qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada qorumaq;
- digər əməkdaşların əmək hüquqlarını və qanuni mənafelərini pozmamaq;
- fərdi və kollektiv əmək mübahisələri üzrə məhkəmə qərarlarının (qətnamələrinin) icrasını təmin etmək;
- əmək qanunvericiliyinin müddəalarına riayət etmək.

Əmək münasibətləri aşağıdakı hallarda əmək qanunvericiliyi ilə tənzimlənir:
- işçinin işə qəbul (və ya təyin) edilməsi;
- vəzifəyə seçilməsi və ya bərpası;
- konkret peşə və ya vəzifə üzrə əmək funksiyasının icrası;
- əməkhaqqı ödənilməklə fərdi işlərin yerinə yetirilməsi;
- müəssisədaxili intizam qaydalarına əməl olunması;
- işəgötürənin işçinin əmək şəraitini təmin etməsi;
- işəgötürən tərəfindən işçinin təminatlarının təmin edilməsi;
- əməyin mühafizəsinin təmin edilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, https://e-qanun.az/framework/897
2. Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalar Məcəlləsi, https://e-qanun.az/framework/46960, 29.12.2015.
3. “İnzibati icraat haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, https://e-qanun.az/framework/11254
4. “Mediasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, https://e-qanun.az/framework/41828
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, https://azerbaycandili.az/Vocabularies
6. Əfəndiyev, Məcid Əhməd oğlu, sosioloq, Sosiologiya: nəzəri problemləri və Qərb sosiologiyası. fəls.e.n., dos. 1938. http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=
7. Maksim Tixomirov və L. Tixomirova, Hüquq sosiologiyası. M-1982, 241 s.
8. Aleksandr Borisoviç Zelentsov, RXDU, İnzibati, maliyyə, informasiya hüququ kafedrasının müdiri, «Теоретические проблемы правового спора», 2005 –М . Зеленцов А. Б. Административно-правовой спор: Вопросы теории. Издание второе, исправленное и дополненное. М.: РУДН. 2009. 692 с.
9. Aslanov Mirzə Sahib oğlu, İnzibati hüquq, “İnzibati İdarəetmə Hüququ” https://lawlibrary.info/az/books
10. Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsi, https://e-qanun.az/framework/46943, 01.02.1999. Bakı.
11. https://www.ilo.org/
12. Van Daele, Jasmien. "Engineering Social Peace: Networks, Ideas, And the Founding of the International Labour Organization". International Review of Social History. 50 (3). 2005: 435–466. doi:10.1017/S0020859005002178. ISSN 0020-8590
13. Azərbaycan Respublikası Mülki və Mülki Prosessual Məcəllələri, https://e-qanun.az/framework/46945 28.12.1999.
14. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD), https://economy.gov.az/az/page/beynelxalq-elaqeler/
15. Nazim Rəcəbovun rəhbərliyi ilə, “Maraqlar toqquşması” 2022-ci il, Az.R. Prokurorluğu.
16. J.Mitçell. "Beynəlxalq konfliktin strukturu" (1981), https://hudoc.echr.coe.int/eng#
17. Shapiro, Stanley. "The Passage of Power: Labor and the New Social Order". Proceedings of the American Philosophical Society. 120 (6). 1976: 464–474. JSTOR 986599.

18. K.Marks, https://www.hawaii.edu/powerkills/CIP.CHAP5.HTM, Marksizm, Sinif Münaqişəsi, RJ Rummel, Conflict In Perspective , 1977.
19. Əvəz İslam oğlu Bayramov, Vüqar Avtandil oğlu Bayramov, Vüqar İbad oğlu Bayramov.
20. T. Barker , https://scholar.google.com/citations?use
21. Иск в гражданском судопроизводстве. Сборник / Под ред. О.В.Исаенковой. М.: Волтерс Клувер, 2009, с. 78.
22. A.N.Artomonov (Артамонов А.Н. Формирование и развитие органов административной юстиции в России. Автореф. дисс. к.ю.н. М., 2004,с.13.)
23. B.Boysova (Бойцова В. Нужна ли нам административная юстиция // Советская юстиция, 1993, № 7, с. 12-13.)
24. A.V. Zelentsov və E.V.Slepçenko (Слепченко Е.В. Административное судопроизводство: понятие, единство и дифференциация. Электронный ресурс, 2009; Зеленцов А.Б. Административно правовой спор (теоретико-методо-логические подходы к исследованию // Правоведение, 2000, № 1, с. 69)
25. Ковалеский М.М. Опыты по истории юрисдикции налогов во Франции с XIX века до смерти Людовика 14. Т.1. М.,1876, с. 6-7; Тарановский В.Ф. Отзыв на сочинение С.А. Корфа "Административная юстиция в России" (Т. 1-2. СПб.,1910). Юрьев, 1910, с. 19-20
26. Салищева Г.Н. Гражданин и административная юрисдикция в СССР. М.: Наука, 1970
27. Hanne Keiling . https://x.com/hannekeiling
28. Karl Qustav Junq. Psixoloji tiplər. ISBN 978-84-239-4500-9
29. Haimson, Leopold H. and Sapelli, Giulio. Strikes, Social Conflict, and the First World War: An International Perspective. Milan: Fondazione Giangiacomo Feltrinelli, 1992. ISBN 88-07-99047-4
30. "Nağdsız hesablaşmalar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, https://e-qanun.az/framework/34474
31. "Məşğulluq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, https://e-qanun.az/framework/39846
32. "Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, https://e-qanun.az/framework/39591
33. «Həmkarlar ittifaqları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, https://e-qanun.az/framework/8987

Турал Садык оглы Гадимов
Университет Одлар Юрду, магистр MBA
Образование, здравоохранение, туризм, общее управление, 908 ÜM.
Э-почта: turalqadimli@gmail.com,

Афган Абульфаз оглы Мусаев
Научный руководитель: PhDr., ст.пр. кафедры
"Экономика и экономические отношения" УОЮ
Электронная почта: afqan.hunna@gmail.com
ORCİD- 0009-0001-5780-6182.

Анализ взглядов на конфликты

Резюме

Цель исследования – Понятие конфликта по-разному классифицируется в различных правовых источниках. Споры между работниками и работодателями регулируются Трудовым кодексом Азербайджанской Республики. Целью исследования является рассмотрение основных принципов и правовых основ трудового законодательства в данной сфере.

Методология исследования - Методология исследования в основном формируется с помощью таких методов, как научная абстракция, анализ, синтез, сравнение и обобщение. В исследовании использовался системный и комплексный подход с использованием как качественных, так и количественных методов. В основном применялись методы статистического анализа, сравнительного анализа, SWOT- и PEST-анализа. Методологическую базу дополнили также эмпирические наблюдения и экспертные мнения, проведенные в полевых условиях.

Практическая значимость исследования - Результаты исследования дают практические рекомендации для руководителей предприятий. С точки зрения практического значения, такие европейские теоретики, как Гуго Гроций, Жан-Жак Руссо, Фейербах, Дидье и Монтескье, исследовали пути разрешения этих конфликтов. В этой связи ими были написаны идеи и работы, направленные на то, чтобы полномочия, стили действий и правила реализации не приводили к конфликтам.

Результат исследования - В целом исследование было направлено на анализ конфликтов по 7 категориям. Многие теоретики анализировали идеи о том, как вмешательство во взаимоотношения государства и общества в интересах граждан приводит к конфликтам.

Оригинальность и научная новизна исследования - По результатам исследования и на основе этих теорий в большинстве стран мира сформированы демократические правовые нормы и законодательные основы. Российские юристы Максим Тихомиров и Л. Тихомиров считают, что даже если между физическими или юридическими лицами по различным вопросам возникают споры, если эти споры сопровождаются нарушением закона, то такие споры формируются как правовой конфликт. Международная организация труда (МОТ) — одно из учреждений Организации Объединенных Наций, регулирующее трудовые отношения на международной арене.

Ключевые слова: вмешательство интересов, административный конфликт, медиация, Международная организация труда.

Tural Sadik Gadimov
Odlar Yurdu University, MBA
Education, Health, Tourism, General Management, 908 ÜM.
E-mail: turalqadimli@gmail.com,

Afgan Abulfaz Musayev
PhDr., Senior Lecturer, Department of
"Economics and Economic Relations" UOYU
E-mail: afgan.hunna@gmail.com
ORCİD- 0009-0001-5780-6182.

Analysis of views on conflicts

Summary

The purpose of the study - The concept of conflict is classified differently in various legal sources. Disputes between employees and employers are regulated by the Labor Code of the Republic of Azerbaijan. The purpose of the study is to consider the main principles and legal foundations of labor legislation in this area.

Research methodology - The research methodology is mainly formed by such methods as scientific abstraction, analysis, synthesis, comparison and generalization. The study used a systematic and comprehensive approach using both qualitative and quantitative methods. The methods of statistical analysis, comparative analysis, SWOT and PEST analysis were mainly used. The methodological base was also supplemented by empirical observations and expert opinions conducted in the field.

Practical significance of the study - The results of the study provide practical recommendations for business leaders. In terms of practical significance, European theorists such as Hugo Grotius, Jean-Jacques Rousseau, Feuerbach, Didier and Montesquieu explored ways to resolve these conflicts. In this regard, they wrote ideas and works aimed at ensuring that powers, styles of action and implementation rules do not lead to conflicts.

Research result. In general, the study aimed to analyze conflicts in 7 categories. Many theorists analyzed ideas on how interference in the relationship between the state and society in the interests of citizens leads to conflicts. Originality and scientific novelty of the research. Based on the results of the research and on these theories, democratic legal norms and legislative frameworks have been formed in most countries of the world. Russian lawyers Maxim Tikhomirov and L. Tikhomirov believe that even if disputes arise between individuals or legal entities on various issues, if these disputes are accompanied by a violation of the law, then such disputes are formed as a legal conflict. The International Labor Organization (ILO) is one of the United Nations agencies that regulates labor relations in the international arena.

Key words: interference with interests, administrative conflict, mediation, International Labor Organization.

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin “Kooperasiya” elmi-praktitki jurnalında çap olunmaq üçün məqalə təqdim olunarkən aşağıdakı şərtlər nəzərə alınmalıdır.

- *Məqalələr üç dildə - Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasəsi bu şəkildə verilməlidir.*
  Tədqiqatın məqsədi –
  Tədqiqatın metodologiyası –
  Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti –
  Tədqiqatın nəticələri –
  Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi –
  Açar sözlər – ən azı 5 söz yazılmalıdır.
- *Xülasələrdə həmçinin, UOT indeksi, müəllifinin adı, soyadı, atasının adı, elmi dərəcəsi, işlədiyi təşkilatın adı, vəzifəsi, mail adresi hər üç dildə dəqiq göstərilməlidir (hər biri açıq şəkildə qeyd olunmalıdır).*
- *Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrdən əvvəl kodlaşdırma üsulu ilə göstərilməlidir.*
- *Məqalədə 2 yarımbaşlığın verilməsi mütləqdir.*
- *Məqalələrin mətnləri 1 intervalla, Times New Roman - 12 ölçülü şriftlərlə, 8-10 səhifə olmalıdır.*
- *Məqalənin elektron və çap olunmuş variantı ayrıca faylda təqdim edilməlidir.*

Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr çap edilməyəcəkdir.

QEYD: Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə verdiyi tələblər əsas götürülmüşdür.

Çapa imzalanmışdır: 25.12.2025
Format: 60x84, 1/8
Fiziki çap vərəqi: 33
Tirajı: 300 nüsxə

Jurnal Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
nəşriyyat-mətbəə şöbəsində yığılıb səhifələnmiş
və çap edilmişdir.
Ünvan: AZ1106, Bakı şəhəri, Nərimanov rayonu,
Nəcəf Nərimanov küçəsi 93.